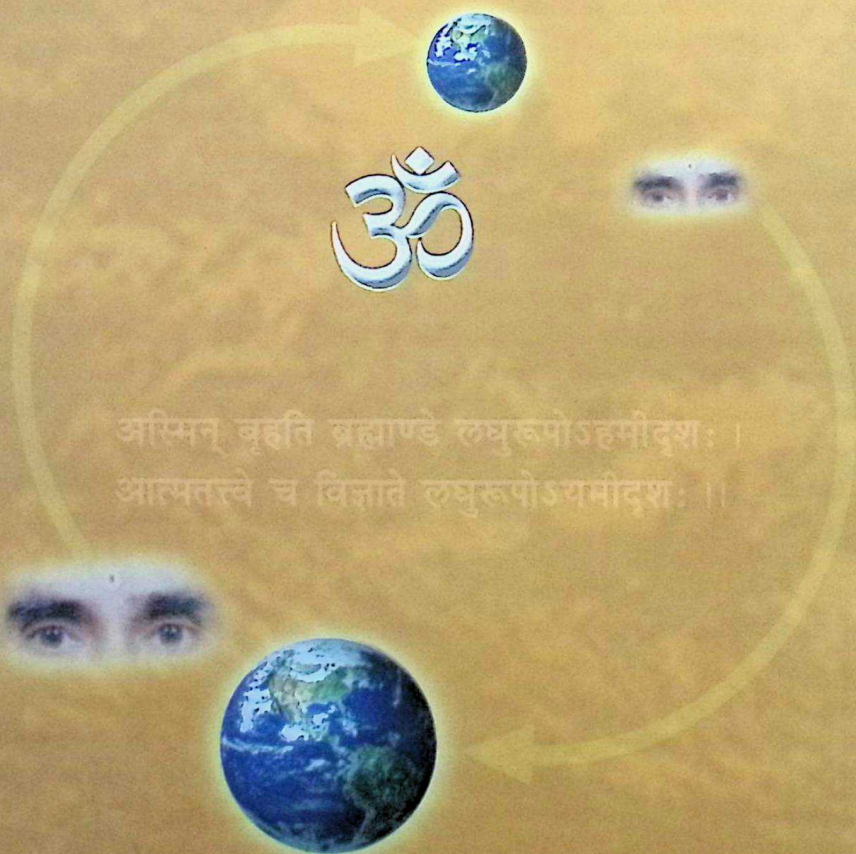

A3 S1

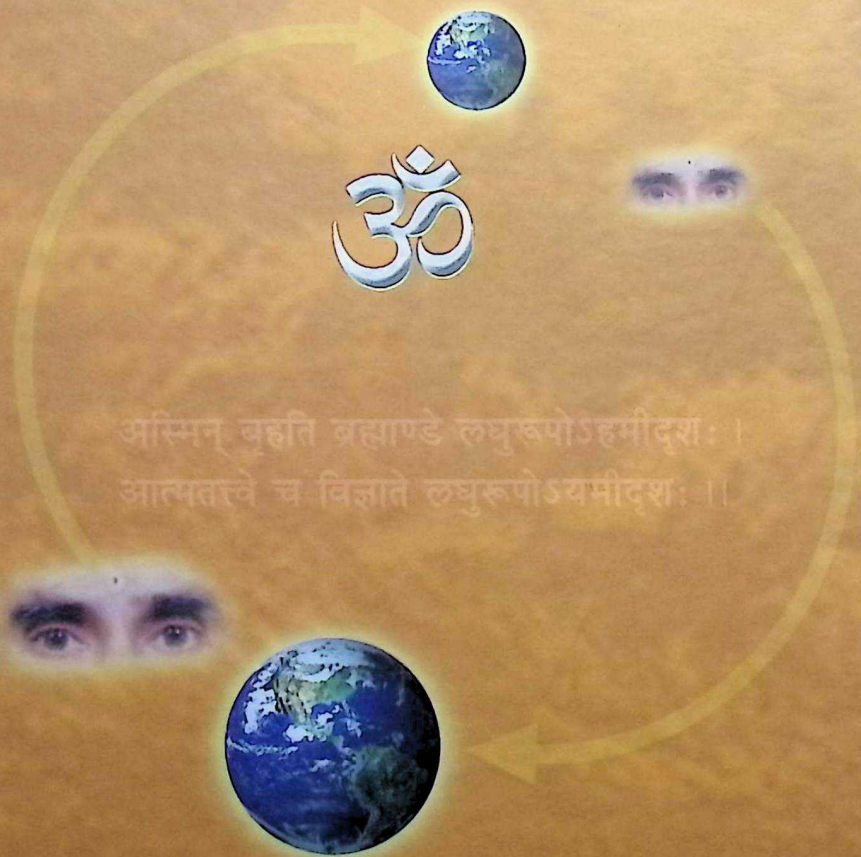
ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म

अस्मिन् बृहति ब्रह्माण्डे लघुरूपोऽहमीदृशः ।
आत्मतत्त्वे च विज्ञाते लघुरूपोऽयमीदृशः ॥

प्रा. शिवगोपाल टिसाल

ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म

अस्मिन् बृहति ब्रह्माण्डे लघुरूपोऽहमीदृशः ।
आत्मतत्त्वे च विज्ञाते लघुरूपोऽयमीदृशः ॥

प्रा. शिवगोपाल टिप्साल

ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म

प्रा. शिवगोपाल रिसाल

- पुस्तक : ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म
- लेखक : प्रा. शिवगोपाल रिसाल
फोन : ५५२१७२२
- प्रकाशक : स्वाध्याय परिवार
- सर्वाधिकार : लेखकमा सुरक्षित
- संस्करण : पहिलो, वि. सं. २०७१
- ग्रन्थ संख्या : १००१ प्रति
- प्रकाशन मुहूर्त : वि.सं. २०७१ को गुरुपूर्णिमा
- अर्थसहयोगी : श्रीमती भवानी शर्मा
- प्राप्त स्थान : स्वाध्याय परिवार, तफालौह, ललितपुर-१४
- आवरण : शंकर पौडेल
- ले-आउट : कमला थापा
- मूल्य : रु. ६५०।-
- मुद्रक : श्री प्रेस, जावलाखेल, ललितपुर
फोन : ५५३२८२२

ISBN : 978-9937-2-8431-8

समर्पण

स्वर्गीय पति श्रीध्रुवनाथ उपाध्यायका आत्माले
चिरकालपर्यन्त अमर शान्ति पाओस् भनी परमात्मा
श्रीपशुपतिनाथका पावन पाउमा सविनय सादर
प्रार्थना गर्दछु ।

धर्मपत्नी
श्रीमती भवानी शर्मा
विशालनगर

श्रीपरमात्माको कृपा

श्रीपरब्रह्म परमात्माको कृपा भएमात्र बोल्न सकिन्छ, त्यो पनि परब्रह्म परमात्माकै विषयमा । ईश्वर कृपा नभए लेख्न पनि सकिँदैन, त्यो पनि उनै ईश्वरका विषयमा । भगवान्को कृपा भयो भने ईश्वरका, भगवान्का राम्रा-राम्रा लीला, कथा सुन्न मन लाग्छ । त्यसरी नै उनैका कृपाले नै पढिरहन सकिन्छ त्यो पनि उपनिषद् आदि हो, उपन्यास आदि होइन । उनैको कृपा, दया, अनुग्रह भएरमात्र सारा ब्रह्माण्ड चलिरहेछ । उनको इच्छाविना एउटा पात पनि हल्लँदैन । यो अकाट्य सिद्धान्त हो, अनुभवसिद्ध प्रमाण हो ।

पढिरहन, पढाइरहन र लेखिरहन अनि लेखेका राम्रा कुरा प्रकाशित गरिरहन मन लाग्छ । यो पनि परमात्माकै कृपा हो । केही प्रकाशित, केही अप्रकाशित आध्यात्मिक, दार्शनिक, वेदान्तपरक निबन्धहरूको सङ्ग्रह हो यो । यसमा ६८ ओटा साना-ठुला निबन्ध सङ्कलित छन् । सम्पूर्ण निबन्धहरूले दिन खोजेको सन्देश एउटै छ— सत्य हो परब्रह्म परमात्मामात्र । बाँकी सारा संसार हो, जगत् हो, मिथ्या हो, अपारमार्थिक हो, अनित्य हो । परब्रह्म, परमात्मतत्त्वको बोध भयो, त्यो पनि ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्कारात्मक, त्यो पनि अपरोक्ष, त्यो पनि अत्यन्त दृढ भयो भने जन्म-मृत्युको सञ्जालबाट सदा-सदाका लागि मुक्त भइयो । जीवन धन्य धन्य भयो । गर्नुपर्ने गरियो, हुनुपर्ने भइयो, बुझ्नु पर्ने बुझियो, लिनुपर्ने लिइयो, छोड्नुपर्ने छोडियो । यही हो परमपुरुषार्थरूप मोक्षलाभ ।

यहाँ संसार पनि भेटिएला तर छोड्नका लागि । ब्रह्मचर्चा प्रशस्त पाइएला हुनका लागि, बोधका लागि, एकता ज्ञानका लागि । यी नै कुरा यहाँका प्रतिपाद्य

विषय हुन् । यसरी नै आफूलाई केन्द्रित बनाएर पढियो भने पाठकलाई अवश्य लाभ हुनेछ । पढ्नकै लागि पनि अधिकार चाहिन्छ, कर्तव्य पूरा गरेकै हुनुपर्छ । पढ्नु बुझ्नका लागि हो, बुझ्नु हुनका लागि हो । वेदान्त पढ्नु ज्ञानका लागि, त्यो पनि अद्वैतात्मज्ञानका लागि । ज्ञान गर्नु मोक्षका लागि । ज्ञानभएपछि तीन प्रकारका ताप (आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक) बाट सदाकालका लागि मुक्ति पाइन्छ र अखण्ड, शाश्वत, सनातन, अपरिवर्तनीय स्वरूपभूत आनन्दानुभूति हुन्छ । यही हो हाम्रो लक्ष्य र जीवन बाँच्नुको सार्थकता ।

अगाडि प्रकाशित निबन्धहरूमा केही संशोधन र केही परिमार्जन भएका छन् । ती जहाँ-जहाँ, जुन-जुन पत्रिकामा प्रकाशित भएका थिए, ती ती पत्रिकालाई साधुवाद ! धन्यवाद !

निबन्ध सङ्ग्रहको नामकरण गरियो—

‘ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म ।’

यीमध्ये यो पनि एक हो । आफ्ना सन्तान सबै राम्रा हुँदा रहेछन्, सबैप्रति समान माया हुँदोरहेछ— बाबुआमाको स्वभाव हो नि ।

यहाँ ज्ञान भनेको विषयको ज्ञान हो अनि ब्रह्मको ज्ञान हो । विषयको ज्ञान छोड्नका लागि र ब्रह्मको ज्ञान लिन र हुनका लागि हो । विज्ञान भनेको अनुभवजन्य, खारिएको, आत्मसात् गरिएको, आफ्नो जीवनमा उतारिएको, पुनः पुनः परीक्षित ज्ञान हो । यसरी नै यसलाई हेर्नुपर्ला अर्थात् पढ्नुपर्ला र बुझ्नुपर्ला ।

पहिले-पहिले प्रकाशक खोज्दै-खोज्दै हिँड्नुपर्थ्यो अहिले प्रकाशक नै खोज्दै-खोज्दै आउन थालेका छन् । यो पनि परब्रह्म परमात्माकै कृपा हो । त्यति मात्र होइन प्रकाशक वा अर्थसहयोगीको मागअनुसारका रचनाहरू रच्नुपरेको छ । यो पनि राम्रो कुरा हो । आफ्ना कृतिले अरूको क्षुधा मेटाउन सकियो वा अरूको जिज्ञासालाई शान्त गर्न सकियो भने पनि आफैँलाई आनन्दको अनुभूति हुन्छ ।

पछिका धेरैजसो ग्रन्थको प्रकाशन गर्न पाएकोमा ‘स्वाध्याय परिवार’ले नै आफ्नो सौभाग्य ठानेको छ । विगत सोह्र वर्षदेखि ‘स्वाध्याय परिवार’ले नित्य

प्रातःकाल ७ बजेदेखि ८ बजेसम्म प्रस्थानत्रयीमा स्वाध्याय गर्दै आएको छ। ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. १४, तफालौहमा उदारमना नित्य स्वाध्यायी स्व. श्रीकिरण रिमाल तथा श्रीमती आशा रिमालको महान् त्यागको फलस्वरूप उहाँहरूकै निजी निवासमा हामीले एउटा सत्सङ्ग कक्ष पाएका छौं। त्यहीं स्वाध्याय चल्दछ। हाम्रा धेरैजसो ग्रन्थ प्रकाशनार्थ नित्य स्वाध्यायीहरूले नै अर्थ सहयोग गर्नुभएको छ।

प्रस्तुत ग्रन्थको अर्थ सहयोगी हुनुहुन्छ— श्रीमती भवानी शर्मा। उहाँले आफ्ना पति पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीश श्रीमान् स्वर्गीय ध्रुवनाथ उपाध्यायका चिरस्मरण एवं उहाँको आत्माको शान्तिको कामना गर्दै प्रस्तुत ग्रन्थ प्रकाशनार्थ आर्थिक सहयोग गर्नुभएको हो। स्वर्गीय ध्रुवनाथ उपाध्यायको पनि सत्सङ्गमा राम्रो रुचि थियो। घरमा बराबर साधु-सन्त, महात्मा ल्याएर सत्सङ्ग गराइरहनुहुन्थ्यो। उहाँको आत्माले सदा शान्ति पाओस् यही हाम्रो पनि शुभ-कामना छ। साथै उहाँकी धर्मपत्नी श्रीमती भवानी शर्माको पवित्र त्यागको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै उहाँको उदारता र सत्सङ्गप्रतिको उल्लेखनीय श्रद्धा र रुचि अभिबन्धित जाओस् भन्ने परमात्मा श्रीपशुपतिनाथसँग प्रार्थना गर्दै उहाँप्रति साधुवाद, धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

पुष्प संशोधनमा तथा अन्य परामर्श दिई सहयोग गर्ने परमप्रिय श्रीरवि बाबुमा अनन्त शुभ-आशीर्वाद। लेख्ने, पढ्ने वातावरण अनुकूल बनाइदिने धर्मपत्नी श्रीमती मीना (गायत्री) रिसाललाई शुभाशीर्वाद ! धन्यवाद !

‘स्वाध्याय परिवार’ अद्वैत वेदान्त दर्शन पढ्ने पढाउने, सत्सङ्ग गर्ने, आध्यात्मिक चिन्तन परायण, प्रकाशन परायण, अनुसन्धानमूलक स्वतन्त्र, नित्य नियमित स्वाध्याय गर्ने विशुद्ध संस्था हो। तर अरू संसारी संस्था जस्तो भने पटककै होइन। यो कतै दर्ता भएको संस्था होइन। स्वाध्यायीका अन्तरात्मामा दर्ता भएको भने हो। यसका अध्यक्ष-उपाध्यक्ष, सचिव, कोषाध्यक्ष आदि कोही छैनन्। यहाँ चुनाव हुँदैन। यसको बजेट छैन। लेखापरीक्षण गर्नु पर्दैन। यो परब्रह्म परमात्माबाट सञ्चालित संस्था हो। यसका संस्थापक, अध्यक्ष/सभापति

पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ । अनि कार्यकर्ता, सदस्यहरू पनि उहाँकै विभूति हुनुहुन्छ नित्यस्वाध्यायीका रूपमा । यहाँ सदस्यता लिने व्यवस्था छैन । जो पनि आएर, पसेर, बसेर, टिकेर सुने हुन्छ । आत्मोद्धार, आत्मकल्याण, आत्मसाक्षात्कार गर्नु नै यसको उद्देश्य हो । स्वरूपको साक्षात्कार गरी जन्म-मृत्युको जन्जालबाट सदाकालका लागि उन्मुक्ति प्राप्त गर्नु, तीनै प्रकारका तापबाट मुक्त हुनु र अखण्ड, शाश्वत, सनातन, आनन्दको अनुभव यही जीवनकालमा गर्नु यसको अन्तिम लक्ष्य हो ।

यस्तै-यस्ता अद्वैत वेदान्तपरक ग्रन्थहरू बराबर प्रकाशित गर्न पाएकोमा 'स्वाध्याय परिवार' धन्य बनेको छ ।

आवरण पृष्ठ आफ्नै कल्पना हो । यसको आधार हो परमपूजनीय, प्रातः स्मरणीय ब्रह्मलीन, ब्रह्मस्वरूप अति वर्णाश्रमी श्रीमस्तराम बाबाको तल उद्धरण गरिएको श्लोक—

अस्मिन् बृहति ब्रह्माण्डे लघुरूपोऽहमीदृशः ।

आत्मतत्त्वे च विज्ञाते लघुरूपोऽयमीदृशः ॥

(आत्मचिन्तनम् २१)

आत्मतत्त्वको साक्षात्कार हुनुभन्दा अगाडि ब्रह्माण्ड विशाल र आफू सानो भएको अनुभव हुन्छ तर आत्मतत्त्वको ज्ञान भएपछि यो ब्रह्माण्ड अत्यन्त सानो र आफू महान्, व्यापक भएको अनुभव हुन्छ ।

शिवमस्तु !

'शिव-मन्दिर', शान्तिकुना,
ललितपुर उप.म.न.पालिका-५
फोन : ५५२१७२२

विनीत -
प्रा. शिवगोपाल रिसाल

विषयसूची

क्रम	शीर्षक	पृष्ठ
१.	अक्षर त ब्रह्म नै हो	१
२.	अखण्ड कीर्तन	५
३.	अद्वैत वेदान्त दर्शन	९
४.	अद्वैत वेदान्तको अनिर्वचनीय ख्याति	१३
५.	अध्यात्मवाद	१७
६.	अनुभव र अनुवाद	२२
७.	अभाववाद	२६
८.	आत्मदर्शन	३१
९.	आत्मा र अनात्माको विवेक	३७
१०.	आध्यात्मिक दर्शनको प्रतिपाद्य विषय	४१
११.	इन्द्रिय र यिनको सदुपयोग	४७
१२.	उपनिषद् सिद्धान्त हो अद्वैत	५१
१३.	कर्म, विकर्म र अकर्म	५४
१४.	कस्तो जीवन बाँचे ?	५८
१५.	कहाँबाट आएको ? कहाँ जाने ?	६१
१६.	काम : नरकको द्वार	६५
१७.	के लेखे ? के लेखे ? के नलेखे ?	७१
१८.	को सुखी ? को दुःखी ?	७४
१९.	क्रोध : नरकको द्वार	७९
२०.	गुरु-शिष्य परम्परा	८७
२१.	चरित्र : हाप्पो सर्वस्व	९८
२२.	ज्ञान र ज्ञानीका लक्षणहरू	१०१
२३.	ज्ञान र विज्ञान	१११
२४.	ज्ञान के हो ? विज्ञान के हो ?	११५
२५.	ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म	१२२
२६.	दृष्टिकोण	१३७
२७.	दृष्टिसृष्टिवाद	१४१
२८.	ध्यान : के हो ? किन ? र कसरी ?	१५०
२९.	ध्यानबाट ज्ञान	१६२
३०.	ध्येय हो ब्रह्म	१६७
३१.	नमर्ने कुरा	१७२
३२.	नैतिकताको आवश्यकता	१७६

३३.	प्रयाणकाल	१७९
३४.	प्राप्ति र तृप्तिमा अन्तर	१८४
३५.	भ्रम	१८७
३६.	म र महर्षको पसारो	१९३
३७.	मजस्तै म	१९६
३८.	मदेखि मसम्म	२०५
३९.	मर्यादापुरुषोत्तम श्रीराम	२०७
४०.	मुक्ति र यसका साधन	२१२
४१.	मोक्ष : हाम्रो लक्ष्य	२१७
४२.	मोह	२२४
४३.	योग	२२९
४४.	राष्ट्र भाषा र नेपाली	२३२
४५.	रोग नलाग्दैमा	२३९
४६.	लक्ष्य हो ब्रह्मप्राप्ति	२४३
४७.	लोभ : नरकको द्वार	२५७
४८.	वर्तमानकाल	२६१
४९.	'विषयान् विषयत् त्यज'	२६५
५०.	व्यापक दृष्टिमा ज्ञान	२६९
५१.	शिक्षाको उद्देश्य के हो ?	२७९
५२.	शिव : व्यापक अर्थमा	२८६
५३.	शिव र शक्ति तत्त्व	२९०
५४.	शिवतत्त्व	२९४
५५.	श्रीगुरु - माहात्म्य	२९७
५६.	श्रीमद्भगवद्गीतामा अहङ्कार	३१३
५७.	श्रीमद्भगवद्गीतामा बुद्धिको प्रयोग	३१७
५८.	सङ्गसङ्गै ज्ञानी बनौं	३२४
५९.	सत्य नै ब्रह्म हो	३३१
६०.	सत्यकाम जाबाल	३३६
६१.	सन्धिसङ्ग सन्धि गर्दा	३४०
६२.	साधु सन्तको महिमा	३४६
६३.	स्मृतियोग	३५५
६४.	स्वामी शशिधरदासको 'वैराग्याम्बर'	३६३
६५.	स्वास्थ्यका लागि शाकाहारी भोजन	३६८
६६.	हनुमान्को महानता : आध्यात्मिकता	३७५
६७.	हाम्रा आन्तरिक शत्रु : मद र मात्सर्य	३८१
६८.	हाम्रो शिक्षा	३८५

ॐ

१. अक्षर त ब्रह्म नै हो

अक्षरको पारमार्थिक अर्थ हो— अच्युत, स्थिर, नित्य, अविनाशी, शिव, विष्णु र ब्रह्म । अब परमार्थमा केही बाँकी रहेन । व्यावहारिक अर्थ हो— अकारादिवर्ण अर्थात् स्वर वर्ण र व्यञ्जन वर्ण । मनुष्यको मुखबाट निस्केको सार्थक ध्वनिलाई सूचित गर्ने लिखत सङ्केत विशेषको नाम अक्षर हो । यो पनि एक प्रकारको अविनाशी हो । त्यसैले अक्षर आत्मा हो । यो त मोक्ष नै हो र परमानन्दस्वरूप पनि ।

न क्षरति इति अक्षरम् अर्थात् जसको कहिले पनि नाश हुँदैन त्यो अक्षर हो । नाश नहुने त धर्म, आत्मा, ब्रह्म हो, कूटस्थ हो, शिव हो ।

एतद्धेयवाक्षरं ब्रह्म एतद्धेयवाक्षरं परम् ।

एतद्धेयवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥

(कठोपनिषद् १।२।१६)

[यो अक्षर त ब्रह्म हो । यो अक्षर नै परमब्रह्म हो । अक्षरलाई नै जानेर पर वा अपर ब्रह्मको इच्छा गर्दछ भने उसले इच्छानुसार ब्रह्म प्राप्त गर्दछ ।]

वास्तवमा संसारी सम्पूर्ण वस्तु क्षरमा पर्दछन्, आफू अक्षरमा । बृहदारण्यकोपनिषद्मा याज्ञवल्क्य-गार्गी संवादमा अक्षर ब्रह्मको विषयमा मीठो प्रसङ्ग आएको छ—

स होवाचैतद् वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम-
लोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्र-
मवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति
कश्चन ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।८)

[याज्ञवल्क्य ऋषिले भन्नुभयो— हे गार्गी ! ब्रह्मवेत्ताहरू यस तत्त्वलाई अक्षर भन्दछन् । यो ब्रह्म (अक्षर) न मोटो छ, न पातलो छ, न छोटो छ, न लामो छ, न तातो छ, न चिसो छ, न छाया हो, न त अन्धकार नै । यो ब्रह्मतत्त्व (अक्षर परमात्मा) न वायु हो, न त आकाश नै, न असङ्ग हो, न रस हो, न गन्ध हो, न त नेत्र नै हो, न कान हो, न वाणी हो, न मन हो, न त तेज नै, न प्राण हो, न मुख हो, न मापन गर्न सकिने माप हो, न त्यसमा अन्तर छ, न त त्यसमा भित्र छ न त बाहिर नै । त्यो अक्षर ब्रह्मले केही पनि खाँदैन र उसलाई अरु कसैले खान पनि सक्दैन ।]

ऊ वास्तवमा सम्पूर्ण विशेषणले रहित छ किनभने ऊ अद्वैत हो, ऊ अक्षर हो, ऊ ब्रह्म हो ।

यसभन्दा पछिल्लो मन्त्रमा याज्ञवल्क्य भन्नुहुन्छ— हे गार्गी ! यो अक्षरकै प्रशासनमा सूर्य र चन्द्रमा विशेष रूप धारण गरेर स्थित भएका छन् । त्यस्तै अक्षरकै प्रशासनमा रहेका छन्— निमेष, मुहूर्त, दिन, रात, अर्धमास (पक्ष), मास, ऋतु, संवत्सर । पूर्ववाहिनी एवं अन्य नदीहरू श्वेत पर्वतहरूबाट बहन्छन् तथा अन्य पश्चिमवाहिनी नदीहरू आ-आफ्नो दिशामा बहन्छन् ।

यस अक्षरलाई नजानेर नै जो मर्दछन् ती कृपण (दीन) हुन् । जो यस ब्रह्मरूप अक्षरलाई जानेर अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर मरेर जान्छन् ती त ब्राह्मण हुन् ।

अक्षर त परमात्मा नै हो । न त वर्ण हो । अर्थात् वर्ण मात्र त होइन ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १५।१६)

अक्षरं ब्रह्म परमं ... ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ८।३)

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं ... ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ११।१८)

[सम्पूर्ण प्राणीहरू क्षर (नाशवान्) हुन् र कूटस्थलाई अक्षर भनिन्छ ।

कूटस्थ भनेको निर्विकार मायोपाधि अक्षर हो, ईश्वर हो । परम अक्षर ब्रह्म हो ।

अथवा अक्षर त परम ब्रह्म हो । त्यो आफू हो, आफ्नो स्वभाव हो ।]

अर्जुन भगवान् श्रीकृष्णलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुहुन्छ— तपाईं मुमुक्षु पुरुषहरूद्वारा जान्न योग्य परम अक्षर अर्थात् जसको कहिले पनि नाश हुँदैन त्यस्ता परमब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ । अस्थूल आदि लक्षणले युक्त अक्षर परमब्रह्म निष्कल, निराकार, निर्गुण परमात्मा नै हुनुहुन्छ ।

मोक्ष अविनाशी, स्वरूपभूत, स्वतः सिद्ध भएकाले अक्षर भनेको मोक्ष पनि हो । अक्षर त लक्ष्मीपति नारायण हुनुहुन्छ भनी माध्व आदि वैष्णव भन्दछन् । वैष्णवहरू नै भगवान्को धामविशेषलाई पनि अक्षरधाम भन्दछन् । वैयाकरणहरू शब्दलाई ब्रह्म मान्ने भएकाले व्याकरणमा प्रयुक्त अक्षर अर्थात् अकार आदि स्वरवर्ण र ककार आदि व्यञ्जन वर्ण पनि अक्षर हुन्, अविनाशी हुन् भन्दछन् । सम्पूर्ण वाङ्मय जगत्, मनुष्यले बोल्ने वाक् जगत् पनि अक्षर नै त हो नि ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ...

(श्रीमद्भगवद्गीता ८।१३)

ओमित्येकाक्षरमिदं सर्वं ...

(माण्डूक्योपनिषद् १)

कं ब्रह्म, खं ब्रह्म वा जल ब्रह्म, आकाश ब्रह्म । त्यस्तै पृथ्वी, तेज, वायु पनि ब्रह्म । यी सबै अक्षर हुन् । अक्षरले दिने अर्थ त ब्रह्मदेखि भिन्न हुँदैन । ॐ यो एक अक्षररूप ब्रह्मको अर्थात् ब्रह्मको स्वरूपको लक्ष्य गराउने ॐकारको उच्चारण गर्दै र त्यसको अर्थरूप ईश्वरको चिन्तन गर्दै शरीर छोड्ने महात्मा, त्यागी, योगी, मुमुक्षु परम गतिमा पुग्दछन् । विष्णुका सहस्रनाममध्ये एउटा अक्षर पनि हो । यसको अर्थ अविनाशी, कहिल्यै क्षीण नहुने हो भने अर्को नाम छ 'अक्षरम्' । यसको अर्थ हुन्छ नबिग्रने, अर्थात् सम्पूर्ण प्राणी क्षर हुन्, नाशवान् हुन् भने परमात्मा नारायण श्रीहरि विष्णु कूटस्थ हुनुभएकाले अक्षर हुनुहुन्छ ।

शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, प्राण आदि सम्पूर्ण विकारी भएकाले क्षर हुन् तर आफू, आत्मा, ब्रह्म, अविकारी, अपरिणामी, नित्य, सनातन, शाश्वत भएकाले अक्षर हो । त्यसैले अक्षर ब्रह्म हो ।

सामान्यतया जाग्रत् आदि तीन अवस्था क्षर हो भने तुरीय आफू अक्षर हो । अन्नमय, प्राणमय आदि पाँच कोश क्षर हो भने कोशातीत, कोशको प्रकाशक आफू, आत्मा, ब्रह्म अक्षर हो । शिशु, बाल्य, पौगण्ड, किशोर, यौवन आदि अवस्था परिवर्तनशील भएकाले क्षर हुन् भने ती सबै अवस्थाको साक्षी आफू अक्षर हो । यसै गरी मन, बुद्धि, आदि चारै अन्तःकरण पनि क्षर हुन्, जड हुन् परप्रकाश्य हुन्, त्यसको साक्षी प्रकाशक आफू अक्षर हो । आफूलाई अक्षर भनी अपरोक्ष बोध हुनु नै ब्रह्मज्ञान हो ।

(समुदय, पूर्णाङ्क ६८।२०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

२. अखण्ड कीर्तन

अखण्ड भनेको कहिले पनि खण्डित नहुने हो । कीर्तन भनेको स्तवन, स्तुतिगान, गुणानुवाद । स्तोत्रपाठ परब्रह्म परमात्मा परमेश्वरको नाम स्मरण, चिन्तन हो । आत्मानुसन्धान पनि कीर्तन नै हो । भजन त कीर्तनकै साथमा प्रयोग हुन्छ र भनिन्छ— भजनकीर्तन । सामान्यतया वाणी उच्चारण गरेर, मध्यम वा उच्च स्वरमा भावविभोर भएर आफ्ना आराध्य, इष्टदेव वा देवीका लीलाकथा, नाम आदिको महिमा गाउनुलाई कीर्तन भन्ने गरिएको छ । यो एकान्तमा एकलै वा समूहमा सामूहिक पनि गर्न सकिन्छ ।

भजन, कीर्तन भगवान्कै, भजनीय, कीर्तनीय परमात्माकै लीला, कथा, चरित्र, गुण, पराक्रम आदिलाई आधार मानेर गरिन्छ । सगुणको, साकारको, सगुण निराकारको अनि निर्गुण निराकारको भजन कीर्तन गर्दा भजन कीर्तन गर्ने भक्तले आफूलाई भगवान्का चरणमा शरणागत बनाएको हुन्छ । आफ्नो अहङ्कारलाई भजनीय, कीर्तनीय परमात्माका पाउमा समर्पण गरिदिनु नै वास्तवमा भजन हो, कीर्तन हो । यसरी आफ्नो शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि सदासर्वदा आफ्ना आराध्यमा समर्पण भयो भने अखण्डकीर्तन भयो ।

कुनै समयावधि तोकेर अर्थात् १२ घण्टा, २४ घण्टा, तीन दिन, सात दिन, मासव्यापीलाई पनि अखण्ड मानेर कीर्तनको, भजनको आयोजना गर्ने प्रचलन चलेको छ । कीर्तन त वास्तवमा अखण्ड नै हुनुपर्छ । कीर्तनको उद्देश्य हो चित्तको शोधन । आफ्नो वाणीलाई पवित्र पार्न पनि कीर्तन गरिन्छ । कीर्तिको स्तवन कीर्तन हो । अतः भगवान् षडैश्वर्य सम्पन्न हुनुभएकाले उहाँकै मात्र कीर्तन हुन्छ । भगवान्को कीर्तन गाएर, गुणानुवाद गरेर, भजन भजेर कहिले पनि थाक्नुहुन्न । सदासर्वदा, सर्वत्र भगवान्को दर्शन पाउनुबाट भगवान्को चिन्तन, मनन, निदिध्यासन गर्नबाट नै अखण्ड कीर्तन हुन्छ । नसुतुन्जेल र नमरुन्जेलसम्म

परमात्माको चिन्तन, कथन, भजन भइरहनुले मात्र अखण्ड हुन्छ। बाह्र घण्टे, चौबीस घण्टे कीर्तन त त्यसपछि टुटिहाल्छ नि, छुटिहाल्छ नि। अनि कसरी अखण्ड भयो त ? कीर्तनलाई, भजनलाई, भक्तिलाई औपचारिकतामा मात्र सीमित बनाउनु भएन। अरूलाई देखाउन मात्र कीर्तनको आयोजना गर्ने परम्पराको वृद्धि हुँदैंछ हिजोआज। यो त आत्मशुद्धि, चित्तशुद्धिका लागि हुनुपर्दछ। मनोरञ्जनको साधन बनाउनु भएन कीर्तनलाई, भजनलाई। हलुकासँग लिनु भएन कीर्तनलाई। भगवान्को भक्ति नौ प्रकारबाट गर्न सकिन्छ भागवतअनुसार—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

(श्रीमद्भागवत ७।५।२३)

भगवान्को गुणानुवादको श्रवण गर्ने, भगवान्को कीर्तन गर्ने गुणकै, लीलाकै, चरित्रकै, शक्ति र सामर्थ्यकै स्मरण गर्ने, भगवान्को सेवा गर्ने— सगुण साकारको, भगवान्को पूजा गर्ने, भगवान्लाई वन्दना, नमस्कार, साष्टाङ्ग दण्डवत् गर्ने, भगवान्लाई स्वामी मानेर आफूले दास्यभाव स्वीकार गरी तदनुकूल आचरण गर्ने, भगवान्लाई आफ्ना अभिन्न मित्र, साथी, आत्मीय हितैषी मान्ने र सर्वात्मभावेन भगवान्का पाउमा शरणागत भई आत्मनिवेदन गर्ने— यी नौ प्रकारका भक्ति मैले गुरुदेवबाट सिकें, पढें भनेर भक्तशिरोमणि प्रह्लादले आफ्ना पिता हिरण्यकशिपुलाई आफूले पढेको पाठ बुझाएका हुन्। यो वेदव्यासको कथन हो, वाणी हो। नवधा भक्ति नामले प्रसिद्ध भक्तिका पंक्तिमा कीर्तन पनि महान् भनेर मानिएको छ।

लगभग एक शताब्दी अगाडिदेखि नेपालमा अखण्डकीर्तनको अत्यन्त उल्लेखनीय, प्रशंसनीय धार्मिक परम्पराको आरम्भ भयो पण्डित श्रीकविप्रसाद गौतम (हरिगुरु) बाट— कलिसन्तरणोपनिषद्को अति नै प्रसिद्ध मन्त्रलाई कीर्तनको आधार बनाएर।

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।

(कलिसन्तरणोपनिषद्)

एक अहोरात्र— चौबीस घण्टासम्म अखण्डरूपमा यही मन्त्रोच्चारणपूर्वक कीर्तन गर्ने परम्परा चल्यो। नेपाल अधिराज्यको सहर-सहर, गाउँ-गाउँ, तराई

पहाडका बस्ती-बस्तीमा 'हरेराम'को मन्त्र जप भयो, मन्त्रको गायन भयो, कीर्तन र भजन गाइयो। अनि श्रद्धालु भक्त, सज्जनका घर-घरमा वार्षिक उत्सवका रूपमा प्रत्येक वर्ष एक अहोरात्र 'हरेराम' को कीर्तन गाउने अनिवार्य परम्परा बस्यो, चल्यो। त्यो आजसम्म पनि चलिरहेको छ। नेपाल अधिराज्यबाट आरम्भ भएको यो कीर्तन भारतका नेपाली वस्ती भएका दार्जिलिङ्ग, कालिम्पोङ्ग, सिक्किम, देहरादुन आदिसम्म पनि फैलियो। 'हरेराम' गुञ्जियो। कलिकल्मषबाट पार पाउने यो वैदिक मन्त्र ब्रह्माजीले आफ्ना मानसपुत्र भक्त नारदलाई बताउनुभएको हो।

इति षोडशकं नाम्नां कलिकल्मषनाशनम्।

नातः परतरोपायः सर्ववेदेषु दृश्यते ॥

(कलिसन्तरणोपनिषद्)

यस मन्त्रले रामको, कृष्णको र शिवको समेत स्तुति गाएको छ, कीर्तन गरेको छ। हरिको नाम उच्चारण भयो कि भएभरका पाप नासिन्छन् भन्ने हाम्रो वैदिक र पौराणिक मान्यता हो, विश्वास हो। त्यसैले त भनिन्छ—

हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम्।

कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥

(नारदपुराण)

हरिको नाममात्र जप्यो, गायो भने त्यसको राम्रो गति भयो। यसमा अन्यथा हुँदैन जसमा योगीहरू रमाउँछन् ती राम हुन्। जसले सारा पापहरूलाई खिचेर लिइदिन्छन् ती कृष्ण हुन्। पाप, कल्मष, दुःख, चिन्ता, ताप आदि सारालाई हरण गरिदिने हरि हुन्, शिव हुन्, आशुतोष भोला हुन्।

नाहं वसामि वैकुण्ठे योगीनां हृदये न च।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

(पद्मपुराण, उत्तर खण्ड ९४।२३)

भगवान् विष्णु भन्नुहुन्छ— म वैकुण्ठमा, योगीहरूका हृदयमा पनि बस्तिनँ बरु मेरा भक्तहरू जहाँ मेरो भजन कीर्तन गरेर बस्छन् त्यहीँ गएर बस्छु। यसबाट सिद्ध हुन्छ भगवान्लाई आफ्नो कीर्तन कति प्यारो लाग्दोरहेछ भन्ने कुरा।

वास्तवमा कलियुगमा भगवान्को नामस्मरण, कीर्तन अत्यन्त प्रिय छ भन्ने कुरा अन्यत्र पनि पाइन्छ—

कलौ केशवकीर्तनात् । कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् । अन्ते नारायणः स्मृति ।

ब्रजाङ्गनाहरूले शास्त्र पढेका थिएनन्, अरू थोक जान्दा पनि जान्दैनथे । तर अहर्निश भगवान् श्रीकृष्णको नाम सङ्कीर्तन गरिरहन्थे अखण्ड रूपमा— गोविन्द दामोदर माधवेति, श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे, हे नाथ नारायण वासुदेव । हरेराम हरेराम देखि श्रीकृष्ण गोविन्द आदि सम्पूर्ण मन्त्रहरू, स्तोत्रहरू लाखौं, करोडौं पटक उच्चारण भइसकेको हुनाले— यी सिद्ध मन्त्र, सिद्ध स्तोत्र भइसकेका छन् ।

चाहे मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामको नामको कीर्तन गरौं वा लीलापुरुषोत्तम श्रीकृष्णको अथवा जगदम्बा पराम्बा माता देवीको अथवा भुवनभास्कर श्री सूर्यको वा श्रीगणपति गुरुको वा भगवान् देवताका पनि देव महादेव शङ्कर भोलेबाबाको जसको नाम गाए पनि हुन्छ । तर प्रेमले, भक्तिले, श्रद्धाले, भावविभोर भएर गाउनुपर्छ । आफ्नो हृदय पगलनुपर्छ अनि अर्काको हृदय पनि पगाल्न सकिन्छ ।

अखण्डकीर्तनले तन शुद्ध हुन्छ, मन शुद्ध हुन्छ, धन शुद्ध हुन्छ र जतिले गाउँछन् ती जन पनि शुद्ध हुन्छन् । कीर्तनलाई अखण्ड बनाऔं । भक्तहरू भगवान्को अखण्डकीर्तन गर्दछन् भने वेदान्तीहरू परब्रह्म परमात्माको अखण्डाकारवृत्तिमा अखण्ड ब्रह्मचिन्तन गर्दछन् । योगीहरू सविकल्प र निर्विकल्प समाधिको अभ्यास गर्दछन्— चित्तवृत्तिलाई निरोध गरेर । सबैको गन्तव्य उही परब्रह्म परमात्मामा एकाकार हुनु त हो नि ।

बेगलाबेगलै मान्छेको रुचि भए तापनि, बाटो पनि कोही सोभो लेलान्, कोही बाङ्गो तर गन्तव्य त उही परब्रह्म परमात्मा नै हो । जसरी सारा नदीनाला अन्त्यमा समुद्रमा पुगेपछि एकाकार हुन्छन् त्यसै गरी सम्पूर्ण योगी, भक्त, चिन्तक, विचारक ब्रह्ममा पुगेपछि एक हुन्छन्, अद्वैत हुन्छन् । अखण्ड कीर्तनको लक्ष्य पनि ब्रह्ममा पुग्नु हो । त्यहाँ पुगेपछि स्वरूपसाक्षात्कार अनन्तर मान्छे मुक्त हुन्छ । लक्ष्य त मोक्ष नै हो ।

शिवमस्तु !

ॐ

३. अद्वैत वेदान्त दर्शन

आत्मसाक्षात्कार गराउनका लागि यथार्थ र पारमार्थिक मार्गदर्शन गराउने सिद्धान्त विशेषलाई दर्शन भनिन्छ। मानव जीवनको सर्वोच्च लाभ हो ब्रह्मात्मैक्यबोधपूर्वक मोक्षरूपी परमपद प्राप्त गर्नु। जहाँ पुगेपछि फेरि फर्केर आउन नपरोस्, जुन जानेपछि फेरि अर्को ज्ञान बाँकी नरहोस्, जुन प्राप्त भएपछि फेरि अर्को कुनै पाउन बाँकी नरहोस्, त्यसैका खोजमा सारा मानव लागिरहेका छन्— सृष्टिको आरम्भदेखि नै। तर आजसम्म केही पुण्यात्मा महात्माले, ज्ञानवान्ले मात्र त्यो ठाउँ, त्यो वस्तु, त्यो ज्ञान प्राप्त गरे। अनि कृतकृत्य बने, धन्य बने।

मान्छेको अन्तिम लक्ष्य, गन्तव्य, प्राप्तव्य देखाउने साधन नै दर्शन हो। जानेर होस् वा नजानेर सबैले आ-आफ्नो प्रकारको दर्शन बनाएकै छन् र यही नै राम्रो भनेका छन्। तर, तिमीले रोजेको बाटो, तिम्रा उद्देश्य, तिमीलाई लागेको कुरो तिम्रो आत्यन्तिक कल्याण गर्ने, तिमीलाई अखण्ड सुख—शान्ति प्रदान गर्ने हो कि होइन— त्यो विचारणीय छ, चिन्तनीय छ। जवानीको चरम जोसमा, बुद्धि र बलका भरमा, हातमा हतियार समातेका बेला, धन र जनले मत्त भएका समयमा, शक्ति पाएर चुलिएका मौकामा गरिएको तिम्रो एकलो निर्णयले ठम्याएको दर्शनले, विचारले, निर्णयले तिम्रो भलो नगर्न पनि सक्छ है। त्यसैले आफूभन्दा ठूलाबडाले स्विकार गरेको आफ्नो पनि आत्यन्तिक कल्याण गर्ने, निरापद मार्ग नै समाउनु हितकारक हुन्छ।

यो भयो दर्शनको सामान्य परिचय र उद्देश्य। अब हामी लागौं हाम्रो अद्वैत वेदान्त दर्शनका चर्चामा।

अद्वैत भनेको यो जस्तै अर्को नभएको— न द्वैतम् अद्वैतम्।

अद्वैत भनेको जसले द्वैत सृष्टि देखेन, देखाउँदैन त्यही हो । सम्पूर्ण वेदान्तले जीव, जगत्, ईश्वर र ब्रह्मको प्रतिपादन गरेका छन् । हामीले जान्नुपर्ने पनि यी चार कुरा हुन् । जीव जान्नुपर्ने जीवभाव छोडेर शिवभावमा पुग्नका लागि । जगत् जान्नुपर्ने यो त क्षणिक, मिथ्या, आगमापायी, नश्वर रहेछ भनी बुझेर यसप्रतिको आस्था हटाउनका लागि । ईश्वर जान्नुपर्छ यो सृष्टि, पालन र संहार गर्ने कुनै मायावी परमात्मा होलान् भनी बुझ्नका लागि । यो सारा चराचर जगत्का निर्माता, पालनकर्ता र अन्त्यमा संहारकर्ता ईश्वर नै हुन् । यसरी सृष्टिलाई हेरेर ईश्वरसम्म पुग्नै पर्छ, ईश्वरको चिन्तन गर्नेपर्छ । ईश्वर गर्न, नगर्न, अर्को रूपमा पनि गर्न सक्छन् । सर्वशक्तिसम्पन्न, सर्वज्ञ, सर्वान्तर्यामी ईश्वर नै हुन् ।

अब सबभन्दा जान्नुपर्ने तत्त्व हो ब्रह्मतत्त्व । ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूप हो । यो अद्वयरूप छ । अर्थात् ब्रह्म अद्वैत हो— यहाँ द्वैत छैन । ब्रह्ममा सृष्टि छैन, पालन छैन, संहार पनि छैन । ब्रह्ममा ब्रह्मै-ब्रह्ममात्र छ । सारा सृष्टि, पालन र संहारलाई जसले प्रकाश गरेको छ त्यो हो ब्रह्म ।

मोक्षको मात्र इच्छा गर्ने मुमुक्षुले जगत्, जीव र ईश्वरलाई समेत जानेपछि यी तीनैलाई पन्छाएर ब्रह्म बन्नुपरेको छ । जीव र ब्रह्मको एकताबोध गर्नु नै अद्वैत वेदान्त दर्शनको अन्तिम र सर्वोपरि लक्ष्य हो । त्यसैले शास्त्रको घोषणा छ— **जीवो ब्रह्मैव नापरः** । जीव नै ब्रह्म हो, अर्को दोस्रो वस्तु नै छैन । अद्वैतवादले जीवलाई नै ब्रह्म हो भन्ने अनुभव गराएपछि दोस्रो केहीको, अस्तित्व स्विकार गर्दैन । तर त्यस स्थितिमा नपुगुन्जेल जगत्, जीव, ईश्वर साराको सहयोग लिइन्छ— ब्रह्मानुभव गर्नका लागि । साधनको आवश्यकता पर्दछ साध्यमा पुग्नका निमित्त ।

अद्वैत वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्त हो—

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या ।

ब्रह्ममात्र सत्य हो, बाँकी जगत् प्रपञ्च सारा मिथ्या हो । मिथ्या भनेको देखमा भएको तर हुनमा नभएको हो । जस्तो मन्द अन्धकारमा डोरीमा सर्पको भान हुन्छ । उज्यालो बत्ती बालेर हेरेपछि डोरीमात्र देखिन्छ । सर्प देखिए तापनि त्यहाँ सर्प थिएन । देखेँ भनेको त हो तर भान भएको मात्र रहेछ । त्यस्तै जगत्

देखिन्छ तर जगत् भएको होइन, मिथ्या हो । जाग्रत्को जगत् स्वप्नमा छैन । स्वप्नको जगत् सुषुप्ति (गाढा निद्राकाल) मा छैन । बालककालको जगत् यौवनावस्थामा छैन, यौवनावस्थाको जगत् प्रौढ र वृद्धावस्थामा छैन । यसरी छिनछिनमा बदलिने जगत् वास्तवमा भएको होइन । त्यसैले जगत्लाई अद्वैत वेदान्त दर्शनले मिथ्या भनेको हो । जब जगत् मिथ्या भो भने अब सत्य त ब्रह्ममात्र हुने भयो ।

ईश्वर पनि सृष्टि, स्थिति र संहारका लागि मायालाई साथ लिन्छन् । जब सृष्टि आदि नै पारमार्थिक सत्तामा नभएकै ठहरियो भने सृष्टि आदिको काम पनि ईश्वरले गर्नु परेन । सुषुप्तिमा, समाधिमा सृष्टि छैन, जगत् छैन । कुनै पनि विषय नचिन्ताएको र ननिदाएका समयमा आफूमात्र छ, जीव, जगत्, ईश्वर पनि देखिँदैन । अब त मायालाई भिकिदिएपछि, मायाको आवश्यकता नपरेपछि त्यही ईश्वर नै ब्रह्म बन्ने हो । यसर्थ भएको, शाश्वत, सनातन वस्तु त ब्रह्ममात्र बाँकी रह्यो । सारा जगत् प्रपञ्चलाई नेति नेति— यो स्थूल हैन, सूक्ष्म पनि होइन भन्ने सिद्धान्तद्वारा हटाएको छ अद्वैत वेदान्त दर्शनले ।

देहेगोहादि प्रपञ्चको निषेध गरेपछि बाँकी रहने त ब्रह्म नै भयो । ब्रह्ममात्र बाँकी रहेपछि अद्वैत हुने नै भयो ।

आत्मदर्शन, ब्रह्मदर्शनका लागि नै सम्पूर्ण दर्शनको प्रादुर्भाव भएको हो । स्वरूपबोधमा, आत्मसाक्षात्कारमा, मोक्षलाभमा निरतिशय, शाश्वत, अखण्ड, निरपेक्ष आनन्दको अनुभव हुन्छ । यस्तो प्रकारको आनन्द सबैको इष्ट हो, अभीष्ट हो । जगत्को, विषयको बोधमा पनि सुख त होला, हुन्छ तर सातिशय, सापेक्ष, क्षणिकमात्र हुन्छ ।

अद्वैत वेदान्त दर्शनलाई राम्ररी बुझियो र बुझेअनुसार जीवनमा उतार्न सकियो भने आत्मबोध हुन्छ, अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ । यो नै परमपुरुषार्थ हो— यसैबाट मोक्ष लाभ हुन्छ । आफू शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार होइन, पुरुष नारी होइन, जन्मने र मर्ने होइन, ब्रह्मचारी, गृहस्थ आदि होइन, धनी गरीब, विद्वान्, मूर्ख होइन, सुखी-दुःखी होइन, साधक-साधन आदि-इत्यादि सारा होइन भनी निर्णय गरेपछिको सत् (सदा रहिरहने) चित् (चेतन, जान्ने) र

आनन्द (अखण्ड सुख) स्वरूप हुँ भन्ने बोध भएपछि मानिस मुक्त भयो । यो नै अद्वैत वेदान्त दर्शनको अन्तिम उद्देश्य हो । संसार सागरमा, भोगविलासमा डुबेको मान्छेलाई अखण्ड आनन्दको अमृत खुवाउनु, जन्म र मृत्युको जन्जालबाट मुक्त गराउनु नै वेदान्तको इष्ट हो ।

यी सारा कुराको बोध हुन्छ उपनिषद्हरूको, गीताको, ब्रह्मसूत्रको र अन्य आध्यात्मिक ग्रन्थहरूको मनोयोगपूर्वक, श्रद्धाले बुझेर पढ्यो भने वा पढेर बुझ्यो भने । उपनिषदले प्रमात्मक ज्ञानको आविर्भाव गराउँछ । अतः अध्यात्मसाधकले, वेदान्तका जिज्ञासु, मुमुक्षुले उपन्यास होइन उपनिषद् पढ्नुपर्छ । उपनिषद्को अध्ययनले दुःखको सर्वथा अभाव गराएर अखण्ड, निरतिशय आनन्द दिलाउँछ । संसारी, भौतिक ज्ञानले दुःखमय संसारमा नै घुमाइरहन्छ । अद्वैत वेदान्तको तत्त्व बुझ्नका लागि श्रोत्रिय, ब्रह्मनिष्ठ गुरुको उपदेश नितान्त आवश्यक छ ।

शास्त्र भन्छ— **द्वैतं नो सहते श्रुतिः** । श्रुति (वेद) —ले द्वैतभाव, द्वैत जगत्लाई सहन गर्दैन । गीता हो अद्वैतात्मज्ञान गराउने शास्त्र । त्यसैले भनिएको छ— **अद्वैतामृतवर्षिणी** अद्वैतरूपी अमृतको वर्षा गर्ने । उपनिषद्को उद्घोष छ— **अभेददर्शनं ज्ञानम्** । अभेददर्शन नै ज्ञान हो, भेददर्शन ज्ञान होइन । चारै वेदका महावाक्यले जीवात्मा र परमात्माको एकता ज्ञान गराएका छन् ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानाऽस्ति किञ्चन यो सारा ब्रह्म हो, ब्रह्मदेखि अतिरिक्त नाना छँदैछैन । यो हो अद्वैत सिद्धान्त । यसैको अध्ययन अनुसन्धान आदिबाट अद्वैतमा निष्ठा हुन्छ, अद्वैतबोध हुन्छ । अद्वैतात्मज्ञानबाट नै मोक्ष लाभ हुन्छ । हिजोसम्म आफूलाई जन्मने मर्ने जीव हुँ भन्ने मान्छे 'म त ब्रह्म पो रहेछु, अब म मर्दिनँ, जन्मन्नँ' भन्दछ । यसरी जान्ने ज्ञानीले आफूभित्रै अखण्ड आनन्दको अनुभव गर्दछ ।

(मिमिरे, दर्शन विशेषाङ्क २०७०)

शिवमस्तु !

४. अद्वैत वेदान्तको अनिर्वचनीय ख्याति

‘ख्या प्रकथने’ धातुबाट ख्याति शब्द निष्पन्न हुन्छ। दर्शनग्रन्थहरूमा ख्याति शब्दको अर्थ भ्रम, विभ्रम वा प्रतीति हुन्छ। भएको वस्तुलाई यथार्थ रूपमा नजानेर अर्को रूपमा देख्नु ख्याति हो। जस्तो सिपीमा चाँदीको भान हुनु प्रतीति हो, भ्रान्ति हो, भ्रम हो। एक प्रकारले अज्ञान नै हो। आचार्य मण्डन मिश्रले ‘विभ्रमविवेक’ नाम गरेको ग्रन्थमा ख्यातिको विस्तृत चर्चा गरेका छन्। उनले ख्यातिलाई पाँच भागमा विभाजन गरेका छन्। यसैका आधारमा श्रीमद्भागवतका टीकाकार श्रीवंशीधर स्वामीले ख्यातिपञ्चक नामक ग्रन्थमा यसरी उल्लेख गरेका छन्—

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

तथाऽनिर्वचनीयख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम् ॥

(विभ्रमविवेक १)

यसरी मुख्य गरेर पाँच प्रकारका ख्याति प्रसिद्ध छन्। किन्तु अवान्तर भेद गरेर भन्ने हो भने त ख्याति चौध प्रकारका हुन्छन्—

१. आत्मख्याति

जन्मजन्मान्तर, कल्पकल्पान्तर, लोकलोकान्तर, युगयुगान्तरदेखि आफ्नो मन र मस्तिष्कमा भएको वासना नै आजको जीवनमा देखापरेको हो। यसैबाट दुःख, सुख आदिको अनुभव हुन्छ। विज्ञानवादी, सौत्रान्तिक एवं वैभाषिक बौद्ध मतावलम्बी दार्शनिकहरू आत्मख्यातिवादका अनुयायी हुन्। यिनको मतमा जगत्को प्रतीति हुन्छ— संस्कार वा वासनाअनुसार। वासना नष्ट भए जगत् नष्ट हुन्छ। आफ्नो भित्र बुद्धिमा, मनमा जुन वासना बसेको छ त्यही बाहिर प्रकट हुने हो। बुद्धि

नै चाँदी रूपमा देखिन्छ— सिपीमा । चाँदी त बुद्धिको अर्को रूप हो । ख्याति भनेकै भान हो, भ्रान्ति हो, प्रतीति हो, आभास हो । जगत् आफ्नै कल्पनामात्र हो, जन्मजन्मान्तरीय संस्कारको परिणाम हो । वर्तमान जगत्को अनुहार हो आफ्नो मन ।

२. असत्ख्याति

बौद्ध दार्शनिकमा माध्यमिक शून्यवादीहरू असत्ख्यातिवादमा विश्वास गर्दछन् । जगत् कुनै हालतमा पनि सत्य नभएकाले यो असत् हो भनी मान्दछन् शून्यवादी बौद्धहरू । जति वस्तु देखिन्छ, त्यो सत्य होइन । अनित्य भएकाले वस्तु सुखरूप पनि होइन । त्यसो भएको हुनाले जबसम्म असत् जगत्प्रति आस्था रहन्छ तबसम्म सुख—शान्ति पाउँला भन्ने आशै नगरे हुन्छ । बरु निर्वाणप्राप्तिका लागि प्रयत्न गर्नु नै बुद्धिमानी हो । ‘क्षणिकम्, क्षणिकम् ! शून्यम्, शून्यम्’ यही बौद्ध दर्शनको भनाइ हो । जसरी आत्मख्यातिवादले जगत् तिम्रो वासना र कल्पनाको परिणाम हो भनेको थियो त्यसै गरी यो असत्ख्यातिवादले पनि जगत्को अस्तित्वलाई स्वीकार गरेको छैन ।

३. सत्ख्याति

श्रीमद्भागवतका प्रसिद्ध टीकाकार श्रीवंशीधर स्वामी ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीद्’ भन्ने श्रुतिका आधारमा सदासर्वदा, सर्वत्र सबै वस्तु सत् नै हो, त्यही सत् नै भासमान भएको हो जगत्का रूपमा भन्दछन् । त्यस्तै देखिएको भौतिक जगत् सत्य नै हो भनेर मान्ने चार्वाक दर्शनका अनुयायी वा भौतिकवादी सत्ख्यातिवादी हुन् । सिपीमा चाँदी देखिएको पनि सत्य मान्दछन् सत्ख्यातिवादीहरू । यो पनि एउटा सत्यता त हो नि । यिनीहरू देखिएकोलाई मात्र सत्य मान्दछन् । नदेखिएको आत्मा, ब्रह्म आदिलाई मान्दैनन् ।

४. अन्यथाख्याति

यो मत न्यायवैशेषिकहरूको हो । एउटा गुण भएको एउटा वस्तुको अन्यत्र प्रतीति हुनु नै अन्यथाख्याति हो । बाँडको पसलमा भएको र देखेको चाँदी अन्यत्र सिपी आदिमा प्रतीत हुनु नै अन्यथाख्यातिको उदाहरण हो । जगत् कहीं पक्कै छ र त यहाँ देखिएको छ । जगत् कतै पनि नभएको भए यहाँ पनि

नदेखिनुपर्ने । अतः एकातिर भएको जगत् अर्कातिर देखिएको मात्र हो, हुँदै नभएको चाहिँ होइन । यही हो न्यायवैशेषिक दार्शनिकहरूको अन्यथाख्यातिको रहस्य । आफ्नै सङ्कल्प, आफ्नै कल्पनाको उपज भएको जगत्को कतै, कुनै वेलामा अवश्य पनि अनुभव भएको थियो । त्यसैले जगत् भएकै छैन भन्न मिल्दैन भन्दछन् अन्यथाख्यातिवादीहरू ।

५. अनिर्वचनीयख्याति

जगत्लाई छ भन्न पनि नमिल्ने अनि छैन भन्न पनि नमिल्ने भएको हुनाले अनिर्वचनीय भनिएको हो । यो सिद्धान्त, यो दर्शन वेदान्तको हो । वेदान्तीहरू भन्दछन्— भान भएको वस्तुलाई भएकै होइन भन्न पनि सकिन्न, अनि नभएकोलाई हो भन्न पनि सकिँदैन । यो यसै हो भनी निर्वचन (वर्णन) गर्न नसकिने हुनाले अनिर्वचनीय भनिएको हो ।

सिपीमा देखिएको चाँदी, डोरीमा देखिएको सर्प, दृष्टिदोषले देखिएका दुई चन्द्रमा, कमलपित्तको रोगले ग्रस्त भएको रोगीले देखेको पहुँलो शङ्ख वास्तवमा साँचो होइन । तर भ्रान्ति कालमा, प्रतीतिकालमा भएको साँचो थियो । अनिर्वचनीय मायाद्वारा यस जगत्को सृष्टि भएको हुनाले जगत्लाई साँचो भन्न पनि सकिँदैन, मिथ्या भन्न पनि सकिँदैन । ब्रह्मसाक्षात्कार नहुन्जेलसम्म माया, अज्ञान र जगत् आदि रहिरहने हुनाले सत्जस्तै लाग्छ । व्यवहारकालमा साँचोजस्तै देखिन्छ । तर ज्ञानोत्तर कालमा नष्ट हुने हुनाले कदापि सत्य हो भन्न मिल्दैन । त्यसै कारण जगत् वा माया मिथ्या हो । सत् र असत् नभएकाले उभयात्मिका हो कि भन्दा त्यो पनि होइन । अनि त भन्नुपर्‍यो अनिर्वचनीय भनेर । अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्त हो अनिर्वचनीयख्यातिवाद ।

‘ख्याति’ भनेको प्रसिद्धि पनि हो । ‘ख्यात’ शब्दमा ‘प्र’ उपसर्ग लागे प्रख्यात हुन्छ, प्रसिद्ध अर्थमा । त्यसैमा ‘कु’ उपसर्ग लागे कुख्यात हुन्छ, बदनाम, बेइज्जतका अर्थमा । आख्यान, उपाख्यान, व्याख्या आदि शब्द पनि कथनकै अर्थमा, वर्णनकै अर्थमा प्रयोग भएका छन् । नेपाली भाषाको ख्यालख्याल, नेवारीको ख्याक आदि पनि यही अर्थमा प्रयोग भएको हुन सक्छ । यहाँ मायालाई, जगत्लाई, प्रपञ्चलाई, भ्रमलाई, प्रतीतिलाई, अनिर्वचनीय भन्नु अत्यन्त युक्तिसङ्गत देखिन्छ । आद्य जगद्गुरु

भगवान् शङ्कराचार्य र उहाँका मतानुयायी अद्वैत वेदान्ती अनिर्वचनीयख्यातिवादी हुन्। भ्रमस्थलमा सदरूपले, असदरूपले, सदसदरूपले र सद र असद उभयको अभावरूपले वर्णन (निर्वचन) गर्न नसकिने हुनाले यसलाई अनिर्वचनीयख्याति भनिएको हो। भ्रमलाई, भूललाई, प्रतीतिलाई, अज्ञानलाई, अविद्यालाई, नजान्नुलाई, मायालाई अनि मायाले, अज्ञानले बनाएका देह, गेह र संसार अनि निखिल ब्रह्माण्डलाई नै होइन भन्ने ज्ञान भएपछि स्वरूपको साक्षात्कार भएपछि, अपरोक्ष रूपमा अद्वैतात्मज्ञान भएपछि अज्ञानको, जगत्को भ्रमज्ञान नष्ट नै हुन्छ, कुनै हालतमा पनि जगत्को अस्तित्वलाई स्वीकार गर्न सकिँदैन। ज्ञान नहुन्जेल त्यो अज्ञान, त्यो माया, त्यो भ्रमज्ञान, त्यो प्रतीति, त्यो भान रहिरहन्छ। हाम्रा सम्पूर्ण कर्म भ्रममा नै चलिरहेका छन् भने कसरी छैन भन्ने ? त्यसैले त वेदान्तको निचोड सिद्धान्त हो अनिर्वचनीयख्यातिवाद। ज्ञान नहुन्जेल, साधनाकालमा जगत् छ, ज्ञानोत्तरकालमा सिद्धावस्थामा जगत् छैन। हाम्रो सिद्धान्त र दर्शन यही हो।

यसपछि यथार्थख्यातिदेखि लिएर निर्विषयख्यातिसम्म गरी जम्मा चौध ख्यातिको वर्णन पाइन्छ दार्शनिक ग्रन्थहरूमा।

मिथ्याज्ञान, मिथ्याप्रपञ्च, मिथ्याबुद्धि भनेर जसरी मायाको परिभाषा गरिएको छ त्यसरी नै ख्यातिलाई पनि लिन सकिन्छ। प्रतीयमान भए तापनि परमार्थतः तीनै कालमा जसको सत्ता छैन त्यो अनिर्वचनीय माया नै हो। प्रतीतिकालमा पनि वस्तुको सत्ता नभएकाले मिथ्या भनेको हो, असत् भनेको हो। यो त विमर्शकालीन अनुभवको कुरा भयो। प्रतीतिकालमा नै त सर्प पनि थियो, चाँदी पनि थियो। भ्रमकालमा भएकै हो भन्ने निर्णय थियो र त त्यसको परिणाम भोगनुपयो। विचारकालमा नभएकै हो भन्ने निर्णय भएकाले त्यसको पारमार्थिक सत्ता स्विकार गरिएन। अतः हो भन्न, होइन भन्न, छ भन्न, छैन भन्न अनि नभन्न पनि नमिल्ने भएकाले अद्वैत वेदान्त, शाङ्कर वेदान्तले निर्णय गरेको अनिर्वचनीयख्यातिवाद नै यथार्थवाद हो, युक्ति र अनुभूतियुक्तवाद हो।

(समुदय, पूर्णाङ्क ६७।२०६६)

शिवमस्तु !

ॐ

५. अध्यात्मवाद

स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ८/३)

स्वभाव नै अध्यात्म हो । स्व भनेको आफू हो, आत्मा हो । आफूको हुनुलाई स्वीकृतिलाई, अस्तित्वलाई अध्यात्म भनेर बुझिन्छ, बुझ्नुपर्छ ।

आत्मनि इति अध्यात्मम् ।

(शाङ्करवेदान्तकोश, हलायुधकोश)

आत्मविषयक, आफूसँग सोभै सम्बन्धित नै अध्यात्म हो । आत्माको, आफूको जहाँ चर्चा-वार्ता, विवेचन, विश्लेषण भएको छ त्यो अध्यात्म हो । मौलिक, निजी, स्वत्व हो अध्यात्म । आफ्नोपन, आफ्नो स्वभाव (स्वभाव) आफ्नो अस्तित्व, आफ्नो मूल तत्त्व, जसको आधारमा सारा ब्रह्माण्ड टिकेको, अडेको छ त्यही हो वा यही हो अध्यात्म ।

आफूलाई आत्मा हुँ, ब्रह्मा हुँ, अविनाशी हुँ, शाश्वत, सनातन, अजन्मा, अमर, सत्, चित्, आनन्द, अद्वय, अखण्ड, परिपूर्ण हुँ भनी स्वीकार गर्ने आध्यात्मिक विश्वब्रह्माण्डमा सृष्टिको इतिहासमा, संसारका सम्पूर्ण पद पदार्थमा सबभन्दा प्यारो वस्तु आफू हो, आत्मा हो, अध्यात्म हो, म हुँ, तपाईं हो । आफू नभए विश्व छैन, सृष्टि छैन, पालन छैन, लय छैन । आफ्नो अभावमा दर्शन छैन, शास्त्र छैन, संसारको वाद छैन, विवाद छैन, संवाद छैन । सारा छन् आफू भएको हुनाले, आफू नभए सारा छैनन् । त्यसैले उपनिषद्को उद्घोष छ—

न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो -

भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ।

न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भव -

त्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति ।

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवात्यात्मनस्तु

कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् २/४/५)

याज्ञवल्क्य ऋषि आफ्नी पत्नी मैत्रेयीलाई ब्रह्मविषयक उपदेश दिने अनुक्रममा भन्नुहुन्छ—

हे मैत्रेयी ! के कुरो पक्का हो भने कुनै पनि पत्नीले पतिलाई प्रेम गरेको पतिका लागि पटककै होइन, त्यो प्रेम त आफ्नै लागि गरेको हो । त्यसै गरी कुनै पनि पतिले आफ्नी पत्नीलाई प्रेम गर्दछ भने त्यो प्रेम पत्नीका लागि गरेको होइन, आफ्नै लागि गरेको हो । ... त्यसै गरी पुत्रका लागि, पिताका लागि, सम्पत्तिका लागि ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो ... ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् २/४/५)

आत्मा नै दर्शनीय, श्रवणीय, मननीय र ध्यान गर्न योग्य, उपासनीय, भजनीय, चिन्तनीय हो । अध्यात्मवादको सिद्धान्तको आधार र प्रमाण यही हो । यो श्रुतिप्रमाण अकाट्य प्रमाण हो । आफू नै सृष्टिमा सर्वोपरि हो । आफू छ अनि सारा सृष्टि छ । आफू छैन भने विश्व ब्रह्माण्ड नै छैन । त्यसैले उपनिषद्को उद्घोष सार्थक भयो । आफ्नै लागि सारा प्यारा भएका हुन् । पति वा पत्नी पनि अनि पिता वा पुत्र पनि, त्यतिमात्र होइन सारा सम्पत्ति र संसारै पनि आफ्ना लागि प्यारा भएका हुन् । आफ्नो अनुकूल भएन भने मानिस धरती मात्र होइन, संसारमात्र होइन, शरीरलाई समेत त्याग्न तयार हुन्छ र भन्दछ— “मर्न पाए पनि आनन्द हुने थियो ।” ऊ मृत्युलाई वरण गर्न तयार हुन्छ आफ्नो आनन्दको लागि । आफू भन्नु र आनन्द भन्नु एकै हो, उही नै हो । हिजो आज खुब सुनिन थालेको छ— आत्मदाह गरे रे । हजारौं मानिस मारेर आफू पनि मरेको रे । आत्मघाती बम आक्रमणबाट कति मानिस मारेर कुकर्म गरे मान्छेले । मान्छे नै हो आत्मकल्याण गर्ने, आत्मोद्धार गर्ने, आत्मसाक्षात्कार गर्ने र अमर हुने पनि । मान्छे नै हो अर्कालाई मारेर, दुःख दिएर, चोरेर, लुटेर, बलात्कार गरेर आफूलाई सुखी भएको अनुभव गर्ने पनि ।

आफू नभए सूर्य चन्द्रादि पनि छैनन् । जब म छु अनि सूर्य चन्द्र छन् ।
अष्टावक्रगीतामा आफ्नो ज्ञानोत्तरकालको अनुभव व्यक्त गर्दै राजा जनक गुरुका
समक्ष आफ्नो महत्ता यसरी देखाउँछन्—

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः ।

यदा प्रकाशते विश्वं तदाऽहम्भास एव हि ॥

(अष्टावक्रगीता २/८)

[प्रकाश त मेरो आफ्नो निजी स्वरूप हो । मभन्दा अतिरिक्त भिन्न रूपमा
कुनै उज्यालो नै छैन । जब मेरा अगाडि विश्व प्रकाशित हुन्छ त्यो त म नै
अवभासित, प्रकाशित भएको हुँ ।]

सूर्य-चन्द्रादिको उज्यालोलो सूर्य-चन्द्रादि उज्याला भएका होइनन् । सामान्य
भौतिक दृष्टिले, भौतिक बुद्धिले यो कुरा बुझ्न सकिँदैन । यसका लागि आध्यात्मिक
दृष्टि चाहिन्छ, आध्यात्मिक चिन्तन चाहिन्छ । यही हो अध्यात्मवादको विशेषता,
महानता । अध्यात्मवादले भन्दछ— पहिले व्याकरणशास्त्रले पनि अध्यात्मवादलाई
पुष्टि गरेको छ । आफू (म) लाई प्रथम पुरुष (First Person) भनेको छ अंग्रेजी
व्याकरणले । नेपाली र संस्कृत व्याकरणले त आफू (म) लाई उत्तमपुरुष भनेको
छ । हुन पनि हो । यस दृष्टिले म नै उत्तम हुँ, अझ सर्वोत्तम हुँ । तिमी मध्यम
पुरुष वा द्वितीय पुरुष (Second Person), मसँगको सङ्गत वा सम्बन्ध भएकोले ।
र तिनीहरू, उनीहरू अलि टाढै भएकाले अन्य पुरुष (Third Person) हुन् ।
व्याकरणशास्त्रले पनि आफ्नो (मेरो) महानतालाई, अध्यात्मलाई द्योतन गरेको
स्पष्ट छ । त्यसैले अध्यात्म भनेको म हुँ । अध्यात्मवाद भनेको मेरो कल्याण गर्ने
वाद हो, सिद्धान्त हो, दर्शन हो । यथार्थवाद यही हो, यही वाद हो । यो
अध्यात्मवाद त स्वार्थले चुर्लुम्म डुबेको राजनीतिको जिन्दावाद र मुर्दावाद जस्तो
होइन । यो भौतिक सुख भोग्ने वाद होइन, पारमार्थिक, शाश्वत, सनातन कल्याण
गर्ने पवित्र वाद हो । यहाँ कपट छैन, जालसाजी छैन, घुसपैठ छैन, मारकाट छैन,
सत्ता हत्याउनु छैन ।

प्रत्येक शरीरमा अन्तरात्मस्वरूपले, जीवरूपले परमात्मा नै प्रवेश गर्नुभएको
छ । त्यसैलाई अध्यात्म भनेर बुझ्नुपर्छ । शरीर, इन्द्रिय, प्राण आदिको पोषण गर्नु

अध्यात्मवादको उद्देश्य होइन । बुद्धिभन्दा परको, मनभन्दा पनि माथिको आत्माको साक्षात्कार गर्नु, आफूलाई आत्मस्वरूपमा लैजानु लक्ष्य हो ।

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् २/६)

जगत्को अनि प्राणीको, अनि मानिसको पनि सृष्टि गरेर परमात्मा मानिसभित्र प्रवेश गर्नुभयो । त्यही अध्यात्म हो । हुन त परमात्मा जलमा, स्थलमा, नभमा सर्वत्र हुनुहुन्छ । सम्पूर्ण प्राणीमा, वृक्ष वनस्पतिमा पनि प्रवेश गर्नुभएको छ ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १०/३२)

[विद्याहरूमा म अध्यात्मविद्या हुँ ।]

यो भगवान् श्रीकृष्णको कथन हो । अध्यात्म भनेको प्रत्यगात्मा हो । अन्तःकरणमा विराजमान भएको आत्मा नै अध्यात्म भनेर बुझ्नुपर्छ । जीवात्माको कारणले अध्यात्म भनेको मात्र हो । हो त परब्रह्म परमात्मा नै । परब्रह्म परमात्मा शुद्ध चैतन्य अखण्ड आनन्दस्वरूप ब्रह्म जब प्रत्येक प्राणीका हृदयमा विराजमान हुनुहुन्छ, उहाँकै अर्को नाम रह्यो प्रत्यगात्मा वा अध्यात्म । यसैको विस्तृत व्याख्या, चर्चा र यसलाई अपरोक्ष साक्षात्कार गर्नु नै अध्यात्मवादको इष्ट हो, अभीष्ट हो । मोक्ष प्रदान गर्ने विद्यालाई अध्यात्मविद्या भन्दछन् । यसैलाई पराविद्या पनि भन्दछन् । अपराविद्या भनेको संसारी, भौतिक, जगत्सम्बन्धी विद्या हो । आफूलाई अर्थात् पारमार्थिक आफूलाई ब्रह्मलाई, आत्मालाई चिनाउने विद्यालाई पराविद्या, अध्यात्मविद्या भन्दछन् ।

अध्यात्मवाद राजनैतिकवाद होइन । यो साहित्यको यथार्थवाद, प्रकृतिवाद, आदर्शवाद जस्तो पनि होइन । माओवाद र लेनिनवाद जस्तो व्यक्तिवाद त भन्नु होइन । जनवाद, धनवाद, मनवाद, तनवाद त हुने कुरै भएन । यो त ज्ञानवाद, ब्रह्मवाद, मोक्षवाद हो । अनि यो अर्काको सिद्धान्त अनुकरण गरेर, चोरेर पिछलग्नु भएर अँगालिएको, आफ्नो मौलिक सोचाइ र बुद्धिलाई बन्धक राखेर अँगालिएको भाते लाग्न गएको अनुवाद होइन । यो त आफ्नै निजी अनुभवमा खारिएको

आध्यात्मिक, नैतिक, शाश्वत र सनातन वैदिक सिद्धान्त र दर्शनमा आधारित अनुभववाद हो। यसको सोभै आत्मासँग, ब्रह्मसँग सम्बन्ध छ— भूत, भौतिक वस्तुसँग होइन। अध्यात्मवादले भौतिक वस्तुलाई अनादर गर्छ, तिरस्कार गर्छ, वास्तै गर्दैन् भन्न खोजेको पटकै होइन। आध्यात्मिक शान्तिका लागि पनि प्राथमिक चरणमा, साधनाकालमा भौतिकवस्तुको अपरिहार्य आवश्यकता छ। शरीर नै भौतिक, पार्थिव पिण्ड हो। घर-परिवार, जग्गा-जमिन, धन-सम्पत्ति आदि सारा भौतिक वस्तु हुन्। आध्यात्मिक लाभ लिन यी सारा वस्तुको आ-आफ्ना स्थानमा महान् भूमिका छ।

अध्यात्मवादले शरीरलाई हेलौं गर, घरलाई भत्काइदेऊ, स्वास्थ्यको वास्ता नगर, पैसा नकमाऊ, भौतिक वस्तुको उपयोग, उपभोग नगर भनेको छैन। यी त नाशवान् हुन्, क्षणिक हुन्। आउने जाने हुन्। सत्य होइनन् भन्ने विचार गरी यिनकै लागि मरिहत्ते पो नगर भनेको। नखानु, नलगाउनु, घरमा नबस्नु भनेकै छैन। 'घरमा पस, घरमा बस तर घरमा नफस' मात्र भनेको छ अध्यात्मवादले। यसरी कुरो बुझेर आफ्नो प्रारब्धअनुसार प्राप्त वस्तुमा सन्तोषी हुँदै परमात्मचिन्तन अध्यात्म चिन्तन, ब्रह्मचिन्तन, त्यसैको कथन गर्दै जीवन आनन्दसँग बाँच भन्छ अध्यात्मवाद। यो त कति हो कति वैज्ञानिक छ, मनोवैज्ञानिक छ, अनि अत्यन्त व्यावहारिक पनि।

आजको वैज्ञानिकवादको, भौतिकवादको युगमा पनि अध्यात्मवादको महिमामय भूमिका छ। अभ्र ज्यादा आवश्यकता छ। आज चारैतिर, दशैतिर हाहाकार, मारामार, काटाकाट, रक्तपात, लुटपाट, बलात्कार, आतङ्कवाद फैलिरहेछ। पृथ्वी नै थर्कमान भइरहेको समयमा अध्यात्मवादको सन्देश दशैतिर छर्न पाए मानिस मानिस भएर बाँच्न पाउने थिए, बाँच्न सिकने थिए। अध्यात्मवादको राज्य चले दशैतिर शान्ति, शान्ति हुनेछ। मान्छेले मान्छेलाई मान्छेसरहको व्यवहार गर्ने थिए तर आज त्यो भएकै छैन। आज मान्छेलाई देखेर मान्छे डराइरहेछ। मान्छे विषधर कालो सर्पजस्तो भइरहेको छ— चरम भौतिकवादका कारणले। अबको युग अध्यात्मवादको युग होओस्— यसैमा हामी सबैको भलाइ छ।

शिवमस्तु !

ॐ

६. अनुभव र अनुवाद

अनुभव भयो भने आत्म-अध्यात्मविषयक हुन्छ, ब्रह्मविषयक हुन्छ। अनुवाद भयो भने जगत्विषयक हुन्छ। अनुभव गर्न हृदय चाहिन्छ, श्रद्धा र भक्ति, विश्वास र पत्यार चाहिन्छ भने अनुवाद गर्न त मोटामोटी भौतिक ज्ञान र सांसारिक विषयको बुद्धि भए पुग्छ। आध्यात्मिक आँखाले हेर्दा अनुभव नै सर्वोपरि हो, अनुवाद त सामान्य हो।

सामान्यतया व्यावहारिक ज्ञानमा पनि अनुभव शब्दको प्रयोग हुन्छ तर भएको कुराको अर्थात् ब्रह्म, आत्मा, आफूको स्वीकृति, त्यसैको अनुभूति अर्थात् आत्मस्वीकृति नै अनुभव हो। भव भनेको सत्ता हो, प्राप्ति हो। प्राप्तिको, सत्ताको, आत्माको ज्ञान, अनुभूति, स्वीकृति, पुनःप्राप्ति नै वास्तव अनुभव हो।

प्रत्यक्ष देख्नु, सुन्नु प्रभृति ज्ञानजन्य संस्कार वा स्मृतिलाई अनुभव भन्नु समीचीन हुन्छ। अनुभवलाई उपालम्भ पनि भनिन्छ। इन्द्रियादि वा अन्य कुनै पनि माध्यमबाट उत्पन्न उद्दीपनको फलस्वरूप प्रकट हुने मानसिक अनुक्रिया, अनुभूति वा संवेदन विशेष नै अनुभव हो। आफैँले भावनात्मक, आत्मगतरूपमा भोगेको आन्तरिक वस्तुलाई व्यक्तरूपमा वा अव्यक्तरूपमा गरिएको आत्मस्वीकृति अनुभव हो। यसलाई अध्यात्मका क्षेत्रमा अभि खास गरी वेदान्तका सन्दर्भमा अपरोक्षानुभूति भनिन्छ। अभि स्पष्टसँग भन्नुपर्दा वेदान्त किंवा उपनिषदले प्रतिपादन गरेको र ज्ञानवान् जीवन्मुक्त महापुरुषले आफ्ना उत्तम शिष्य, तीव्र मुमुक्षुलाई दिएको महावाक्यको उपदेश अनन्तर शिष्यले मनन र निदिध्यासन गरिसकेपछि अभिव्यक्त गरिएको अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार नै यथार्थमा, परमार्थमा अनुभव हो।

यस प्रकारको संस्कारजन्य अनुभवको अभिव्यक्ति शब्दद्वारा सम्प्रसारण गर्न नसकिने भएकाले स्वानुभवगम्यमात्र हो भनिन्छ । त्यसलाई शब्दद्वारा, भाषाद्वारा अभिव्यक्त गरियो भने त्यो त अनुवाद पो भयो । त्यसैले त भनिन्छ—

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो

निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा

स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥

(मैत्रायण्युपनिषद् ४।१९)

चित्तमा अनादिकालदेखि काँई परेर रहेका मलहरूलाई पखालेर, माभेर शुद्ध बनाएर समाधिस्थ भएर आनन्दपूर्वक, शान्तिपूर्वक आत्मामा बसेको निजानन्दको अवस्था विशेषलाई शब्दद्वारा, बोलीद्वारा, भाषाका माध्यमले वर्णन गर्न सकिँदैन । वर्णन गर्न नसकिने भएपछि उसले अनुभवै गरेन कि त भन्ने प्रश्नका उत्तरमा भनिन्छ— त्यो त आफ्नै अन्तःकरणले ग्रहण गर्ने, स्वीकार गर्ने, अनुभूति गर्ने किंवा अनुभव गर्ने मात्र हो । वास्तवमा त्यस्तो अवस्थाको अनुभव आफैँले मात्र गरिन्छ । त्यसलाई कुनै पनि माध्यमबाट व्यक्त गरियो, सम्प्रेषण गरियो भने त्यसको मूलरूप, यथार्थस्वरूप, पारमार्थिक अवस्था अभिव्यक्त नभएर अनुवादमात्र देखापर्छ । यसरी गहिरिएर विचारविमर्श वा विश्लेषण गर्ने हो भने हाम्रा सम्पूर्ण शास्त्रहरू अनुभवका छाया, प्रतिबिम्बमात्र हुन्, बिम्बस्थानीय त जसले अनुभव गर्‍यो उसैसँग मात्र छ । उसबाट बाहिर आयो कि त्यो त अनुवाद भइहाल्यो नि ।

आफूले थाहा पाएको, दृढ अपरोक्ष भएको ज्ञान विशेष नै अनुभव हो । यसलाई कोशकारले यसरी पनि भनेका छन्— भोगाइ, चेताइ, बेहोराइ आदिको आन्तरिक क्रिया वा प्रक्रिया हो अनुभव । कतैबाट प्राप्त मानसिक बोध, बौद्धिक लाभ, परिपक्वता, दक्षता, चातुर्यपूर्ण आन्तरिक अनुभवलाई नै प्रधानता दिने एक दर्शनविशेषलाई अनुभववाद भनिन्छ । वेदान्तको अद्वैतवाद पनि अनुभववाद नै हो । कारण के हो त भने यो भाषण गर्ने, प्रवचन गर्ने, अर्कालाई उपदेश दिने, पुस्तक लेख्ने, जाँच दिएर उत्तीर्ण हुने, त्यही नाताले जागिर खाने, बाहिर वेदान्ती

भनेर देखाउने वाद नभएर जीवनमा उतार्ने र आफू मुक्त भएर जन्ममृत्युको चौरासी चक्करबाट पार पाउने वाद भएको हुनाले यो वास्तवमा अनुभववाद हो, अनुवादवाद होइन ।

सुषुप्तिको अनुभव गरेकै बेला त सुषुप्ति-स्थिति हो । त्यहाँ आफू छ, आनन्द छ । यसलाई ब्राह्मी-स्थिति पनि भनिन्छ । जाग्रत्मा आएर भनिएको परामर्शकालीन अवस्था त सम्भेर भनेको अथवा सुषुप्ति स्थितिको अनुवादमात्र हो । अनुभव भयो उता, अनुवाद भयो यता । महको स्वाद कस्तो हुन्छ ? भनी कसैले सोध्यो भने उत्तरमा 'महजस्तै' भन्नुबाहेक अरु जे भने पनि मिल्दैन । त्यस्तै एकजना सज्जनले आफूले आफ्नै आँखाले देखेको कुरा जस्ताको तस्तै बताइदियो भने ठुलो अनिष्ट हुने देखेर सोध्नेलाई उत्तर दिएछन्— "देखेले बोल्दैन, बोल्नेले देखेकै छैन ।" यस्तो उत्तर दिएर आफू पनि असत्य बोल्नुबाट बचे, साथै अनिष्ट परिणाम हुन पनि पाएन । महको अनुभव गर्ने रसनेन्द्रिय हो भने महको स्वाद बताउने जिब्रो वागिन्द्रिय हो । ज्ञानेन्द्रियले गरेको अनुभव कर्मेन्द्रियले बताउँदा एक त उत्तर नै ठिक हुँदैन, अर्को कुरा त्यो उत्तर अनुभव नभएर अनुवाद भयो भने त्यो पनि ठिक भएन नि । अतः विषयको भोगकालमा पनि अन्तःकरणको अनुभूतिलाई बाह्यकरणका माध्यमले अभिव्यक्त गर्दा यथार्थता कदापि हात लाग्दैन । त्यसै कारण अनुभव आम्यन्तर हुन्छ भने अनुवाद त बाह्य हुन्छ ।

अनुवाद त एक भाषाको विषयलाई, वस्तुलाई अर्को भाषामा रूपान्तरित गर्ने काममात्र हो । मूलको उत्थालाई एवं भाषान्तर, भाषिक रूपान्तर, सक्कल बमोजिमको नक्कललाई अनुवाद भन्नुपर्छ ।

इन्द्रिय प्रणालीबाट अन्तःकरणमा प्रवेश गरेपछि, भित्र वस्तुको अपरोक्ष साक्षात्कार गरेपछि शब्दादिद्वारा वा कुनै पनि क्रिया—प्रतिक्रियाद्वारा गरिएको अनुभूतिजन्य अभिव्यक्ति अनुभव भएकाले यो त स्वसंवेद्यमात्र हो, परसंवेद्य होइन । यो आफूबाट अरूकहाँ जान खोज्यो भने अनुवाद हुन्छ र गयो भने सक्कल होइन नक्कल पो हुन्छ । अनुभव पनि दुई प्रकारले हुन्छ—

१) यथार्थ अनुभव— डोरीलाई डोरीरूपमा स्वीकार गर्नु र

२) अयथार्थ अनुभव— डोरीलाई सर्परूपमा स्वीकार गर्नु ।

यथार्थ अनुभवलाई वेदान्तको पारिभाषिक शब्दावलीमा प्रमा भनिन्छ । यो अनुभवजन्य ज्ञान हो । अयथार्थ ज्ञान त मिथ्याज्ञान हो । अर्को रूपबाट पनि अनुभवलाई दुई प्रकारले व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

१) परोक्षज्ञानजन्य अनुभव र

२) अपरोक्षज्ञानजन्य अनुभव

गुरुले दिएको ब्रह्मज्ञानको उपदेशबाट भएको मोटामोटी अनुभव परोक्षज्ञानको अनुभव हो भने आफूले श्रवणअनन्तर मनन, निदिध्यासन गरी आत्मसात् गरेपछि भएको अनुभवचाहिँ अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कारको अनुभव हो । हाम्रो लागि इष्ट, अभीष्ट, चाहिने अनुभव यही नै हो । यस्तै अपरोक्ष ब्रह्मानुभवबाट मात्र आत्यन्तिक कल्याण हुन्छ । बाँकी सारा अनुवादै अनुवाद ।

शिवमस्तु !

(अनन्त धारा, १५/२०६६)

ॐ

७. अभाववाद

देशबाट, कालबाट र वस्तुबाट परिच्छिन्न भएकोलाई अभाव भनिन्छ । सर्वत्र व्यापक भएको, सदाकाल प्राप्त हुने, सबैमा भएको वस्तुलाई भाव भनिन्छ । कहिले हुने, कहिले नहुने अभाव हो । कतै हुने, कतै नहुने अभाव हो । कुनै वस्तुमा हुने कुनैमा नहुनेलाई अभावरूप भन्दछन् । सामान्य अर्थ गर्दा अविद्यमानता अर्थात् नहुनुपन अभाव हो ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २/१६)

तत्त्वदर्शी ज्ञानीहरूले सत् र असत्को यसरी निर्णय गरेका छन्— असत् जगत् आदिको भाव छैन, सत् आत्माको अभाव छैन । आफू सत्, चित् र आनन्दरूप भएकाले यसको अभाव कदापि सिद्ध हुँदैन । सत् भावरूप हो, असत् अभावरूप, नैव नाशो निवासो वा (मस्तरामबाबा) — आत्माको नाश (अभाव) हुँदैन र जगत्को भाव छैन । जुन विषयलाई ग्रहण गर्ने बुद्धि बलवती छैन, त्यो अभावरूप हो र जुन बुद्धिले समातेको वस्तु अपरिवर्तनशील छ त्यो भावरूप हो । भाव हिजो थियो, आज छ र भविष्यमा पनि रहिरहन्छ । अभाव हिजो थिएन, भोलि रहँदैन ।

उत्पत्तिभन्दा अगाडि नभएको र विनाशभन्दा पछाडि नरहने वस्तु नै अभाव हो । भावमा परिवर्तन हुँदैन । भाव भनेको सत् हो, आत्मा हो, ब्रह्म हो, म हो । मेरा बदलिन्छन् । मेरो शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, धन, शक्ति, सम्पत्ति आदि बदलिइरहने हुनाले मेरा जत्ति अभाववादमा परे म त भाववादमा । अभाववादले अभावलाई नै ठूलो र महत्त्वपूर्ण मानेर त्यसैमा मस्त हुन सिकाएको छ । अभाववाद

भनेको जड भौतिकवाद, शरीरात्मवाद, देह-गेहात्मवाद हो । अभाववादको मूल सिद्धान्त हो अभावबाट आरम्भ गरी अभावमा नै पुगेर टुङ्गिने । तर अभाववादीलाई यसको रहस्यको ज्ञान छैन । अभाववादी अभावलाई अज्ञानवश, प्रमादवश, भ्रमवश भाव हो भन्ने कुरामा विश्वस्त छन् । संसारवादी, भोगवादी, विषयवादी, भूतभौतिकवादी अभावरूप जगत्लाई, शरीरलाई नै सर्वस्व ठानी त्यसैलाई मिलाउन, बनाउन, सिँगार्न, अमर बनाउन खोज्दाखोज्दै समाप्त भएका छन् । अभाववादमा आत्यन्तिक शान्ति, अखण्ड आनन्द कदापि हुँदैन । संसारी विषयानन्द, संसारानन्द, भोगानन्दलाई सर्वोपरि, सर्वोच्च, सर्वोत्तम मानी त्यसैमा लट्पटिएका छन् । त्यस्तो स्थिति ब्रह्मानन्द, निजानन्द, स्वरूपानन्दमा हुँदैन ।

सत् सत् नै हो, असत् असत् नै हो । भाव भाव नै हो, अभाव अभाव नै हो । अभाव (जगत, विषय, भोग आदि) भाव (आत्मा, ब्रह्म, आफू) हुनै सक्तैन । त्यसरी नै भावको अभाव कहिल्यै पनि हुनै सक्तैन । ब्रह्म भावरूप हो भने जगत् अभावरूप । अभावरूप जगत्का तर्फबाट कालत गरी जगत्लाई नै बनाउन खोज्ने, बन्यो-बन्यो भनेर मक्ख पर्ने अभाववादी हुन् । यस्ता भौतिक दर्शन बोकेकाले अभाववादलाई भाववाद मानेका हुन्छन् । तिनको गति डोरीलाई सर्प ठान्नेको जस्तो, मरुभूमिमा पानी देख्नेको जस्तो, सिपीलाई चाँदी ठान्नेको जस्तो हुन्छ । जाग्रत् स्वप्नमा छैन । स्वप्न जाग्रत्मा छैन । जाग्रत् र स्वप्न सुषुप्तिमा छैन । सुषुप्ति जाग्रत् र स्वप्नमा छैन । परस्परमा व्यभिचरित भएको हुनाले यी तीनै अवस्था अभावरूप हुन् । देखिएका कालमा पनि यी छैनन्, भएको त भानमात्र हो । यसरी नभएको अवस्था, नभएको जगत्, नभएको सुख (भौतिक) लाई भएको मान्नु नै अभाववाद हो । वर्तमान विश्व यही अभाववादमा अलमलिरहेको छ । ठूलाठूला वैज्ञानिक समेत यही अभावलाई भावरूपमा परिणत गर्न खोजिरहेका छन् । तर सफल भएका छैनन् ।

संसार अभावको रोगले ग्रस्त छ । अभाववादलाई अँगालेपछि, साँचो मानेपछि यस्तै हुन्छ— दुःखै-दुःख, रोगै-रोग, चिन्तै-चिन्ता, असन्तोषै-असन्तोष, अभावै-अभाव, तनावै-तनाव । कसैलाई कहिल्यै पुगेको छैन । एउटा पाइयो भने अर्काको चाहना, फेरि अर्को अर्को गर्दागर्दै कालले टपक्क टिपेर लैजान्छ, सिद्धियो । यही क्रमले अभाववादका अनुयायी अर्थात् जड भौतिकवादी,

भोगवादी, शरीरात्मवादी अभावकै भुमरीमा रुमल्लिरहेका छन्- विष्टाका किरा विष्टामा रमाएभैं ।

अध्यात्मवाद, अद्वैतवाद जस्ता दर्शनको सिद्धान्त छ- जगत्को निवास छैन, आत्माको विनाश छैन । भूत, वर्तमान र भविष्यमा रहिरहने सत् हो, भावरूप हो । त्यही आत्मा हो । म आत्मा भएकाले भूतमा थिएँ, वर्तमानमा छु र भविष्यमा पनि रहिरहने छु- आत्मरूपले बाल्य, यौवन, वृद्धअवस्थामा म एकनासरूपले रहिरहेको छु । मेरो शरीर, अवस्था, आदि बदलिए तापनि म सदाकाल भावरूपमा रहिरहन्छु ।

अनुपलब्धि प्रमाणबाट अभाव सिद्ध हुन्छ । नपाइएको हुनाले त्यो वस्तुको त्यहाँ अभाव छ । आकाशमा फूलको अभाव छ, खरायोको टाउकामा सिङको अभाव छ । त्यस्तै स्वरूपमा, समाधिमा, नचिताएको र ननिदाएका वेलामा जगत्को अभाव छ । यी नै प्रमाण र तर्कका आधारमा अद्वैतवेदान्त भन्दछ- जगत्को सर्वथा अभाव छ । यस्तो अभावरूप जगत्लाई छ भन्ने, नभएको जगत्लाई बनाउन खोज्ने वाद नै अभाववाद हो ।

पूर्वीय दार्शनिकले अभावलाई यसरी विचारद्वारा विश्लेषण गरेका छन् र भनेका छन् अभाव चार प्रकारका छन्-

१) प्रागभाव- पहिले नभएको प्रागभाव हो । जस्तो घँटो बन्नुभन्दा अगाडि माटामा घँटो थिएन । माटामा घँटोको प्रागभाव थियो, अगाडि अभाव थियो । घँटो बनिसकेपछि मात्र देखिएको हो । त्यस्तै सृष्टिभन्दा अगाडि जगत्, विश्वब्रह्माण्ड नै थिएन । पछि आएको र जाने पनि हुनाले जगत् मिथ्या हो । आफू ब्रह्ममात्र सत्य हो । आफ्नो पहिले अभाव थिएन । थियो भने त्यो अभावलाई जान्ने को त ? भनी प्रश्न गर्दा उत्तर आउँछ म नै हो । त्यसो भए मेरो अभावलाई जान्ने म नै हुँ भने मेरो कहिल्यै पनि अभाव सिद्ध हुँदैन । वेदान्तको सिद्धान्त यही नै हो । घँटो नबनेका समयमा पनि माटो त थियो । माटोको अभाव त कदापि हुँदैन ।

२) प्रध्वसाभाव- बनिसकेको घँटालाई एउटा मुङ्गाले वा ढुङ्गाले हिर्काइदियो भने घँटो चकनाचुर भएर फुट्दछ । अब घँटो घँटो रूपमा रहेन, खबटा पो देखिन्छ ।

यो हो प्रध्वंसाभाव— फुटेपछि घँटाको अभाव । अब दृष्टान्तमा भन्ने हो भने जगत् महाप्रलयपछि रहँदैन, प्रध्वंस हुन्छ । अतः जगत् सत्य होइन । नष्ट हुने भएकाले— **दृष्टं नष्टं** । एकैछिन अगाडि देखियो । फेरि एकै छिन पछाडि हरायो । आफू (आत्मा) त संसार बन्नुभन्दा अगाडि पनि थियो, संसार हराएपछि पनि रहिरहने हुनाले सत्य हो, शाश्वत हो, सनातन हो । प्रागभाव र प्रध्वंसाभावलाई प्रकाश गर्ने, जान्ने आफूको कहिल्यै अभाव हुँदैन । भावरूप आफू, अभावरूप जगत् ।

३) अन्योन्याभाव— एकमा अर्को नहुनु अन्योन्याभाव हो । घटमा पट छैन, पटमा घट छैन । घटपटमा जल छैन । पटमा तन्तु छैन । यस्तै आफूमा जगत् छैन । हिमालयमा आगाको मुस्लो छैन । आगाको मुस्लोमा हिउँको ढिक्का छैन । यसै गरी ब्रह्ममा दुःख छैन, अशान्ति छैन । दुःख, चिन्ताको अनुभव भएका बेला ब्रह्मानुभव छैन । संसारी वस्तुमा पो त अन्योन्याभाव छ । आफूमा भने सो छैन । एक अद्वैत ब्रह्ममा ब्रह्मभन्दा भिन्न वस्तु नै नभएकाले अभावको कल्पना नै हुँदैन । आफ्नो अभावको अनुभव कसले गर्ने ? दोस्रो वस्तु नै नभएकाले आफूमा भावैभावमात्र छ, अभावको गन्ध समेत पनि छैन ।

४) अत्यन्ताभाव— जगत् देखिएका बेलामा पनि छैन । भएको (सत्) भए सदाकाल रहिरहनुपर्ने थियो । डोरीमा भ्रमले सर्प देखिएका समयमा पनि सर्प थिएन । बत्तीले हेरेपछि डोरीमात्रको अनुभव भयो । पहिले डोरीमा सर्प भएको भए त्यहाँ कतै न कतै देखिनुपर्ने । सर्प मरेको भए लास फेला पर्नुपर्ने । भागेकै भए कतै दुलो, प्वाल हुनुपर्ने । अतः देखिएकै अवस्थामा पनि डोरीमा सर्पको अत्यन्ताभाव थियो । अर्थात् छँदै थिएन । त्यस्तै यो जगत् छँदैछैन । जाग्रतको जगत् स्वप्नमा छैन, स्वप्नको जगत् जाग्रतमा छैन । सुषुप्तिमा केही पनि छैन भने तीनै कालको जगत् कुनै कालमा पनि छैन । यो सारा छैनको प्रकाशक आफू (आत्मा) मात्र छ । आफ्नो अभाव कहिले पनि छैन, सदाकाल भावैभाव मात्र छ ।

आधाररूप, अधिष्ठानरूप आत्मा, ब्रह्म सदाकाल सत्य छ, भावरूपमा छ, बाँकी साराको अभावैअभाव छ । अधिष्ठान भनेको जग हो । जगमा मन्दिर बनेको छ । जग नै नभए मन्दिर ढलिहाल्छ । त्यस्तै आधार र अधिष्ठान स्वरूप ब्रह्ममा सारा जगत्को कल्पना गरिन्छ । कल्पित वस्तु नभए पनि अकल्पित आफू रहिरहन्छ ।

भवोऽयं भावनामात्रो न किञ्चित्परमार्थतः ।

नास्त्यभावः स्वभावानां भावाभावविभाविनाम् ॥

(अष्टावक्रगीता १८/४)

यो संसारको पारमार्थिक सत्ता छैन । यो त भावनामात्र हो । भावना भनेको सङ्कल्पमात्र हो । किनभने भावरूप र अभावरूप पदार्थमा स्थित भएका पुण्यात्माको स्वभावको अभाव कदापि हुँदैन । भावको अभाव हुँदैन, अभावको भाव हुँदैन । स्वप्न संसारको भाव (सत्ता) नभएभँ जाग्रत्कालको जगत्को पनि भाव छैन । सारा सङ्कल्प, कल्पना, प्रतीति, भान, भासमात्र हो । परमार्थमा, पारमार्थिक सत्तामा आफू, आत्मा, ब्रह्ममात्र भएको हो, भावरूप हो, सत्यस्वरूप हो । बाँकी सारा मिथ्यै—मिथ्या, अभावै—अभाव । यही हो अभाववादको निचोड, रहस्य । अभावलाई अभाव र भावलाई भाव भनी बुझ्नु नै यथार्थ बुझ्नु हो । ब्रह्मलाई ब्रह्मरूपमा जानेर बुझेर, भएर बस्नु र जगत् प्रपञ्चलाई, देहगेहादिलाई नाशवान्, अभावरूप भनी जानेर, बुझेर विषवत् त्याग गरिदिनु नै अभाववादको उद्देश्य हो । हामी भावमा आफूलाई पारौं र जगत्लाई अभावमा पारौं । अनि भावमा विराजमान भई आनन्दपूर्वक जीवन बाँचौं । यसैमा सबैको कल्याण छ ।

शिवमस्तु !

ॐ

८. आत्मदर्शन

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५, ४।५।६)

आत्मा नै दर्शनीय, श्रवणीय, मननीय र निदिध्यासन (ध्यान-भक्ति) गर्न योग्य छ ।

बृहदारण्यकोपनिषद्को द्वितीय अध्यायको चतुर्थ ब्राह्मण र चतुर्थ अध्यायको पञ्चम ब्राह्मणमा याज्ञवल्क्य र मैत्रेयीको संवाद आउँछ । याज्ञवल्क्य ऋषिका दुई पत्नी थिए । संन्यास लिने इच्छा भएर उनले कात्यायनीलाई आफ्नो धन सम्पत्तिबाट केही भाग दिए, उनी सन्तुष्ट भइन् । यसै गरी मैत्रेयीलाई पनि सम्पत्तिको भाग लगाउँदा मैत्रेयीले भनिन्— 'तपाईंले दिनुभएको धन सम्पत्ति पाएपछि म अमर हुन सक्छु ?' 'धनीले जसरी जीवन बाँच्छन् त्यसरी नै तिमी बाँच्न सक्छ्यौ, अमर हुन त सकिदैनौ' भनेर याज्ञवल्क्यले भनेपछि फेरि विदुषी, ब्रह्मवादिनी मैत्रेयी भन्दछिन्—

येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।३ र ४।५।४)

[जुन वस्तु (धन सम्पत्ति) पाएर म अमर हुन सकिन्न भने त्यसलाई लिएर म के गरूँ ? अतः हे मेरा श्रीमान् पतिदेव, तपाईं अमृतत्वको साधन (ब्रह्मविद्या) जान्नुहुन्छ, त्यही ब्रह्मविद्याको उपदेश मलाई दिनुहोस् ।]

यसरी मैत्रेयीले ब्रह्म (आत्मा)का विषयमा जान्ने इच्छा (जिज्ञासा) व्यक्त गरेपछि ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मर्षि याज्ञवल्क्यले आफ्नी परमप्रिया पत्नी मैत्रेयीलाई भने— आत्मालाई परोक्षरूपमा देख्नुपर्छ, सामान्य ज्ञान हासिल गर्नुपर्छ । त्यसपछि

आत्माका विषयमा विधिपूर्वक सुनुपर्छ, सुनेका कुराको मनन गर्नुपर्छ (गुनुपर्छ), त्यसपछि मनन गरेर ठहर्‍याएको आत्माको ध्यान, भक्ति वा निदिध्यासन गर्नुपर्छ । यति भएपछिको ज्ञान विज्ञान भएपछि अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ । ब्रह्मदर्शन वा आत्मदर्शन गर्ने प्रक्रिया, पद्धति, विधि वा क्रमिकता यही नै हो ।

आत्माको दर्शन नै आत्मदर्शन भएको हुनाले पहिले आत्मा के हो त्यसका विषयका राम्रो परिचय पाउनु आवश्यक हुन्छ । आत्मा शब्दको अर्थ व्यापक छ । प्रसङ्गानुसार कहिले शरीरलाई पनि आत्मा भनिन्छ भने कहिले इन्द्रियलाई, अनि मनलाई, बुद्धिलाई र अन्त्यमा बुद्धिको प्रकाशक साक्षीलाई आत्मा भनिन्छ । त्यो जीवात्मा पनि हो, ईश्वर पनि हो र परमात्मा पनि । कतै प्राणलाई आत्मा भनेको देखिन्छ भने कतै अन्तःकरणलाई त, कतै त पुत्रलाई पनि आत्मा भनेको पाइन्छ । आत्माको अर्थ स्वभाव पनि हुन्छ । सूर्य, अग्नि, वायुलाई पनि आत्मा भनिन्छ । आत्मा नै भगवान् बन्दछन् । कहिले त आत्मा नै जीवको सर्वस्व र आफ्नो स्वरूप नै बनेको देखिन्छ । अतः आत्मा नै ब्रह्म हो । वेदका चारै महावाक्य (प्रज्ञानं ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म)ले आत्मालाई ब्रह्म हो भनेर जीवात्मा र परमात्माको अद्वैतात्मज्ञान गराएका छन् ।

श्रीमद्भागवत महापुराणमा जडभरतले राजा रहूगणलाई उपदेश दिने अनुक्रममा भनेको मार्मिक प्रसङ्ग यस्तो छ—

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः ।

नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमानः ॥

(श्रीमद्भागवत ५।११।१३)

[क्षेत्रज्ञ आत्मा जीवात्मा र परमात्माको भेदले दुई प्रकारको छ । त्यो क्षेत्रज्ञ परमात्मा सर्वव्यापी जगत्को आदिकारण, पूर्णस्वरूप, अपरोक्ष, स्वयंप्रकाश, अजन्मा, ब्रह्मादिका समेत नियन्ता र आफ्नो अधीनमा बस्ने मायाद्वारा सबैका अन्तःकरणमा रहेर जीवलाई प्रेरणा दिने सम्पूर्ण जीवात्माको आश्रय भएका भगवान् वासुदेव हुन् ।]

जसरी व्यापक वायु प्राणरूपले शरीरमा प्रवेश गरेर जड र चेतन सबै प्रकारका सृष्टिलाई आफ्नो अधीनमा लिन्छ त्यसरी नै क्षेत्रज्ञ आत्मा परमेश्वर

भगवान् वासुदेव पनि आत्मस्वरूपले सम्पूर्ण जगत्मा प्रवेश गरी नियन्त्रण गर्नुहुन्छ । आत्माका विषयमा गुरुमुखद्वारा शास्त्र (वेद आदि) को श्रवण, युक्ति, तर्क र मनोयोगपूर्वक मनन र विशेषरूपले जानिसकेपछि प्रेमपूर्वक, भक्तिले, ध्यान दृष्टिले निदिध्यासन गरेपछि गुरुबाट सुनेको वेदादि शास्त्रले वर्णन गरेको आत्माको अपरोक्ष साक्षात्कार हुन्छ । वास्तवमा आत्मदर्शन भनेको यही हो ।

अभेददर्शन ज्ञान भन्ने उपनिषद् वाक्यअनुसार सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई अभेदरूपमा स्वीकार गरेपछि वेदवचनअनुसार यो लोक, यी देव, यो वेद, यी प्राणीहरू जे जति छन् ती साराका सारा आत्मा नै बन्दछन् । यसरी सम्पूर्ण चराचर जगत्मा भएका जे जति छन् ती सबै चराचर जगत् स्वयं पनि आत्मकै पेटभित्र पर्दछ । अब दृष्टि हुनुपर्‍यो आत्मामा । भित्र—बाहिर, तल—माथि, स्थूल—सूक्ष्म, कारण—कार्य सबैमा आत्मैआत्मा । यही हो परमार्थिक आत्मदर्शन । आत्मचिन्तन, आत्मानुसन्धान, आत्मप्रार्थनाबाट नै आत्मदर्शन हुन्छ । आत्मदर्शनको सर्वोपरि साधन हो तीव्र मुमुक्षा, जिज्ञासा ।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥

(मुण्डकोपनिषद् ३।२।३, कठोपनिषद् १।२।२३)

यो आत्मा न ता प्रशस्त शास्त्र अध्ययनका बलले गरिएको प्रवचनद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ न ता मेधा (धारणाशक्ति) भएकाले भेटाइने हो । धेरै जनाले भनेका धेरै कुरा सुनेर पनि आत्माको साक्षात्कार हुने होइन । यो त विद्वान् चित्त शुद्ध भएको जिज्ञासु वा मोक्षको तीव्र इच्छा भएको मुमुक्षुले परमात्मालाई पाउने इच्छा गर्‍यो भने प्राप्त गर्न सक्तछ । त्यस्ता जिज्ञासु वा तीव्र मुमुक्षुका मन र मस्तिस्कमा आत्माले आफ्नो स्वरूपलाई अभिव्यक्त गरिदिन्छ र त्यस्ता साधक, तपस्वी, मुमुक्षु वा जिज्ञासुले आफ्नै हृदयभित्र आत्माको दर्शन पाउँछ । आत्मा त नित्य प्राप्त भइरहेकाले, स्वप्रकाश भएकाले, बनिबनाउ भएकाले आफ्नै शुद्ध अन्तःकरणमा पुनः प्राप्ति हुन्छ । नभएको, अप्राप्त आत्मा बाहिरबाट ल्याएर प्राप्त गर्ने होइन । यसलाई प्राप्तिको प्राप्ति वा प्राप्तप्राप्ति भनिन्छ । नभएको माया, अविद्या, अज्ञान, भ्रम गयो कि भएको आत्मा आफैँमा प्रकाशित हुन्छ । आत्मदर्शन यही हो ।

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥

(मुण्डकोपनिषद् ३।२।४)

यो आत्मा बलहीन अर्थात् आत्मनिष्ठाजनित शक्तिदेखि रहित, आत्मबल नभएका, इच्छाशक्ति रहित र लौकिक पुत्र, पशु र विषयभोगासक्त, प्रमादीले प्राप्त गर्न सक्तैन । फेरि बाहिरी देखावटी तपस्या, त्यागमात्रले पनि आत्मलाभ, आत्मदर्शन सम्भव छैन । जुन विद्वान्ले, श्रद्धा भक्तिपूर्वक, अप्रमादी भएर, नित्य निरन्तर आत्मानुसन्धानमा मात्र लागेर संसारी विषयबाट विलकुल रहित भएर आत्माको दर्शन मात्र उद्देश्य राखेको छ र आत्मानुसन्धानपरायण भएको छ भने अवश्य पनि आत्मदर्शन गर्दछ, ऊ आत्मसाक्षात्कार गर्न सफल हुन्छ, अर्थात् त्यस्ता विद्वान्ले यो आत्मा ब्रह्मधाममा राम्रोसँग प्रवेश गर्दछ । जीवात्मा र परमात्माको अद्वैतरूपेण सम्यक् मिलन हुन्छ अर्थात् ब्रह्मात्मैक्य बोध हुन्छ ।

आत्मदर्शन भइसकेपछिका मुक्तात्मा त ज्ञानतृप्त हुन्छन् अनि अत्यन्त विरक्त र प्रशान्त बन्दछन् । वेदान्तविज्ञानले खोजेको स्थिति यही हो । ज्ञानवान् ब्राह्मी स्थितिमा रमाएर बसेका हुन्छन् । इन्द्रियजन्य सुखभन्दा धेरै माथि उठेका र चित्ब्रह्म समुद्रमा चुर्लुम्म डुबेका, परमशान्तिको अनुभूति गरेका कृतात्मा महात्मा आकाशसमान सर्वव्यापक परब्रह्म परमात्माको अपरोक्ष बोध गरी आप्तकाम, पूर्णकाम र परमनिष्काम बनिसकेका हुन्छन् । ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मधाममा प्रवेश गर्दछन् ।

आत्मदर्शन गर्न इच्छा हुनेले सर्वप्रथम आत्मातिर, आफूतिर, ईश्वरतिर, अविनाशी ब्रह्मातिर फर्कनुपर्छ । संसारतिर, विषयवासनाले ग्रसित भएर जगत्तिर, अनात्मातिर, इन्द्रियजन्य सुखतिर फर्क्यो भने संसारैको, अनात्माको दर्शन हुन्छ । यो त सामान्य र स्पष्ट कुरो हो— जसले जे खोज्दछ, त्यही पाउँदछ—

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

(पञ्चतन्त्र ५।१०६)

[जसजसले जेजे जस्तोजस्तो भावना गर्दछ, दृढतापूर्वक चिन्तन गर्दछ त्यस्तै फल पाउँछ ।]

यो त सामान्य लौकिक व्यवहारमा पनि अनुभूत कुरा हो ।

यं यं चिन्तयते कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम् ।

(दुर्गाकवचम् ४४)

[जसले दृढतापूर्वक आफ्नो अभीष्ट वस्तुको चिन्तन गरेर तत्परायण हुन्छ उसले निश्चय नै त्यो वस्तु प्राप्त गर्दछ ।]

आत्मचिन्तन गरे आत्मप्राप्ति, आत्मदर्शन हुन्छ, अनात्म चिन्तन गरे अनात्मप्राप्ति । यो सिद्धान्त र दर्शन सूर्यको प्रकाश जस्तै छर्लङ्ग छ । यहाँ या मतिः सा गतिर्भवेत् (अष्टावक्रगीता १।११) 'जस्तो मति उस्तै गति' भन्ने लोकोक्ति अत्यन्त सान्दर्भिक छ, व्यावहारिक र स्वाभाविक पनि छ । अतः जस्तो चिन्तन, जस्तो धारणा, जस्तो आस्था, जस्तो विश्वास छ त्यसको परिणाम त्यस्तै हुन्छ । आत्मदर्शनका लागि चाहिने आधारभूत आवश्यकता भनेको आत्मचिन्तन, आत्मानुसन्धान र आत्मनिष्ठा नै हो । अनात्मचिन्तन भएन भने आत्मचिन्तन हुन्छ । तीव्र वैराग्य भयो भने, भगवान्मा अनन्य भक्ति लाग्यो भने आत्मचिन्तनको बाटो सोभिन्छ । यो कुरो सत्य हो, प्रमाणित हो, शास्त्रले अनुमोदन गरेको हो । आत्मचिन्तन, आत्मरति, आत्मनिष्ठा भयो भने अवश्य पनि आत्मदर्शन हुन्छ । आत्मदर्शनविना आत्मोद्धारको अर्को बाटो छैन । आत्मदर्शी नै जन्ममृत्युको जन्जाल र सन्जालबाट पार पुगेका हुन्छन् ।

आत्मा भनेको प्रत्यक् चेतन पनि हो । पुराण आदिमा आत्माको परिभाषा यसरी पनि गरिएको छ—

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य सन्ततोभावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥

(लिङ्गपुराण १।७०।९६)

आत्माले नै सबैलाई व्याप्त गर्दछ आफू व्यापक भएको हुनाले— ग्रहण गर्दछ र लोकमा विषयहरूको भोग गर्दछ ।

यस्तो आत्माको दर्शनमा नाना प्रकारका विघ्नहरू आउने हुनाले तिनलाई पार गर्नुपर्दछ । ती विघ्नमध्ये एक हो—

पराञ्चिखानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
 कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥
 (कठोपनिषद् २।१।१)

[स्वयंभू परमात्मा ले इन्द्रियहरूलाई बहिर्मुखी बनाएर हिंसित अर्थात् विषयभोगी बनाइदिए। यसै कारण जीव बाहिरी विषयहरूलाई मात्र हेर्दछ— भोग्ने इच्छाले तर अन्तर्मुख भएर आत्मदर्शन गर्दैन। जसले अमरताको इच्छा गर्दै सारा इन्द्रियहरूलाई आफ्ना अधीनमा राखेर आत्मातिर अभिमुख भएर आत्मचिन्तन गर्दछ उसैले आफ्नै हृदयस्थ प्रत्यगात्माको दर्शन गर्दछ।]

आत्मा न वाणीले, न मनले, न आँखाले दर्शन गर्न सकिने हो परन्तु पहिले आत्मा छ भन्ने विश्वासपूर्वक आफ्नै भित्र शुद्ध सत्त्वमा स्थित बुद्धिले प्राप्त गर्न, दर्शन गर्न सकिन्छ। भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई बताउनुहुन्छ—

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयन्ति ते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १०।१०)

[जसले नित्य—निरन्तर आत्मामा, परमात्मामा चित्तवृत्ति लगाएर ममा (आत्मामा) केन्द्रित भएर समर्पित भएका छन् तिनलाई म बुद्धियोग दिन्छु र त्यही योगस्थ बुद्धिद्वारा मलाई प्राप्त गर्दछन्]

यसबाट सिद्ध भयो— आत्मदर्शन आफ्नो अभीष्ट हो, यही जीवनमा संभव छ र यसका लागि इन्द्रियलाई नियन्त्रण गरी नित्य—निरन्तर आत्मानुसन्धानमा लाग्नुपर्छ। आत्मदर्शन भएपछि अखण्ड आनन्द हुन्छ र दुःखको सर्वथा अभाव हुन्छ, जन्म मरणको जन्जालबाट पार पुगिन्छ। यही नै परमपुरुषार्थ मोक्ष हो।

(समुदय, पूर्णाङ्क ६९।२०६७)

शिवमस्तु !

९. आत्मा र अनात्माको विवेक

आफू आत्मा, आफूदेखि भिन्न सारा अनात्मा। आत्मा हो सत्, चित् र आनन्द। अनात्मा हो असत्, जड र दुःखरूप। आत्मा कहिल्यै पनि नष्ट हुँदैन, अनात्मा नाशवान् हुन्छ। आत्मा भन्नु नित्य हो, अनात्मा अनित्य हो। आत्मा भनेको आफू हो। आफू भनेको म। म र मेरो शरीरमा ठुलो अन्तर छ। म शरीर होइन। शरीर त जड हो, म चेतन हुँ। शरीरले आफूलाई पनि जान्दैन र मलाई पनि जान्दैन। म त शरीरलाई पनि जान्दछु र आफूलाई पनि जान्दछु। म सदाकाल रहिरहन्छु। शरीर बदलिरहन्छ। हिजोको शरीर आज छैन। आजको शरीर भोलि रहँदैन। रहिरहनु सत् हो। कहिले हुनु, कहिले नहुनु असत् हो। शरीर सुखरूप होइन। म त सुखरूप, आनन्दस्वरूप हुँ। त्यसैले म सत्, चित्, आनन्दस्वरूप र अद्वय भएको र शरीरसम्बन्धी सारा कुरा असत्, जड र दुःखरूप र द्वैत हुन् भन्ने स्पष्ट भयो। आत्मा र अनात्माको विवेक भनेको यही हो। यसरी सिद्ध भएको शरीर र संसारलाई मिथ्या जानी त्यसलाई छोडिदिनु अथवा त्यसमा आसक्त पटककै नहुनु नै बुद्धिमानी हो र यसैलाई विचार भन्दछन्।

मोक्षका चार द्वारपालमध्ये एउटा हो विचार। सम, सन्तोष, विचार र साधुसन्तहरूको सङ्ग नै मोक्षमन्दिरका चार द्वारपाल हुन्। नित्यानित्यवस्तु वा आत्मा र अनात्माको विवेकबाट ठहरिएको आत्मामा स्थित हुनु नै विचार भएकाले यसलाई मोक्षको साधन मानिएको हो।

वेदान्त अध्यात्मशास्त्र हो। त्यस कारण आत्मा र अनात्माको विवेक आफैले गर्नुपर्छ। तीन शरीर, तीन अवस्था, पाँच कोश आदि सारा परिवर्तनशील छन्। आफू, आत्मा, साक्षी, चैतन्य, कूटस्थ, प्रत्यक् चेतन सदा एकनास छ, अपरिवर्तनशील छ। आफ्नो अभाव कहिल्यै हुँदैन। त्यसैले आफू सत् हो।

आफूले आफूलाई नजान्ने कहिल्यै हुँदैन। मैले मलाई जानिँ, जान्दिनँ भनेका वेलामा पनि आफूले आफूलाई जानिरहेको हुन्छ। नजानेकै भए जानिँ कसरी भन्दथ्यो ? त्यसैले आफ्नो अपलाप गर्न कदापि मिल्दैन। सुषुप्ति अवस्थामा मैले केही पनि थाहा नपाएको कुरा त थाहा पाएको रहेछ नि। हो, त्यही हो आत्मा भनेको, साक्षी भनेको, म भनेको।

आफूलाई दुःख होस् भनेर कसैले पनि भन्दैन। दुःख हाम्रो स्वरूप होइन, इष्ट होइन, अनुकूल होइन। त्यसै कारण आफू हो आनन्दस्वरूप, सुखस्वरूप। हात्तीदेखि लिएर कमिलासम्म, ब्रह्मादेखि लिएर साधारण मान्छेसम्म साराले खोजेका छन्— सुख, आनन्द, शान्ति। यसको कारण के हो भने म आफू आनन्दस्वरूप हुँ। सबै आफ्नो स्वरूपमा पुग्न चाहन्छन्। जसरी सारा नदी, खोला, खहरे दौडादौड गएर समुद्रमा नै पुग्न खोजेका हुन्छन्, त्यसरी नै सम्पूर्ण प्राणीमात्रको गन्तव्य हो, लक्ष्य हो आफ्नो निजी स्वरूप आनन्दमा मग्न हुनु। आत्मा र अनात्मालाई जानीबुझीकन अनात्मा छोडेपछि आनन्दै आनन्दको अनुभव हुन्छ। सुषुप्तिमा आफूमात्रको अनुभव हुन्छ र त आनन्दको अनुभव भएको हो। तर सुषुप्तिमा बोधपूर्वक अनुभव नभएको हुनाले निरतिशय आनन्दको उपलब्धि हुँदैन। चित्तको शुद्धि नभई विवेक पैदा हुँदैन। फलको इच्छा नगरी आ-आफ्नो वर्णाश्रम धर्मको पालना गरे क्रमशः चित्तको शुद्धि हुँदै जान्छ। इच्छा नभए रजोगुणको कार्य शिथिल हुँदै जान्छ र आफू के हो भन्ने कुराको जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ। अज्ञानी, अविवेकीलाई रजोगुणले विषयोन्मुख बनाउँछ। विषयसेवनबाट आत्यन्तिक शान्ति र अखण्ड आनन्दको अनुभव हुन सक्दैन।

आजको वैज्ञानिक उन्नतिले मनुष्यलाई सामान्य सुविधा त भयो तर शान्ति भने भएको छैन। सबभन्दा ठुलो भय हो मृत्युको भय त्यो त गएको छैन। विज्ञानले, वैज्ञानिक उन्नतिले मृत्युको भयलाई हटाउन त सकेको छैन। शाश्वत शान्तिको बाटो हो— आत्मा र अनात्माको विवेक गर्नु। आत्मालाई जानेर स्वीकार गर्नुपर्छ र अनात्मालाई जानेर त्याग गरिदिनुपर्छ, अस्वीकार गर्नुपर्छ। वास्तवमा अनात्मवस्तु सदाकाल परित्यक्त नै छ र आत्मवस्तु सदाकाल ग्रहण गरिएको छ। यो कुरा बुझ्नुमात्र परेको छ।

चित्तका सम्पूर्ण वृत्ति छोड्यो कि आनन्द हुन्छ, शान्ति हुन्छ। वृत्ति जति छन् ती सारा अनात्म हुन्। आत्माकार वृत्ति पनि अनात्माकोटीमा नै पर्दछ, त्यसलाई पनि छोड्नुपर्छ। छोड्नुपर्छ भन्ने भनाइ मात्र हो, त्याज्य हो, अनात्मा हो। त्यसैले वेदले भनेको छ **नेतिनेति** न इति, न इति। स्थूल पनि होइन, सूक्ष्म पनि होइन। कारण र कार्य पनि होइन। जाग्रत, स्वप्न पनि होइन, सुषुप्ति पनि होइन। कर्मेन्द्रिय होइन, ज्ञानेन्द्रिय पनि होइन। किनभने यी साराका सारा अनात्म वर्गभित्र पर्दछन्। यी साराको प्रकाशक शुद्ध, निर्विकार, अपरिणामी, स्वतःसिद्ध, स्वयंप्रकाश आत्मा आफूमात्र साँचो हो, अविनाशी हो।

कल्पना नगरे वृत्ति छैन, सृष्टि छैन, प्रपञ्च छैन। अतः वेदान्त भन्दछ— नभएका सारा अनात्मप्रपञ्च छोड, भएको ब्रह्म वा आत्मामा अड। तिमी शरीर र शरीरका सम्बन्धी होइनौ। तिमी त आत्मा हौ, ब्रह्म हौ। उपनिषद्को महावाक्य यही भन्दछ— **तत्त्वमसि** (छान्दोग्योपनिषद् ६।८।७)। अर्थात् त्यो ब्रह्म तिमी नै हौ, अथवा तिमी नै ब्रह्म हौ। सम्पूर्ण वेदान्तको निचोड, सारसर्वस्व हो— ब्रह्मात्मैक्यबोध गराउनु, जीवलाई शिवभावमा पुर्‍याउनु। मोक्ष भनेको यही हो। नभएको अनात्मालाई निरसनपूर्वक भएको आत्मामा अवस्थित हुनु नै परमपुरुषार्थ हो। अनात्माको विचार गर्नुपर्छ छोड्नका लागि र आत्माको विचार गर्नुपर्छ लिनका लागि, हुनका लागि। विवेक भनेको केलाउनु हो। हामी चामल केलाउँछौ। त्यहाँ दुङ्गा, भुस, बियाँ पनि जान्नुपर्छ, चिन्नुपर्छ, भिकेर मिल्काउनका लागि, अनि सग्ला, सग्ला, राम्रा चामलका गेडा पनि जान्नुपर्छ कसौँडी वा राइसकुकरमा हालेर पकाउनका लागि।

वैराग्यको पनि ठूलो भूमिका छ। विवेक भयो भने वैराग्यको उदय हुन्छ। अनात्म वस्तुप्रतिको आकर्षण, वासना, कामना, इच्छा, आसक्तिलाई नष्ट गर्नका लागि वैराग्यको अपरिहार्य आवश्यकता छ। यसरी विवेक र वैराग्यको परिपाक भएपछि शम, दम आदि षट्सम्पत्ति पनि चाहिन्छ, क्रमैसँग आउँछ पनि। इन्द्रियनिग्रह, मनोनिग्रह पनि साधनकोटीमा नै पर्दछन्। अन्त्यमा मुमुक्षुता भन्नु आवश्यक छ। मुमुक्षु नै भोलि—भरे मुक्त हुने मान्छे हो। आद्य जगद्गुरु भगवान् शङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ—

आत्मानात्मविवेकः कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।

तेनैवानन्दीभवति स्वं विज्ञाय सच्चिदानन्दम् ॥

(विवेकचूडामणि १५४)

अर्थात् शास्त्रका मर्मज्ञ, ज्ञानमार्गमा लागेका विद्वान्ले संसारी बन्धन (जन्म—मरणको जन्जाल) बाट मुक्त हुनका लागि आत्मा र अनात्माको विवेक गर्नुपर्छ । यसरी विधिपूर्वक शास्त्र—सज्जनले बताएअनुसार क्षणिक, आगमापायी, नश्वर, सुखको खोल ओडेका दुःखका प्रलोभनहरू सारालाई पन्छाएर, नष्ट गरेर आफ्नो पारमार्थिक सत्तासामान्य स्थितिमा अडेका खण्डमा आफू सच्चिदानन्द वस्तु हो भन्ने कुरा छर्लङ्ग हुन्छ र परमानन्द प्राप्त हुन्छ अर्थात् जीवन्मुक्तिको सुखानुभूति हुन्छ । मानव जीवनको परम पुरुषार्थ भनेको पनि यही हो । अब जन्ममृत्युको चक्करबाट पार भइयो । आत्मा र अनात्माको विवेकको सुखद परिणाम यही नै हो ।

(समुदय, पूर्णाङ्क ६३/२०६५)

शिवमस्तु !

१०. आध्यात्मिक दर्शनको प्रतिपाद्य विषय

आध्यात्मिक दर्शनले खोजेको हो आध्यात्मिक शान्ति । जीवनमा अनिवार्यरूपमा चाहिने कुरो हो आध्यात्मिक शान्ति, आध्यात्मिक आनन्द, आध्यात्मिक सन्तोष, आध्यात्मिक विचार र अन्ततोगत्वा खोजेको हो अद्वैतात्मज्ञानद्वारा मोक्षप्राप्ति । वास्तवमा हाम्रा वैदिक दर्शनले प्रतिपादन गर्न खोजेका छन् जुन कुनै प्रकार वा पद्धतिबाट होस्— दुःखको सर्वथा अभावपूर्वकको शाश्वत, अखण्ड आनन्द वा शान्ति ।

वेदान्त, योग, साङ्ख्य आदि दर्शनले प्रतिपादन गर्न खोजेका प्रतिपाद्य विषय हुन्— हेय, हेयहेतु, हान र हानोपाय । अतः दुःख, अज्ञान, ज्ञान र ज्ञानको उपाय जानेर सोहीअनुसार गरे शान्ति हुन्छ ।

१) हेय

हेय भनेको अत्यन्त निन्दनीय, अवाञ्छनीय, त्याज्य, त्याग गर्न योग्य हो । दुःख, चिन्ता, रोग, वेदना, घाउ, छटपटी, अशान्ति, पीर, तनाउ आदि हेय हुन् । सृष्टिमा कुनै प्राणीले मात्र होइन वृक्ष वनस्पतिसम्मले पनि दुःख खोजेका छैनन् । ब्रह्मादि देवतादेखि लिएर एउटा कमिलोसम्मले पनि दुःख खोजेका छैनन् । अपितु साराले खोजेका छन् सुख र हटाउन, पन्छाउन, नष्ट गर्न खोजेका छन् दुःख ।

हेयं दुःखमनागतम् । (योगसूत्र, साधनपाद १६)

[आउने दुःख हेय हो, त्याज्य हो ।]

अनागतको दुःखलाई मात्र नष्ट गर्न खोजिएको छैन, आज भोगिएको दुःख पनि स्विकार्य कदापि होइन । अध्यात्मदर्शनको दृष्टि अति नै दूरगामी हुन्छ । त्यसैले आगत एवं अनागत सबै प्रकारका दुःख हेय हुन् ।

यो पातञ्जलयोगको सूत्र हो । योगदर्शन त साङ्ख्यदर्शनकै क्रियात्मक रूप हो । हेय आदि चार प्रतिपाद्य विषयको शुभारम्भ साङ्ख्य सिद्धान्तका अन्तःपाती भएकाले योगले त पछि मात्र यसलाई स्विकार गरेको हो । वास्तवमा वेदान्त दर्शनले पनि प्रकारान्तरले, शब्दान्तरले आफ्नो प्रतिपाद्य विषय हेय आदिलाई नै बनाएको छ तर आफ्नै सूत्रमा, आफ्नै शैली र भाषामा । सबै प्रकारका दुःख हटाउन सबै दर्शन लागेका छन् । भौतिक जडवादी दर्शनले पनि दुःखनिवारणमा नै आफ्नो जीवनभरको कमाइ लगाएका छन् । वेदान्तदर्शनले प्रस्थानत्रयी (श्रुतिप्रस्थान- उपनिषद्, स्मृतिप्रस्थान- श्रीमद्भगवद्गीता र न्यायप्रस्थान- ब्रह्मसूत्र) द्वारा अनेक प्रकारले हटाउन खोजेको दुःख नै हो । नबोलाईकन आएको दुःखलाई हटाउन नै सारा दर्शन लागेका छन् ।

वर्तमान सूत्रको प्रसङ्ग थियो योगको । योग भनेको स्वरूपको अनुभव गर्नका लागि एक प्रकारको विशेष कला हो, व्यावहारिक अनुभवमा आइहाल्ने पद्धति । योग त प्रयोगात्मक अनुभवगम्य स्वसंवेद्य विधा भएको हुनाले यसलाई वैज्ञानिक आँखाले पनि हेर्न सकिन्छ । यसका लागि दीर्घकाल, निरन्तर अभ्यासको नितान्त आवश्यकता छ ।

हेय दुःख हुन्छ । उपादेय सुख हुन्छ । मनले र शरीरले खोजेको अनुकूलतामा सुखानुभव हुन्छ, प्रतिकूलतामा दुःखानुभव हुन्छ । यो त शाश्वत सिद्धान्त हो । मन नपरेका, प्रतिकूल, अवाञ्छित देश, काल, वस्तुले नै दुःख दिने भएकाले हेय भनेको हो । हाम्रा दार्शनिकहरूले हेय (दुःख) लाई तीन खण्डमा विभाजन गरेका छन्—

क) **आध्यात्मिक दुःख**— आफूबाट जन्मने, जन्मेको, आफूले नै जन्माएको शारीरिक र मानसिक दुःख, कष्ट, वेदना आदिलाई आध्यात्मिक दुःख भन्दछन् । शरीरमा तापक्रम बढ्यो अर्थात् ज्वरो आयो दुःख भयो । त्यस्तै रक्तचाप बढ्यो, चिनीको मात्रा बढ्यो दुःख भयो । पेटमा शूल भयो, शिरमा दर्द भयो, मुटुले ठीक काम गरेन आदि इत्यादि प्रकारका दुःख हेय हुन् । साथसाथै मानसिक चिन्ता पथ्यो, अनुकूलमा राग बढ्यो, प्रतिकूलमा

द्वेष बढ्यो, असाध्य रिस उठ्यो आदि काम, क्रोधादिबाट हुने दुःख पनि हेय नै हुन्। अतः शारीरिक र मानसिक सबै दुःख आध्यात्मिक तापभित्र पर्दछन्। यी सबै हेय हुन्, त्याज्य हुन्।

ख) आधिभौतिक दुःख— भूत-भौतिक वस्तुबाट-बाघ, भालु, कुकुर, सर्प आदि जनावरबाट, चोर, डाँका, आतङ्ककारी, शत्रु आदि मान्छेबाट हुने दुःखलाई आधिभौतिक दुःख, ताप, चिन्ता, तनाउ भनिन्छ। यी पनि त हेय हुन्, त्याज्य हुन्। दर्शनले यस्ता प्रकारका दुःखबाट कसरी मुक्त हुने भन्ने उपाय बताइदिन्छ।

ग) आधिदैविक दुःख— प्राकृतिक प्रकोप— भूकम्प, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, चट्याङ्ग, महामारी आदि दैवबाट हुने दुःख, कष्ट, तापलाई आधिदैविक दुःख भनिन्छ यी पनि हेय हुन्।

विश्वभरका दुःख यी तीन प्रकारमा नै पर्दछन्। सबै खालका दर्शनको प्रयोजन हो दुःखबाट सदाकालका लागि मुक्ति पाउनु। मानव प्रयत्नले दुःख त हटाउनै खोजेका छन्। कुनै पनि दुःख कुनै निमित्तवशात् हुने भएकाले अब त्यो वा ती निमित्तका विषयमा चर्चा हुन्छ।

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः॥

(माण्डूक्यकारिका, अलातशान्तिप्रकरण ९०)

[हेय भनेको जाग्रत, स्वप्न र सुषुप्ति अवस्था, ज्ञेय भनेको ब्रह्म, आप्य भनेको श्रवण, मनन र निदिध्यासन र पाक्य भनेको राग—द्वेष हो। यी चार वस्तुलाई जान्नुपर्दछ। ज्ञेय ब्रह्मलाई छोडेर मायाद्वारा कल्पित अन्य तीन पारमार्थिक होइनन्।]

यहाँ हेय भनेको जगत् र जागतिक सम्पूर्ण विषय वस्तुलाई जान्नुपर्छ। हेय शरीर हो, विषय हो, जगत् हो, वासना हो, कामना हो, क्रोध, लोभ, मोह आदि हो। जन्म र मृत्युको कारण अज्ञान भएकाले यही हो हेय। सम्पूर्ण दर्शनको प्रतिपाद्य विषय पनि दुःख आदिबाट मुक्ति पाउनु नै हो। भौतिकवादले पनि हटाउन खोजेको हेय त दुःख नै हो। दुःखको मूल हो जाग्रतादि तीन अवस्था।

२) हेयहेतु

त्याज्य दुःखको कारण के हो ? यो पनि दार्शनिकले विचार गरेर आफ्ना दर्शनमा विवेचना गरेका छन् । दुःखको कारण के हो भन्ने प्रश्नका उत्तरमा महर्षि पतञ्जलि आफ्नो योगदर्शनको साधनपादको सत्रौँ सूत्रमा भन्नुहुन्छ—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः

द्रष्टा र दृश्यको संयोग हेयहेतु अर्थात् दुःखको कारण हो । अज्ञान, अध्यास, चित् र जडको ग्रन्थि पनि यही नै हो ।

तस्य हेतुरविद्या । (योगसूत्र, साधनपाद २४)

अविद्या भनेको अनित्यमा नित्यताको भान, अशुद्धिमा शुद्धिको भान, दुःखमा सुखको भान, अनात्मालाई आत्मा ठान्नु, अज्ञानलाई ज्ञान भनेर मान्नु आदि हुन् । अरू चार क्लेश पनि अविद्याले नै ल्याएको हो— अस्मिता, राग, द्वेष र अभिनिवेश । यी पाँच क्लेश हुन्, क्लेश भनेकै दुःख हो ।

द्रष्टा चेतन हो, दृश्य जड हो । चित्त पनि दृश्य नै हो । चित्त र चेतनको गाँठो नै हेयको हेतु हो ।

भूतकालको दुःख भोगेर सकियो, त्यो त्याग्न योग्य होइन । वर्तमानकालको दुःख त जसो तसो गरी भोगिंदै छ, त्यो पनि त्याग्न योग्य भएन । अब आयो कुरो भविष्यत्मा आउने खालको दुःख । हटाउनु परेको त्यसैलाई, आउनै नपाओस् भनेर । विवेकी मानिस भावी दुःखको परिहारकै लागि प्रयत्नशील भएका हुन्छन् । यो स्वाभाविक पनि हो ।

बौद्धदर्शनले बौद्धधर्ममा यही वैदिकदर्शनको आधार लिएर चार प्रकारको आर्यसत्यको नामबाट वर्णन गरेको छ—

अ) दुःखम्— यो जीवन दुःखले भरिपूर्ण छ । यो सत्य हो । यसको स्वीकृति पनि ठुलो कुरो हो ।

आ) दुःखसमुदाय—यो दुःखको कारण विद्यमान छ । विना कारण त दुःख हुने कुरै भएन ।

इ) दुःखनिरोध (निर्वाण) — कुनै पनि दुःखलाई हटाउन, पन्छाउन सकिन्छ ।
दुःखबाट मुक्ति पाइन्छ ।

ई) निरोधगामिनी प्रतिपद्— दुःखहरूलाई हटाउने, पन्छाउने मार्ग, बाटो, उपाय पनि छ ।

यी चार आर्यसत्य हुन् । यिनको व्याख्या बौद्धदर्शनमा आफ्नै प्रकारले भए तापनि योगदर्शनले बताएको भन्दा खासै भिन्न भने छैन ।

बौद्धधर्मले बताए अनुसार—

क) दुःख— जन्म दुःख, वृद्धावस्था दुःख र मृत्यु दुःख । अप्रिय वस्तु आउनु, प्रिय वस्तु जानु दुःख हो ।

ख) दुःखसमुदाय— यहाँ समुदायको अर्थ हो हेतु, कारण । दुःखको कारण हो तृष्णा—कामतृष्णा, भवतृष्णा र विभवतृष्णा । विषयको कामना, विषय रहिरहोस् र अनेक प्रकारका वैभव प्राप्त हुन्— यी नै हुन् दुःखका कारण (समुदाय) ।

ग) दुःखनिरोध— दुःखलाई अनेक उपायबाट निरोध गर्न सकिन्छ । यो सबै किसिमका दर्शनले, धर्मले स्वीकार गरेको सिद्धान्त हो । दुःख हटाउनकै लागि दर्शनले प्रयास गरेको हुनाले यसमा शङ्का नै रहेन ।

घ) निरोधगामिनी प्रतिपद्— दुःखको परिहारको लागि दर्शनले, बौद्धदर्शनले मार्ग देखाएकै छ । तपस्या, त्याग, दान, इन्द्रिय संयम आदि विविध मार्ग यही प्रयोजनका लागि हुन् ।

३) हान

दुःखको नितान्त अभावको अवस्था 'स्वरूपस्थिति' अर्थात् जडतत्त्वबाट आफूलाई सर्वथा भिन्न मानेर निर्विकार, निर्लेप शुद्ध परमात्मस्वरूपमा अवस्थित हुनु नै हो । साक्षात्कार हान हो, हान नै ज्ञान हो ।

तदभावात्संयोगाभावो हानं तददृशेः कैवल्यम् ।

(योगदर्शन साधनपादः २५)

अविद्याको अभाव (अदर्शनरूपी) , संयोगको अभाव 'हान' हो । त्यो नै चितिशक्तिको कैवल्यवस्था हो । अविद्याको विरोधी विद्या वा ब्रह्मज्ञान नै 'हान' हो । संसारसँगको संयोगको नाश 'हान' हो ।

४) हानोपाय

स्वरूपस्थितिको उपाय 'परमात्मतत्त्वको ज्ञान' हो । विवेकख्यातिको सम्पादन, शास्त्रले बताएका कर्म, उपासना र ज्ञानका जति उपाय छन् ती साराका सारा हानोपायभित्र पर्दछन् ।

विवेकख्यातिरविल्पवा हानोपायः ।

(योगदर्शन, साधनापाद : २६)

[शुद्ध, निर्मल, संशय र विपर्यय रहित विवेकज्ञान नै हानको उपाय हो ।]

विवेक भनेको नित्यानित्य वस्तुको राम्रो बोध भएर ठिक र वेठिक, नित्य र अनित्य, शाश्वत र अशाश्वत, सत्य र असत्य छुट्याउन सक्ने र ठिकमा, सत्यमा, नित्यमा विराजमान भएर बस्ने क्षमता हो । यही नै हानको उपाय हो । वेदान्तमा विवेकको परिभाषा भएको र ज्ञानको अधिकारको लागि चाहिने न्यूनतम योग्यता हो हानोपाय । ज्ञानको अधिकारी हुन विवेक अनिवार्य मानिन्छ । विवेक पनि शुद्ध, निर्मल नै हुनुपर्दछ । सामान्यतः व्यवहारमा सिपालु, कुरा ठिकठाक मिलाउने, यसो अलि अलि दया-माया भएको मान्छेलाई पनि विवेकी उपाधि दिइन्छ । तर यहाँ ज्ञानको, मोक्षको, निर्वाण प्राप्तिको उपायरूपमा अवलम्बन गरिएको विवेक त उत्कृष्ट खालकै मान्नुपर्छ ।

विप्लव भनेको विच्छेद हो । बीचबीचमा राजसी र तामसी वृत्ति आयो भने विवेक शुद्ध र निर्मल हुँदैन । यस्तो अविवेकपूर्ण विवेक हानको उपाय हुन सक्तैन । यम, नियम आदि साधना सफल भए विवेकख्यातिको उदय हुन्छ । विशुद्ध विवेकबाटै समाधि लाग्दछ । कर्तृत्वभोक्तृत्वभाव विवर्जित विवेकले अन्ततोगत्वा निर्वाणपदमा पुऱ्याउँछ । यही हाम्रो अन्तिम लक्ष्य हो । परमपुरुषार्थ पनि यही नै हो ।

शिवमस्तु !

ॐ

११. इन्द्रिय र यिनको सदुपयोग

ईश्वरले हामीलाई हाप्रै कल्याणका लागि शरीर दिनुभयो, मन, बुद्धि आदि अन्तःकरण अनि पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण आदि सारा साधन दिएर ज्ञान गर र मोक्षलाभ गर भनेर धराधाममा पठाउनुभएको हो। हामी भोग गर्न होइन, योग गर्न आएका हौं। धन जम्मा गर्न होइन, ज्ञान आर्जन गर्न आएका हौं। पुण्य कर्मको फलले मानव योनि प्राप्त भएको हो। मानव योनि केवल मोक्षका लागि उपयुक्त छ। भोगै गर्न त पशुपक्षी आदिले पनि हाम्रोभन्दा विशेष योग्यता देखाएका छन्—

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतद् पशुभिर्नराणाम्।

(हितोपदेश मित्रलाभ २३)

आहार, निद्रा, भय, मैथुन आदि त पशुले पनि गरेकै छन्। मानव शरीर यत्तिका लागि होइन कदापि होइन।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गम् इन्द्रियम्।

इन्द्र भनेको आत्मा हो। आत्मालाई चिन्ने चिह्नलाई इन्द्रिय भन्दछन्।

अधिष्ठानरूप शरीरमा बसेर शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्धादि विषयको ज्ञान गर्ने करण विशेषको नाम इन्द्रिय हो। अतः परमात्माले शरीरका साथै इन्द्रियहरूको सृष्टि गर्नुभयो।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।

(मुण्डकोपनिषद् २/१/३)

परमेश्वर परमात्माले प्राण उत्पन्न गर्नुभयो, उहाँबाटै अन्तःकरणरूप मन उत्पन्न भयो अनि बाहिरी करणका रूपमा इन्द्रियहरू उत्पन्न भएका हुन्। यसै

गरी पहिले पञ्चतन्मात्रा— शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध अनि पञ्चमहाभूत आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वी पनि उत्पन्न भएका हुन्। सृष्टिदृष्टिवाद अनुसार सारा चराचर जगत् निखिल ब्रह्माण्ड नै मायाद्वारा ईश्वरकै सृष्टि हो। इन्द्रियहरू, इन्द्रियका गोलकहरू, इन्द्रियका विषयहरू, इन्द्रियका अधिष्ठात्री देवताहरू साराका सृष्टिकर्ता उनै मायावी ईश्वर हुन्। प्रत्येक इन्द्रियका काम पनि उनै ईश्वरले तोकिएका छन्। चक्षुरिन्द्रियको काम हो— हेर्नु, रूप हेर्नु। त्यसै गरी प्रत्येक इन्द्रियका काम छन्। ईश्वरका कृपाले हामीले पाएका इन्द्रियहरूको सदुपयोग गर्नुमा हाम्रै कल्याण छ र दुरुपयोग गरेमा हाम्रै अकल्याण हुन्छ।

पञ्च ज्ञानेन्द्रिय, पञ्च कर्मेन्द्रिय र सबै इन्द्रियका राजा मन हो। इन्द्रियहरूलाई बाहिरी करण र मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कारलाई अन्तःकरण भनिन्छ। यी सबै इन्द्रियहरू आत्मसाक्षात्कारका लागि सहयोगी साधन हुन्। अतः ईश्वरले हाम्राप्रति कृपा गरेर इन्द्रियहरू र मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार दिएका छन्। यी सबैलाई बढीभन्दा बढीमात्रामा आत्मकल्याण मार्गमा लगाउनु प्रत्येक साधकको, भक्तको, जिज्ञासुको, मुमुक्षुको बुद्धिमानी हो।

हाम्रा इन्द्रियहरूमध्ये पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू सत्त्वगुण प्रधान छन्। पाँच कर्मेन्द्रियहरू रजोगुण प्रधान छन् र विषय सारा तमोगुण प्रधान। जुनजुन गुण विशिष्ट भए तापनि सबै हाम्रै सम्पत्ति हुन्। यिनीहरूलाई सकेसम्म सदुपयोग गरे सदा कल्याण हुन्छ र दुरुपयोग गरे छाती पिटीपिटी रनुपर्ने स्थिति आउँछ—

वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां

हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।

स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे

दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥

(श्रीमद्भागवत १०/१०/३८)

कुवेरका छोरा नलकुवर र मणिग्रीवले आफ्नै कुकृत्यका कारण देवर्षि नारदबाट श्राप पाएर यमलार्जुन नाम गरेका एक जोडी रुख बन्नुपरेको थियो। भगवान् श्रीकृष्णको दर्शन पाएर ती वृक्षरूप जडयोनिबाट मुक्त भएर आफ्नै

पुरानो रूपमा आएपछि र आफ्ना लोकतिर जाने बेलामा भगवान् श्रीकृष्णलाई सम्बोधन गर्दै भन्छन्— ‘हाम्रो वाणी सदाकाल हजुरकै गुणानुवादमा लागि रहोस् । कानले सदासर्वदा हजुरकै कथा र मीठामीठा चरित्र सुनिरहने पाऊन् । हाम्रो हातले सदाकाल हजुरकै सेवा गरिरहने सौभाग्य पाऊन् । हाम्रो मन हजुरकै चरणकमलको चिन्तनमा रमाओस्, हजुरको चरणकमलदेखि अन्यत्र नजाओस् । साधु, सन्त, महात्मा, ज्ञानी, साधक, भक्त, तपस्वी साक्षात् तपाईंका नै मूर्ति हुन् । अतः हाम्रा दुवै आँखा सर्वत्र व्यापक परब्रह्म, परमात्माको मात्र दर्शन गर्नमा मात्र लागि रहून् । अर्थात् तपाईंदेखि अतिरिक्त हाम्रा इन्द्रिय अन्यत्र नलागून् ।’

पाँच ज्ञानेन्द्रियका अधिष्ठात्री देवता निम्न प्रकारका छन्— श्रोत्रेन्द्रियका देवता दिग्, त्वगिन्द्रियका वायु, चक्षुरिन्द्रियका सूर्य, रसनेन्द्रियका वरुण र घ्राणेन्द्रियका अश्विनीकुमार हुन् । त्यस्तै पाँच कर्मेन्द्रियका देवताहरूमा वागिन्द्रियका अग्नि, पाणीन्द्रियका इन्द्र, पादेन्द्रियका उपेन्द्र, उपस्थेन्द्रियका प्रजापति र पायुइन्द्रियका मृत्यु (यमराज) हुन् । यसै गरी चार अन्तःकरणका देवताहरू निम्न प्रकारका छन् मनका अधिष्ठात्री देवता हुन् चन्द्रमा, बुद्धिका ब्रह्मा, चित्तका विष्णु र अहङ्कारका रुद्र । पञ्चभूत मिलेर बनेका, रजोगुणले युक्त पञ्चवायुका नाम हुन्— प्राण, अपान, व्यान, उदान र समान । त्यस्तै पाँच उपप्राणहरू— नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त र धनञ्जय हुन् ।

इन्द्रियसँग सम्बन्धित यी सारा करण, उपकरणहरू चिदाभास जीवका अधीनमा छन् । यिनलाई शरीरका लागि, मन—बुद्धिका लागि मात्र नभएर आत्माको लागि, स्वरूप साक्षात्कारका लागि प्रयोग हुनुपर्छ । यसैलाई इन्द्रियको सदुपयोग भनिन्छ ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयान्याहुर्विषयां स्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

(कठोपनिषद् १/३/३-४)

यमराज नचिकेतालाई उपदेश दिंदै भन्नुहुन्छ— यहाँ रथ र रथीको रूपमा मीठो कल्पना गरिएको छ। जीवात्मालाई रथको स्वामी सम्भ र शरीरलाई रथ सम्भ, बुद्धिलाई सारथि मान र मनलाई लगाम सम्भ। यही क्रमले ज्ञानीहरू इन्द्रियहरूलाई घोडा मान्छन् र विषयहरूलाई घोडाहरू हिँड्ने बाटो (घोडेटो) बताउँछन्। त्यस्तै शरीर, इन्द्रिय र मनसँगै बस्ने जीवात्मा नै भोक्ता हो भनिएको छ।

यहाँ इन्द्रियलाई रथमा नारिएका घोडा र मानव शरीरलाई सर्वसाधनसम्पन्न रथ मान्नुले मानव शरीरको अत्यन्त दुर्लभ महानता, अद्वितीयता देखाएको छ। साथै शरीररूपी रथलाई उपयुक्त मार्गमा, कल्याणकारी बाटोमा हिँडाउनका लागि इन्द्रियरूपी घोडाहरू बलवान्, इमान्दार, आज्ञाकारी र आफ्ना स्वामी जीवको आध्यात्मिक गन्तव्यमा पुर्‍याउन सहयोगी हुने खालका हुनुपर्ने कुरामा विमत छैन। बुद्धिलाई सारथि र मनलाई लगाम मान्नु पनि अत्यन्त व्यवहारिक र आध्यात्मिक उच्चतामा पुग्नुको द्योतक भएको अनुभव हुन्छ। इन्द्रियरूपी घोडालाई आत्मनियन्त्रणमा राख्नका लागि सर्वोपरि भूमिका छ, सारथिरूपी बुद्धिको। बुद्धिले इन्द्रियलाई आत्मनियन्त्रणमा लिएर मनरूपी लगाम कस्तै गएमा रथलाई गन्तव्यमा पुर्‍याउन सकिन्छ। बुद्धि नै बिग्रियो भने बरवाद हुन्छ ! ईश्वर प्रदत्त इन्द्रियद्वारा ईश्वर प्राप्त गर्न सकियोस्।

इन्द्रियजित्, इन्द्रियनिग्रही बन्नेले नै आत्मसाक्षात्कार गरी कृतकृत्यता प्राप्त गर्न सक्दछ। हाम्रो उद्देश्य पूर्ति गर्न हाम्रा इन्द्रिय सक्षम छन्। कर्म, भक्ति, वैराग्य, त्याग, तपस्या आदि र आत्माको अनुसन्धान गरे इन्द्रिय वशमा आउँछन्। अथवा इन्द्रिय आफ्नो वशमा आए हामीबाट लक्ष्यभेदन (आत्मबोध) गर्न सकिन्छ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ९४।२०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

१२. उपनिषद् सिद्धान्त हो अद्वैत

द्वैत नो सहते श्रुतिः श्रुति (वेद) ले द्वैतलाई सहन गर्न सक्तैन ।
श्रीमद्भगवद्गीताको सिद्धान्त पनि अद्वैत नै हो—

अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टदशाध्यायिनी-
मम्ब त्वामनुसंधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥

(गीतामाहात्म्यम् १९)

[अष्टादश अध्याय भएकी अद्वैतामृतको वर्षा गराउने हे आमा गीता !
तिमी संसारलाई, अज्ञानलाई, द्वैत साम्राज्यलाई नष्ट गरिदिन्छ्यौ । त्यस्ती अद्वैत
स्वरूपिणी गीताको म अनुसन्धान गर्दछु, अध्ययन गर्दछु ।]

द्वैतसंसार आपातरमणीय होला तर उपनिषद् रमाइलोपट्टि अल्मलिँदैँन बरु
अद्वैत तत्त्वको प्रतिपादन गर्दछ । द्वैत भान हुन्छ शरीरलाई लिएर । ब्रह्म, आत्मा,
आफू, ईश्वर, परमात्मा आदि जे-जस्तो नाम लिए तापनि हो त अद्वैत नै । सत् हो
अद्वैत, चित् हो अद्वैत, आनन्द हो अद्वैत र अद्वय त अद्वैत भइहाल्यो । ब्रह्मको,
आत्माको लक्षण यही हो—सच्चिदानन्द अद्वय ।

एउटै आकाश घट, पट, मठ आदि उपाधि भेदले भिन्न जस्तो भान भए
तापनि महाकाश एक हो । नाना प्रकारका गहना, अलङ्कार भए तापनि, नाम रूप
र उपयोगिता भिन्न भए तापनि सुन एक हो, अद्वैत हो । नाना नाम, रूप र प्रयोग
भएर व्यवहार गरे तापनि लुगा, कपडा, धागोमात्र हो । धागो अद्वैत हो । त्यस्तै
माटाले बनेका नाना भाँडाको नाम र रूप भिन्न भए तापनि माटो त अद्वैत नै हो ।
त्यसरी नै यो जगत् देख्नमा नाना भए तापनि हो त एक, अद्वैत, अखण्ड, परिपूर्ण
आत्मा नै, ब्रह्म नै यही अद्वैत सिद्धान्त हो वेदान्तको, उपनिषद्को ।

आत्मा निर्गुण छ, निराकार छ, असङ्ग छ, अद्वैत छ, कैवल्यस्वरूप छ । कुनै गुणले, अवस्थाले, कोशले आत्मालाई छुँदैन । आत्मामा सृष्टि, पालन, संहार रूप धर्म पनि छैन । धर्म आत्मा होइन ।

तत् सत्यम् —त्यो आत्मा सत्य हो । आत्मा नित्य हो, अचल हो, अद्वैत हो । आत्मा (व्यष्टि) नै ब्रह्म (समष्टि) हो । त्यो नै तिमी हो—**तत्त्वमसि** । जीव नै शिव हो । जीवात्मा नै परमात्मा हो । **एकमेवाद्वितीयम्** (छान्दोग्योपनिषद् ६।२।२)—त्यो एक नै अद्वितीय हो । यहाँ एक भन्नाले कैवल्य बुझिन्छ । आत्मा सजातीय, विजातीय र स्वगतभेदशून्य छ । त्यस्तै **नेह नानास्ति किञ्चन** भन्ने वेदवचनले आत्माभन्दा भिन्न कुनै कुराको पनि अस्तित्व अस्वीकार गरेको हो । आरम्भमा एक थियो, आज पनि एक नै छ, अन्त्यमा पनि एकमा सारा समाहित हुन्छन् ।

सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (छान्दोग्योपनिषद् ६।२।२), **अहं ब्रह्मास्मि** (बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०) इत्यादि वेदका महान् वाक्यहरूले, उपनिषद्को सिद्धान्तलाई राम्ररी प्रतिपादन गरेका छन् र यिनको एकमात्र उद्घोष छ— ब्रह्ममात्र सत्य हो, त्यो एक छ, अद्वैतस्वरूप छ । त्यो तिमी हो, त्यो म नै हुँ । यहाँ द्वैतको गन्ध पनि छैन । जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति तीनवटा अवस्था हुन् तर मिथ्या छन् । मायामा, अज्ञानमा, अविद्यामा, भ्रममा, नजान्नुमा, नाना अवस्था आदिमा, अन्नमय कोष आदिमा देखिन्छन्, भान हुन्छन् तर ज्ञानमा, ब्रह्ममा, बोधमा, आत्मामा, स्वरूपस्थितिमा आफूमात्र छ, अद्वैत छ, आनन्दमात्र छ ।

वेदका मन्त्रहरू भन्दछन्— **नेतिनेति** । अर्थात् स्थूल होइन, सूक्ष्म होइन, अनि कारण पनि होइन । देखिएको जगत् होइन, नदेखिएको त भन्नु होइन । जन्म होइन, मृत्यु पनि होइन । यसै गरी निषेध गर्दैगर्दै जाँदा जुन शेष रहन्छ, त्यही मात्र सत्य हो, ब्रह्म हो, आत्मा हो । त्यो आत्मा, त्यो ब्रह्म, त्यो तत्त्व तिमी नै हो भन्दछन्— आचार्य, श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुदेव । त्यो ब्रह्मको विषयमा सुनेर, मनन गरेर, निदिध्यासन गरेर आफूले स्वीकार गरेपछि म भन्छु— **अहं ब्रह्मास्मि** । यही हो उपनिषद्को प्रतिपाद्य वस्तु ब्रह्म ।

उपनिषद्को अर्थ हुन्छ— विशरण (नाश), गति (प्राप्ति) र अवसादन (शिथिल गर्नु) । यो तीन अर्थ हुने 'सद्' धातुमा 'उप' र 'नि' उपसर्ग पूर्वक 'क्विप्'

प्रत्यय भएपछि 'उपनिषद्' शब्द बन्दछ। एकजना तीव्र मुमुक्षुले विधिपूर्वक ब्रह्मनिष्ठ आचार्य गुरुको समीपमा गएर श्रद्धा र निष्ठापूर्वक उपनिषद् पढेपछि अविद्या आदि संसारको बीज अज्ञान नाश हुन्छ। त्यो अज्ञानलाई नाश गर्नुभन्दा अगाडि सम्पूर्ण प्रकारका वासनाहरूलाई शिथिल बनाउँछ र परब्रह्म परमात्माको नजिक लैजान्छ। वासनालाई थिल्लिलो पाउँ ब्रह्मको नजिकमा पुर्‍याएर अज्ञानलाई सदासर्वदाका लागि नष्ट पारेर, निर्मूल बनाएर, डढाएर भस्म खरानी पारेपछि मुमुक्षु ज्ञानद्वारा मुक्त हुन्छ। यही अद्वैत स्थितिमा पुर्‍याउनु उपनिषद्को मूल प्रयोजन हो।

ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति (ब्रह्म जान्ने, ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मै हुन्छ)। मानव जीवनको परमपुरुषार्थ यही नै हो। हामी पहिले पनि ब्रह्म नै थियौं। अहिले बोधपूर्वक ब्रह्म बन्यौं। अब तीनै प्रकारका (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक) तापहरू नष्ट हुन्छन्। अब जन्म र मृत्युको चक्रमा फन्फनी घुमिरहनु पर्दैन। अब अखण्ड, परिपूर्ण, निरतिशय, आनन्दको अनुभूति हुन्छ। हाम्रा वेद, उपनिषद्, पुराण आदि शास्त्रहरूले बताएका चार पुरुषार्थमध्येको अन्तिम पुरुषार्थ मोक्ष प्राप्त भयो अद्वैतात्म बोधद्वारा। मानव योनिको महान् उपलब्धि यही हो। अब जानुपर्ने ठाउँ छैन, जानुपर्ने वस्तु छैन, हुनुपर्ने केही छैन। पाउनुपर्ने पाइयो, हुनुपर्ने भइयो।

(गौरी, पूर्णाङ्क ५८।२०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

१३. कर्म, विकर्म र अकर्म

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ४।१७)

[कर्म, विकर्म र अकर्मका विषयमा राम्ररी जान्नुपर्छ, बुझ्नुपर्छ किनभने कर्मको गति अत्यन्त गहन र गम्भीर छ ।]

१. सामान्य वेदादि शास्त्रले विधान गरेको, यस लोक र परलोक दुवै लोकमा सुख दिने कर्मलाई कर्म भनेर हामीले बुझेका छौं । हाम्रा पूर्वाचार्यले यही कुरो सम्भाएका छन् ।
२. शास्त्रले निषेध गरेको र गत्यो भने यस लोक र परलोकमा समेत अनिष्टकारक फल दिने कर्मलाई विकर्म भनेर हामीले बुझ्ने गरेका छौं । हाम्रा पूर्वाचार्यले यसै गरी बुझाएका छन् ।
३. जुन कर्मले कुनै फल, परिणाम उत्पन्न गराउँदैन त्यो कर्मलाई हामीले अकर्म भनेर बुझ्नुपर्छ ।

कर्मको यथार्थ रहस्य बुझ्नु नितान्त आवश्यक छ । किनभने ठूलाठूला विद्वान्हरू पनि कर्मलाई राम्ररी जान्न नसकेर मोहित भएका छन् । र त भगवान् श्रीकृष्ण यसको रहस्यको उद्घाटन म गरिदिन्छु भन्नुहुन्छ—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत् ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ४।१६)

मोटामोटी रूपमा शरीरबाट, बोलीबाट र मनबाट स्थूलरूपमा भएका, हुने गरेका कामलाई कर्म, विकर्म र अकर्म भनिएको होइन यहाँ । यथार्थ र सार कुरो के हो भने कर्ताको भावअनुसार, उद्देश्यअनुसार नै कुनै पनि क्रिया कर्म हुन्छ र अकर्म हुन्छ । अतः कर्मको सूक्ष्मताभित्र प्रवेश गर्ने सङ्केत भगवान् श्रीकृष्णले यहाँ गर्नुभएको छ ।

अब यी तीन कर्मलाई यसरी बुझ्नु समीचीन होला ।

कर्म

कर्मलाई क्रियाकारिताका मात्र दृष्टिकोणले नहेरीकन कर्ताको भावनामा प्रवेश गर्नुपर्छ । त्यसो हुँदा:

१. वेदादि शास्त्रले विधान गरेको र फलको इच्छा गरी शुद्ध भावनाले विधिपूर्वक सम्पादन गरिएको उत्तम कर्मलाई कर्म भनेर बुझ्नु राम्रो हुनेछ । यसलाई कर्मभित्रको कर्म भनेर सम्भे पनि हुन्छ । राजा दशरथले पुत्रेष्टि यज्ञ गरी पुत्रोत्पादन गरे । यो कर्मभित्रको कर्म हो ।
२. फलको इच्छा राखी गरे तापनि खराब नियतले, अर्काको कुभलो चिताएर गरिएको कर्मलाई कर्मभित्रको विकर्म भन्नुपर्छ । त्यो पाप कर्म हो ।

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १७।१९)

[जुन तपस्या गरिन्छ तापनि मूढतापूर्वक, हठपूर्वक, मनवाणी र शरीरलाई पीडा दिएर अथवा अर्काको अनिष्ट गर्ने कुनियतले गरिएको कर्म तामस कर्म हो ।]

यसैलाई कर्मभित्रको विकर्म भनिन्छ । जन्मेजयले गरेको सर्पसत्र यही कोटीको कर्ममा पर्दछ ।

३. फलाशारहित भएर, परमात्मप्रीत्यर्थ भगवद् अर्पण बुद्धिले आफ्नो कर्तव्य सम्भेर गरिएको कर्मलाई कर्मभित्रको अकर्म भन्नुपर्दछ । (गीता ९।२७ र २८, १५।१० र ११)

४. परब्रह्म परमात्मा अभिन्न भावले स्थित भएर कर्तापनको अभिमानदेखि रहित भएर जुन कर्म गरिन्छ त्यो चित्तको शुद्धिको हेतु हुने र अन्तगोत्वा ज्ञान र मोक्षकै स्थितिमा पुर्‍याउने हुन्छ । त्यस कारण यो पनि कर्मभित्रको अकर्म हो । (गीता ३।१८, ५।८ र ९, १४।१९)

विकर्म

सामान्यतया मनले, वचनले र कर्मले हुने हिंसा, असत्य, अन्याय, चोरी आदि र शास्त्रले निषेध गरेको कर्म विकर्म हो, अकर्तव्य हो । यसलाई विकर्म भनिन्छ । यो पनि कर्ताको भावनाअनुसार, कर्म, विकर्म र अकर्मका रूपमा बदलिन्छ । यसमा पनि कर्ताको भाव नै प्रधान हुन्छ ।

१. यो लोक र परलोकमा राम्रो फल प्राप्त होस् भन्ने भावनाले शुद्ध नियतले गरिएको हिंसादि कर्म छ र यो सामान्यतः विकर्म देखिन्छ तापनि त्यसलाई विकर्मभित्रको कर्म भनिन्छ । (गीता २।३७)
२. खराब नियतले गरिने सबै प्रकारका निषिद्ध कर्म विकर्म भित्रका नै हुन् ।
३. आसक्ति र अहङ्कारले रहित भएर शुद्ध भावनाले कर्तव्य कार्य सम्भेर गरिने हिंसादि कर्म पनि (जो यसो हेर्दा विकर्म या निषिद्ध कर्म जस्तो देखिन्छ) फलोत्पादक नहुने कारणले विकर्मभित्रको अकर्म भन्नुपर्छ । धेरै मान्छेलाई खाने नरभक्षी बाघलाई मार्नु विकर्मभित्रको अकर्म हो । (गीता २।३८, १८।१७)

अकर्म

चूपचाप लागेर बस्नु अकर्म होइन । कुनै क्रिया नगर्ने, काम नगर्ने मानिसको पनि मानसिक भावना अनुसार क्रियात्यागरूप अकर्म, कर्म र विकर्म हुन्छ । यसमा पनि भाव नै प्रधान हो ।

१. मन, वाणी र शरीरका सबै प्रकारका क्रियाहरूलाई त्यागेर एकान्तमा बसेको क्रियारहित साधक पुरुष आफूलाई सम्पूर्ण क्रियाहरूका त्यागी सम्भन्छन् । सामान्यतया यसरी बस्दा स्वरूपतः कुनै काम नभएको देखिए तापनि त्यागको अभिमान हुनाको कारण त्यो त्यागरूप कर्म हुन्छ । त्यसलाई पनि अकर्मभित्रको कर्म भन्नुपर्छ ।

२. कर्तव्य प्राप्त भए तापनि स्वार्थका कारण, आलस्यका कारण विहित कर्म नगर्नु, खराब नियतले अरूलाई ठग्ने नियतले कर्मको त्याग गर्नु आदिबाट स्वरूपतः कर्म हुँदैन । तर त्यस्तो अकर्मबाट शान्ति हुँदैन, दुःखरूप फल उत्पन्न गर्ने हुनाले यसलाई अकर्मभित्रको विकर्म भन्नुपर्दछ । यो पनि पापकर्म नै हो । (गीता ३। ६, १८।१७)
३. परमात्म प्राप्तिका लागि नै जसले मन, वचनले र शरीरले पनि कर्मको त्याग गरिदिएको छ र कर्तृत्व अभिमान सर्वथा नष्ट भइसकेको छ त्यस्ता स्थितप्रज्ञ पुरुषले आफूलाई कर्तृत्वाभिमान वर्जित अकर्ता मानेको अवस्था विशेषको नाम नै अकर्मभित्रको अकर्म हो । यो नचिताएको र ननिदाएको बेलाको अवस्था हो । समाधिस्थ योगीमा क्रियाको आत्यन्तिक अभाव हुन्छ । जीवनमुक्त ज्ञानवान् अकर्मभित्रको अकर्ममा सदा स्थित हुन्छन् । शरीरादिले कर्म गरे तापनि उनले आफूलाई अकर्ता मानेका हुन्छन् । (गीता २। ५५, ५८, ६।१९, २५)

माथिको विवेचनाका आधारमा भन्ने हो भने कर्ताको भावअनुसार कर्म, विकर्म र अकर्मको मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । यसरी कर्मको रहस्यलाई तात्त्विक रूपले जान्ने सज्जन नै गीताका मतमा बुद्धिमान्, योगी र सम्पूर्ण कर्म गर्ने महान् व्यक्ति हुन् । (गीता ४।१८)

(अनन्त धारा, अङ्क २२।२०६८)

शिवमस्तु !

ॐ

१४. कस्तो जीवन बाँच्ने ?

जीवन बाँचेको सार के ?

पहिलो त हो आत्मोद्धार, दोस्रो हो परोपकार । मान्छेको सर्वस्व हो बुद्धि । मान्छेबाट बुद्धि भिकिदिने हो भने ऊ पशुसरह हुन्छ । परमात्माको ठूलो कृपाले मान्छेले बुद्धि पाएको हो वरदानका रूपमा । यस्तो महान् वरदानलाई सदुपयोग गरी आत्मोद्धार गर्नु मानवको परमपुरुषार्थ हो । आफू जीवमात्र होइन । शरीर, मन, इन्द्रिय आदि मात्र मानिस नभएको र मानिस आत्मा भएकोले आत्माको अनुभव गर्नु नै मानवको महानता हो । जसले जीवात्मा र परमात्माको एकताको ज्ञान गरी आफूलाई शरीरादि संघातदेखि परको, माथिको, आत्माको पद र प्रतिष्ठामा स्थापित गरेको र संसारी सुख, दुःखादिभन्दा भिन्न, अखण्ड आनन्दस्वरूप भनी आत्मानुभूति गरेको छ भने त्यसैको जीवन सर्वोत्कृष्ट जीवन हो । संसारबाट जतिसुकै मान, प्रतिष्ठा पाए पनि त्यो क्षणिक हो, नाशवान् हो । धनी भएर बाँच्नु पो बाँच्नु हो भन्नु ठिक होइन । अब सर्वोत्कृष्ट जीवन त ज्ञानीको जीवन हो ।

संसारी भोगवासनामा लिप्त नभएका, आफ्नो शरीर, सम्पत्ति, भौतिक शक्तिलाई नै सर्वस्व नमानेका, उदारमना, परोपकारपरायण, त्यागबुद्धि भएका, प्राणीमात्रको दुःखलाई आफ्नै दुःख मानेका सदाचारी, सत्त्वगुणसम्पन्न अमलात्मा, शुद्धात्मा, विमलात्मा, महात्माको जीवन नै सर्वोत्कृष्ट जीवन हो । परमात्माको, ईश्वरको, ब्रह्मको, जीवात्मा र परमात्माको एकात्म भावको चिन्तन नै शाश्वत चिन्तन हो । यसरी बाँचेको जीवन नै साँचो जीवन हो । मान्छे प्राणीहरूमा सर्वोत्कृष्ट हो । यसको कारण हो मान्छेमा विवेक छ, बुद्धि छ । मान्छेले आफ्नो पनि उद्धार गर्न सक्छ अनि अरूलाई पनि आत्यन्तिक कल्याणको मार्ग देखाइदिन सक्छ । हाम्रो हृदयमा परमात्मा विराजमान हुनुहुन्छ—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । (श्रीमद्भगवद्गीता १८।६१)

आफ्ना हृदयमा बसेका ईश्वरलाई मानव मात्रले अनुभव गर्न, साक्षात्कार गर्न सक्तछ, अरू प्राणी वा जीवले सक्तैनन् । त्यसैले पनि मानव जन्मजातै उत्कृष्ट प्राणी हो । जन्मले मात्र उत्कृष्ट भएर हुँदैन, अपितु कर्मले पनि हुनुपर्छ । सत्कर्म गर्ने, ध्यान गर्ने अधिकार त मानवमात्रलाई छ, अन्य प्राणीलाई छैन । देवयोनि पनि भोग गर्नका लागि मात्र हो । कर्म गर्नका लागि होइन । पशुयोनिको त कुरै भएन । अतः मान्छेले आफूले गरेको सत्कर्मले, ज्ञानले आफूलाई सर्वोच्चमा, सर्वोत्कृष्टमा स्थापित गर्न सक्तछ ।

मनुष्यलाई सर्वोत्कृष्टमा पुर्‍याउन सहयोग गर्ने दुई ओटा असाधारण साधन छन् । ती हुन् ज्ञानवान्, जीवन्मुक्त सद्गुरुदेव र वेदादि सत्शास्त्र । वेद, उपनिषद्, गीता आदि शास्त्र आफैँ बोल्दैनन्, सद्गुरुविना तिनमा लुकेका रहस्यमय ज्ञान खुल्दैनन् । यसर्थ शास्त्रको ज्ञानलाई आफ्नो जीवनमा उतारेको ज्ञानी गुरुले नै आफ्ना शिष्यहरूको उद्धारहेतु कल्याणकारी उपदेश दिन्छन् र सर्वोच्चतामा, सर्वोत्कृष्टतामा पुर्‍याउन सहयोग गर्दछन् । पुग्नु त आफैँले पर्छ, गुरु पनि बाटो देखाइदिने मात्र हुन् ।

सबैले आफ्नो जीवनलाई सर्वोत्कृष्ट नै बनाउन खोजेका होलान् र कतिले त आफूलाई साँचो जीवन बाँचेको छु भन्दा हुन् । तर यसको मूल्याङ्कन गर्ने कसले त ? शास्त्रले, सज्जनले, जसले साँचो जीवन बाँचेर अनुभव गरेका छन् र अरूलाई पनि यस्तै जीवन बाँच्न लगाएका छन् । भाषण गरेर पुस्तकहरू लेखेर मात्र पुग्दैन । परन्तु आफू बनेर देखाउन सक्नुपर्छ, आफू भएर अनुभवमा ल्याउन सक्नुपर्छ । **आचारश्चैव साधुनां** (मनुस्मृति २।६) सत्पुरुषको आचरण धर्म हो । जसले शाश्वत चिन्तन गरेर शाश्वत शान्तिको एवं दुःखको सर्वथा अभावको आफ्नै जीवनमा पाइलापाइला अनुभव गरेका छन्, तिनलाई नै हामीले आदर्श र अनुकरणीय मान्नुपर्छ ।

आचार, विचार, व्यवहारबाट थाहा हुन्छ, यो मान्छे कस्तो जीवन बाँचिरहेको छ भनेर । आहारविहार पनि अर्को प्रमुख आधार हो साँचो जीवन बाँच्नका लागि बाघको छाला ओढेका स्यालहरू जङ्गलमा होइन, हिजो आज त सहर बजारमा जति भने पनि देखिन्छन् । त्यस्ता नक्कली (Duplicate) मान्छे भन् डरलाग्दा

हुन्छन् । तिनीहरूले सक्कली जीवन त बाँचेको हुँदैनन् हुँदैनन् अझ सिधा—
सोभा सज्जनहरू समेतलाई भुक्क्याइरहेका हुन्छन् ।

चरित्रवान् पुरुषको जीवन नै साँचो जीवन हो । धुम्रपान गर्ने, मद्यपान गर्ने, अर्काको मासु खाने मान्छे, अर्काको दुःखमा आफू खुसी हुने, अन्याय र अत्याचार गर्ने मान्छे मान्छेको छाला ओढेका नक्कली मानव हुन् । तिनले आफ्नो चरित्र त बिगारे बिगारे अरूको पनि बिगार्दछन् । ती जतिसुकै पढेलेखेका हुन् ठूलो पदमा बसेका हुन्, प्रशस्त पैसा कमाएका हुन् । तापनि तिनले न त शाश्वत चिन्तन गर्न सक्दछन्, न त सर्वोत्कृष्ट जीवन नै बाँच्न जानेका हुन्छन् ।

वेदको उद्घोष छ— सत्यं वद । धर्मं चर (साँचो बोल । धर्म गर) । हाम्रो आदर्श र अनुकरणीय जीवन एवं चरित्र यस्तै हो र हुनुपर्छ पनि । वर्तमान कालका भौतिकवादी मान्छे न त सत्य नै बोल्दछन्, न त धर्म नै गर्दछन् । यस्ता मान्छेले सत्य भनेको के हो जानेकै छैनन् र धर्म के हो ? के गरे धर्म हुन्छ ? तिनलाई अतोपतो नै छैन । जसरी हुन्छ 'खाऊ, पिऊ, मोजमज्जा गर' उनीहरूले जानेको यत्ति हो । मानव जीवनलाई यत्तिमा सीमित गर्नु त महामूर्खता हो । आहार, निद्रा, भय र मैथुन त कुकुर, सुँगुर आदि पशुमा पनि हुन्छ । यतिमात्र मानव जीवन हो भने मान्छे र पशुमा के नै अन्तर भयो त !

मनुष्यभित्र मनुष्य छ, देवता छ, दानव छ अनि राक्षस र पशु पनि छ । हामी सक्छौं भने महामानव बनाउँ । महान्—महान् सत्कर्म गरेर । सकिँदैन भने पनि मानव त बन्नैपर्छ । मानव बन्न सकिँदैन भने दानव, राक्षस र पशु त कदापि नबनाउँ । देवता बन्ने कि मानव बन्ने हाम्रै हातमा छ । इन्द्रियहरूलाई छाडा छोडेर जे पायो त्यही खायो, जे मन लाग्यो त्यही गच्यो भने मान्छे मानवताबाट गिच्यो, तल खस्यो अनि दानव, राक्षस वा पशु बन्ला । त्यसको भोग पनि त्यसैले गर्ला । जस्तो रोप्यो त्यस्तै फल्ने त हो नि । अब कस्तो जीवन बाँच्ने त भन्दा बजारमा पाइने आलु र खुर्सानी जस्तो सस्तो होइन । कोशी र सेतीको अत्यन्त निर्मल जल जस्तो, अमरता प्रदान गर्ने स्वर्गको अमृत जस्तो ब्रह्मज्ञानी गुरुले दिएको विशुद्ध तत्त्वज्ञान जस्तो ।

शिवमस्तु !

१५. कहाँबाट आएको ? कहाँ जाने ?

सामान्य मानिसलाई कहाँबाट आएको पनि थाहा छैन अनि कहाँ जाने पनि थाहा छैन । त्यतिमात्र होइन उसले खोजी समेत गरेको छैन । खोजी गरे त पक्कै पनि पत्तो लाग्थ्यो होला । कतिले पत्ता लगाइ पनि सकेका छन् । जड भौतिकवादी, संसारी, भोगलम्पट, शरीराध्यासी, पूर्वजन्म र परजन्मको ज्ञान नभएकाहरूका लागि त यो प्रश्न नै अनौठो लाग्छ । यस्तो नचाहिने अनावश्यक प्रश्न के काम नपाएर गरेको होला पनि भन्छन् । तर वास्तवमा बुझ्नेका लागि, अध्यात्म चिन्तकका लागि यो अत्यन्त गम्भीर मार्मिक प्रश्न छ । यो प्रश्नको उत्तर खोज्नु नितान्त आवश्यक छ । वास्तवमा, यथार्थमा, परमार्थमा पुगेर भन्ने हो भने हामी ब्रह्मबाट किंवा ईश्वरबाट आएका र ईश्वर वा ब्रह्ममा नै मिल्न जाने हौं । यसलाई अर्को प्रकारबाट पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । कोही उज्यालोबाट आएर उज्यालोतिर जान्छन् । कोही उज्यालोबाट त आउँछन् तर वेद आदि शास्त्रले बताएको असल बाटो नहिँडेर शुभकर्म नगरेर अँध्यारोतिर लाग्छन् । अर्काथरी मान्छे अँध्यारैबाट आएको हुनाले कुकर्म, पापकर्म गरी अँध्यारैतिर धकेलिन्छन् । फेरि कोही अँध्यारोबाट आएको भए तापनि शुभकर्म गरी, वेदादि शास्त्रले बताएको शुभमार्गको अवलम्बन गरी उज्यालोतिर लाग्दछन् ।

यस प्रसङ्गमा उज्यालाले स्वर्गलाई र अँध्याराले नरकलाई सङ्केत गरेको छ । पूरै उज्यालो पनि नभएको, पूरै अँध्यारो पनि नभएको ठाउँ हो यही पृथ्वी अर्थात् मर्त्यलोक । यहीँबाट आएका यहीँ जाने पनि कोही हुन्छन् । कोही यहीँबाट आए तापनि अत्यन्त पुण्यकर्म गरी स्वर्गादितिर लाग्दछन् त कोही कुकर्म, पापकर्म गरी नरकतिर लाग्दछन् । जहाँबाट आएको भए तापनि अहिले यहाँ छौं । अब कहाँ जाने ? खोजी गर्नु छ । यहीँबाट दर्शनको आरम्भ हुन्छ, अध्यात्मको बाटो खुल्छ ।

हामी पूर्वजन्म पनि मान्दछौं अनि पर (अर्को) जन्म पनि मान्दछौं । सनातनीहरू, वैदिकहरू, हिन्दुहरू पूर्वजन्म मान्ने हुनाले अर्को (आगामी) जन्ममा दुःख नपाइयोस्, नरकगामी बन्न नपरोस् भनेर वेद, धर्मशास्त्र आदिले बताएअनुसार शुभकर्म, पुण्यकर्म, निष्काम कर्मपट्टि लाग्दछन् । निष्काम कर्म सम्पादन गर्‍यो भने चित्त शुद्ध हुन्छ । भगवान्को भक्ति गर्‍यो भने चित्त विशुद्ध बन्दछ र ज्ञान गर्‍यो भने चित्त चैतन्य बन्दछ । अतः उज्यालोतिर जाने हो भने अवश्य पनि दान, ध्यान, ज्ञान, गर्नुपर्दछ । भगवान्को उपासना पनि गर्नेपर्छ । तीर्थ, व्रत, जप, पाठ, पूजा आदि र सत्सङ्ग गर्नु यस मार्गका पथिकका लागि नितान्त आवश्यक छ ।

उपनिषद्को घोषणा छ—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । (तैत्तिरीयोपनिषद्, भृगुवल्ली १/१)

[सारा प्राणीहरू जहाँबाट उत्पन्न हुन्छन् । उत्पन्न भएर जसको सहाराबाट जीवित भैरहन्छन् । अन्तमा अर्थात् प्रयाणकालमा जसमा प्रवेश गर्दछन् । त्यस्तो ब्रह्मलाई जान्ने इच्छा गर । त्यही नै ब्रह्म हो ।]

यसरी सृष्टि गर्ने, पालन गर्ने र आफैँमा लय गर्ने ब्रह्म भएकाले हामी ब्रह्मबाटै आएका हौं र अन्त्यमा ब्रह्ममा नै गएर मिल्ने हुनाले हामी ब्रह्मबाट नै आएका हौं । अनि हाम्रो अन्तिम गन्तव्य पनि ब्रह्म नै हो । यो कुराको यथार्थ बोध हुनुपर्छ जीवनकालमा नै । त्यतिमात्र होइन म पहिले पनि ब्रह्म थिएँ, अहिले पनि ब्रह्म नै छु र शरीरपात अनन्तर पनि ब्रह्म नै हुनेछु । यही हो वेदान्तपरक पारमार्थिक उत्तर ।

ब्रह्मका दुई लक्षण छन्— एउटा स्वरूप लक्षण र अर्को तटस्थ लक्षण । स्वरूप लक्षण हो— सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म । ब्रह्म सत् हो, चित् हो र आनन्द हो । यस्तो ब्रह्मबाट सृष्टि आदि हुँदैन । माथिको भृगुवल्लीको मन्त्रले ब्रह्मको तटस्थ लक्षण बताएको हो— यहाँबाट सृष्टि, पालन र लय हुन्छ । ब्रह्मसूत्र (१/१/२) मा भनिएको छ— जन्माद्यस्य यतः [जसबाट सम्पूर्ण सृष्टि, पालन र लय आदिको व्यवस्था भयो, त्यो नै ब्रह्म हो अथवा ईश्वर हो ।] यसबाट पनि प्रमाणित हुन्छ कि— हामी आएका हौं परब्रह्म परमात्माबाट । र हाम्रो अन्तिम

लक्ष्य, गन्तव्य पनि त्यही परब्रह्म परमात्मा हो । यही कुराको यथार्थ बोधलाई नै ज्ञान भनेको हो । ब्रह्मलाई जान्ने भनेको पनि यसरी नै हो । ब्रह्म जान्ने ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म नै हुनुहुन्छ— ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति (मुण्डकोपनिषद् ३/२/९) । यही मन्त्र चतुःश्लोकी भागवतमा पनि जस्ताको तस्तै अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । वेद, उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र र अन्य पुराणले पनि त्यही ब्रह्मकै प्रतिपादन गरेका छन्—

सच्चिदानन्दरूपाय विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे ।

तापत्रयविनाशाय श्रीकृष्णाय वयं नमः ॥

(पद्मपुराण, श्रीमद्भागवतमाहात्म्य १/१)

[सच्चिदानन्दस्वरूप विश्वको उत्पत्ति, स्थिति र लयको हेतु भएका आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक तीनै प्रकारका तापलाई विनाश गरिदिने परब्रह्म परमात्मास्वरूप भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रलाई हामी नमस्कार गर्दछौं ।]

यसबाट पनि सिद्ध हुन्छ हामी परमात्माबाट आएका हौं । जहाँबाट आएका छौं, त्यहाँ जानु इष्ट हो, अभीष्ट हो, स्वाभाविक पनि हो । ब्रह्म हाम्रो आफ्नो स्वाभाविक स्थान हो । अन्यत्र जानु हाम्रा लागि कल्याणकारक छैन । संसारभरका सारा नदीनालाहरू, खोलाखोल्साहरू, कुला र नहरहरू दौडादौड गरिरहेका छन्—समुद्रमा नै पुग्नका लागि । यसको कारण हो उनीहरू सबै नै समुद्रबाट आएका हुन्छन् ।

यथा नद्यः स्यन्दमाना समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

(मुण्डकोपनिषद् ३/२/८)

[जसरी सम्पूर्ण नदीहरू आफ्नो नामरूप छाडेर समुद्रमा विलीन हुन्छन्, त्यस्तै ज्ञानवान् जीवन्मुक्त महापुरुष पनि आफ्नो नामरूपलाई त्यागेर परब्रह्म परमात्मामा प्राप्त हुन्छन् ।]

यसबाट सिद्ध भयो हामी ब्रह्मबाट आएका हौं र ब्रह्ममा नै जाने हौं । यही नै हाम्रो उद्देश्य हो, लक्ष्य हो, गन्तव्य हो, प्राप्तव्य हो, निदिध्यासितव्य हो । यही सिद्धान्त र दर्शनलाई पुष्पदन्ताचार्यले यसरी भनेका छन्—

रुचीनां वैचित्र्याद्भुजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ।

(शिवमहिम्नःस्तोत्रम् ७)

[जसरी सम्पूर्ण नदीहरूको गन्तव्य समुद्र, सागर हुन्छ त्यसरी नै सम्पूर्ण दर्शन, सम्प्रदाय, धर्म आदिको गन्तव्य परब्रह्म परमात्मा नै हुनुहुन्छ ।]

रामगीताको ५६औं श्लोकमा यही कुरा स्पष्टसँग बताइएको छ । निस्कर्षमा स्पष्ट हुन्छ कि— हामी उनै सच्चिदानन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्माबाट आएका हौं र हामी उनैमा मिल्न जाने हो । यो यहीँबाट मिलेर गए पनि हुन्छ अथवा उहीँ गएर मिले पनि हुन्छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ८५।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

१६. काम : नरकको द्वार

विषयको चिन्तन, विषयीहरूसँगको बसउठ, कुराकानी, आउजाउ, बराबरको सम्पर्क आदिले विषयमा आसक्ति हुन्छ, विषयले आकर्षण गर्दछ। हिजोआज अमेरिका, अष्ट्रेलिया आदिको कुराकानी गर्दागर्दै त्यतैतिर तानिएर, आकर्षित भएर पढेगुनेका युवा युवती ओइरो लागेका छन्— विदेशतिर, पलायन भएका छन् युवा जमात। आसक्तिबाट कामना भयो, इच्छा भयो भोग्ने, मोजमज्जा गर्ने, हेर्ने, खाने अनि सबै प्रकारका इन्द्रियलाई तृप्त गर्ने। यसैलाई कामना, इच्छा भन्दछन्। कथंकदाचित् कामनाको पूर्ति भएन भने मान्छेमा क्रोध उत्पन्न हुन्छ। त्यसको परिणामले अन्त्यमा सर्वनाश हुन्छ भनी भगवान् श्रीकृष्ण गीताको द्वितीय अध्यायको ६२ र ६३ औं श्लोकमा भन्नुहुन्छ। कुसङ्गबाट शुरू भएको विनाशको यात्रामा कामना ठूलो शत्रु हो। यसलाई परास्त गर्न, जित्न सत्सङ्ग गर्नेपर्दछ। साथसाथै सत्शास्त्रको सम्यक् रूपमा नित्य अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान गर्नुपर्छ। तृष्णा, इच्छा, कामना, आसक्ति आदि मनका वृत्तिविशेष हुन्। यिनको सामान्यतया विषयसँग, भोगसँग सम्बन्ध छ। त्यसैले यसमाथि विजय प्राप्त गर्न गाहारो छ तर प्रयत्न गरे जित्न सकिन्छ। काम नै जन्मको मूल कारण हो। पाप गराउने कारण नै काम हो। कमाएको कीर्ति नासिदिने पनि काम नै हो। अतः कामलाई सर्वथा त्याग्नैपर्दछ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ३।३७)

यो काम अर्थात् कामना, वासना, इच्छा सबै नै मानिसको शत्रु हो। यही शत्रुबाट परास्त भएर जीवले नाना प्रकारको दुःख पाउँछ। संसारमा मानिस

मोहित भएको छ कामनाकै कारणले । कामना पूर्ति नभए रिस उदछ र त्यसबाट तल खस्तै गएपछि सर्वनाश हुन्छ ।

काम रजोगुणबाट उत्पन्न हुन्छ । अथवा कामनाबाट रजोगुण उत्पन्न हुन्छ । कामनाबाटै कर्मको आरम्भ हुन्छ— कामी पुरुष कर्ममा ज्यादा प्रवृत्त हुन्छ । कर्मबाट कामना उत्पन्न हुन्छ । यसरी कामनायुक्त पुरुष कामना पूर्तिका लागि कर्म गर्दागर्दै जिन्दगी समाप्त भएपछि फेरि वासना बोकेर जन्मन्छ । त्यसैले कामना हजिमाने छ, ज्यादा खानुपर्ने खालको छ । जति धेरै खान्छ त्यति धेरै पाप पनि बढ्छ । पापको परिणाम दुःख, कष्ट, वेदना हो अनि नरकमा जाकिन्छ । कामनाबाट शुरू गरेको कामी पुरुषको यात्रा नरककुण्डमा पुगेपछि टुङ्गिन्छ । अतः काम नै नरकको कारण हो । कामबाट उपराम हुनु नै बुद्धिमानी हो । बरु कामलाई परमानन्दस्वरूप परमात्मा श्रीकृष्ण, श्रीराम वा श्रीशिवको प्राप्तिमा लगाउनु पो बुद्धिमानी हो ।

भक्त, मुमुक्षु पनि कामना गर्छन् तर परमात्मा प्राप्तिको । त्यसै कारण पुरुषको नारीप्रति र नारीको पुरुषप्रति आकर्षणरूप कामलाई छोडेर परमात्मा, परब्रह्म परमेश्वरप्रतिको कामना भए राम्रो हुन्छ । धर्मको, मोक्षको कामना खराब होइन । अरूको उपकारको, कल्याणको, हितको कामना गर्नु नराम्रो होइन । धर्मदेखि अविरोधी काम त म नै हुँ भनी भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ७/११)

[बलवान् ओजस्वी कामना र आसक्ति रहित जुन बल छ त्यो म नै हुँ । हे अर्जुन ! मानिसले आफ्नो देह निर्वाहका लागि जुन इच्छा वा कामना गरिन्छ त्यो त म नै हुँ ।]

त्यो धर्मको अविरोधी भए म नै हुँ भन्नु अत्यन्त उपयुक्त छ । भगवान्देखि भिन्न के छ र ? अतः सबै कामना खराबै हुन्छन् भन्न सकिन्न । असल कामनाले अर्काको उपकार र कल्याण गर्छ वा आफ्नै उद्धारको, कल्याणको कामना गर्नु शास्त्र विरुद्ध होइन । धर्मशास्त्र, वेदशास्त्रले गर्नु भनेको छ र आचार्य, गुरु,

सन्तमहात्माले बताए अनुसारको काम छ भने त्यो त भगवान्कै रूप हुन्छ र त्यसलाई पूर्ण मात्रामा समर्थन गरिदिनुहुन्छ परमात्मा । र त्यस्तो काम त म नै हुँ भनी शुभकामको समर्थन गर्नुहुन्छ । काम स्वयं खराब होइन, खराब नियत भएको काम भने अवश्य खराब हो ।

गीता (१६।२१)का अनुसार काम, क्रोध र लोभ त नरकका द्वार हुन् । यिनले आत्मामा पुनर्दिन्दैनन् । यी तीन ओटैलाई बुद्धिमान् मान्छेले छोडिदिनुपर्छ । सम्पूर्ण कामनाहरूलाई आत्मामा लीन गरिदियो भने आत्मप्राप्ति हुन्छ अनि परमशान्तिको अनुभूति गर्न पाइन्छ ।

स्थितप्रज्ञ (ज्ञानवान् जीवन्मुक्त, महापुरुष) को लक्षण कस्तो हुन्छ भन्ने अर्जुनको जिज्ञासालाई शान्त पार्ने अनुक्रममा भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २/५५)

[मनमा आएका र आउने सम्भावना भएका सबै प्रकारका कामना, इच्छा, आसक्ति, तृष्णा आदिलाई राम्रैसँग, बोधपूर्वक, विषयको दोषदर्शनपूर्वक जुन बेला त्यागदछ र आत्मस्वरूपमा सन्तुष्ट भएर जमेर बस्छ त्यस बेला त्यो महापुरुष ज्ञानवान्, स्थितप्रज्ञ, मुक्तात्मा भनिन्छ ।]

कामना त शत्रु हो शत्रुलाई जित्नुपर्छ— विचार गरेर, विषय नाशवान् छ भनेर । विषय मिथ्या हो, त्यसैले त्याज्य हो । कामनालाई छाडेर आफूलाई, आत्मालाई समातेर बसे स्थितप्रज्ञ (ज्ञानवान्) बनिन्छ । ज्ञानवान् पुरुष स्वस्वरूपभूत परमानन्दमा आनन्दसँग जीवन बाँच्छन् ।

हाम्रा देवी-देवता पनि दिगम्बर थिए । महादेवले लुगा लगाएको देखिन्न । त्यस्तै महाकालीले हातैहातको मालाले कटीको वरिपरि बेरेको र मानवखप्परको माला (मुण्डमाला) गलामा लगाएको देखिन्छ । अतः देव-देवी पनि नाङ्गो दर्शनका पक्षपाती, कामना रहित थिए भन्न सकिन्छ, बाहिरी दृष्टिकोणले हेर्दा पनि ।

विषयसँग साँठगाँठ गरे कामना उद्दीपित हुन्छ । कामनापूर्ण भए फेरि अन्य कामना बन्दै जान्छ र पूर्ण नभए क्रोध उत्पन्न हुन्छ । क्रोधबाट सम्मोह हुन्छ, त्यसबाट स्मृति भ्रष्ट हुन्छ र स्मृति समाप्त भएपछि बुद्धि नाश हुन्छ र सर्वनाश हुन्छ । यसबाट सिद्ध हुन्छ कामना नै सारा अनर्थको बीज हो । यसर्थ कामनालाई नष्ट गर्नु नै परमपुरुषार्थ हो ।

जसले सबै प्रकारका विषयलाई पूर्ण मात्रामा परित्याग गर्दछ र कुनै प्रकारको विषयको आशा गर्दैन भने अहम्भावले सताउँदैन । अहं र ममभाव नष्ट भएका महापुरुष आनन्दसँग शान्तिको अनुभव गर्दछन् र मोक्षभागी बन्दछन् (गीता २/७१) । हाम्रो नीतिशास्त्रले, स्मृतिशास्त्रले भनेको छ—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृत्स्नवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥

(मनुस्मृति २।९४)

कामनाको उपभोग गर्दैमा कामना शान्त हुँदैन, बरु भन्भन् बढ्दै जान्छ । जसरी आगोमा घिउ हालेर आगो निभ्दैन त्यसरी नै कामना पूर्ति गर्दैमा कामनाले विश्राम पाउँदैन । कामनाका अनेकौँ हाँगाबिगा छन्, छाउराछाउरी छन् । ती सबैको पूर्ति अनेकौँ जीवनमा पनि सम्भव छैन । अतः कामनालाई जित्नु नै पर्दछ । जित्ने उपायमध्ये एक हो तीव्र वैराग्यको उदय, अर्को हो आत्मविचार अनि अभ्र अर्को हो विषयपट्टिको दोष-दर्शन । यसरी कामनालाई, भोगासक्तिलाई, इच्छाका शृङ्खलालाई जित्नुपर्छ । अन्यथा नरकको यातना भोग्नुपर्छ ।

हृदि कामो भुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ।

(श्रीमद्भागवत तृतीय स्कन्ध १२/२६)

[ब्रह्माको हृदयबाट काम, भृकुटीबाट क्रोध, तल्लो ओठबाट लोभ उत्पन्न भयो ... ।]

यही किसिमबाट ब्रह्माजीको शरीरबाट र मनबाट ऋषि मुनिदेखि लिएर मानिसका अन्तर वृत्ति समेत उत्पन्न भएका छन् ।

माथिको उदाहरणबाट के स्पष्ट हुन्छ भने काम, क्रोध, लोभ आदि पनि भगवान्कै सृष्टि हुन्। भगवान्को सृष्टिलाई आफ्नो मान्नु अनुचित छ। अर्काको सम्पत्तिलाई आफ्नो मान्नु र त्यसैमा अभिमान गर्नु त महामूर्खता हो।

अर्को दृष्टिकोणले हेर्दा काम पनि परमात्मा विष्णुको सहस्रनाममध्ये एक हो। पुरुषार्थका इच्छुकहरूले कामना गरिने काम भगवान् विष्णु हुनुहुन्छ। त्यस्तै कामकृत्, कामदेव, कामपाल, कामप्रद, कामहा, कामी आदि नाम कामसँग सम्बद्ध भएकाले काम स्वयंमा नराम्रो होइन। सात्त्विक भक्तहरूको कामना पूरा गर्ने कामकृत्, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यी चार पुरुषार्थको इच्छा गर्नेले इच्छा गरिने, काम पनि देव पनि भएकाले कामदेवः, कामीहरूको कामनाहरूको पालना गर्ने भएकाले कामपालः, भक्तहरूले चिताएको वस्तु दिने भएकाले कामप्रदः, मोक्षकामी भक्तहरूको अन्य कामना नाश गर्ने भएकाले कामहा, स्वभावतः पूर्णकाम, आप्तकाम, आत्मकाम र परमनिष्काम भएकाले कामी आदि नामले पुकारिने परमात्मा विष्णु नारायणमा पनि काम शब्द गाँसिएकाले काम शब्द नै खराब होइन। भोगमा टाँसिएको, आसक्ति, इच्छाका सन्दर्भमा आउने काममात्र शत्रु भनिएको हो।

परमात्मालाई पन्छाएर विषयलाई, भोगलाई, आसक्तिलाई, वासनालाई स्विकार गरेर शरीरादि, इन्द्रियादिको सामान्य सन्तुष्टिका लागि गरिने कामना शत्रु नै हो। यसले मनुष्यजीवनको महानतालाई चकनाचुर पारिदिन्छ। मोक्ष नै जीवनको लक्ष्य लिएर आएको मान्छे संसारी नाना प्रकारका कामनाले बेरिएर, कामनाकै जाल, जन्जाल र सन्जालमा फस्छ भने त्यस्ता कामीलाई न त शास्त्रले, न त गुरुले नै उद्धार गर्न सक्नुहुन्छ।

कामनालाई जित्ने सबभन्दा ठुला उपायहरूमध्ये पहिलो हो— सर्वात्मभावेन परब्रह्म परमात्माको पाउमा सपर्पित हुने। योग र क्षेम उहाँले नै वहन गरिदिनुहुन्छ। (गीता ९/२२)

दोस्रो उपाय हो विचारपूर्वक, बोधपूर्वक विषयको दोषदर्शनपूर्वक कामनालाई पूर्णतया त्यागिदिने। आफ्नो प्रारब्धमा भएको अवश्य प्राप्त हुन्छ, प्रारब्धमा नभएको

कसै गरे पनि प्राप्त हुँदैन भनी यथालाभ सन्तुष्ट भएर जीवन यापन गरे कामनाले सताउँदैन ।

कामना विनिर्मुक्त महापुरुष, मोक्षमार्गका पथिकहरू र कामनाको परिपूर्ति कदापि हुँदैन भनेर बुझ्नेहरू पूर्वजन्मको वासनाका वेगले कामना उठे तापनि त्यसलाई सम्झाएर फिर्ता पठाउन सक्छन् । यो नै पुरुषार्थ हो । पुरुषार्थी (मोक्ष नै लक्ष्य भएका) लाई कामनाले सताउँदैन । कामनालाई परास्त गर्नुमा नै हाम्रो कल्याण छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ७६।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

१७. के लेखे ? के लेखे ? के नलेखे ?

कं ब्रह्म । खं ब्रह्म । यसका विषयमा के लेखे ?

नेह नानास्ति किञ्चन । जगत् मिथ्या भएकाले यसका विषयमा के लेखे ? अतः निर्णय भयो नलेखे— नेति नेति ।

ब्रह्म सत्य भएकाले लेखै परेन । जगत् मिथ्या भएकाले भन् लेखै परेन । अब लेखे विषय नै पाइएन । त्यसो भए अब लेख्न छोडिदिने त ? अनि बोल्न पनि छोडिदिने कि ? अनि पढ्न र पढाउन पनि छोडिदिने कि ? उत्तर सजिलो छ, स्वाभाविक छ, सहज छ— यत्ति कुरा बुझ्न र बुझाउन लेखे । वेदादि शास्त्रको सार यही रहेछ, यत्ति नै त रहेछ नि भनेर छर्लङ्ग हुन शास्त्र पढ्ने, शास्त्र पढाउने । अनि वेदादि शास्त्रलाई नै आधार मानी आत्मसात् गरेर, अनुभवमा ल्याएर लेखे, लेख्नलाई प्रेरणा दिने । पढेभैं पढाएभैं, प्रवचन गरेभैं गराएभैं, लेखेभैं लेखाएभैं गर्नुपर्दोरहेछ । यो पनि नाटक हो । रामले, कृष्णले यस्तै कुरा गरेर सिकाउनुभएको छ । पारमार्थिक सत्तामा लेख्न-सेख्नु, पढ्नु-सढ्नु, प्रवचन गर्नु-सर्नु केही पनि छैन । तर व्यावहारिक सत्तामा यी सारा कुरा गर्ने पर्दछ ।

जगत्का विषयमा पढ्नुपर्छ, जान्नुपर्छ, बुझ्नुपर्छ अनि लेख्नुपर्छ— छोड्नका लागि, मिथ्या भनी मिल्काउनका लागि, पर पन्छाउनका लागि, साक्षी भएर, द्रष्टा भएर टढाबाट हेरिमात्र दिनका लागि । जगत्मा, घरमा अनि शरीरमा पस्नु हुन्छ, बस्नु हुन्छ तर कदापि फस्नु हुन्न । त्यसैले जगत्, घर र शरीरमा पस्नु, बस्नु तर कदापि नफस्नुमा नै बुद्धिमानी हो ।

जगत् लेख्नुपर्छ नफस्नका लागि । ब्रह्म लेख्नुपर्छ पस्न र बस्नका लागि । अतः निषेध मुखले 'न न' भनेर लेखे— न इति न इति । स्थूल होइन, सूक्ष्म होइन । कारण होइन, कार्य होइन । कर्म त भन् होइन । यो लोक होइन, परलोक होइन । वर्ण होइन, आश्रम होइन । गुरु होइन, शिष्य होइन । पञ्च

तन्मात्रा होइन, पञ्च महाभूत होइन। अपञ्चीकृत होइन, पञ्चीकृत होइन।
माया होइन। मायापति होइन। सगुण होइन, निर्गुण होइन। साकार होइन।
निराकार होइन। सविशेष होइन ! निर्विशेष होइन। जन्म होइन, मृत्यु होइन।
अज्ञान होइन, ज्ञान होइन। स्वर्ग होइन, नरक होइन। सुख होइन, दुःख होइन।
यही हो— जगन्मिथ्या। यही हो— नेह नानास्ति किञ्चन।

आद्यजगद्गुरु भाष्यकार भगवान् शङ्कराचार्य लेख्नुहुन्छ—

न शास्ता न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा

न च त्वं न चाहं न चायं प्रपञ्चः ।

स्वरूपावबोधो विकल्पासहिष्णुस्

तदेको ऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥

(दशश्लोकी ७)

शिक्षा छैन न शास्त्र छन् न गुरु छन् छैनन् कुनै शिष्य नै

छैनौ खास तिमी पनि न त म छु होला प्रपञ्चै कहाँ ?

आत्माको अनुभूति ता नसहने हो द्वैत संसारको

त्यै यौट अवशिष्ट केवल म हुँ चैतन्यरूपी शिव ॥

(पं. बदरीनाथ भट्टराई)

हामी जन्मेको फेरि नजन्मनका लागि। हामी मर्दछौं फेरि नमर्नका लागि।
लेख्नुपर्छ फेरि नलेख्नका लागि। हामी पढ्छौं फेरि नपढ्नका लागि। यो हाम्रो
मान्यता हो, हाम्रो दर्शन हो।

निषेधमुखले अनात्म पदार्थलाई छोडेपछि, जगत् प्रपञ्चलाई बोधपूर्वक त्यागेपछि
बाँकी रहेको शुद्ध निर्विकार, अखण्ड, परिपूर्ण, सच्चिदानन्द, अद्वय स्वरूप ब्रह्म नै
आफू हो, आत्मा हो। न लेखेर बाँकी रहेको क (कं ब्रह्म) हो, ख (खं ब्रह्म) हो। क,
ख लेखेर नलेखे पनि हुन्छ, नलेखेर क, ख लेखे पनि हुन्छ। लेखेकै हुनाले क
जानियो, ख जानियो अनि म पनि जानियो। अब किन नलेखे ? तर संसारलाई
मिथ्या भनेर लेखे, अनि ब्रह्मलाई सत्य भनेर लेखे। श्रुति वेद लेखिएको होइन,
देखिएको हो तापनि लेखिएकै हुनाले हामीले देख्न, पढ्न, बुझ्न पायौं नि। त्यस्तै
वेदव्यासबाट अठार पुराण, उपपुराण, ब्रह्मसूत्र, महाभारत प्रणीत भएको छ।
आद्यजगद्गुरु शङ्कराचार्यले पनि प्रस्थानत्रयी— श्रुतिप्रस्थान (उपनिषद्), स्मृतिप्रस्थान

(श्रीमद्भगवद्गीता) र न्यायप्रस्थान (ब्रह्मसूत्र) मा व्यापक भाष्य लेख्नुभयो । त्यस्तै विवेकचूडामणि, सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसङ्ग्रह, आत्मबोध, अपरोक्षानुभूतिजस्ता गद्य, निबन्ध ग्रन्थ र थुप्रै पद्यग्रन्थहरू लेख्नुभयो र हामीहरूको ठूलो कल्याण भएको छ ।

नलेख्ने भन्ने मान्यतालाई अर्को वा आधुनिक दृष्टिकोणले विचार विश्लेषण गरूँ त । हाम्रा पूर्वजहरूले लेख्नुपर्ने जति सबै लेखिसकेका छन् । लेख्नुपर्ने बाँकी केही छैन । त्यसो हो भने आज विश्वभरकै विद्यालय, महाविद्यालय र विश्वविद्यालयहरू बन्द गरिदिए हुन्छ । त्यहाँ पढाइन्छ र लेखाइन्छ, त्यति हो । आज संसारमा ठूलाठूला भनिएका— अमेरिकाको काँग्रेस लाइब्रेरी, बेलायतको ब्रिटिस म्युजियम लाइब्रेरी, रुसको लाइब्रेरी आदिमा लेखिएकै पुस्तकहरू सङ्कलन गरिएका छन् । विश्वका पुस्तकालयहरूमा भएका सम्पूर्ण सामग्री, पुस्तक आदि त लेखिएकै हुनाले छापिए अनि सङ्कलित गरिए । अभिलेखहरू लेखिएकै हुन् । अतः लेख मानव मस्तिष्कको उपलब्धि हो ।

मानव आफूले पढेको, जानेको, बुझेको र अनुभवमा आएको उपलब्धिमूलक, कल्याणकारक विचार अरूलाई पनि दिन, बाँड्न चाहन्छ । यो मानवीय स्वाभाविक प्रवृत्ति हो । यसलाई अन्यथा मान्नु हुन्न । यसलाई भौतिक एवं आध्यात्मिक दुवै दृष्टिकोणले हेर्दा लेख्नु समीचीन नै देखिन्छ ।

धार्मिक, आध्यात्मिक, दार्शनिक चिन्तन र विचारलाई संप्रसारण, प्रकाशन, संवाहन गर्ने सजिलो साधन हो लेख, पुस्तक । प्राज्ञिक, बौद्धिक जगत्को सर्वस्व हो पुस्तक, ग्रन्थ । अतः वर्तमान सन्दर्भ र प्रसङ्गमा लेख्नुपर्छ, अरूले लेखेको पढ्नुपर्छ भन्न खोजिएको हो । हामीकहाँ लेख्ने र पढ्ने प्रवृत्ति अत्यन्त दुर्बल छ । त्यसमा पनि धार्मिक, आध्यात्मिक र दार्शनिक क्षेत्रमा त न लेख्न पाइन्छन्, न त पाठक नै । तथापि हामी न त लेख्न छोड्छौं, न त पढ्न नै । हामी अध्यात्म मार्गका पथिकहरूको मान्यता हो— जगत्का कुरा सकेसम्म नलेखौं, लेखे पनि कम लेखौं र अध्यात्म एवं दर्शनका कुरा खुब लेखौं, खुब छपाऔं, खुब पढौं, खुब पढाऔं, यसैमा हाम्रो आत्यन्तिक कल्याण छ ।

(समुदय, पूर्णाङ्क ७२।२०६८)

शिवमस्तु !

ॐ

१८. को सुखी ? को दुःखी ?

मुक्तात्मा सुखी । जीवात्मा दुःखी । संसारी दुःखी । असंसारी सुखी । विषयी दुःखी । निर्विषयी सुखी । ज्ञानी सुखी । अज्ञानी दुःखी । खोजेको मान्छे दुःखी । पाएको मान्छे सुखी । शरीर, इन्द्रिय, मन, प्राण, बुद्धि, धन, सम्पत्ति, बल—शक्ति आदिको भर पर्ने मान्छे दुःखी । परब्रह्म परमात्मा, सर्वान्तर्यामी, सर्वव्यापक, सर्वशक्तिसम्पन्न ईश्वरमा भर पर्ने मान्छे सुखी ।

यो सारा चराचर जगत् मेरो भने पनि हुने अथवा यो चराचर जगत्मा मेरो भन्नु केही छैन भने पनि हुने— यो बुझ्ने मान्छे सुखी । ब्रह्म बुझेको मान्छे ब्रह्म नै हुन्छ । त्यसै कारण ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार गरेको ज्ञानवान् मुक्तात्मा महापुरुष नै सृष्टिमा सबभन्दा सुखी हो, बाँकी सारा दुःखी ।

सुख र दुःखको खासै परिभाषा छैन । यो व्यक्ति सापेक्ष हो । त्यही वस्तुले, त्यही घटनाले एक जनालाई सुख दिन्छ भने अर्कालाई दुःख हुन्छ । आफ्नो अनुकूल सुख हो, प्रतिकूल दुःख हो । एउटै वस्तु वा घटना कसैलाई अनुकूल होला कसैलाई प्रतिकूल । सर्वत्र ईश्वर दृष्टि राख्ने ज्ञानी वा भक्तका लागि सृष्टि सुखमय छ । भेदभाव, पक्षपात, तेरो—मेरो भन्नेका लागि दुःखमय । अतः मति जस्तै गति हुने कुरा अकाट्य छ । प्रारब्धको पूर्ण भर पर्नेका लागि पनि सुखैसुख छ । उसले दुःख देखेकै छैन— प्रारब्धले प्राप्तिमा सन्तुष्ट छ । सर्वत्र तुष्ट सन्तुष्ट, तृप्त मान्छेलाई संसार सुखको सागर हो । संसारमा पसेको, बसेको तर नफसेको मान्छे सुखी हो, फसेको मान्छे दुःखी हो ।

विषयासक्त दुःखी, विषयबाट विनिर्मुक्त सुखी हो । प्राप्तिमा लागि रातदिन कुदाकुद गरिरहेको दुःखी हो भने जे, जति प्राप्त भएको छ आफ्नो प्रारब्धानुसार, त्यसैमा तृप्त भएर बसेको मान्छे सुखी हो । स्वतन्त्रता सुखको कारण हो भने परतन्त्रता दुःखको । ज्ञानी सुखी हुन्छन्, अज्ञानी दुःखी ।

देह र गेहमा आसक्त मान्छेले कहिल्यै शान्ति र सुखको अनुभव गर्न पाउँदैन तर यी दुवैमा अनासक्त महापुरुष सदा सुखी रहन्छन्। आफूलाई म बन्धनमा परेको छु भनी स्वीकार गर्दछ भने त्यो दुःखी हो र म त सदाकाल मुक्तस्वरूप हुँ भनी निर्णय गरेको छ भने त्यो सुखी हो।

आफूले इच्छा, चाहना गरेको वस्तु, घटना, परिस्थिति अनुकूल भयो, प्राप्त भयो भने फेरि अर्को वस्तुको इच्छा बढ्दै जान्छ। यही क्रमले इच्छाको पछि लाग्दा कहिल्यै पनि शान्ति, सन्तोष र सुखको अनुभव शाश्वत रूपमा हुन नपाउँदैनमा देहलीला समाप्त हुन्छ। इच्छित पद पदार्थादि प्राप्त भएन भने भन्नु दुःख थपिँदै जान्छ भने सुखको सास फेर्न नपाउँदै सास निस्कन्छ। त्यस्ताले कहिल्यै सुख पाउँदैनन्। आयातित वस्तुको प्राप्तिमा सुख पाएँ भन्ने आभास भए तापनि त्यसले निरतिशय सुखको अनुभव गराउँदैन। कारण त्यसमा दुःखको सर्वथा अभाव भएको हुँदैन।

तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्ने हो भने भौतिक प्रपञ्चमा, संसारी भोगविलासमा वैज्ञानिक उपकरणका लिप्सामा, राजनैतिक मोहमा, धन सम्पत्तिको आसक्तिमा फसेका मान्छेहरू भन्दा अध्यात्म क्षेत्रमा, पारमार्थिक चिन्तनमा, आत्मा परमात्माको अनुसन्धानमा, भगवान्को भक्तिमा, परोपकार र सेवामा लागेका मान्छेहरू कता कता सुखी देखिन्छन्।

अन्धकारमा, अज्ञानमा बस्ने दुःखी हुन्छन् भने उज्यालोमा, ज्ञानमा बस्ने सुखी। असत्मा, अन्यायमा, अत्याचारमा, हिंसामा, घुसखोरीमा, बेइमानीमा रमाउने दुःखी हुन्छन् भने सत्यतामा, न्यायमा, सदाचारमा, अहिंसामा, इमान्दारीमा रमाउनेहरू सुखी हुन्छन्। मरणमा, मृत्युमा, मृत्युका मुखतिर गइरहेकाहरूमा दुःखको अनुभव हुन्छ भने अमरतामा, शाश्वत र सनातनतामा लम्किरहेकामा सुखानुभव हुन्छ। त्यसैले वेदको उद्घोष छ—

ॐ असतो मा सद्गमय ! तमसो मा ज्योतिर्गमय ! मृत्योर्म्ममृतं गमय !

[हे परमात्मा ! मलाई असत्बाट सत्मा लगिदिनुहोस् ! अन्धकारबाट उज्यालोमा लगिदिनुहोस् ! मृत्युका मुखबाट अमृतत्वमा पुर्‍याइ दिनुहोस् !]

राम सुखका स्वरूप, रावण दुःख रूप ।

कृष्ण आनन्दस्वरूप कंस दुःख रूप ।

अन्याय अत्याचार, शोषण, बलात्कार, हत्या, आतङ्क दुःखरूप हो भने न्याय, सदाचार, पोषण, अहिंसा, उपकार, शान्ति आदि सुखरूप हुन् । उज्यालो, प्रकाश, शुक्लपक्ष, पूर्णचन्द्र, भलमल्ल सूर्यलाई हामी हृदयतः स्वीकार गर्दछौं भने अँध्यारो, रात, कृष्णपक्ष, बादलले छेकिएको सूर्यबाट हामी सन्तोष, शान्ति र सुखको अनुभूति गर्न सक्तैनौं ।

भित्र कुनै विकल्प नभएका, बाहिर स्वतन्त्रता पूर्वक विचरण गर्ने महात्मा आनन्दमा मग्न हुन्छन् भने भित्र नाना प्रकारका विकल्प, वासना, विषय बोकेर अर्काका अधीनमा परेका मानिस कहिल्यै शान्तिको सास फेर्न पाउँदैनन् । हिँड्दा-डुल्दा गोडालाई, समात्दा-छोड्दा हातलाई, हेर्दा-चिम्लदा आँखालाई, काम गर्दा शरीर इन्द्रियलाई कष्ट हुन्छ, मिथ्या भाषणले जिब्रालाई दुःख हुन्छ । सङ्कल्प-विकल्पले मन दुःखी बन्छ । यी सारालाई विश्राम दिँदा शान्ति हुन्छ, सुख हुन्छ ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥

(शाट्यायनीयोपनिषद् १)

[बन्धन (दुःख) र मोक्ष (सुख) को कारण मन नै हो । विषयमा आसक्त भयो भने बन्धन (दुःख) मा पच्यो, विषयबाट उन्मुक्त भयो भने मोक्ष (सुख) लाभ गर्‍यो ।]

यो हो वेदको, उपनिषद्को शाश्वत, सनातन उद्घोष । विवेकद्वारा, शास्त्र र सद्गुरुका उपदेशद्वारा आफ्नो बुद्धिलाई परिमार्जन गरी विशुद्ध बनाएर मनलाई वशमा राखेका मान्छे सुखी हुन्छन् तर इन्द्रियका र मनका अनि विषयका दास बनेका मनुष्य दुःखी हुन्छन् ।

हृदयमा रामलाई विराजमान गराए शान्ति हुन्छ, आराम हुन्छ । मनमा काम, माम र हाम मात्र राख्ने मान्छे हराम हुन्छ, हैरान हुन्छ अनि विराम मात्र गर्छ । अनि दुःखी र चिन्तित अनि अशान्त हुन्छ । सुख र दुःख मनको धर्म भएको हुनाले जति मनलाई शान्त, स्थिर, अचल, अमन गराउन सकियो उति आनन्दको अनुभव गर्न पाइन्छ । मन, चित्त चल्यो कि चारैतिरबाट दुःख र चिन्ता ओइरिन् थाल्छन् । योगले, वेदान्तले

चित्तलाई आफ्ना अधीनमा राख्न सिकाएको छ। भक्ति, वैराग्य, त्याग, पूजा, पाठ, जप, कीर्तन, सत्सङ्ग, शास्त्रको अनुशीलन, स्वाध्याय आदि नाना उपायको अवलम्बनबाट चित्तलाई शोधन गर्न, शान्त पार्न लगाइन्छ— हाम्रो सनातन वैदिक धर्ममा। त्यस्तै पातञ्जल योगदर्शनले पनि यम, नियम आदि अष्टाङ्ग योगका आधारमा चित्तलाई आफ्ना अधीनमा राख्न निर्देश गरेको छ। अरू धर्म र दर्शनले पनि कुनै उपायबाट होस् मनलाई आत्मनियन्त्रणमा राखेर शान्त बनाउनै खोजेको छ। शान्त मनमा नै सुखानुभूति हुन्छ भने अशान्त र चञ्चल मनमा दुःखानुभूति हुन्छ।

योगीहरू योगाभ्यासद्वारा, ध्यानीहरू ध्यानको अभ्यासद्वारा, वेदान्तीहरू वेदान्तविचार ज्ञानाभ्यासद्वारा, कर्मकाण्डीहरू विविध प्रकारका वैदिक कर्म, यज्ञ आदिको अनुष्ठानद्वारा, भगवान्का भक्तहरू श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन आदि भक्तिका विविध उपाय अवलम्बनद्वारा, तान्त्रिकहरू तन्त्र साधनहरूद्वारा आफूभित्र भएको सुखलाई भेटाएको अनुभव गर्दछन्।

कविहरू कविता काव्यका माध्यमले, कलाकार कलाको सिर्जनाका माध्यमबाट, सङ्गीतकार, गायकहरू आफ्नै गला, कला र स्वरमाधुरीलाई बाहिर प्रकट गरेर हर्षविभोर हुन्छन् अनि अरूलाई पनि खुसी बाँड्दछन्। सबैले खोजेका छन् आफू सुखी हुन। कोही साधु, सन्त, परोपकारी, सेवापरायण मानव अरूलाई पनि सकेसम्म सुखी भएको हेर्न चाहन्छन्। यी दैवी गुणसम्पन्न मनुष्य हुन्।

अर्का एक थरी मान्छे पनि पाइन्छन्, ती त अर्कालाई दुःख दिएर, पिटेर, मारेर, अनेक प्रकारका कष्ट, पीडा दिएर भए पनि आफ्ना कुत्सित स्वार्थ पूरा गर्न खोज्दछन् र त्यस्तै अन्याय, अत्याचार, डकैती, लुटपाट, हिंसा, हत्या, बलात्कार आदि जघन्य अपराध गर्दछन् र सुखी भएको अनुभव गर्दछन्। यस्ता तामसी, राक्षसी, दानवी स्वभावका नरराक्षस, ब्रह्मराक्षस पनि यही धरतीमा राज गरेर बसेका छन्। अरू दुःखी भएकोमा आफू सुखी हुनेहरू अवश्य नरकगामी, पापी, धरतीका कण्टक हुन्।

धरतीमा धेरै प्रकारका मान्छेहरू छन्—

- १) स्वर्गबाट आएका, शुभकार्य, पुण्यकर्म, धर्मकर्म गरी स्वर्गमा नै जाने।
- २) स्वर्गबाट त आएका तर अशुभ कर्म गरी, पाप कर्म गरी नरकतिर जाने।

- ३) स्वर्गबाट आएका पुण्य पाप मिश्रित कर्म गरी फेरि धरतीमा आउने ।
- ४) नरकबाट आएका नारकीय कुकर्म, हत्या, हिंसा अन्याय गरी प्राणीमात्रलाई रुवाएर फेरि नरकै जाने ।
- ५) नरकबाट आएका भए पनि पुण्य कर्म गरी पाप पनि अलिअलि गरेर पुनः धरतीमा जन्मने ।
- ६) नरकबाट आएका तर असाध्य पुण्यकर्म गरी स्वर्गमा जाने ।
- ७) स्वर्गबाट आएका, रातोदिन सत्सङ्ग, साधुसेवा, शुभैशुभ कर्म गरी पाप पुण्यबाट मुक्त भएका ।

अब हामी पर्नुपरेको छ यही सातौँ संख्यामा, हाम्रो लक्ष्य यही नै हो । यस्ता साधक, मुमुक्षु, ज्ञानी, विचारवान्, वेदान्तचिन्तक सफा शान्त र सुखी हुन्छन्, खुसी हुन्छन् र आफूले पाएको शान्ति र सुख अरूलाई पनि बाँड्दछन्— सत्सङ्गद्वारा, सदुपदेशद्वारा, साधनाद्वारा, तपस्याद्वारा, स्वाध्याय, प्रवचन र आध्यात्मिक लेखहरूद्वारा, ग्रन्थद्वारा । यस्ता सज्जन, सन्त ज्ञानवान्, उज्यालोबाट आएका, जीवनभर उज्यालो मात्र देखेकै, उज्यालो व्यवहार गरेका, अरूलाई पनि उज्यालो देखाएर हाँसीहाँसी उज्यालोतिर जान्छन् । यस्ता महात्माले दुःख देखेकै हुँदैनन्, दुःखको अनुभव नै गरेका हुँदैनन् ।

हामी सत्, चित्, आनन्दस्वरूप भएकाले आफ्नो स्वरूपमा स्थित भएर दुःख खोज्दा पनि पाइँदैन, पाए पनि चाहिँदैन । नराम्रो बाटो देखेकै छैन, देखे पनि त्यस्तो नराम्रो, दुःखको बाटो हिँडेकै छैन । यस्ता पुरुष नै सदा सुखी हुन्छन्, सदा खुसी हुन्छन् । यो हो अध्यात्मको, वेदान्तको, ज्ञानको मार्ग । यो बाटामा फूलैफूल ओच्छ्याइएका छन्, काँडा छैन । शान्तिको वासना मगमग आइरहेको छ । यहाँ परोपकार, सेवा हुन्छ, करुणा हुन्छ, मैत्री हुन्छ, त्याग हुन्छ, वैराग्य हुन्छ । यहाँ आसक्ति हुँदैन, चाहना हुँदैन । समता हुन्छ, भेदभाव र पक्षपात हुँदैन । यस्तो बाटो हिँड्ने सदा सुखी, बाँकी दुःखी ।

(अनन्त धारा, अङ्क २५।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

१९. क्रोध : नरकको द्वार

आफैले पालेर राखेको शत्रु हो क्रोध । यसलाई आफैले गरेको तपस्या, संयम, योग, ध्यान, विचारद्वारा जित्नुपर्छ । योगका विघ्नहरूलाई योगानुष्ठानद्वारा नै नष्ट गर्नुपर्ने सत्य र तथ्यलाई योगशास्त्रमा नै व्यापक चर्चा गरेको पाइन्छ । योगमा विघ्न पार्ने शत्रु हुन्— काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मात्सर्य । योगाभ्यासी साधकलाई, उसको पवित्र अन्तःकरणलाई परमात्मतत्त्वमा सदासर्वदा अखण्डरूपमा लाग्न बाधा पार्ने थुप्रै व्यवधानहरूमध्ये माधिका छ वृत्तिलाई शत्रु अर्थात् 'प्रत्यूह' भनिएको छ । कतै यिनलाई छ जना डाँका पनि भनिएको छ । आफूले, आफूभित्र पालेर राखेका यी डाँकाहरूले आफूलाई सताएको, दुःख दिएको र घोर नरकको बाटोतिर धकेलेको आफूलाई नै अत्तो-पत्तो छैन ।

देवीभागवत अन्तर्गतको देवीगीतामा देवीले हिमालयलाई उपदेश दिने क्रममा भन्नुभएको छ—

तत्प्रत्यूहाः षडाख्याता योगविघ्नकरानघ ।

कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमात्सर्यसंज्ञकौ ॥

योगाङ्गैरेव भित्वा तान्योगिनो योगमागनुयुः ॥

(देवीगीता ५/३-४)

यम, नियमआदि अष्टाङ्गयोगको नित्य-निरन्तरको अभ्यासका बलले यी छ जना डाँका वा शत्रुलाई परास्त गर्न, नष्ट गर्न सकिने उपाय पनि देवीले हिमालयलाई बताउनुभएको छ । यी आफूभित्रै बसेका बलिया शत्रु डाँकाहरूलाई नजितीकन आफू विजेता बन्न सकिँदैन भन्ने अनुक्रममा श्रीमद्भागवतमहापुराणमा भक्तशिरोमणि प्रह्लाद आफ्ना पिता हिरण्यकशिपुलाई यसरी भन्नुहुन्छ—

दस्यून पुरा षण्ण विजित्य लुम्पतो

मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।

जितात्मनो ज्ञस्य समस्यदेहिनां

साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥

(श्रीमद्भागवत ७/८/११)

[आफ्नो ऐश्वर्यलाई हरण गर्ने काम, क्रोधादि शत्रुलाई नजिती दशै दिशा जितें भन्ने त महामूर्ख हुन् । मनलाई जित्नेले भगवान्को दर्शन पाउँछन् । त्यस्ताका लागि अज्ञानबाट उम्रेका शत्रुहरूले कसरी दुःख दिन्छन् र ?]

वास्तवमा कल्पनाका शत्रुहरूको पछि लाग्ने तर वास्तविक शत्रुमाथि नियन्त्रणको दृष्टिसमेत नराख्ने मूर्खहरू आसुरी बुद्धिवाला हुन् । अझै आफ्नै आत्मा परमात्मासँग द्वेष गर्नेहरूको अविवेकको त के सीमा छ र ? काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मात्सर्य यी छओटा मानिसका शत्रु हुन् जो मनसँग जोडिएका छन् । यी शत्रुहरू आत्मशक्तिको ठूलो भागलाई हरेर शक्तिशाली बन्दछन् । यी छ ओटा शत्रुहरूलाई जसले जित्न सक्छ त्यसले मात्र संसारलाई जित्न सक्छ । नत्र यी सधैंका शत्रुहरूलाई नै नजिती दश दिशा जितें भन्ने भ्रम गर्नु मूर्खता मात्र हो । सम्पूर्ण शत्रुहरूलाई एकैपटक जित्ने उपाय भनेको शत्रुताको भावना नै हटाउनु हो ।

(श्रीमद्भागवतमहापुराण, नेपालीमा अनुवाद—
रामानन्दी टीका, पृष्ठ २५८१)

ध्यायतो विषयानुपुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २/६२—६३)

शब्दादि विषयको (भौतिक, मानसिक सबै प्रकारका) चिन्तन गर्‍यो कि त्यसमा आसक्ति भइहाल्छ । आसक्ति भएपछि त्यसलाई पाउने, भोग गर्ने कामना, इच्छा उठिहाल्छ । कामनाअनुसार वस्तु प्राप्त भयो भने फेरि अर्को, फेरि अर्को, अभ बढी प्राप्त गर्ने इच्छा जाग्दछ । कथंकदाचित् (खोजेको वस्तु प्राप्त) भएन

भने रिस उदछ । कसैले आफ्नो कामनालाई प्रतिहत गन्यो अर्थात् बाधा-व्यवधान पुर्‍यायो, पूरा हुन दिएन भने धुनधानै क्रोध उदछ । क्रोधबाट संमोह उत्पन्न हुन्छ । संमोह भनेको विवेकको अभावरूप मूढता हो । त्यो रिसाउने रिसाहा, क्रोधीको आँखा बन्द हुन्छ, उसले आँखै देख्दैन, बुद्धि गुम हुन्छ । यसरी रिसका आवेगमा आएपछि उसको स्मृति विभ्रम हुन्छ । कर्तव्याकर्तव्यको विवेक हराएपछि, गुरुबाट प्राप्त उपदेशको विस्मृति भएपछि संस्कारजन्य ज्ञान (स्मृति) नष्ट हुन्छ अनि त्यसको परिणामले बुद्धि नष्ट हुन्छ । बुद्धिनष्ट भएपछि मोक्षरूप परमपुरुषार्थ प्राप्त गर्न असमर्थ हुन्छ ।

क्रोधी मानिसको बुद्धि, विवेक, तपस्या, प्रज्ञा, प्रतिभा, साधना सारा नष्ट हुन्छन् । क्रोधी मान्छे त आँखा भएको अन्धो हो । क्रोध पनि पापकै परिणाम हो । पापले नरकतिर लैजान्छ ।

शास्त्रको उद्घोष छ— नास्ति क्रोधसमो रिपुः (क्रोध जस्तो शत्रु अर्को कोही छैन) । सबैको प्यारो, शान्त, सुशील बन्नु बुद्धिमानी हो, क्रोधी बनेर सबैलाई तर्साएर, थर्काएर, हप्काएर, दुःख दिएर बाँच्नु बुद्धिमानी होइन । रिस पनि आतङ्क हो, अन्याय हो, दुर्गुण हो— यसबाट आफ्नो (रिसाउनेको) र अरूको पनि कल्याण हुँदैन । पछि पछुताउनुपर्छ, रिसको परिणाम रोई-रोई भोग्नुपर्छ । अनावश्यकरूपमा रिसाएर कृत्या छोड्ने दुर्वासा ऋषि आखिरमा अम्बरीष राजासँगै क्षमा मागेर बाँचेको नत्र भगवान्को सुदर्शन चक्रले समाप्त पार्न लखेटेको कथाको प्रसङ्ग आउँछ श्रीमद्भागवतमा । अतः रिसाएर फुर्ती देखाउनु बुद्धिमानी होइन ।

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् । ...

(श्रीमद्भगवद्गीता १६/२)

[हिंसा नगर्नु, सत्य बोल्नु, क्रोध नगर्नु अर्थात् रिस नगर्नु, नरिसाउनु, रिसलाई दमन गर्नु, रिसलाई उद्गन नदिनु आदि दैवी सम्पदका लक्षण हुन् ।]

नरिसाउनु अथवा रिस उठे पनि त्यसलाई बुद्धिपूर्वक दवाउनु, नियन्त्रण गर्नु बुद्धिमानी हो । मुमुक्षु, साधक, भक्त, वेदान्ती विना काममा रिसाउँदैनन् । रिस उठ्यो भन्दैमा त्यसैका पछि लागेर जोदेखि रिस उठेको छ उसैप्रति अन्यथा व्यवहार

गर्नु, गाली गर्नु, सत्तोसराप गर्नु, अभ्र जाइलागु, हातपात गर्नु, उसको अकल्याण हुने नराम्रो काममा प्रवृत्त हुनु आदिबाट आफ्नै अकल्याण हुन्छ। आफ्नै ठूलो नोक्सान हुन्छ।

आसुरी सम्पद् भनेको असुरले गर्ने काम, असुर (दानव, साक्षस) आदिको स्वभाव हो। मनुष्यले सके देवताको कोटीमा पुग्नु नसके उत्तम मनुष्य, ऋषि मुनि, साधु सन्त, महात्माको स्थानमा, ज्ञानीगुणीको स्वभावमा बस्नु, नभए दानव, असुर, राक्षस त कदापि नबन्नु। रिसाएर अर्कालाई दुःखी नबनाउनु, अर्काले गाली गर्दा, समाजमा वेइज्जेत गर्दा, शब्दले घोच्चा (भालाले घोचेभैं), ताडना नै गर्दा पनि नरिसाएर, शान्त भएर बस्नु अक्रोध हो। रिसलाई आत्मनियन्त्रणमा लिन सक्नु, योगी, ध्यानी, साधक, मुमुक्षु, महात्माहरूको महानता हो। यसले साधनामा ठूलो सहयोग गर्दछ।

रिस उठ्यो रिसाइदिने, इच्छा लाग्यो भोगिदिने, लोभ लाग्यो लुटिदिने, चोरिदिने, खाइदिने, घमण्ड देखाउने, अर्काको उत्कर्ष देख्ने नसक्ने आदि त आसुरी स्वभावभित्र पो पर्दछन्। यस्तो कुरा सामान्य मान्छे, अध्यात्मयात्राका साधारण यात्रीलाई त सुहाउँदैन भने साधक, भक्त, मुमुक्षु, वेदान्ती, गुरु भनाउन खोज्ने महात्माहरूका लागि त कति पनि शोभा दिँदैन।

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १६/४)

हे पार्थ ! आसुरी सम्पद् नै जन्मेदेखि लिएर आएका आसुरी मनुष्यमा अर्कालाई देखाउने खालको ढोंग, मजस्तो कोही छैन भनी फुर्ती गर्ने घमण्ड, आफूलाई सबैले मान गरुन्, म ठूलो हुँ भन्ने भाव हुन्छ। अभिमान र प्रतिहिंसाको भावना लिएर उत्तेजित भएर जथानाम बोल्नु, जाइलागु, ठूलो स्वरले कराउनु जस्ता क्रोधका लक्षण देखिन्छन्।

शरीर, मन, वचनले कठोर व्यवहार गर्नु पारुष्य हो। असुर भनेका दानव, दैत्य, राक्षस हुन्। त्यस्ताको स्वभाव मनुष्यले लिनुहुँदैन। दैत्यकुलमा जन्मे तापनि प्रह्लाद दैवीगुणले सम्पन्न थिए र त उनी भक्तशिरोमणि भए। हामी उनको

चरित्रको अनुसरण गर्न खोज्दछौं, यथाशाक्य गर्दछौं पनि । तर, सनातन वैदिक धर्मावलम्बीका कुलमा जन्मे तापनि कंस, शिशुपाल आदिमा आसुरी स्वभाव भएकाले नष्ट भए, सबैबाट निन्दित भए ।

आसुरी स्वभावका मानिसहरू दोषैदोषका खानी हुन्छन् भन्ने कुराका विषयमा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभयो— अर्काका गुणहरूलाई स्वीकार गर्न नसक्ने स्वभावका मान्छे अहङ्कार, बल, दर्प, काम र क्रोधको आश्रय गर्छन् र ईश्वरको द्वेष गर्दछन् । यी दोष हुन् । यिनबाट मुक्त हुनुपर्छ बुद्धिमान् मानिसले । आसुरी सम्पत्ति भएका मानिसहरूको के हालत हुन्छ त भन्ने सन्दर्भमा भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ—

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभामासुरीष्वेव योनिषु ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १६/१९)

[भगवान्को र सज्जनको निन्दा गर्ने, द्वेष गर्ने र दुःखदायक मारकाट गर्ने जस्ता अशुभ कर्म गर्ने एवम् क्रोधी, रिसाहा स्वभाव भएका नराधमलाई म सर्वदा बाघ, भालु, सिंहजस्ता क्रूर स्वभाव भएका आसुरी योनिमा खसालिदिन्छु ।]

यहाँ क्रोधी, क्रूर स्वभाव भएका मान्छेको निन्दा गरिएको छ र रिसाहाको के कस्तो गति हुन्छ भनी क्रोधको परिणाम पनि देखाइएको छ । क्रोध कहिल्यै भूषण हुँदैन दूषण नै हुन्छ । क्रोधी मान्छेको कहिल्यै पनि, कतै पनि महिमा गाइएको छैन । भगवान् नृसिंह पनि रिसाउनुभएको थियो नि त भनी कसैले कुतर्क राखेमा भनिन्छ— उहाँको रिस त सम्पूर्ण सृष्टिको लागि कल्याणकारक भएको थियो । उहाँ त कारक पुरुष, अवतारी हुनुहुन्छ । त्यसो त काली पनि रिसाउनुभएको छ । राम, कृष्ण पनि रावण र कंसलाई मार्ने बेलामा रिसाउनुभएको थियो— पापी, दुष्ट, आततायी, अत्याचारीहरूलाई संहार गर्न रिसाउनु युक्तियुक्त छ । अध्यापकले, नेताले, साधकले, मुमुक्षुले भगवान्का भक्तले, योगीले, वेदान्तका मर्मज्ञ महापुरुषले रिसाएको प्रसङ्ग पुराणहरूमा, वेदान्तशास्त्रहरूमा आएको छैन । भक्तिपरक शास्त्रहरूमा त काम, क्रोध, लोभ आदि दुर्गुणलाई निन्दा नै गरिएको छ ।

‘रिसाउनेको मुख कालो’ भन्ने हाम्रो उखानले त रिसलाई कदापि राम्रो मानेको छैन। ‘रिस खा आफू’ भनेर पनि रिसलाई आफूमा गाँस्न होइन हटाउन खोजिएको छ। रिसका भोकमा आँखा नदेख्ने र पछि पछुताएर क्वाँ क्वाँ रुने मान्छे धेरै छन्।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १६/२१)

[काम, क्रोध तथा लोभ यी तीन नरकका ढोका हुन्। यिनले मनुष्यलाई नष्ट गर्दछन्। त्यस कारण यी तीनलाई कुनै हालतमा पनि स्वीकार गर्नु हुँदैन, त्याग्नै पर्दछ।]

स्त्री, पुत्र, सम्पत्ति, मान प्रतिष्ठा आदिप्रतिको आसक्ति, इच्छा आदिलाई काम भनिन्छ। कामको वशीभूत भएका मान्छेको कल्याण भएको कहीं सुनिएको, देखिएको छैन। कामी पुरुषको बुद्धिमा गोबर भरिएको हुन्छ। कर्तव्य र अकर्तव्यको विवेक हुँदैन। कामना पूर्तिका लागि उसले शास्त्रले निषेध गरेका कुकर्म गर्दछ र पाप मात्र बढ्छ। कामना जब पूर्ति हुँदैन वा प्रतिबन्ध खडा भयो भने मनमा एक प्रकारको उत्तेजनात्मक वृत्ति आउँछ र उसले ठीकवेठीक, राम्रोनाम्रो, हुनेहुने कुनै कुराको विचारै नगरी आफूलाई र आफूले गरेका कुकर्मलाई राम्रो मानी खनिन्छ त्यो हो क्रोध, रिस, आवेग। क्रोधी मान्छे क्रोधका वशमा परेको हुन्छ र आँखै देख्दैन, हिंसा (मनसा, कर्मणा, वाचा) प्रतिहिंसा आदि क्रूर कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ र त्यसको परिणामले नरकगामी बन्दछ। अनि त्यसको उद्धारको सम्भावना नै रहँदैन। अतः विवेकी पुरुषले यी नरकका ढोकातिर लाग्नै हुँदैन। शास्त्रले, आचार्यले, सज्जनले बताएअनुसार काम, क्रोध र लोभलाई छोडिदिनुपर्छ। क्रोधाग्निबाट बचेर हिँडेमा जीवन शान्त र अनुकरणीय बन्दछ। क्रोधीदेखि सबै डराउँछन् जसरी हिंस्रक जनावरबाट सबै प्राणी डराउँछन्।

काम र क्रोधको परित्याग गर्ने पर्दछ भनी हाम्रा भक्तिपरक एवम् मोक्षपरक शास्त्रहरूले यत्र तत्र सर्वत्र उल्लेख गरेका छन्। विषयभोगको इच्छालाई काम भनेको छ, विषयको भोग गर्न पाइएन वा कसैले बाधा पारिदियो अथवा आफ्नो मान

मर्दन भयो भने अथवा आफूले भनेजस्तो भएन भने क्रोध (रिस) उठ्छ। त्यो पनि चित्तको विकार हो। यो आफ्नै मित्रका प्रति पनि ओइरिन सक्छ यदि अविवेक भयो भने वा कसैले फाटो ल्याइदिनको लागि कुरा लगाइदियो भने। विवेकीमा क्रोधले सवार हुन पाउँदैन, अविवेकीमा क्रोधले आफ्नो साम्राज्य जमाइहाल्छ र क्रोधी मान्छेलाई आफूले रिसाएको र अर्काको अकल्याण गरेको पनि राम्रै लाग्दछ। तर त्यसको अत्यन्त नराम्रो परिणामको उसलाई पटकै ज्ञान हुँदैन।

क्रोध हरेक जीवमा विशेषतः मानिसमा हुने एक प्रकारको आवेग, संवेग हो। मनमा कुण्ठा उठ्यो भने रिस उठ्छ। कुण्ठा भनेको भनेजस्तो नहुनु हो। आफूले चिताएजस्तो, मनलागेजस्तो भएन भने मान्छे रिसाउँछ। रिसाएको मान्छे जोसँग रिसाएको छ उसलाई पहिले मुखले जथानाम गाली गर्दछ, रिस साह्रै चर्को भए जाने जत्तिका गालीका शब्द उच्चस्वरले भन्दै जान्छ। जसलाई गाली गरेको हो उसले पनि रिसद्वारा नै प्रतिक्रिया व्यक्त गरे रिसको वेग बढ्दै जान्छ। मुखले नपुगेर जाइलाग्छ, हात हालाहाल हुन्छ। रिसको वेग बढ्दै गए हातले, लातले हानेर पनि पुगेन भने कोपर्न, चिथोर्न र टोकन पनि थाल्छ। त्यतिले पनि रिस शान्त नभए हतियारले हिकाउन र अन्त्यमा मार्न पनि बेर लाउँदैन।

कहिले काहीं निर्जीव वस्तुदेखि पनि रिस उठ्छ। त्यसरी उठेको रिसको वेगलाई शान्त गर्न आफ्नो बलले भेटेसम्म त्यसलाई च्यातिदिने, फोरिदिने पनि गर्छ। रिसको वेग बढेको बेलामा कसैको अर्ति उपदेश सम्झ्दैन। ढुङ्गादेखि रिस उठेको छ भने ढुङ्गाले वा घनले हानेर भए पनि फोरेर चकनाचुर बनाइदिन्छ। उसले विवेक गुमाउँछ, इज्जत गुमाउँछ। आँखा राताराता हुन्छन्, ओठ कामेको हुन्छ। मुखबाट फाँज आउँछ, हात पनि थरथर कामेका हुन्छन्। उग्ररूप, रुद्ररूप देखिन्छ। यसको परिणाम के हुन्छ— पटकै विचार गर्दैन। अभद्र व्यवहार, आक्रामक अनुहार, अपमानजनक शब्द प्रहार गरेको रिसाहाको शरीरले, मनले र मस्तिष्कले राम्ररी काम गरेको हुँदैन।

एकजना आमा आफ्ना सासु, ससुरा वा पति वा अन्य कोही व्यक्तिदेखि अति नै रिसाइन्। काखमा आफ्नो दुधे बालक थियो। दुधे बालक धेरै रोयो। ती रिसाएकी आमाले रिसकै वेगमा बच्चालाई दुध खुवाइन्। दुध खानासाथ बच्चा मर्‍यो। पछि डाक्टरले आमाको दुधको परीक्षण गर्दा नीलो रङ्गको रहेछ— विषमय।

अमृत पान गराउनुपर्ने आमा ले रिसका भोकमा विषपान गराइछन्— बालक मरेपछि थाहा पाइन् रिसाउन हुँदो रहेनछ भनेर । त्यस्तै आमा, बाबु, गुरु, चेला, केटाकेटी कसैले पनि रिसलाई रोक्न सक्नुपर्छ, रोक्ने प्रयास गर्नुपर्छ । आफ्नो रिसलाई आफूले पालेर, रिसाउनुमा गौरवबोध गरेर, मेरो यस्तै स्वभाव छ, म रिसलाई रोक्नै, छोड्नै सकिदैनँ, नरिसाएर मेरो अस्तित्व नै रहँदैन भन्ने ठान्नु महामूर्खता हो । बाघले, सिंहले, कुकुरले, चोर, डाँका, हत्यारा, आतङ्ककारीले रिसलाई रोक्न नसक्लान् तर समभदारले, पढेलेखेका विद्वान्ले, शिक्षकले, नेताले, धार्मिक पण्डितले, साधु सन्त, महात्मा, संन्यासीले रिसाउन हुँदैन । रिसको परिणाम राम्रो हुँदैन ।

रिस एकै पटक, भवाट्टै, अचानक आउँदैन— अलिकति सङ्केत गरेर मात्र आउँछ । त्यति बेलामा नै रोक्न सक्नुपर्छ । आउन लाग्यो भने श्रीरामः श्रीरामः नाम जप गर्न थाल्ने अथवा जोसँग रिस उठेको छ उसका गुणहरू सम्झने अथवा त्यसको मुखै नहेर्ने अथवा आँखा चिम्लेर भगवान् नारायणको स्मरण गर्ने अथवा आफूले आफैँलाई गालामा हिर्काउने वा लट्टीले (बाधक वा शत्रु वा रिस उठाउनेलाई होइन) भित्तामा वा रुखमा हिर्काउने र आफ्नो रिसको वेगलाई शान्त पार्ने । अर्को उपाय हो आफूले गरेको रिसको परिणाम विचार गर्ने । जे होस्, जसरी होस् रिस रोक्नु नै बुद्धिमानी हो । रिस थाम्न नसक्नेले मरेपछि नरकमा जाक्नुपर्छ भने जिउँदै जेल (भ्यालखाना) मा थुनिनुपर्छ अथवा पुलिसको चुटाइ खानुपर्छ अथवा आफूले रिसाएर जसलाई जेजस्तो व्यवहार गरेको थियो त्यस्तै व्यवहार आफूले भोग्नुपर्छ । उसको एउटा आँखो फुटाइदिए आफ्नो दुइओटै आँखा फुट्नेछ । अर्कालाई तह लगाउन खोजे आफैँलाई तह लगाइदिनेछन् । अतः बुद्धिमान् पुरुषले रिसाउनु हुँदैन, रिस उठिहाल्यो भने संयमित हुनुपर्छ र रिसको वेगलाई शान्त गर्नुपर्छ । यसैमा कल्याण छ । योगीले, भक्तले, वेदान्तीले, गुरुले, नेताले, उपदेशक, कवि, लेखक आदिले कदापि रिसाउनु हुँदैन ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ७५।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

२०. गुरु-शिष्य परम्परा

वैदिक सनातन धर्म र दर्शनको आरम्भ हुन्छ गुरु-शिष्यको संवाद परम्पराबाट । वास्तवमा यो ज्ञानको परम्परा हो । आफूले पाएको ब्रह्मज्ञान आफ्ना अत्यन्त प्रियपुत्र, तीव्र मुमुक्षु, साधन चतुष्टय सम्पन्न शिष्यलाई दिनुपर्छ भन्ने हाम्रो प्राचीन, वैदिक एवं पौराणिक मान्यता हो । साधन चतुष्टय सम्पन्न अधिकारी श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुकहाँ ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्नका लागि जानुपर्छ । गुरुकहाँ जाँदा रिक्तो हात नजानु भन्ने मान्यताको पालना पनि गर्नुपर्छ—

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

(मुण्डकोपनिषद् १/२/१२)

कर्मद्वारा प्राप्त हुने यो लोक र परलोक समेतलाई राम्ररी मूल्याङ्कन गरी अत्यन्त वैराग्यपूर्वक गर्नु र नगर्नु भन्दा माथिको परब्रह्म परमात्माको ज्ञान प्राप्तिका लागि हातमा समिधा लिएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुकहाँ विनयपूर्वक जाओस् । यसरी शिष्य ज्ञानप्राप्तिका लागि गुरु खोज्दै जानुपर्छ— यो हो वैदिक परम्परा र मान्यता ।

ब्रह्मज्ञान दिने सदगुरु शिष्यका लागि माता, पिता, ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर र साक्षात् परब्रह्म परमात्मा नै हुनुहुन्छ—

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ।

व्योमवत् व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

वास्तवमा ईश्वर, गुरु र आत्मा (आफू) मा भेद छैन । बाहिरी आँखाले हेर्दा यी तीनमा पार्थक्य पाइए तापनि तात्त्विक र पारमार्थिक दृष्टिले हेर्दा यी तीनको आत्मा एउटै हो । यी तीनैको उद्देश्य एकै हो । यी मुक्त नै छन् । तर जीवले आफूलाई परिच्छिन्न मानेको हुनाले नै दुःख पाएको हो ।

पारमार्थिक दृष्टिले हेर्दा एक अद्वैत ब्रह्मदेखि अतिरिक्त अर्को वस्तु नै नभएकाले गुरु भन्नु र शिष्य भन्नुमा पनि भेद छैन । ब्रह्म नै गुरु र शिष्यका रूपमा प्रतिभास भएको मात्र हो—

गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते ।

ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ॥

(आत्मोपनिषद् ३)

व्यवहार दशामा गुरु ज्ञान दिनुहुन्छ, शिष्य ज्ञान लिन्छन् । यहाँ द्वैतको कल्पना गरिन्छ । यो आवश्यक पनि छ । साधनावस्थामा द्वैतको उपस्थिति चाहिन्छ, सिद्धावस्थामा चाहिँदैन ।

वेद, उपनिषद्, पुराण, महाभारत, रामायण आदि प्रायः सम्पूर्ण वैदिक र पौराणिक धर्मपरक र मोक्षपरक ग्रन्थहरू प्रश्नोत्तरीय शैलीमा लेखिएका छन् । गुरु-शिष्यको संवादात्मक, प्रश्नात्मक, उपदेशात्मक पद्धति नै हाम्रो मौलिक पद्धति हो— धर्मका लागि, कर्मका लागि, उपासनाका लागि अनि ज्ञानद्वारा मोक्षका लागि समेत । त्यसैले हाम्रो संस्कार र संस्कृतिमा, जीवन बाँच्ने कलामा, व्यवहारमा, पद्धतिमा, ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रमा, नादवंश परम्परामा गुरुले ज्ञान दिने, शिष्यले ज्ञान लिने व्यवस्था छ । शिष्यले श्रद्धा-भक्तिपूर्वक, अत्यन्त विनयी भएर, उपसन्न भएर, ज्ञानवान् गुरुकहाँ गएर आफ्नो जिज्ञासा राख्ने, भक्तिपूर्वक सोच्ने अनि योग्य, मुमुक्षु, जिज्ञासु, अधिकार प्राप्त शिष्यलाई प्रेमपूर्वक उपदेश दिने वैदिक र पौराणिक परम्परा नै थियो र आजको वर्तमान युगमा समेत छँदै नै छ ।

ज्ञान पनि दान हो । जोसँग छ त्यसले दिनुपर्छ योग्य पात्रलाई । योग्यता पुगेकाले मागनुपर्छ आत्मकल्याणका लागि । नमागीकन दिनु हुँदैन, छ भन्दैमा । माग्न पाएँ भन्दैमा जो पायो ऊसँग माग्न पनि हुँदैन । यो दिने र माग्ने बीचमा पनि

नियम छ, मर्यादा छ, अनुशासन छ, शिष्ट परम्परा नै छ। जथाभावी मागनु भएन, जथाभावीसँग दिनु पनि भएन।

भगवान्का कृपाले सदगुरु भेटिनुहुन्छ। सदगुरुका कृपाले भगवान् भेटिनुहुन्छ। अनि शिष्यको वा भक्तको उद्धार हुन्छ। भनिन्छ कथं कदाचित् ईश्वर अनुकूल हुनुभएन भने सदगुरुले अनेक उपाय बताएर आफ्ना शिष्यको कल्याण खातिर ईश्वर अनुकूल बनाइदिनुहुन्छ तर गुरु नै अनुकूल हुनुभएन अर्थात् शिष्यले गुरुलाई प्रसन्न गराउन सकेन भने न त गुरुबाट पाउने कृपा पाउँछ न त ईश्वरबाट पाउने कृपा पाउँछ। त्यसको उद्धारको, कल्याणको बाटो नै छैन। यसर्थ गुरु भेट्नुअन असाध्य गाहारो छ। मोटामोटी रूपमा सामान्यतया बजारिया, विकासे गुरु भनाउँदा गुरु भेटिए पनि सदगुरु पाउन त अति कठिन छ। सदगुरु अर्थात् श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु सृष्टिमा नै दुर्लभ छन्। यस्ता गुरु भेटिए र गुरुले शिष्यलाई स्वीकार गरिदिए शिष्यको बेडा पार भयो – यसमा शङ्का छैन। गुरुको कृपा भयो एकातिर ईश्वरको पनि कृपा हुन्छ अर्कातिर वेदादि शास्त्रको पनि कृपा हुन्छ। अब त आत्मकृपा मात्र बाँकी रहन्छ। त्यो पनि गुरु, ईश्वर र शास्त्रको कृपाका बलले, शक्तिले यथा समयमा प्राप्त हुन्छ र शिष्य स्वरूप साक्षात्कार गरी मुक्त हुन्छ। यसरी गुरुको भूमिका अध्यात्म जगत्मा असाधारण नै मानिएको छ।

वेदादि शास्त्रको उपदेश दिने आदरणीय महान् व्यक्ति नै गुरु हुन्। देवगुरु बृहस्पति हुन्। दानव गुरु शुक्राचार्य। त्यस्तै दशरथ राजाका कुलगुरु वसिष्ठ हुन्—

गर्भाधान, सीमन्तोन्नयन जस्ता षोडशसंस्कार विधिपूर्वक गर्न र गराउन सक्ने ब्राह्मण विशेष नै गुरु हुन्छन्—

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।

संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥

(मनुस्मृति २/१४२)

गायत्री, दीक्षा आदि मन्त्रदाता गुरु हुन्। पहिला त माता-पिता नै हुन्—

पितुरप्पधिका माता गर्भधारणपोषणात्।

अतो हि त्रिषु लोकेषु नास्ति मातृ समो गुरुः ॥

गर्भधारण गर्नुदेखि लिएर शिशुको जन्म दिने, हुर्काउने, बढाउने, पढाउने आदि निष्काम सेवा गर्ने नै गुरु हुन् । त्यसैले आमासमान गुरु तीनै लोकमा अर्को छैन । माता गुरु, पिता गुरु, आचार्य गुरु— यो हो गुरु—शिष्य परम्परा । त्यसैले श्रुतिको उद्घोष छ—

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् शिक्षावल्ली, एकादश अनुवाक)

आमालाई देवताजस्तै मान । पितालाई देवताजस्तै मान । आचार्य (गुरु) लाई देवताजस्तै मान । यसरी जन्माउने आमा गुरु, वीर्यदान दिने बाबु गुरु अनि ज्ञान दिने, शिक्षादीक्षा दिएर अज्ञानरूपी अन्धकारबाट ज्ञानरूपी उज्यालोमा ल्याइदिने आचार्य गुरु मानव जीवनमा सर्वोपरि मानिन्छन् ।

आचार्य, उपाध्याय, मामा, ससुरा, जेठो दाज्यू आदि पनि गुरु नै भनी मानिएको छ वैदिक परम्परामा । विष्णु, ब्रह्मा, शिवलाई गुरु मानेको छ ।—

गृणति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इन्द्रादिदेवेभ्य इति ।

यद्वा गीर्यते स्तूयते देवगन्धर्वमनुष्यादिभिः ।

भगवान् विष्णुलाई सबै प्रकारका विद्याका उपदेष्टा भएकाले **गुरुः**, ब्रह्मा आदिलाई समेत ब्रह्मविद्याको उपदेश गर्ने भएकाले **गुरुतमः** र देवताहरूलाई पालना गर्ने देवराज इन्द्रका पनि शासक र सबै विद्याका वक्ता भएकाले **देवभृद्गुरुः** (विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ३६) भनी गुरुको महिमामय स्थानमा आसीन गराएका छन् पौराणिक साहित्यले पनि । त्यस्तै गणपति गुरु, बृहस्पति गुरु, शुक्राचार्य गुरु र भगवान् श्रीकृष्णलाई जगद्का गुरु **कृष्णं वन्देजगद्गुरुम्** भनेर आदर, सम्मान र स्तुति गरिएको छ । दत्तात्रेय महाराजले आफैँले गुरु थाप्नुभयो र चौबिस पुण्याउनुभयो । हुँदाहुँदा पिङ्गला नामकी वेश्यालाई समेत गुरु बनाएको र तिनबाट तीव्र वैराग्य लिएको प्रसङ्गमा— आशा नै दुःखको कारण हो, नैराश्यबाट अर्थात् सन्तोषबाट नै परमसुख प्राप्त हुन्छ भन्ने शिक्षा लिनुभयो, अन्त्यमा आफ्नो शरीरलाई नै गुरु मान्नुभयो—

देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु ।

(श्रीमद्भागवत ११/९/२५)

यसरी आफैँले आत्मकल्याण गर्ने हो भने गुरु पनि चिन्नुपर्छ अनि श्रद्धापूर्वक मान्नुपर्छ ।

अज्ञानरूपी अन्धकारबाट पार लगाएर ज्ञानरूपी उज्यालोमा पुर्‍याएदिने भएकाले गुरु ज्ञानदाता हुनुहुन्छ ।

अज्ञानरूपी दावानलले प्रताडित, संसारको जन्म, जरा, व्याधि र मरणरूपी रोगले आक्रान्त, परितप्त जीवलाई उद्धार गर्न परमात्माले गुरु पठाइदिनुभएको छ । गुरुकै कृपाले ज्ञान प्राप्त गरी संसार, रोग, जन्म-मृत्युको चक्कर आदिबाट पार लाग्न सकिन्छ । संसारसागरबाट पार लगाइदिने गुरु त कर्णधार हुनुहुन्छ—

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।

मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥

(श्रीमद्भागवत ११/२०/१७)

भगवान् श्रीकृष्ण उद्भवलाई उपदेश दिने क्रममा भन्नुहुन्छ — मानव शरीर सृष्टिमा नै अत्यन्त दुर्लभ छ । परमात्माका कृपाले, पूर्वपूर्वजन्मका पुण्यका प्रतापले आज सुलभ भएको छ । यो शरीर नै संसाररूपी महासागर तर्नका लागि एउटा अत्यन्त सजिलो, बलियो नचुहिने खालको डुङ्गा हो । त्यो डुङ्गालाई पारी तार्नका लागि परमात्मा नारायणका कृपाले नै गुरुरूपी नाविक, बोटे, कर्णधार पठाइदिनुभएको हो । भगवान् नै अनुकूल हावा भएर बहिदिनुहुन्छ । यति सजिलो माध्यम र वातावरण मिलाइदिँदा पनि आफ्नो उद्धार आफैँले गर्न सक्तैन भने त्यसले आत्महत्या नै गच्यो । त्यो दुर्भागी जीव आत्महत्या नै हो ।

यस सृष्टिमा दुई मुख्य परम्परा पाइन्छ बिन्दु वंशपरम्परा र नाद वंशपरम्परा ।

१) बिन्दु वंशपरम्परा

यो भनेको रज-वीर्यबाट सन्तान उत्पत्ति गर्ने-बाजे, बाबु, छोरा, नाति, पनाति भएर फैलिँदै आएको स्वाभाविक प्राकृतिक सृष्टि परम्परा । यसका लागि केही पदनु, सत्सङ्ग गर्नु, कर्म, उपासना, ज्ञान केही नभए पनि चल्छ, चलिरहेको पनि छ । हामी आजभोलि वंशावली भन्दछौँ— यही हो । यो एक

प्रकारको ऐतिहासिक क्रम हो । यस्तो वंशवृद्धि त गाई, भैंसी आदिको, पशुपक्षीको पनि हुन्छ । अध्यात्मजगत्मा यस प्रकारको वंश परम्पराको खासै महत्त्व छैन । यो त एक प्रकारले भेडाबाखा परम्परा हो— जन्म्यो, जन्मायो, मर्‍यो, जन्म्यो, जन्मायो, मर्‍यो । मानवीय जन्मवंशपरम्परा यतिमा नै सीमित हुँदैन । मान्छे, बुद्धिजीवी प्राणी भएकाले यसले ज्ञानको खोजी गर्छ । ज्ञानका लागि गुरुको सर्वोपरि भूमिका छ । अब ऊ गुरु ज्ञानपरम्परा खोज्दै जान्छ । त्यसैलाई नादवंश परम्परा भनिन्छ ।

२) नादवंशपरम्परा

नाद भनेको शब्द हो । गुरुले दिएको शब्द त मन्त्र हो । मन्त्रले अज्ञानलाई नाश गर्न सक्तछ । मानव जीवनको बौद्धिक र आध्यात्मिक जगत्को विशेषता नै शब्द हो, नाद हो । गुरुले उपसन्न शिष्यलाई ज्ञानले भरिएको शब्द दान दिने, शिष्यले श्रद्धा, विश्वास, भक्तिपूर्वक हृदयतः लिने, स्वीकार गर्ने । त्यसपछि मनन र निदिध्यासन गरी आत्मसाक्षात्कार गर्ने । अनि आफूले आफ्ना सद्गुरुदेवबाट पाएको ज्ञानलाई आफ्ना अत्यन्त श्रद्धालु, भक्त, सम्पूर्ण साधनले सम्पन्न, तीव्र मुमुक्षु उपसन्न शिष्यलाई शब्दको, मन्त्रको, महावाक्यको (तत्त्वमसि जस्ता महावाक्य) माध्यमबाट ज्ञान दिने । त्यो ब्रह्मवस्तु तिमी नै हौ भनेर । यसरी गुरुबाट प्राप्त अमृतमय, संसाररोगनिवारक औषधीरूप ज्ञानद्वारा आफू उपकृत र कृतकृत्य हुने र जीवन्मुक्ति, सुखानुभूति गर्ने । यही परम्परालाई नादवंशपरम्परा भनिन्छ । यो नादवंशपरम्परा यसरी आएको छ—

नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ।
श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यं
तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ॥

आदिगुरु हुनुहुन्छ श्रीनारायण । अनि उहाँबाट ब्रह्माजीले ज्ञान प्राप्त गर्नुभयो । त्यसपछि क्रमैसँग वसिष्ठ, शक्ति, पराशर, व्यास, शुकदेव, गौडपादाचार्य, गोविन्दभगवदाचार्य, श्रीशङ्कराचार्यमा आइपुगेपछि उहाँका पद्मपादाचार्य, हस्तामलकाचार्य, सुरेश्वराचार्य र तोटकाचार्य नामका चार शिष्य भए । श्री

शङ्कराचार्यबाट दशनामी संन्यास परम्परा आएको छ । ब्रह्मज्ञानको नाद परम्पराको क्रम यसरी आएको हुनाले यो भयो नाद वंशपरम्परा ।

ज्ञान दिने, मोक्षको मार्ग देखाइदिने गुरुलाई आचार्य भनिन्छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आफ्ना प्रिय शिष्य अर्जुनलाई ज्ञानका बीसओटा साधन बताउने क्रममा आचार्यको उपासना पनि एक हो भन्नुहुन्छ—

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १३/७)

ज्ञान दिने, तत्त्वको उपदेश गर्ने ज्ञानवान् गुरुको सेवा, शुश्रूषा गर्नुपर्छ । गुरुकै साथमा बस्नुपर्छ । त्यसैले शिष्यलाई अन्तेवासी पनि भनिन्छ । गुरुसँग बराबर सोधिरहनुपर्छ । आफ्ना हृदयका गाँठाहरू फुकाइरहनुपर्छ—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ४/३४)

ज्ञानी गुरुकहाँ जाने, साष्टाङ्ग दण्डवत् गर्ने, आफ्ना जिज्ञासाहरू राख्ने, गुरुले बताएका कुरा अलि स्पष्ट नभए फेरि फेरि सोध्ने गर्नु भन्ने आफू छर्लङ्ग हुन पाइन्छ । यसरी शिष्य उपसन्न भएर, प्रणिपात भएर आएपछि ज्ञानी गुरुले आफूसँग भएको ज्ञान प्रेमपूर्वक मुमुक्षु शिष्यलाई दिनुहुन्छ । यही हो गुरु-शिष्यको प्राचीन, अर्वाचीन अनि आधुनिक परम्परा पनि ।

ब्रह्मविद्या परम्परा वास्तवमा गुरु-शिष्यपरम्पराबाट आएको छ । यसैलाई श्रुतिपरम्परा, गुरु-शिष्यपरम्परा, आचार्यपरम्परा पनि भनिन्छ । गुरुले बताउने शिष्यले सोध्ने । अनि शिष्य ज्ञानी भएपछि उनी गुरु हुने र आफ्ना शिष्यलाई बताउने । यही क्रम नै वैदिक, पौराणिक र आधुनिक युगमा पनि आएको छ । कठोपनिषद्मा गुरु यमराज शिष्य नचिकेता, केनोपनिषद् पनि गुरु-शिष्य संवादले आबद्ध छ । यहाँ गुरु र शिष्यको नाम त दिइएको छैन । यसैमा हैमवती उमाले देवराज इन्द्रलाई ज्ञान दिएको प्रसङ्ग छ । प्रश्नोपनिषद्मा पिप्पलाद ऋषिले सुकेशा आदि छ ऋषिहरूका ब्रह्मविषयक, आत्मविषयक छ प्रश्नको उत्तर

दिएर शिष्यहरू कृतकृत्य भएको प्रसङ्ग छ। मुण्डकोपनिषद्मा ब्रह्माजीले आफ्ना शिष्य अथर्वा ऋषिलाई, अथर्वाले अङ्गी ऋषिलाई, अङ्गीले सत्यवहलाई, त्यसपछि शौनकले अङ्गिरा ऋषिबाट ब्रह्मविद्या लिएको चर्चा छ। तैत्तिरीयोपनिषद्मा आचार्यले आफ्ना शिष्यलाई उपदेश दिएकै प्रसङ्ग छ। यसैको तृतीय वल्ली भृगुवल्लीमा त वरुणका पुत्र भृगुले आफ्ना पिता वरुणसँग ब्रह्मलाई ज्ञान चाहेको र पिता (गुरु) ले बताएको लामो प्रसङ्ग छ। यसलाई भार्गवी विद्या पनि भनिन्छ। छान्दोग्योपनिषद्मा त छोरा एवं शिष्य श्वेतकेतुको ब्रह्म ज्ञान्ने, जिज्ञासाका समाधनार्थ पिता उद्दालक आरुणिले नौ पटकसम्म तत्त्वमसि श्वेतकेतु भनेर पितापुत्र संवादमा ब्रह्मज्ञान प्रदान गरेको अत्यन्त रोचक र प्रसिद्ध घटना छ। त्यस्तै बृहदारण्यकोपनिषद् ब्रह्मज्ञानी याज्ञवल्क्य ऋषिले राजा जनकलाई, मैत्रेयीलाई, गार्गीलाई ब्रह्मज्ञानोपदेश गरेको विशाल प्रसङ्गले भरिभराउ छ।

श्रीमद्भगवद्गीता भगवान् श्रीकृष्ण गुरु र अर्जुन शिष्यका रूपमा भएको संवादले भरिएको विश्वप्रसिद्ध लोकप्रिय ग्रन्थ हो—

कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ।

यहाँ पनि वेदले प्रतिपादन गरेका निष्काम कर्मयोग, भक्तियोग र ज्ञानयोगको व्यापक, विस्तृत चर्चा छ। गुरु दिने, शिष्यले लिने क्रम चलेको छ। अन्त्यमा अर्जुनले आफूलाई ज्ञान भएको, सारा शङ्का समाधान भएको उद्गार व्यक्त गरेका छन्।

श्रीमद्भागवतमहापुराणमा मुमुर्षुमाण राजा परीक्षितका प्रश्नको समाधान गर्नुभयो शुकदेव स्वामीले। अठार हजार श्लोक भएको यो ग्रन्थ गुरु-शिष्य संवादले भरिएको छ। यो उपदेश नारायणले ब्रह्मालाई, ब्रह्माले नारदलाई, नारदले व्यासलाई, व्यासले शुकदेवलाई र शुकदेवले परीक्षितलाई दिएको हो। यसरी सारा पुराणहरू पनि गुरु-शिष्यको संवादका रूपमा आएका छन्।

अष्टावक्र महामुनिले राजा जनकलाई ब्रह्मज्ञान दिएको अष्टावक्रगीता, रामले लक्ष्मणलाई ज्ञान दिएको रामगीता, देवीले हिमालयलाई ज्ञान दिएको

देवीगीता, शिवले रामलाई ज्ञान दिएको शिवगीता आदि गीताहरू पनि गुरु-शिष्यको शिष्ट परम्पराबाट आएका छन् ।

गुरु विना ज्ञान हुँदैन भन्ने मान्यता छ—

क) गुरु विना ज्ञान नहोई - तुलसीदास

ख) आचार्यवान् पुरुषो वेदः (छान्दोग्योपनिषद् ६।१।२)

यस जन्ममा खासै गुरु नदेखिए तापनि तिनले पूर्वजन्ममा कोही गुरुबाट ज्ञान पाइसकेको हुनुपर्छ । दत्तात्रेयले आफँले गुरु छाने । रमण महर्षिका पनि कोही गुरु थिएनन् । मस्तरामबाबाका पनि कोही गुरु थिएनन् । यस्ता कारक पुरुष कोही कोहीमात्र हुन्छन् । गौतम बुद्धका पनि गुरु थिएनन् रे । वेदव्यासले चारै वेदलाई व्यवस्थित बनाएपछि आफ्ना पैल, जैमिनी जस्ता शिष्यहरूलाई चारै वेद पढाए । अनि आ-आफ्ना शाखाका शिष्यहरूलाई वेद प्रढाउँदै गए । रामायण जस्तो प्रसिद्ध ग्रन्थका प्रणेता वाल्मीकि ऋषि भए तापनि सम्पूर्ण रामायणका आदि उपदेष्टा हुनुहुन्छ भगवान् शङ्कर । उहाँले सम्पूर्ण रामायण आफ्नी अर्धाङ्गिनी पार्वतीलाई सुनाउनु भयो । त्यस्तै तन्त्रका आदि उपदेष्टा शङ्कर नै हुनुहुन्छ । संगीत, नृत्य, व्याकरण आदि विद्याका प्रथम उपदेष्टाका रूपमा भगवान् शङ्करलाई नै मानेको पाइन्छ । त्यसैले भनिन्छ— **ज्ञानमिच्छेत् महेश्वरात् ।**

गुरुकै महत्ता र महिमा बुझेर नै हाम्रो वैदिक समाजमा आषाढशुक्ल पूर्णिमालाई गुरुपूर्णिमा एवं व्यासजयन्तीका रूपमा विशेष कार्यक्रम सहित मनाउने परम्परा छ । यो पनि गुरुप्रति शिष्यले आफ्नो श्रद्धा, भक्ति अभिव्यक्त गर्ने शिष्ट परम्परा हो ।

पारसमणिले फलामलाई छोए पनि सुन बनाइदिन्छ भनिन्छ । पारसमणिमा त्यत्रो शक्ति रहेछ । तर पारसमणिले कुनै धातुलाई छोए पनि पारसमणि नै बनाउन त सक्तैन । यता गुरुले त आफ्ना योग्य, अधिकारी, तीव्र मुमुक्षु शिष्यलाई आफूजस्तै ज्ञानी बनाइदिनुहुन्छ । अतः गुरु कति महान्, कति उदार, कति शक्तिशाली हुनुहुँदोरहेछ थाहा पाउन सकिन्छ ।

आद्यजगद्गुरु भगवान् शङ्कराचार्यका अत्यन्त प्रसिद्ध सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रह, विवेकचूडामणि जस्ता ग्रन्थहरू गुरु-शिष्य संवादात्मक

शैलीमा लेखिएका छन् । त्यतिमात्र होइन भगवान् वेदव्यासका सम्पूर्ण पुराणहरू पनि गुरु-शिष्य संवादकै रूपमा छन् । सबै रामायणको प्रस्तुति पनि यही परम्परामा आधारित छन् । यो शिष्ट-विशिष्ट वैदिक र पौराणिक परम्परा हो । श्रुतिपरम्पराको मूल उद्देश्य पनि यही हो । यसरी नै ज्ञानको संरक्षण हुँदो रहेछ । ज्ञानको गरिमा यसैमा छ । ब्रह्मज्ञानलाई खेर जान दिनुहुँदैन, योग्य पात्रमा प्रदान गरिएको ज्ञानले नै आफ्नो मर्यादाको संरक्षण गर्न सक्तछ ।

वैदिककालमा स्वाध्यायको आरम्भ र अन्त्यमा गुरु-शिष्य शान्तिपाठ गर्दथे, सामूहिकरूपमा—

ॐ सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! ॐ शान्तिः !! ॐ शान्तिः !!!

श्रीपरब्रह्म परमात्मा ले हामी (आचार्य, गुरु र शिष्य) सबैको साथ-साथ रक्षा गरून् । हामी दुवै थरीलाई साथसाथै पालन गरून् । हामी दुवैले विद्या सम्बन्धी सामर्थ्य प्राप्त गरौं । हामीले पढेको विद्या अत्यन्त तेजस्वी बनोस् । हामी परस्परमा कदापि द्वेष नगरौं । तीनै प्रकारको (आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक) शान्ति होओस् ।

कत्रो उदात्त चिन्तन, कत्रो उदारता । कतिसम्मको महानता हो यो । यो आध्यात्मिक क्षेत्रका लागि मात्र नभएर भौतिक जगत्मा पनि त्यत्तिकै महान् विचारको पराकाष्ठाको सोचाइ हो, सद्भावना हो । परमात्मा ले यति व्यवस्था मिलाइदिनुभयो, पुग्यो । गुरु-शिष्यको कल्याणको लागिमात्र होइन सम्पूर्ण परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वकै लागि यो प्रार्थना अत्यन्त उच्चकोटीको भावनाको ज्वलन्त दृष्टान्त बन्न सक्तछ ।

हाम्रो लक्ष्य हो ज्ञान । ज्ञानको लक्ष्य हो मोक्ष । ज्ञानविना मोक्षको सम्भावना नै छैन—

ज्ञानविहीनः सर्वमतेन मुक्तिं न भवति जन्मशतेन ।

(मोहमुद्गरः १७, शङ्कराचार्य)

अतः ज्ञान गर्नका लागि गुरुको उपदेशको नितान्त आवश्यकता छ । शास्त्र वेद, उपनिषद्, गीता आदि आफैँ बोल्दैनन् । तिनलाई बोल्न लगाउने, ताल्चा खोलिदिने, शास्त्रको मर्मको, रहस्यको उद्घाटन गरिदिने श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुमात्र हुनुहुन्छ । गुरुसँग ज्ञानानुभव छ, गुरु अनुभवानन्दमा मस्त हुनुहुन्छ । तीव्र मुमुक्षु, उत्तम अधिकारीलाई ज्ञानोपदेशको नितान्त खाँचो छ । अब परमात्माले कृपापूर्वक शिष्यलाई ज्ञानी गुरुका समीपमा पुऱ्याइदिनु हुन्छ । शिष्य उपसन्न हुन्छन्, प्रणिपात, परिप्रश्नपूर्वक ज्ञानको भिक्षा माग्दछन् । गुरु ज्ञानको वर्षा गर्दै तत्त्वमसि महावाक्यको उपदेश दिनुहुन्छ । शिष्य उत्तम कोटीको भएकोले अहं ब्रह्मास्मि भनिहाल्छन् – श्रवणान्मुक्ति । शिष्य मुक्त भए । काम सकियो । यही हो गुरु-शिष्य परम्पराको अन्तिम परिणति, उपलब्धि । गुरु धन्य ! शिष्य धन्य ! अब शिष्य उद्गार व्यक्त गर्दछन्— अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो गुरुरहो गुरु !

शिवमस्तु !

ॐ

२१. चरित्र : हाम्रो सर्वस्व

चरित्र व्यक्तिको जीवनवृत्तान्त हो । निजी कथा, निजी इतिहास पनि चरित्रकै रूप हो । जन्मदेखि मरणपर्यन्तका उल्लेखनीय घटना, जीवन बाँच्ने शैली, पद्धति, विधि, बाँच्नुको महानता, महिमा, सार्थकता, दृष्टान्तयोग्य जीवनचर्या, दैनिकी, आहार-विहार, आचार-विचार, स्वभाव-व्यवहार, खान-पान आदि साराको समष्टिस्वरूप चरित्र नै हो । व्यक्तिको चरित्रको मूल्याङ्कन उसको आचारबाट पनि गरिन्छ । अभिमानलेलाई चारित्रिक उत्कर्षका आधारमा स्पष्ट मूल्याङ्कन गरिन्छ— सभ्य समाजमा । त्यसै कारण एक प्रकारले भन्ने हो भने चरित्र नै मान्छे हो । चरित्र नभएको मान्छे मान्छे होइन, पशु हो । मान्छे भन्दासाथ उसको चरित्र कस्तो छ भनी जान्नुपर्छ । चरित्रको धर्मसँगै पनि सम्बन्ध छ । धर्मले हीन भएको मान्छे पशुसरह हुन्छ ।

घर निर्माण, बाटो निर्माण, पुल निर्माण आदि त्यति महत्त्वपूर्ण छैन । कारण यी सबै क्षणिक हुन् । हामीले प्रयत्न गरी-गरी चरित्र निर्माण गर्नुपर्छ । संसार बनाएर कहिल्यै सकिँदैन । आजसम्म धेरै भौतिकवादीले संसार बनाउन खोजे तर संसार बनेको छैन । अतः चरित्रनिर्माण गर्नु नै हाम्रो प्रमुख कर्तव्य हो । चरित्र युगयुगसम्म रहिरहन्छ । रामको अयोध्या आज अर्कै भइसक्यो तर राम सदा एकनास हुनुहुन्छ । कृष्णको मथुरा, द्वारका र वृन्दावन अर्कै भइसके तर भगवान् कृष्ण सदा-सदा उस्तै-उस्तै हुनुहुन्छ, उही नै हुनुहुन्छ । महाकवि देवकोटा जन्मेको घर भक्तिसक्यो तर देवकोटाको चरित्र र कविता भक्तिको छैन । त्यसैले चरित्रको रक्षा गर्नुपर्छ, चरित्रको निर्माण गर्नुपर्छ । चरित्रवान् नै संसारमा सबभन्दा बलवान् हो । त्यस्तै महान् पुरुष नै समाजका आदर्श हुन्छन् । श्रीराम, श्रीकृष्ण आदिले धराधाममा अवतरित भएर चरित्रनिर्माण गर्न, चारित्रिक उत्कर्षमा पुग्न सिकाएर जानुभयो ।

चरित्रको सामान्य अर्थ हुन्छ— दिन-चर्या, दैनिक व्यवहार । तर समग्रजीवन नै चरित्र हो । रामायणमा रामको चरित्र अति उत्तम रूपमा (पुरुषोत्तम रूपमा) चित्रण गरिएको छ । राम वास्तवमा मर्यादापुरुषोत्तम हुनुहुन्छ । उहाँको चरित्र अत्यन्त अनुकरणीय छ । त्यस्तै सीताको चरित्र पनि अति नै उच्चकोटीको छ । भरतको रामभक्ति, लक्ष्मणको सेवाभाव, हनुमान्को उच्च स्वामीभक्ति आदिले रामायणका समग्र पात्रहरूको चरित्र उत्कर्षमा पुगेको छ । त्यसैले रामायण नै हाम्रो आदर्श काव्य, उपजीव्य काव्य बनेको छ । रामको चरित्रका विषयमा आदिकवि वाल्मीकिको उद्गार प्रशंसनीय छ—

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।

एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

(मूलरामायण)

भगवान् श्रीरामको चरित्र अत्यन्त विस्तृत छ । वर्णन गरेर सकिँदैन । रामायणका प्रत्येक अक्षर-अक्षरले पनि ठूला-ठूला पापलाई नाश गरिदिन्छन् । रामायण मानव चरित्रनिर्माणका निमित्त अति उन्नत ग्रन्थ हो— यसको विस्तृत विवेचना गर्न सकिँदैन । अतः रामायण सामान्य काव्यमात्र, पुस्तकमात्र होइन यो त पूर्वीय समाजको, वैदिक सनातनधर्मको एउटा चरित्रनिर्माण गर्ने साधन हो, दृष्टान्त हो ।

चरित्रनिर्माण गर्न जीवनभर त्याग, तपस्या गर्नुपर्छ । त्यागमय, तपोमय, भगवन्मय, सेवामय, साधनामय, अध्यात्ममय जीवनबाट नै चरित्रनिर्माण गर्न सकिन्छ । त्यसैले हाम्रो जीवन योगपरायण होस्, भोगपरायण होइन । आजको वर्तमानले र भोलिको भविष्यले अनुकरण गर्ने खालको चरित्र नै आदर्श हो, शाश्वत र सनातन हो । भोगपरायण जीवन बाँच्नका लागि कुनै पुरुषार्थ गर्नु पर्दैन, प्रारब्धबाट नै प्राप्त हुन्छ । भोगपरायण जीवन अनुकरणीय पनि हुँदैन ।

सत्य बोल्नु, सत्यमा अड्नु, अहिंसा व्रतपालन गर्नु, प्राणीमात्रमा दयाभाव राख्नु, सम्पूर्ण प्राणीप्रति आत्मवत् व्यवहार गर्नु, अर्काकोमा पटकै लोभ नगर्नु, आफ्नो स्वाध्यायमा, आत्मचिन्तनमा, परमात्माको भक्तिमा कहिल्यै त्रुटि हुन नदिनु, यिनमा प्रमाद नगर्नु, आफ्नो लागि प्रतिकूल हुने कुरा अर्कालाई पनि प्रतिकूल हुन्छ भन्ने धारणा राख्नु र व्यवहारमा ल्याउनु, मानव जीवनको अन्तिम लक्ष्य अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार नै हो भन्ने सत्य र तथ्यमा सदा दृढ रहनु, आदि इत्यादि चारित्रिक उत्कर्षका अनुकरणीय, वरणीय गुणावली हुन् । चरित्रवान्का लक्षण यस्तै हुन्छन् ।

राम, लक्ष्मण, भरत, सीता, उर्मिला, हनुमान् आदिका चरित्र अत्यन्त अनुकरणीय छन् । त्यस्तै सत्यवादी युधिष्ठिर, भगवान्का परमभक्त भीष्म पितामह आदिका चरित्र पनि त्यत्तिकै उदाहरणीय छन् । भक्त प्रह्लाद, भक्त ध्रुव, शिवभक्त उपमन्यु आदिको चरित्र पनि महान् छन् । कठोपनिषद्मा नचिकेताको चरित्र, छान्दोग्योपनिषद्मा श्वेतकेतुको चरित्र, बृहदारण्यकोपनिषद्मा मैत्रेयी र गार्गीको चरित्र अति नै उत्तमकोटीको मानिएको छ । त्यसैले हामीले चरित्रनिर्माणमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ—

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वित्तमेति च याति च ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥

(महाभारत ५।३६)

चरित्रको यत्नपूर्वक रक्षा गरिरहनुपर्छ, धन भन्ने कुरा त आउँछ अनि जान्छ पनि । आएको धन केही कालपछि नष्ट भए पनि सदाचारी, चरित्रवान् मनुष्यको नाश हुँदैन । तर कथंकदाचित् चरित्र नष्ट भयो भने मनुष्यको पूर्णरूपमा विनाश हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ ।

अतः चरित्रनिर्माण गर्ने खालको साहित्यको सिर्जना र प्रचार गर्नु नितान्त आवश्यक छ । तर आजको साहित्य चासोन्मुखी प्रवृत्तिर लागिरहेको छ । साहित्यकार, कवि, लेखक आदिमा पनि चारित्रिक उच्चता, व्यावहारिक अनुकरणीयता, वैचारिक महानता विस्तार-विस्तार गुम्दै गएको छ । उच्छृङ्खल, उताउला र अश्लील साहित्यले कहिले पनि चरित्रनिर्माण गर्न सक्दैन ।

चरित्रनिर्माणमा सत्सङ्गको र स्वाध्यायको पनि महान् भूमिका छ । साधु, सन्त, महात्मा, ज्ञानी, गुणी, चरित्रवान् महापुरुषहरूको र ब्रह्मवस्तुको चिन्तन नै सत्सङ्ग हो । यस्तै उपनिषद्, गीता, भागवत, रामायण, महाभारत आदि शास्त्रको अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धान नै स्वाध्याय हो । आफ्नो जीवनलाई चरित्रवान्, सदाचारी, ज्ञानी, सुखी बनाउने हो भने हामीले माथि बताइएका उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ, किनभने चरित्र नै हाम्रो सर्वस्व हो ।

(अनन्त धारा, १७।२०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

२२. ज्ञान र ज्ञानीका लक्षणहरू

भगवान् श्रीकृष्णले ज्ञानको लक्षण बताउने क्रममा ज्ञानका साधनहरूको लामो नामावली दिनुभएको र ज्ञानका साधनद्वारा ज्ञान प्राप्त हुने भएकाले तिनलाई ज्ञान नै हुन् भन्ने संज्ञा दिनुभएको छ। यो प्रसङ्ग आउँछ श्रीमद्भगवद्गीताको त्रयोदश अध्यायमा—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्यनिष्ठोपपत्तिषु ॥९॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १३।७-११)

अमानित्वदेखि लिएर तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमूसम्म जम्मा बीस ओटा ज्ञानका साधन छन्। यिनको विधिपूर्वक पालन गरियो भने हामी ज्ञान गर्न समर्थ हुने हुनाले यी पनि ज्ञानै भए। यी साधनहरूको विपरीत दिशामा गयो भने अज्ञान हुन्छ। अतः यी सेवनीय, अनुकरणीय साधन हुन्। अब यी ज्ञानसाधन (ज्ञान) लाई राम्ररी तर सङ्क्षेपमा बुझौं।

अमानित्वम्— आफूले आफ्नो महिमा, प्रशंसा नगर्नु, आत्मश्लाघा नगर्नु, अरूबाट पनि प्रशंसा नखोज्नु, प्रशंसै गरे पनि नसुन्नु, गजक्क नफुल्नु, अभिमान नगर्नु, आफ्नो मान नखोज्नु नै ज्ञानको साधन हो, ज्ञानको लक्षण हो, ज्ञानमा लाग्ने बाटो हो, ज्ञानी हुन खोज्नेले गर्ने साधना हो । हिजोआजको वैज्ञानिक भनाउँदो समाजमा यस्तो साधनालाई पालन गर्न असाध्य गाह्रो छ । भन् राजनीतिमा त सम्भवै छैन । नभएको मान त खोज्दछन् नेताहरू भने कसैले मान गर्दैन भने हुस्स फुल्छन् । तर अध्यात्मका साधकले अमानित्वमूलाई स्वीकार गर्नुपर्छ, परिपालन गर्नुपर्छ ।

अदम्भित्वम्— आफूलाई धार्मिक भनेर देखाउनु, धर्मात्मा भनेर सबैले चिन्नू भन्ने ठान्नु, थोरै धर्म गरेर धेरै गरेको भान गराउनु, अर्कालाई देखाउनका लागि धर्म गर्नु दम्भ हो । यस्तो पटककै नहुनु अदम्भित्वम् हो । यो पनि ज्ञानको साधन हो । त्यसैले ज्ञान हो । धर्मको प्रकटीकरणलाई दम्भ भनेर बुझ्नुपर्छ । ज्ञानका साधकले यस्ता दुर्गुणबाट बच्नुपर्छ । अमानित्व र अदम्भित्वले गर्न प्रेरणा दिएको होइन, अपितु नगर्न सिकाएको छ— मान नखोज्नु । दम्भ नगर्नु ।

अहिंसा— मनसा, कर्मणा, वाचा कसैलाई कुनै प्रकारको पीडा नपुऱ्याउनु अहिंसा हो । यो पनि निवृत्तिधर्म हो । ज्ञानमार्गका यात्रीहरूले अहिंसालाई नै ज्ञानको साधन बनाउनुपर्छ । प्रश्न आउँछ— त्यसो भए चोरलाई दण्ड नदिने ? दण्ड दिने काम सरकारको हो, ज्ञान-साधकको होइन ।

क्षान्तिः— आफूमा सामर्थ्य हुँदाहुँदै कसैको अपराधलाई सहिदिनु, प्रतिकार नगर्नु, हिंसा गरे पनि प्राणीहिंसा नगर्नु, माफी दिनु क्षान्ति हो । यसैलाई क्षमा पनि भन्दछन् । क्षमा गर्नेले नै अहिंसा धर्म पालन गर्न सक्तछन् । भगवान्‌ले हामीलाई आजसम्मका अपराध क्षमा गरिदिएर आत्मज्ञानका लागि योग्य बनाइदिनुभयो भने हामीले पनि क्षमाधर्म सिक्नुपर्छो, लिनुपर्छो, अनिमात्र ज्ञानमार्ग निष्कण्टक बन्न सक्दछ ।

आर्जवः— कुटिलताविनाको आन्तरिक सरलता नै आर्जव हो । मनले, वचनले, कर्मले एउटै कुरा गर्नु सरल मानिसको स्वभाव हुन्छ । तर दुर्जन मानिस मनले एउटा कुरा, वचनले र कर्मले अर्कै गर्ने स्वभावका हुन्छन् । सरलता,

व्यावहारिक शुद्धता, वाणीमा मिठास पनि आर्जवभित्रै पर्दछन् । ज्ञानमार्गका पथिकले अवलम्बन गर्नुपर्ने गुणावलीमा सरलता पनि एक हो ।

आचार्योपासनम्— ब्रह्मज्ञान दिने गुरुको निष्कपटभावले सेवा गर्नु । सेवाका साथमा शुश्रूषा पनि गर्नुपर्दछ । यसको अर्थ हुन्छ सुन्ने इच्छा । रातदिन सँगै बसेर गुरुको अन्तेवासी भएर बसेको शिष्यले एकातिर गुरुको सेवा गर्दछन् भने अर्कातिर गुरुसँग जिज्ञासापूर्वक शास्त्रविषयक, ब्रह्मज्ञानविषयक कुराहरू जान्ने इच्छाले सोद्धछन् पनि । ज्ञानजस्तो महान् वस्तु प्राप्त गर्नका लागि गुरुको सेवा गर्नु, उहाँको सान्निध्य नछोड्नु, उहाँको छायाजस्तो भएर साथसाथमा हिँड्नु, उहाँको आज्ञा पाएर सोहीअनुसार गर्नु आदिबाट नै ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

शौचम्— शौच दुई प्रकारको हुन्छ बाह्य र आन्तर । बाहिरी शुद्धिका लागि पानी, माटो आदिले शरीरको सफाइ गरिन्छ । यो आवश्यक छ स्वास्थ्यका लागि पनि । नुहाउनु, धुनु आदि बाहिरी शौचभित्र पर्दछन् भने मनलाई रागादि मलदेखि रहित पार्नु, वैराग्यद्वारा संसारी भोगबाट उपराम हुनु आदि आन्तरिक शौच हुन् । काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य आदि आन्तरिक शत्रुलाई जित्नु पनि आन्तरिक शौचभित्र पर्दछन् ।

स्थैर्यम्— मोक्षमार्गमा दृढतापूर्वक अविचलित भएर टिकेर बस्नु, बलियो भएर रहनु नै स्थैर्य हो । ज्ञान निष्ठाको प्राप्तिका लागि स्थिरताको नितान्त आवश्यकता छ । यसको साथमा अध्यवसाय पनि चाहिन्छ । यही मार्ग नै कल्याणकारक छ भनी निश्चयपूर्वक रहनु, संसारी सुख, सुविधा आदिमा कदापि आकर्षित नहुनु, भोगविलासका जतिसुकै ठूला प्रलोभनमा नफस्नु, आफ्ना स्थानबाट विचलित गराउन खोज्ने जतिसुकै ठूला हुरी आँधीले पनि हल्लाउन नसक्ने हुनु नै स्थैर्य हो ।

आत्मविनिग्रहः— आत्माको नियन्त्रण । देहादिसंघातलाई अनात्मप्रवृत्तिरित् लाग्न नदिएर आत्मातिर लगाउनुपर्छ । संसारी वासना, कामनाबाट हटाएर चित्तवृत्तिलाई परमात्मातिर लगाएर आफ्नो आत्यन्तिक कल्याणको अभिमुख हुनु आत्मविनिग्रह हो । सम्पूर्ण प्राणीको हितभित्र आफ्नो हित देख्न सक्नु र त्यही बाटो अवलम्बन गर्नु, कर्म र अन्तःकरण संघातलाई आत्मकल्याण खातिर विनिग्रह गर्नु अध्यात्ममार्गको यात्रीको काम हो, कर्तव्य हो ।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्— श्रोत्र, चक्षु आदि इन्द्रियका विषय शब्द, स्पर्श आदि विषयमा तीव्र वैराग्यको उदय हुनु, यस लोक र परलोकका कुनै पनि भोगादिले आकर्षित पार्न नसक्ने हुनु, विषयको दोषदर्शनपूर्वक तिनबाट उपराम हुनु नै इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् हो। स्वादिष्ट रस, सुन्दर रूप आदिले सामान्यतया मानिसलाई आकर्षण गरे तापनि ज्ञानका साधकलाई यिनले विचलित गराउन सक्तैनन्। यही नै ज्ञानका साधकको विशेषता हो।

अनहङ्कारः— म ठूलो हुँ, जान्ने सुन्ने हुँ, धनी हुँ, शक्तिसम्पन्न हुँ भन्ने जस्ता भावनालाई पूर्णरूपमा त्याग गर्नु अनहङ्कार हो। आफ्नो शरीर, मन, धन, बल, बुद्धिका आधारमा आफूलाई श्रेष्ठ सिद्ध गर्न खोज्नु त मूर्खता हो। यी सबै न त आफू न त आफ्ना नै हुन्। यसरी अर्काकोमा आफ्नो दाबी नै अहङ्कार हो र यस्ता भावनालाई पटककै स्वीकार नगर्नु अनहङ्कार हो। यो पनि ज्ञानको साधन भएकाले ज्ञान नै हो भनिएको छ। **अहङ्कारोतीति अहङ्कारः** अहङ्कारलाई जसले गरिरहेको छ, पेटमा राखेको छ त्यो हो अहङ्कारी। अहङ्कार गर्ने अहङ्कारी हो। यस्तो नगर्नु अनहङ्कार हो।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्— जन्मदुःख, मृत्युदुःख, जरा अर्थात् बुढ्याइँबाट हुने दुःख, रोगबाट हुने दुःख यी सबै दुःखका घर रहेछन् भनी तिनमा नपस्न, नफस्नका लागि प्रयास गर्नु। अज्ञानले, पापले गर्दा जन्मनुपर्छ। जन्मनुभन्दा अगाडि गर्भमा अति कष्ट हुन्छ, अत्यन्त साँघुरो योनिद्वारबाट निस्कनुपर्दा भन् ज्यादा कष्ट हुन्छ। मृत्यु हुनुभन्दा अगाडि सयौँ बिच्छीले टोक्दा जस्तो अत्यन्त पीडा हुन्छ भनिन्छ। त्यही पीडा सहन नसकेर कति बालक मूर्च्छित हुन्छन् अनि मर्छन् रे। अतः यो पनि दुःख नै हो। त्यस्तै बुढ्याइँमा पनि शरीरमा अनेक कमजोरी देखिन्छन्। सबैतिरबाट उपेक्षित वृद्धले अनेक कष्ट सहनु पर्ने हुन्छ— यो पनि दुःखै हो। शरीरमा नाना प्रकारका रोगले आक्रमण गरेपछि हुने दुःखको त कुरै भएन। यी सबै कुराभन्दा दोष दर्शन गरी यी दुःखबाट मुक्त हुनका लागि तीव्र वैराग्यको उदय हुनुपर्छ। यी सारा दुःखबाट मुक्त गराइदिन सक्ने सर्वसमर्थ परमात्मामा पूर्ण समर्पित भएपछि दुःखबाट मुक्ति पाइएला। अथवा यी सबै दुःख शरीरसँग सम्बन्धित भएकाले यिनबाट मुक्ति पाउन शरीरलाई दृश्य बनाएर आफू द्रष्टा भएर, शरीरदेखि छुट्टिएर बस्न

सक्नुपर्छ । यसरी बुभनका लागि दुःखरूपी दोषलाई राम्ररी हेर्ने गर्नुपर्दछ ।
त्यसैले भनिन्छ—

जन्मदुःखं जरादुःखं मृत्युदुःखं पुनः पुनः ।

संसारसागरो दुःखं तस्माज्जाग्रत जाग्रत ॥

[जन्म दुःख हो, जरा पनि दुःख हो, मृत्यु त भन्नु दुःख नै हो । अतः संसाररूपी सागरमा सर्वत्र सदा दुःखैदुःख भएको हुनाले फेरि यस्तो दुःखमय सागरमा पर्न नपरोस् भनी ज्ञान आर्जन गर्न हाम्रा पूर्वाचार्यहरूले उपदेश गर्नुभएको छ ।]

असक्तिः— विषयादिमा अनुराग हुनु, प्रेम हुनुलाई आसक्ति भनिन्छ, अनुराग नहुनु, आसक्ति नहुनु असक्ति हो ।

अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु— आसक्ति हुनु अभिष्वङ्ग हो भने पुत्र, पत्नी, घर, परिवार आदिमा ज्यादा आफू बुद्धि, आफ्नो बुद्धि हुनु अभिष्वङ्ग भएको हुनाले ज्ञानका साधकहरूले अनभिष्वङ्ग हुनुपर्छ आफ्ना छोराछोरी, श्रीमान्, श्रीमती र घरपरिवारप्रति । ज्ञानमार्ग अत्यन्त कठिन छ । त्यसैले उपनिषद्को घोषणा छ—

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ।

(कठोपनिषद् १/३१४)

[त्रिकालज्ञ ज्ञानवान्हरू ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने पवित्रतम मार्गलाई छुराको दुवैतिर तिखारिएको पार गर्न नसकिने धारजस्तै दुर्गम (अत्यन्त कठिन) भनेर बताउँछन् ।]

पुत्रकलत्रादिमा पटक्कै आसक्ति नहुनुबाटै ज्ञानमार्गमा हिँड्न सजिलो हुन्छ, नत्र अवश्य गाह्रो छ ।

नित्यं च समचित्तत्वम् इष्टनिष्ठोपपत्तिषु सामान्यतया अनुकूल अर्थात् इष्टवस्तुको प्राप्तिमा सुख सन्तोषको अनुभव हुनु स्वाभाविक हो । त्यस्तै इष्टवस्तु प्राप्त नहुनु, अनिष्टवस्तु आइलाग्नुबाट दुःख र असन्तोषको अनुभव हुन्छ । तर यस्तो पनि अवस्था हुन सक्दछ अथवा अध्यात्मसाधकले परमपुरुषार्थ गरी त्यस्तो

अवस्थामा पुग्न सकिन्छ जहाँ इष्ट वा अनिष्ट प्राप्तिमा एकनास होइन्छ । अनुकूल र प्रतिकूलमा लाभ वा हानिमा समान भाव राख्नुबाट नै अध्यात्ममार्ग प्रशस्त हुन सक्छ । ज्ञानको इच्छा गर्नेले यसै ज्ञानको साधनालाई अवलम्बन गर्नुपर्छ । यस्तो साधनमा नित्य अभ्यास गरेमात्र ज्ञानको अधिकारी बन्न पाइन्छ ।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी— परब्रह्म परमात्मामा अनन्ययोगले, अभिन्नभावले, एकत्वरूप समाधियोगले अव्यभिचारित भक्तिले नै ज्ञानको अधिकारी बन्न सकिन्छ । परमात्मामा समर्पित भावनालाई अनन्ययोग भनिन्छ । यस्तो अनन्ययोगले ज्ञानको उपाधि प्राप्त गरेको छ यहाँ ।

विविक्तदेशसेवित्वम्— पवित्र र एकान्त स्थलमा बसी परमात्मचिन्तन गर्नु । यहाँ पवित्र भन्नाले गङ्गाकिनार, नदीकिनार, देवस्थल, एकान्त जङ्गल आदि र साधु, सन्त, महात्माहरूको कुटी, साधनास्थल, तीर्थ आदिलाई लिन सकिन्छ । यस्ता पवित्र र मानिसहरूको भीडभाड नभएको ठाउँबाट ज्ञान प्राप्त हुने हुनाले भगवान् श्रीकृष्ण ज्ञानको साधनलाई पनि ज्ञान नै हो भन्नुहुन्छ ।

जनसंसदि अरतिः— संस्कारहीन, विषयासक्त, भोगकामी, कुसङ्गतमा लागेका निम्नस्तरका मानिसहरूका समुदायमा बस्न नरुचाउनु । यस्ता विषयी, अनास्थावादी, आचारहीन मानिसहरूका सङ्गतले, बसउठ गर्नाले वा छिमेकमा बस्नाले पनि ज्ञानसाधनामा हानि हुने हुनाले यस्तामा उपेक्षा हुनु, प्रेम नहुनु आवश्यक छ ।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं— आत्मसम्बन्धी ज्ञानलाई अध्यात्मज्ञान भन्दछन् । त्यस्तो प्रकारको ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि नित्य निरन्तर प्रयत्नशील भइरहनुबाट नै ज्ञान प्राप्त हुन्छ । सद्गुरु अर्थात् श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका मुखबाट ब्रह्मका वा आत्माका विषयमा सुनुपर्छ, सुनेको तत्त्वका विषयमा मनन गर्नुपर्छ, त्यसपछि निदिध्यासन गर्नुपर्छ । अनिमात्र स्वरूपको साक्षात्कार हुन्छ । यो हो ज्ञानप्राप्त गर्ने वैदिक परम्परा र पद्धति ।

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्— तत्त्वज्ञान भनेको परमात्माको वा ब्रह्मको ज्ञान हो अर्थात् अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार हो । यति भए मोक्ष प्राप्ति हुन्छ । हाम्रो अन्तिम लक्ष्य हो मोक्ष । सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा नै हाम्रो वास्तव स्वरूप भएको

हुनाले त्यसलाई प्राप्त गर्ने उद्देश्यले नित्य, निरन्तर, तैलधारावत्, दीर्घकालपर्यन्त अध्यात्म साधनामा लागि रहनु नै यथार्थ ज्ञानसाधन हो ।

माथि उल्लेख गरिएका बीस प्रकारका साधनलाई ज्ञानसाधन भनिन्छ । यहाँ त भगवान् श्रीकृष्ण जुन साधनद्वारा ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यसलाई ज्ञान नै हो भन्नुहुन्छ । अमानित्व स्वयंमा ज्ञान होइन ज्ञानको साधन हो, तापनि ज्ञानमा पुर्‍याउने हुनाले ज्ञान नै हो भनिन्छ । यीभन्दा भिन्न, यिनका उल्टा, यिनका विपरीत स्थितिलाई अज्ञान भनिन्छ भन्नुहुन्छ । मानिता, दम्भ, हिंसा, क्रोध आदि बीसओटा कुरालाई अज्ञान भनेको छ । यी अज्ञानले अज्ञानको परम्परा रूप अज्ञानी संसारमा फसाइरहन्छन् । त्यस कारण यी बीस ज्ञानका साधनलाई ज्ञान भनियो र यिनको विपरीतलाई अज्ञान भनियो । मुमुक्षु, जिज्ञासु, साधु, सन्त, सज्जन, भक्त ज्ञानका साधनहरूलाई आफूमा आत्मसात् गर्दछन् र त्यही ज्ञान अरूलाई पनि दिन्छन् । यी आर्जन गर्नुपर्ने दैवी सम्पत्ति हुन्, सदगुणावली हुन् । यी एक आपसमा अन्योन्याश्रित पनि छन् । जसरी लोकमा पैसाले पैसालाई तान्दछ भनिन्छ त्यस्तै 'सत्सङ्गले सत्सङ्गलाई अगाडि बढाउँछ' भनिन्छ । त्यसरी नै माथि उल्लेख भएका अमानित्व आदिले अदम्भित्व आदिलाई तान्दैतान्दै ल्याउँछन् । यी हामीभित्र भएका गाढधन हुन्, साधना, तपस्या, पुरुषार्थद्वारा आफ्नो हातमा, उपयोगमा ल्याउनुपर्‍यो अनि मात्र हामी धनी बन्दछौं । धन नभएर हामी गरिब भएका होइनौं, भएको धनलाई नचिनेर, नजानेर, प्रयोग गर्न नसकेर गरिबीको लल्लरी गाएर अरूसँग भिक्षा मागेर हिँडिरहेका छौं । ज्ञान हामीसँग छ, ज्ञानका साधन हामीसँगै छन् तर सो कुराको ज्ञान भएन । साधु, सज्जन, ज्ञानी गुरुले भगवान्‌ले त्यो धनको भण्डार, ज्ञानको खानी देखाइदिनुहुन्छ । भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनका माध्यमबाट हामी जिज्ञासु, मुमुक्षुहरूलाई श्रीमद्भगवद्गीताको माध्यमबाट हामी सबैमा ज्ञानको ढोका खोलिदिनु भएकै छ, हामी आफ्नै भित्र पस्नुपरेको छ ।

यी भए ज्ञानका लक्षण । अब ज्ञानीका लक्षणतिर लागौं । श्रीकृष्णले गीताको द्वितीय अध्यायको पचपन्नौं श्लोकदेखि अन्ताउन्नौं श्लोकसम्म ज्ञानीको केही लक्षण बताउनुभएको छ । ती यस प्रकार छन्—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यी सबै नै स्थितप्रज्ञका लक्षण हुन् । स्थितप्रज्ञ भनेको जसको प्रज्ञा, बुद्धि, दर्शन, साधना, ज्ञान अविचलित छन्, दृढ छन्, परब्रह्म परमात्मामा युक्त भएका छन्, सांसारिक विषयले पटककै हल्लाउँदैनन् त्यस्ता ज्ञानवान् जीवनमुक्त महापुरुष नै स्थितप्रज्ञ हुन् । ज्ञानीको लक्षण थाहा पाएपछि ज्ञानी बन्न सकिन्छ ।

हे पार्थ ! जसले मनका सम्पूर्ण कामनाहरूलाई रात्रिसँग छोडिदिएको छ, जरैदेखि उखेलेर बोधपूर्वक, दोषदर्शनपूर्वक मिल्काइदिएको छ र आफू आफैमा सन्तुष्ट भएर, प्रसन्न भएर बसेको छ त्यस्ता महापुरुष नै स्थितप्रज्ञ हुन् ।

कुनै पनि कारणले भएको दुःखमा जसको मन पटककै विचलित हुँदैन र कुनै किसिमको पनि सुखमा स्पृहारहित हुन्छ अर्थात् दुःखमा आत्तिदैन र सुखमा मात्तिदैन र जो राग, द्वेष र भयमुक्त छ— यस्तो स्थितप्रज्ञ ज्ञानीलाई नै मुनि भनिन्छ । यो पनि ज्ञानीकै लक्षण हो ।

ज्ञानी शुभ कुरा पाइयो भने त्यसको प्रशंसा गरेर फुर्किन्न र अशुभ कुरा आयो भने त्यसको निन्दा पनि गर्दैन । यस्तो समतायुक्त सुदृढ बुद्धि भएका र आत्मस्वरूपमा प्रतिष्ठित भएका ज्ञानी नै वास्तवमा स्थितप्रज्ञ अर्थात् ज्ञानी हुन् ।

कछुवाले आफ्ना अङ्गहरूलाई आफूमा लुकाएभैं आफ्ना इन्द्रियहरूलाई आफूभित्रै समाहित गरेर आफ्नो बुद्धि र मन परब्रह्म परमात्मामा नित्य-निरन्तर लगाइरहने महामना नै ज्ञानवान् हुनुहुन्छ । उहाँको प्रज्ञा स्थित भएर रहेको हुन्छ ।

यसरी ज्ञानवान्को लक्षण भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा बताएर ज्ञानी बन्न सिकाउनुभएको छ । स्थितप्रज्ञको आचरण कस्तो हुन्छ त भन्दा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २/७१)

[जसले सम्पूर्ण विषयलाई परित्याग गरेर कुनै आशा इच्छा नराखीकन, अहम् (म) र मम (मेरो) भावले रहित भएर संसारमा विचरण गरेका छन् तिनले सदा शान्ति र मोक्ष प्राप्त गर्दछन् ।]

स्थितप्रज्ञ (ज्ञानी) ले प्राप्त गर्ने यो ब्राह्मी स्थिति हो । यसलाई प्राप्त गरेपछि मानिस कदापि मोहित हुँदैन । अन्तिम वेलामा भए पनि यो स्थिति प्राप्त भयो भने त्यसले ब्रह्मनिर्वाण अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्दछ र जन्ममृत्युको चक्रमा पुर्नपुर्दै नभनी गीताको दोस्रो अध्यायको अन्त्यमा भगवान् भन्नुहुन्छ—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २/७२)

यसै गरी भगवान् श्रीकृष्णले गीताको द्वादशौ अध्यायको तेह्रौं श्लोकसम्म सम्पूर्ण कामना छोडेका र ज्ञानमा अटल निष्ठा भएका उत्तम कोटिका अक्षरोपासकहरूको केकस्तो लक्षण हुन्छ भनी विस्तृत वर्णन गर्नुभएको छ । सामान्यतया आफ्नो अत्यन्त प्यारो भक्त (ज्ञानीभक्त) को महिमा, त्यसको लक्षण बताउनुभएको हो तापनि अद्वेष्ट्य सर्वभूतानां देखि लिएर श्रद्धधाना मत्परमा सम्मका सम्पूर्ण लक्षण ज्ञानीमा नै मिल्ने हुनाले यी पनि ज्ञानी नै हुन् । यस्ता निर्गुण उपासकहरू वा ज्ञानी भक्तहरूलाई भगवान्ले आफू नै हुँ— ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् भन्नुभएको छ ।

यसै क्रममा गीताको चतुर्दश अध्यायको बाइसौं श्लोकदेखि अध्यायको अन्तिमतिर पच्चीसौं श्लोकसम्म गुणातीत पुरुषको लक्षण बताउनुभएको छ । यो पनि ज्ञानीकै लक्षण हो । प्रकाशं च प्रवृत्तिं च देखि लिएर सर्वाभ्यपरित्यागीसम्मका चार श्लोकमा गुणातीत ज्ञानवान्का लक्षण बताइएका छन् ।

अब 'स्थितप्रज्ञ' (गीता २) भए पनि 'भगवान्को अत्यन्त प्यारो भक्त' (गीता १२) भए पनि वा 'गुणातीत' (गीता १४) भए पनि वास्तवमा एकै तत्त्व भनी

बुभ्नुपर्दछ । स्थितप्रज्ञ र गुणातीत त ज्ञानी नै हुन् । यसमा शङ्का लाग्ने भए तापनि लक्षणहरू हेर्दा ज्ञानीसँगै मिल्ने भएकाले र भगवान्का अत्यन्त प्यारा भइसकेका हुनाले ती त आज वा भोलि अवश्य ज्ञानी भएर मुक्त हुन्छन् । अतः यस्ता ज्ञानीहरूका लक्षण जानेर ती-ती लक्षण आफूमा आर्जन गर्ने हामीले प्रयास, प्रयत्न, साधना र पुरुषार्थ गर्नुपर्छ । ज्ञान र ज्ञानीको लक्षण बताउनुको आशय हो— यतैतिर श्रद्धा, भक्ति, विश्वास बढाउनु । ज्ञान गरेर ज्ञानी बन्नु अनि मोक्षलाभ गर्नु हाम्रो परमपुरुषार्थ हो । हाम्रा मोक्षपरक सम्पूर्ण शास्त्रहरूको मूल प्रतिपाद्य विषय पनि यही नै हो ।

हामी ज्ञान र ज्ञानीको लक्षण राम्ररी जानौं, बुझौं र आफू पनि साधना र तपस्या, त्याग र पुरुषार्थद्वारा ज्ञानी बनौं, मुक्त बनौं । यसैमा हाम्रो आत्यन्तिक कल्याण छ ।

(जनक, वर्ष ९ अङ्क ९)

शिवमस्तु !

ॐ

२३. ज्ञान र विज्ञान

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ९।१)

माथि बताइएको अत्यन्त रहस्यमय ज्ञान, गोप्यतम ज्ञान हो— वासुदेवः सर्वमिति (गीता ७।१९), आत्मैवेदं सर्वम् (छान्दोग्योपनिषद् ७।२।२), एकमेवाद्वितीयम् (छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१) जे जति हो त्यो सारा वासुदेव परमात्मा नै हुनुहुन्छ, आत्मा नै यो समस्त जगत् हो, ब्रह्म एक हो, अद्वितीय छ। इत्यादि श्रुतिस्मृतिबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने परब्रह्मपरमात्माको अपरोक्ष ज्ञानबाट मात्र मुक्ति मिल्छ। मोक्षको साक्षात् साधन त ज्ञान नै हो। त्यस्तो ज्ञानलाई आफ्नो जीवनमा उतारेर, अनुभवमा ल्याएर आफू मुक्त हुनु विज्ञान हो। जीवनमा, अनुभवमा आएको ब्रह्मात्मैक्यज्ञान अर्थात् जीवात्मा र परमात्माको एकताबोध स्वरूप ज्ञान नै विज्ञान हो। यसरी विज्ञानले प्रमाणित गरेको ज्ञान तिमीले प्राप्त गर्छौ भने हे अर्जुन ! तिमी अशुभ अर्थात् जन्ममृत्युरूप पापबाट सदाका लागि छुटकारा पाउनेछौ। दोषदृष्टि नभएका तिमीलाई म यस्तो अत्यन्त गोप्य एवं रहस्यमय शास्त्रीय कुरा बताउँछु भनी श्रीकृष्णले अर्जुनलाई श्रीमद्भगवद्गीताको नवम अध्यायको पहिलो श्लोकमा भन्नुभएको हो।

सैद्धान्तिक कुराको बोध हुनु ज्ञान हो भने त्यसको अनुभव हुनु, जीवनमा उत्रनु विज्ञान हो। विज्ञानविनाको ज्ञान त अर्काका लागि होला, पाण्डित्यप्रदर्शन गर्नका निमित्त काम लाग्ला— त्यत्ति हो। त्यसैले भगवान् श्रीकृष्णले 'विज्ञानसहितं ज्ञानम्' भन्नुभएको हो। कुरो जान्नु ठूलो कुरो होइन, जानेका र बुझेका कुरालाई आफ्नो जीवनका लागि कामयाबी बनाउनु साह्रै ठूलो कुरा हो।

ज्ञान त अनुवाद हो, विज्ञान अनुभव हो । श्रुति जानेका, विधिपूर्वक वेद पढेका, अर्थ जानेका, अरूलाई बताउन सक्ने श्रोत्रिय हुन्छन् भने ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार गरेका मुक्तपुरुष ब्रह्मनिष्ठ हुन्छन् । अतः श्रोत्रिय मात्र भएर हुँदैन, ब्रह्मनिष्ठ नै हुनुपर्छ । विज्ञानी भनेका अनुभवी ज्ञानी हुन् ।

व्यवहारमा पनि अनुभव नै पाको हुन्छ केवल सिद्धान्तबोधभन्दा पनि । वैज्ञानिकहरूले प्रत्येक सिद्धान्तलाई व्यावहारिक रूपमा प्रयोग गरेर मात्र प्रमाणित गरेका हुन्छन् । भौतिकविज्ञान (Physics), रसायनविज्ञान (Chemistry), जीवविज्ञान (Biology), भूगोल (Geography) आदि सम्पूर्ण शास्त्र प्रयोग गरेर एउटा निचोडमा, निर्णयमा पुगेका हुन्छन् । त्यस्तै अध्यात्मशास्त्र, वेदान्तदर्शनमा पनि प्रयोगात्मक अनुभव हुनैपर्छ, कोरा सिद्धान्त वा दर्शनले मात्र पुग्दैन । पुस्तक लेखनका लागि वा अरूलाई बताउन, प्रवचन गर्न, पाण्डित्य देखाउनका निमित्त त उपयोगी होला त्यस्तो सैद्धान्तिकमात्र ज्ञान । जीवनमा, व्यवहारमा आए मात्र ज्ञानको उपयोगिता, उपादेयता सिद्ध भयो अन्यथा परोपदेशे पाण्डित्यम् मात्र भयो ।

भगवान् वेदव्यासले श्रीमद्भगवद्गीताको सातौँ अध्यायको नामकरण गर्नुभयो— ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः भनेर । यस अध्यायको द्वितीय श्लोकमा भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ७।२)

[म तिमीलाई विज्ञान र अनुभवले सहित भएको ज्ञान निःशेषरूपले बताउने छु । यसरी अनुभवले खारिएको, प्रयोगात्मकरूपले प्रमाणित भएको विज्ञानजन्य ज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि अरू जान्नुपर्ने कुनै कुरा पनि बाँकी रहनेछैन ।]

गीताको सातौँ अध्यायदेखि बाह्रौँ अध्यायसम्म भक्तिमिश्रित ज्ञानको चर्चा भएको हुनाले यसलाई उपासना किंवा भक्तिप्रधान षट्क भनिन्छ । यहाँ प्रत्येक श्लोकमा भक्तिलाई प्रधानता दिएर ज्ञानको प्रतिपादन गरिएको छ । सोहीँ, सत्रौँ र अठारौँ श्लोकमा चार प्रकारका भक्तको परिचय, लक्षण, तिनको विशेषता आदिको राम्रो जानकारी दिइसकेपछि श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ७।१७)

आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी र ज्ञानी यी चारै प्रकारका मेरा भक्तहरूमध्ये निरन्तर समर्पित भएर ममा लागेको अनन्य भक्त त ज्ञानी भक्त नै भएको हुनाले मेरा लागि त्यो नै श्रेष्ठ भक्त हो । यसको कारण के पनि हो भने म ज्ञानी भक्तको सर्वस्व नै हुँ र तिनको म अत्यन्त प्रिय पनि छु । जसरी उसका लागि म सर्वात्मभावेन प्रिय छु त्यसै गरी मेरा लागि त्यस्तो ज्ञानीभक्त अत्यन्त प्यारो छ । ज्ञानीभक्त कुरो बुझेको हुनाले त्यागी भएको हुनाले, साधनसम्पन्न भइसकेको हुनाले ज्ञानी हो, त्यसैले भक्त हो । अनि अनन्य भक्त भएको हुनाले, भगवान्मात्र आफ्नो आधार र अधिष्ठान मानी सर्वात्मभावले उहाँमा नै समर्पित भएको हुनाले भक्त हो, त्यसैले ज्ञानी हो । यही हो विज्ञानले सहित भएको ज्ञान भनेको । अनि त भगवान् ठोक्नुवा गरेर भन्नुहुन्छ—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ७।१८)

मेरा भक्तहरू आ-आफ्ना क्षेत्रमा श्रेष्ठ छन् तापनि ज्ञानी भक्त त मेरा आत्मा नै हुन् । यसको कारण के हो भने इन्द्रियनिग्रही एवं सदासर्वदा ममा नै चित्त लगाएका, मभन्दा भिन्न वस्तुमा आफ्नो चित्त नलगाएका त्यस्ता ज्ञानी भक्तले आफ्नो अन्तिम गति ममा नै समाहित गरेका हुन्छन् । त्यसैले ती त मेरा आत्मा नै हुन् ।

भक्ति दर्शन हो, सिद्धान्त हो भने आत्मा अनुभव हो । भक्तिबाट नै ज्ञान हुने हो भने ज्ञानचाहिँ विज्ञान हो । यसरी भक्तिको अन्तिम गन्तव्य ज्ञान नै हो । ज्ञानविनाको भक्ति भक्तिविनाको ज्ञान एकाङ्गी हुन्छ अथवा पूर्ण भएको मानिँदैन । विज्ञानसहितको ज्ञान नै अन्तिम उपलब्धि हो । रोगीले औषधिका विषयमा राम्रो जानकारी लिनु, त्यसको उपयोगिता, प्रयोगविधि आदि र औषधिमामा भएका विभिन्न तत्त्वहरूका विषयमा यथातथ्य जान्नु कुनै ठूलो कुरो होइन बरु

त्यो औषधि प्रयोग गरेर आफू रोगबाट पूर्णरूपमा मुक्त हुनु, स्वस्थ हुनु महान् कुरो हो ।

श्रुति, युक्ति र अनुभूतिद्वारा प्रमाणित सदुक्तिलाई नै स्वीकार्य, ग्राह्य वा अनुकरणीय हो भनी हाम्रा वेदादि शास्त्रले र हाम्रा अनुभवी, शास्त्रवेत्ता, पूर्वाचार्य महापुरुषहरूले घोषणा गरेका छन् । यही नै हाम्रो वैदिक सनातन परम्परा पनि हो । टुप्पोबाट पलाएका वा व्यक्तिविशेषले आफ्ना सपना र कल्पनाबाट शुरू गरेका सिद्धान्तलाई हामी वैदिकहरू मान्दैनौं । हामीलाई त विज्ञानले सहित भएको ज्ञान चाहिन्छ । मेरो अनुभव हो विज्ञान । वेद भनेको ज्ञान हो । वेदलाई वा वैदिक सिद्धान्त वेदले प्रतिपादन गरेको मर्यादा, आर्दश, श्रुतिप्रस्थान आदिलाई मैले युक्तिद्वारा अनुभूतिमा ल्याएँ भने त्यो विज्ञान भयो । कोरा सिद्धान्त घोकेर कण्ठ सुनाउँदैमा काम सकिँदैन ।

वर्तमानकालको भौतिक विज्ञानले पनि सिद्धान्त मात्रलाई स्वीकार कदापि गरेको छैन । त्यसलाई प्रयोगको भट्टीमा हालेर हो भनेपछि वा कसीमा घसी ख गरेपछि मात्र त्यो सर्वस्वीकृत विज्ञान बन्दछ ।

ज्ञान र विज्ञानको बीचमा दूरी पटकै छैन, बुझेका खण्डमा । जति कुरो बुझिएन उति दूरी पनि बढ्दै जान्छ । यही नै वैदिक र आधुनिक विज्ञानले प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त र व्यवहार पनि हो । अतः हामी पनि ज्ञानी बनेौं विज्ञानले सहित भएका ।

(अनन्त धारा, अङ्क १६।२०६७)

शिवमस्तु !

२४. ज्ञान के हो ? विज्ञान के हो ?

भौतिक जगत्मा आस्था राख्ने, देह र गेहमा ज्यादा प्रेम गर्ने भौतिकवादीहरूका लागि वैज्ञानिक आविष्कारका रूपमा नयाँ नयाँ वस्तुहरू, उपकरणहरू विज्ञानले दियो। त्यसैले प्राप्ति त भयो तर आध्यात्मिक ज्ञानले दिने शाश्वत एवं अखण्ड तृप्ति भएन। त्यसै गरी भौतिक विज्ञानले—

१. सुख दियो, आनन्द दिएन।
२. शिक्षा दियो, विद्या दिएन।
३. सम्पत्ति दियो, शान्ति दिएन।
४. रोगको औषधी दियो, निरोगिता दिएन।
५. भोगका सामग्री र भोगवासना दियो तर योगका सामग्री र योगसंस्कार दिएन।
६. राग दियो, त्याग दिएन।
७. आसक्ति त दियो तर विरक्ति दिएन।
८. बाहिर फर्कन, बाहिरतिर हेर्न सिकायो तर भित्र पस्न सिकाएन।
९. भुजा गर्न सिकायो, पूजा गर्न सिकाएन।
१०. विज्ञान—विज्ञान भन्यो तर ज्ञान—ज्ञान भनेन।
११. अधिकारको पाठ घोकायो तर कर्तव्यबोध गराएन।
१२. शान्तिको सेता परेवा उडायो तर क्रान्तिका नाराका साथै हत्या, हिंसा र नरसंहार रोक्न सिकाएन।

-
१. यहाँ ज्ञान भनेर जीवात्मा र परमात्माको एकता बोधक ब्रह्मसाक्षात्कारलाई र विज्ञान भनेर जड, भौतिकवादी, पाञ्चभौतिक विषयज्ञानलाई लिइएको छ।

१३. वैज्ञानिक आविष्कार त भयो तर राजनीतिका नियन्त्रणमा बस्नुपथ्यो ।
 १४. चक्रव्यूहमा पस्न सिकाइयो, निस्कन सिकाइएन ।
 १५. भूतजन्य र इन्द्रियगम्यलाई मात्र प्रमाण मानियो तर भूतातीत, इन्द्रियातीत सत्यमा दृष्टि पुगेन ।

जड भौतिक वस्तुको खोज भयो, चेतन आत्मा त कता हो कता ! वैज्ञानिक, भौतिकवादी, संसारी, भोगवादीले स्वास्नी, छोराछोरीलाई माया गर्न जाने तर आमा बाबुलाई भक्ति गर्न जानेनन् । वैज्ञानिकहरूले पृथ्वीलाई खरानी पार्न सक्ने एटम, हाइड्रोजन आदि बम बनाए तर एक जना मान्छेलाई मुक्त गराउने बाटो पहिल्याइएन । वैज्ञानिकहरूले जिउँदालाई मार्न सके, मरेकालाई बचाउन सकेका छैनन् । वैज्ञानिकहरूमा सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्म बुद्धि त छ तर नित्यानित्य छुट्याउने विवेक भएन । ज्ञानीमा विवेक छ, विराग छ, समदमादि षट्सम्पत्ति र मुमुक्षुता छ, वैज्ञानिकमा छैन ।

विज्ञान यो लोकमात्र मान्दछ, ज्ञानले परलोकमा पनि विश्वास गरेको छ । विज्ञान आत्माको खोज गर्दैन ज्ञान आत्माको, ईश्वरको र ब्रह्मको समेत खोजी गर्दछ । विज्ञान वेद, उपनिषद्, पुराण आदि शास्त्रलाई प्रमाण मान्दैन ज्ञान माथिका सारा शास्त्रलाई प्रमाणका रूपमा मान्दछ । अध्यात्मज्ञानले आफ्नो जीवनको अन्तिम, उपलब्धि किंवा लक्ष्य बनाएको छ मोक्षलाई, मुक्तिलाई तर विज्ञानले भुक्तिलाई नै अन्तिम गन्तव्य मानेको छ । वैज्ञानिकहरू मृत्युदेखि डराउँछन् तर ज्ञानी डराउँदैनन् । ज्ञानीहरू देहलाई, गेहलाई अनि यो निखिल विश्व ब्रह्माण्डलाई नै नाशवान् मानी यसमा आसक्त हुँदैनन्, वैज्ञानिक यसैलाई सर्वस्व मानी यसैको संरक्षणमा आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति र सम्पत्ति लगाउँछन् । वैज्ञानिकहरू देखिएकामा ज्यादा विश्वास गर्दछन् तर ज्ञानीहरू नदेखिएकामा पनि आस्था राख्छन् शास्त्रका आधारमा ।

हामी साधकहरू र अध्यात्म क्षेत्रका वेदान्तीहरू वेद, उपनिषद् आदि शास्त्र मान्दछौं, गुरुलाई साक्षात् परब्रह्म हुन् भन्दछौं र तीर्थ, मन्दिरमा गएर चित्तशुद्ध गर्दछौं । चित्त शुद्धिकै लागि व्रत बस्छौं, तपस्या गर्दछौं, दान, ध्यान र अन्त्यमा ज्ञान गर्दछौं र मुक्त हुन्छौं । तर वैज्ञानिकहरू न त शास्त्र, न त गुरु मान्दछन्, न त

पूजा, पाठ, तीर्थ, व्रत नै गर्दछन् न त मन्दिरमा नै जान्छन्। व्यक्तिगतरूपमा अध्यात्ममा आस्था राख्नु बेग्लै कुरा हो।

विज्ञानलाई मान्छे जन्मनु भन्दा अगाडि कहाँ थियो थाहा छैन, खोजी नै गरेको छैन तर अध्यात्मज्ञानलाई थाहा छ - आफ्नो पूर्वजन्मको खोजी गरेको छ, पुरानहरूमा यस्ता घटना थुप्रै पाइन्छन्, पूर्वजन्मका विषयमा।

विज्ञानले वर्तमान जीवभन्दा पछाडि के हुन्छ भन्ने विषयमा केही ठोस निर्णय गर्न सकेको छैन। विज्ञान वर्तमान जीवनमा नै सीमित छ। तर ज्ञानपरक अध्यात्मशास्त्रले यसभन्दा पछाडिका जीवनमा व्यापक प्रकाश पारेको छ। आएको ठाउँ र जाने ठाउँका विषयमा हाम्रा धर्मशास्त्रले विस्तृत विवेचना गरेका छन्। पूर्वजन्ममा शुभकर्म, पुण्यकर्म, धर्मकर्म गरेकै हुनाले हामी वर्तमान जीवनमा मनुष्य भएर आएका हौं। त्यसमा पनि विवेकी, विचारवान्, यो लोक र परलोकका विषयमा चिन्तन गर्न सक्ने भएका छौं। आजको जीवन पवित्र, शुद्ध र सार्थक भयो भने भविष्य उज्ज्वल हुने कुरामा शङ्का छैन। अध्यात्मविद्या, ब्रह्मविद्या, वेदान्त, उपनिषद्विद्या पढेका सद्गुरु आदिले आफ्ना उपसन्न शिष्यहरूलाई उपदेश दिने क्रममा भनेका छन्—

सत्यं वद। धर्मं चर। ... मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव।

(तैत्तिरीयोपनिषद् १,११।१,२)

[सत्य बोल। धर्म गर। आमालाई देवताजस्तै मान। बाबुलाई देवताजस्तै मान। गुरुलाई देवताजस्तै मान। पाहुनालाई देवताजस्तै मान।]

वैज्ञानिकहरू यस प्रकारको शिक्षा, उपदेश, आफ्ना छात्र-छात्राहरूलाई दिंदैनन्। विज्ञानका पाठ्यपुस्तकहरूमा यस्ता उपदेशावली पाइँदैनन्। विज्ञानले स्वर्ग र नरकादिको कल्पनासम्म पनि गर्न सकेको छैन, अध्यात्मविद्याले यो लोकदेखि परलोकसम्मका तीन लोक (स्वर्ग, नरक, मर्त्य) चौध भुवनको समेत चर्चा गरेको छ, बयान गरेको छ। विज्ञान देवता मान्दैन, हामी अध्यात्ममार्गका यात्री तेत्तीसकोटी देवता मान्दछौं। हामी देवतामा पनि साकार-निराकार, सगुण-निर्गुण, सगुण-साकार, निर्गुण निराकार अनि सगुण निराकार आदि मान्दछौं।

विज्ञानले बम बनायो, गोली बनायो, बन्दुक बनायो र मान्छेलाई मार्न सिकायो बचाउन सिकाएन । रुखलाई काट्न र तोड्न सिकायो जोड्न सिकाएन । ब्रह्मविद्याले, ज्ञानले छुट्टिएको भान भएको जीव र ब्रह्मलाई बोध गर्न, जोड्न सिकायो र मान्छेलाई नमर्ने, अमर बनायो ।

विज्ञानले मान्छेलाई शरीरसँग टाँसिन सिकाएको छ तर ज्ञानले शरीरदेखि छुट्टिन सिकाएको छ । अध्यात्मविद्याले भनेको छ - शरीर होइनौं, मन, बुद्धि, इन्द्रियादिको संघात, चित्त, अहङ्कार आदि पनि तिमी होइनौं । कर्ता, भोक्ता, प्रमाता तिमी होइनौं भन्छ अध्यात्मशास्त्र तर विज्ञान यो कुरा स्वीकार गर्न तयार छैन ।

अब निष्कर्षमा भन्न सकिन्छ - विज्ञान व्यवहारको पछिसम्म कामयाबी छ तर परमार्थसुधारका लागि ज्ञानमात्र समर्थ छ । ज्ञानी बन्यो भने सदा शान्ति, आनन्द र तृप्तिको अनुभव हुन्छ । तर वैज्ञानिकमा कहिल्यै सन्तुष्टि र तृप्तिको अनुभूति हुँदैन, भए नयाँ-नयाँ आविष्कार कसरी हुन्थ्यो । ज्ञान चेतन आत्मासँग सम्बन्धित छ तर विज्ञान जड, भौतिक, अनात्मपदार्थसँग । विज्ञानले जाग्रत र स्वप्नसम्म देखेको छ तर सुषुप्ति त देखेको छैन भने तुरीय त कता हो कता !

ताजा र सफामा दृष्टि दियो विज्ञानले तर पवित्रतामा दृष्टि पुगेन । विज्ञानले गर्दा मान्छे मान्छेमा अविश्वास बढ्यो प्रेम, मैत्री, विश्वास देखावटी मात्र भए । भौतिकवाद भन्छ - खाऊ, पिऊ, मोज गर । अध्यात्मवाद भन्छ - आफ्नो र सबैको कल्याण गर ।

यस लोकमा खाने, लगाउने र नाच्ने कला र सभ्यता सिकायो तर परलोकमा बाँच्ने शिक्षा सिकाएन विज्ञानले । यस लोकसँग मात्र, यही देह र गेहसँग मात्र गाँसिएको र टाँसिएको छ विज्ञान । परलोक, सूक्ष्म र कारण शरीर आदिको विषयमा मौन देखिन्छ विज्ञान ।

आजको जड भौतिकवादसँग वर्तमान विज्ञान नजिकै छ । त्यसैले चार्वाक दर्शन भँ यस लोकमा मात्र सीमित छ । विज्ञानले परलोक देखेकै छैन । विज्ञान भौतिकवादी दर्शनमा मात्र विश्वास गर्दछ अध्यात्मवादमा पटकै गर्दैन ।

विज्ञान अविनाशी ईश्वरमा आस्था राख्छैन, नाशवान्, नश्वर जीव र जगत्मा मात्र अल्मलिएको छ । विज्ञानले आजलाई मात्र देखेको छ, हिजो र भोलिसम्म दृष्टि नै पुगेको छैन । विज्ञानले अंगुलीमाल त धेरै बनायो तर एउटासम्म पनि बुद्ध बनाउन सकेन । रावण, हिरण्यकशिपु, दुर्योधन आदि बनायो राम, कृष्ण आदि बनाएन ।

वैज्ञानिकमात्र भएर पुग्दैन ज्ञानी पनि बन्नुपर्छ । आध्यात्मिक ज्ञानी भएर भौतिक विज्ञानलाई साधनमात्र माने हुन्छ, साध्य होइन । वैज्ञानिकहरूले वैज्ञानिक अर्थात् भौतिक आँखाले ईश्वरको दर्शन पाएका छैनन् परन्तु ज्ञानवान्हरूले प्रज्ञा चक्षुले ईश्वरको साक्षात्कार गरेका छन् । विज्ञानले देखिएको पाञ्चभौतिक पिण्डको स्थूल शरीरलाई मात्र साँचो मानेको छ । ज्ञानले, अध्यात्मविद्याले सूक्ष्म र कारण शरीर समेत मानेको छ । विज्ञान संसारमा नै अल्मलिएको, रुमल्लिएको र रमाएको छ तर ज्ञानले यो भौतिक संसारलाई सत्य नमानेकाले न त अल्मलिएको छ न त रमाएको नै । ज्ञानले जगत्लाई दृश्य बनाएर आफू (आत्मा) लाई द्रष्टा मानेको छ, साक्षीमा अनि ब्रह्ममा स्थापित गरेको छ । त्यसै कारण वेद-वेदान्तको सिद्धान्त छ -

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

[ब्रह्ममात्र सत्य हो, जगत् मिथ्या हो । जीव नै ब्रह्म हो, अरु होइन ।]

चार्वाक दर्शनका अनुयायी वैज्ञानिक हुन् भने अध्यात्मदर्शन, आत्मदर्शन, वेदान्तदर्शनका अनुयायी ज्ञानी । विज्ञान यो शरीर, यो जगत्मा सीमित छ भने ज्ञान शरीरदेखि र जगत्देखि परको आत्माको, ईश्वरको, ब्रह्मको खोजी गर्दै ब्रह्मात्मबोध भएपछि शान्त हुन्छ । वर्तमानमा कमाएको भविष्यमा भोग गर्न पाइने सामान्य नियम हो । यो सामाजिक र नैतिक अनि आध्यात्मिक न्याय पनि हो । त्यसै कारण हाम्रो हातमा वर्तमान भएकाले यसलाई सकेसम्म पवित्र, नैतिक, चरित्रवान्, आध्यात्मिक र ज्ञानमय बनायौं भने ज्ञानद्वारा मोक्षपद प्राप्त हुन्छ र अर्को जन्म र मृत्युको चक्करमा घुम्नु पर्दैन । यो कुराको बोध गराउँछ वेदान्तले, अध्यात्मविद्याले, वर्तमान विज्ञानले होइन, भौतिक सोचाइले होइन ।

विज्ञानले सुविधा दिन्छ, सुख दिन्छ तर शान्ति र आनन्द दिन सक्तैन । विज्ञानले प्राप्ति गराएको छ, अनेक प्रकारका नयाँ नयाँ आविष्कार गरेर, नभएका वस्तुको प्राप्ति गराएर, मान्छेका अनेक प्रकारका आवश्यकताको पूर्ति गराएको छ तर भित्र अन्तरात्मा हुने तृप्ति, सन्तुष्टिको अनुभूति गराउन सकेको छैन । अतः सदा-सर्वदा आनन्दी हुने हो भने ज्ञानतिर लागिहालाँ, आध्यात्मिक, पारमार्थिक ज्ञानतिर ।

विज्ञानले राजनीतिको बुई चढेर विध्वंसकारी हातहतियार निर्माण गर्‍यो । भनिन्छ शक्तिशाली राष्ट्रहरूसँग भएका शक्तिशाली बम विस्फोट भए यो पृथ्वीलाई सात पटकसम्म खरानी बनाउन सक्छ रे । यस्ता हालाहल (विष) समानका नरसंहारकारी आविष्कार ज्ञानले, अध्यात्मले कदापि गर्दैन, गरेको पनि छैन । आज धन र धनीसँग विज्ञान छ, वैज्ञानिक सुविधा उपलब्ध छन् तर गरिबका भुप्रामा, छापामा विज्ञान पुगिसकेको छैन । पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश जस्ता प्रकृतिले, भूतले पक्षपात गरेको छैन तर भौतिक वैज्ञानिकले, वस्तुले पक्षपात गरेको छ । ठूला-ठूला वैज्ञानिक आविष्कार गरिबका पहुँचदेखि टाढा परेका छन् ।

भवननिर्माण, मार्गनिर्माण, पुलनिर्माण, नहरनिर्माण आदि भौतिक वस्तुको निर्माण गर्न विज्ञानले सिकायो तर निर्वाणको मार्ग देखाउन सकेन । साथै व्यक्तिको चरित्र निर्माणमा ध्यान पुर्‍याउन सकेन । मोजमज्जा, ऐसआराम, सुखसुविधा, जाँडरक्सी, चुरोटसुती, मनोरञ्जन, गानबजान, खेलकुद, दृश्यावलोकन, जुवातास आदि इत्यादि इन्द्रियहरूलाई क्षणिक सुख दिने भोगका सामग्री विज्ञानले बनायो, भोग्न सिकायो तर यी साराबाट उपराम हुने, निवृत्त हुने, टाढा हुने विराग पटकै सिकाएन ।

वैज्ञानिकहरूले अहिंसा परमो धर्मः भन्ने सिद्धान्तलाई जनमानसमा ल्याउन सकेनन् । प्राणीहरूलाई मार्नु, कतिको त मासु पनि खानुलाई वैज्ञानिकहरूले सहजरूपमा, सामान्यरूपमा लिए । डाक्टरहरू आफ्ना बिरामीहरूलाई “मासु खाऊ, कुखुरा आदिको फुल खाऊ” भनी सल्लाह दिन्छन् अनि स्वास्थ्य राम्रो हुन्छ रे । प्राणीले बाँच्ने अधिकार छैन ? के टाढाबाटाले, जान्नेसुन्नेले मात्र बाँच्ने

अधिकार छ ? ती निरीह, अनाथ, सोभा, बोल्न नसक्ने प्राणीले तपाईंहरूको आहारा बन्न, जिब्रोको स्वाद बन्नमात्र जन्म लिएका हुन् त ? के मान्छे शाकाहारी बनेर बाँच्न सक्तैन ? विज्ञानले सिकाउन नसकेका कुरा अध्यात्मले, वेदान्तले सिकाउँछ । कुनै पनि **“प्राणीको हिंसा नगर”** भनेर अध्यात्मशास्त्रले सिकाएको छ । वैज्ञानिकले मार्न, खान, लगाउन, नाच्न, गाउन, मोजमज्जा गर्न र जसरी भए पनि शरीरलाई सुविधा दिन-लिन सिके-सिकाए तर शरीरभन्दा माथिको, भित्रको आत्माको विषयमा पटकै दृष्टि पुर्‍याउन सकेनन् ।

आत्माको, ईश्वरको, ब्रह्मको ज्ञान गरी शाश्वत, सनातन, अखण्ड, परिपूर्ण, अविनाशी आनन्द र शान्ति लिन त अध्यात्मविद्याले, वेदान्तले, ज्ञानशास्त्रले सिकाएको छ । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

(अनन्त धारा, अङ्क २७, २०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

२५. ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म

ज्ञान (ब्रह्मज्ञान) ले ज्ञान (भ्रमज्ञान) लाई नष्ट पार्छ ।

सामान्य ज्ञान ज्ञान हो भने विशेष ज्ञान (अनुभवजन्य ज्ञान) विज्ञान हो ।

अनुवाद ज्ञान हो भने अनुभव विज्ञान हो । ज्ञान परोक्ष हो भने अपरोक्ष विज्ञान हो । अपराविद्या ज्ञान हो भने पराविद्या विज्ञान हो ।

तरति शोकमात्मवित् (छान्दोग्योपनिषद् ७/१/३) भनेको ब्रह्मसाक्षात्कार गरेकाले शोकबाट पार पाउँछन् भनेको त हो नि ।

आत्मज्ञान, साक्षात्कार, ब्रह्मज्ञान, ब्रह्मसाक्षात्कार, स्वरूपबोध, तत्त्वसाक्षात्कार, आत्मबोध, अपरोक्षानुभूति, ब्रह्मात्मैक्यबोध आदि विविध शब्दले देखाउन खोजेको अवस्था एकै हो- ब्रह्मबोधावस्था । यसो भए मुक्ति मिल्छ, फेरि जन्मनु पर्दैन, मर्नु पर्दैन । जीवन्मुक्तिको अवस्था यही हो । अखण्ड आनन्दको अनुभूति हुन्छ ज्ञानमा । तीनै प्रकारका तापले सताउँदैनन् ज्ञानीलाई । कोशातीत, कालातीत, अवस्थातीत हुन्छन् ज्ञानी ।

ज्ञान र विज्ञानको सामान्य परिभाषा यस्तो छ- ज्ञानम् क्ली (ज्ञा भावे ल्युट) । विशेषेण सामान्येन चाबोधयन् (हलायुधकोश) । गीतामा बताएभैं सविज्ञानं ज्ञानम् भनेको अनुभवयुक्त ज्ञान हो-

ज्ञानं ते तुभ्यम् अहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तम् इदं प्रवक्ष्यामि ।
(श्रीमद्भगवद्गीता २।२ को शाङ्करभाष्य)

ज्ञान- जान्नु, शास्त्रज्ञान, परोक्षज्ञान हो ।

विज्ञान- हुनु अनुभवमा ल्याउनु, आत्मसात् गर्नु, ब्रह्मज्ञान, अपरोक्ष ज्ञान प्राप्त गर्नु हो ।

यसरी ज्ञानलाई अनुभवमा ल्यायो भने फेरि केही ज्ञान बाँकी रहँदैन ।

आत्मवस्तु स्वयं नै ज्ञान हो, ज्ञात हो विज्ञान हो, अज्ञान पनि होइन, अविज्ञात पनि होइन । तर मायाको, वासनाको, भ्रमको कारण अज्ञान भयो, अविज्ञात भयो ।

आत्मा ज्ञान भएकाले यसलाई विषय गर्ने बुद्धिको वृत्ति पनि ज्ञान नै हो । आत्मा अपरोक्ष हो, प्रत्यक्ष गम्य हो, अभिन्न हो । अज्ञान दर्शनमा अपरोक्ष पनि परोक्ष हुँदोरहेछ । यही हो अज्ञानको, अविद्याको चमत्कार । ज्ञातव्य ब्रह्म हो, त्यसको उपाय पनि ब्रह्म नै हो ।

पुरुषार्थसाधनम्— पुरुषको प्रधान अर्थ या प्रयोजन मोक्ष हो । आफू ज्ञानस्वरूप भएर पनि अज्ञानले ढाकिदिएको हुनाले हामी दुःखी भएर, आफूलाई अज्ञानी मानेर संसारमा भाँतारिरहेका छौं । ध्यानभन्दा ज्ञान महान् हो । अभिज्ञान (अनुभवजन्य) भन्नु ठूलो हो ज्ञान (परोक्ष) भन्दा । ज्ञानलाई बुझ्नका लागि पहिले अज्ञानलाई बुझ्नुपर्छ ।

अ + ज्ञान = अज्ञान ।

ज्ञान = ज्ञान ।

वि + ज्ञान = विज्ञान ।

यी तीनैमा ज्ञान छ । ज्ञान सबैतिर छ र चाहिन्छ पनि ।

ज्ञान नभएको ज्ञान छ - अज्ञान ।

ज्ञान भएको ज्ञान छ - ज्ञान ।

अनुभवमा आएको ज्ञान छ - विज्ञान ।

यसरी तीनैओटा ज्ञान जान्यो भने ज्ञानमा पक्का हुन्छ ।

अनुभवजन्य ज्ञानचाहिँ साक्षात् मोक्षप्राप्तिको हेतु हो ।

विषयको ज्ञानदेखि ब्रह्मज्ञानसम्मलाई नै ज्ञान शब्दले द्योतन गर्दछ । सामान्यतः जान्ने जति सबै ज्ञानी । तर पारमार्थिक ज्ञानी त कोही-कोही मात्र । नजानेको जान्ने साह्रै कम छन् । जानेको जान्ने धेरै छन् । जान्दैन नजान्ने पटकै छैनन् । जान्ने र नजान्नेलाई पनि जान्ने त अति दुर्लभ छन् । यहाँ जानुको, सुनुको, भन्नुको, लेख्नुको, पढ्नुको, बोल्नुको महिमा होइन, हो त ब्रह्मका विषयमा जानु, सुनु, मनन गर्नु, निदिध्यासन गर्नु र ब्रह्मात्मैक्यबोध गरी मुक्त हुनु ।

अनुभवको कसीमा घोटिएको ज्ञान, अनुभवको आगामा पोलिएको ज्ञान, अनुभवको पुटमा पाक गरिएको ज्ञान नै विज्ञान हो , पुटित ज्ञान विज्ञान हो । अनुभवबाट निस्केको ज्ञान अनुभवमा आओस् भन्ने गुरुको, ईश्वरको सद्विच्छा हुन्छ—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ७/२)

अनुभव विनाको ज्ञान त कामै नलाग्ने शुष्क ज्ञान हो । यो त ज्ञानजस्तो ज्ञान हो, छाया ज्ञान । बरु जान्दैन नजान्नुमा आनन्द छ, जानेको छैन भन्यो दुक्कढाक्कै बस्न पाइन्छ । मोटामोटी शब्दको ज्ञान त भयो तर आफ्नो अनुभवमा ल्याएर पक्का, ठोक्नुवा गरेको छैन भने केही काम छैन । विषयजन्य छ भने त्यो पनि आध्यात्मिक क्षेत्रमा काम लाग्दैन, त्यस्तो ज्ञान जतिसुकै अनुभवमा खारिएको छ भने पनि त्यसले न त तीन प्रकारका ताप (आधिभौतिक ताप, आधिदैविक ताप र आध्यात्मिक ताप) बाट मुक्ति पाइन्छ न त आत्यन्तिक, निरतिशय, शाश्वत एवं अखण्ड आनन्दको अपरोक्ष अनुभूति नै गर्न पाइन्छ । अतः हामीलाई चाहिएको अनुभवजन्य ज्ञान त ब्रह्मात्मैक्य बोध नै हो, अद्वैतात्मज्ञान नै हो ।

विशुद्ध-विज्ञान-विरोचनाञ्चिता

विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते ।

उदेति कर्माखिलकारकादिभि-

र्निहन्ति विद्याखिलकारकादिकम् ॥

(रामगीता १५)

विज्ञानलाई अत्यन्त शुद्ध अनुभवजन्य ज्ञान भने पनि हुन्छ । वेदान्तका महावाक्यहरूले प्रतिपादन गरेको अद्वैत ब्रह्मतत्त्वलाई जीवात्मा ले अपरोक्षानुभूति गरेको स्वरूपस्थितिको अनुभव भने पनि हुन्छ, विशुद्ध अनुभवरूपी सूर्यले प्रकाशन गरेको सर्वोत्तम अखण्ड ब्रह्माकार वृत्तिलाई नै विज्ञान भन्दछन् ।

कर्म सम्पन्न गर्न कारक, क्रिया, कर्ता आदिद्वारा मात्र सम्भव छ तर विशुद्ध विज्ञानले भने कुनै कर्ता, कर्म, क्रिया आदिको अपेक्षा गर्दैन । यसबाट सिद्ध हुन्छ ब्रह्माकारवृत्तिमा प्रतिफलित चैतन्यले नै सम्पूर्ण अज्ञानलाई नष्ट गरिदिन्छ । यसैलाई

अनुभवजन्य ज्ञान वा विशुद्ध विज्ञान भनिन्छ । वस्तुको ज्ञानले वस्तुजन्य अज्ञानलाई नष्ट गर्ला तर आत्माको अज्ञानलाई अपसारण गर्न त विज्ञान नै चाहिन्छ । यही शास्त्रको निचोड हो ।

साधनद्वारा साध्य सिद्ध भएपछि साधनको आवश्यकता रहँदैन मात्र होइन साधनलाई पनि त्यागिदिनुपर्छ । गङ्गापार गरिसकेपछि डुङ्गाको प्रयोजन छैन । पार नगरुन्जेल डुङ्गा नभई हुँदैन । अज्ञान पनि छ, ज्ञान पनि छ अनि विज्ञान त नभई हुँदैन । अज्ञान जान्नुपर्छ पन्छउन, हटाउन । ज्ञान चाहिन्छ ज्ञान र विज्ञान चाहिन्छ हुन ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ९।१)

ज्ञान भनेको अखण्डाकार वृत्ति हो । यसैलाई वृत्त्यात्मिकाज्ञान भनिन्छ । अनुभवयुक्त ज्ञानलाई बुझेपछि, जानेपछि, संसारबन्धनबाट छुटकारा मिल्छ । भौतिक विज्ञान पनि अनुभवजन्य ज्ञान त हो नि । प्रयोगशालामा प्रयोग गरेर हो भने पछिमात्र प्रमाणित । त्यस्तै आध्यात्मिक ज्ञान पनि मनको, बुद्धिको नै प्रयोगशालामा प्रयोग गरेर हो भने पछि – अनुभवमा आएपछि विज्ञान बन्दछ ।

भगवान् श्रीकृष्णले **विज्ञानसहितं ज्ञानम् (९/१)** भन्नुभएको अनुभवमा आएको ज्ञानलाई नै हो । साधारण पुस्तकको ज्ञानलाई होइन । यस्तो अपरोक्ष ज्ञान भएपछि ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि मात्र मोक्ष प्राप्त हुन्छ । जन्ममृत्युरूपी आवागमनबाट पार पाइने त अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार नै हो ।

आत्माको ज्ञान, ईश्वरको ज्ञान, ब्रह्मको ज्ञानका अतिरिक्त शास्त्रको ज्ञान पनि अनुभवको कसीमा घोटेर शुद्ध ठहरिएको छ भने कामयावी भयो अन्यथा शास्त्रको घोकेर कण्ठ पारेको ज्ञानले काम दिँदैन, कल्याण गर्दैन ।

जड जगत्लाई पनि जान्नुपर्छ जड हो भनेर । अनि जड जगत्लाई अनित्य, परिणामी, दुःखदायी भनेर छोड्नुपर्छ । चेतन जीवलाई पनि जान्नुपर्छ चेतन हो भनेर । यो जीव पनि परिच्छिन्न छ, परिमित छ, सार्वत्रिक छ, अल्पज्ञ छ, सुखी-दुःखी छ भनेर यसदेखि माथि उठ्नुपर्छ । ईश्वरलाई पनि जान्नुपर्छ सर्वज्ञ छ, सर्वशक्तिसम्पन्न छ, छ ओटा ऐश्वर्यले सम्पन्न छ भनेर ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

(विष्णुपुराण ६/५/७४)

[भगवान्मा सम्पूर्ण प्रकारका शक्ति, सम्पत्ति, धर्म, कीर्ति, लक्ष्मी, ज्ञान आदिले सम्पन्न हुनुका साथै ज्ञान, वैराग्य आदि छ ओटा सर्वोपरि गुणविशिष्ट भएकालाई पनि भगवान् वा ईश्वर भनिन्छ ।]

ईश्वर पनि मायाविशिष्ट चेतन हो भन्ने जानेपछि माया विनिर्मुक्त अखण्ड, परिपूर्ण सच्चिदानन्द अद्वय ब्रह्मवस्तुलाई जान्नुपर्छ । यसरी क्रमैसँग जगत, जीव, ईश्वर भन्दा पनि परको, सूक्ष्म, व्यापक, निर्विशेष, निर्गुण, निराकार ब्रह्म र आफू (आत्मा) लाई अभेदरूपमा ज्ञान गरी अपरोक्ष अनुभव गर्नु नै विज्ञान हो । ज्ञानबाट आरम्भ गरेको यात्रा विज्ञानमा पुगेपछि टुङ्गिन्छ ।

परमपद, अन्तिम पुरुषार्थरूप मोक्ष प्रदान गर्ने बुद्धिविशेषलाई ज्ञान भनिन्छ भने बाहिरी संसारी, भौतिक वा अन्य अपराविद्या सम्बन्धी, प्रविधि सम्बन्धी, व्याकरणादि शास्त्र सम्बन्धी ज्ञानलाई विज्ञान भनिन्छ—

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

(अमरकोश, प्रथमकाण्डम् ३१०)

यसरी ज्ञान र विज्ञानलाई परिभाषित गर्ने हो भने पराविद्या ज्ञान हो, अपराविद्या विज्ञान हो । वर्तमान अवस्थामा विज्ञान, विज्ञानपरक शिक्षा, वैज्ञानिक समुन्नति, वैज्ञानिक सोचाइ आदि इत्यादि भनेर धुनधानै गुणगान गरिएको विज्ञान अर्थात् भौतिक विज्ञानलाई शिल्पशास्त्र भनेर अमरकोशले परिभाषित गरेको तथ्यलाई आधिकारिक मान्न सकिन्छ र ज्ञान भनेको मोक्ष प्रदान गर्ने ब्रह्मात्मैकत्वबोध नै हो ।

यही सत्यलाई अभि प्रामाणिक र शास्त्रीय मान्नका लागि महाभारत अनुशासनपर्वमा आएको विष्णुसहस्रनाममा परेको ज्ञान शब्द र उत्तम ज्ञानलाई अगाडि सार्न सकिन्छ—

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।

(महाभारत १३/१४९/६१)

विष्णुका हजार नाममध्ये एउटा हो ज्ञानमुत्तमम् । यसको भाष्य गर्दै शङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ— उत्तम मात्र होइन सर्वोत्कृष्ट ज्ञान, अनन्यज्ञान, अनवच्छिन्न ज्ञान, यस्तो ज्ञान नै परमात्मा विष्णु हुनुहुन्छ—

ज्ञानमुत्तममित्येतत् सविशेषणमेकं नाम ज्ञानं प्रवृष्टं अनन्यं सर्वस्वसाधनमिति ज्ञानमुत्तमम् ।

श्रुतिले पनि भनेको छ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (सर्वसारोपनिषद् १) ।

ज्ञान अर्कालाई बताउनका लागि मात्र आर्जन गर्ने होइन बरु आफ्नो जीवनमा उतार्नका लागि हो, अनुभवमा ल्याएर जीवनमा परिवर्तन ल्याउनका लागि हो । अनुभवमा नउत्रेको जीवन बाँच्ने कलामा, शैलीमा परिवर्तन नआएको ज्ञान त भार पो हुन्छ— **ज्ञानं भारः क्रियां विना ।**

शास्त्रका पंक्ति कण्ठ पारेर त्यही ओकलेका भरमा स्वामी, पण्डित, विद्वान् भनाउन चाहनेले अरूलाई त ठग्न ठग्न, आफैँलाई पनि ठगेका हुन्छन् । त्यस्तालाई त शास्त्रमा ज्ञानबन्धु भनेको छ । ज्ञानचाहिँ भएको छैन, ज्ञानीको अभिनय गर्दछ । त्यस्ता ज्ञानबन्धुलाई शास्त्रमा निन्दा गरिएको छ । शास्त्रमा बताएको सद्गुरुका मुखारविन्दबाट उपदेश दिइएको शास्त्रीय ज्ञानलाई श्रवण अनन्तर मनन, निदिध्यासन गरी आत्मसाक्षात्कार गरेको ज्ञान नै मोक्षका लागि सहायक सिद्ध हुन्छ । यस्तो अनुभवमा आएको ज्ञानबाट मात्र संसार बन्धनबाट मुक्त हुन सकिन्छ । अन्यथा विश्व ब्रह्माण्डकै ज्ञान भए पनि, विश्वकै अधिपति भए पनि आत्यन्तिक कल्याण भएन ।

उपनिषद्हरूले व्याख्या गरेको, उल्लेख गरेको, अज्ञानरूपी अन्धकारलाई नष्ट गर्न समर्थ भएको आत्मतत्त्वको ज्ञानलाई विज्ञान भनिन्छ—

विज्ञानमज्ञानतमः प्रशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः

(रामगीता ६)

भगवान् रामले उपनिषद्हरूद्वारा प्रतिपादित ब्रह्मतत्त्वको साक्षात्कार गराउन सक्ने, तत्त्वमसि आदि महावाक्यहरूद्वारा हुने जीव र ब्रह्मको एकताबोध गराउने विज्ञानमय ज्ञानको उपदेश लक्ष्मणलाई दिन लाग्नुभयो । यहाँ विज्ञान भन्नाले

श्रुतिप्रतिपादित अद्वैतात्मज्ञान हो । यो प्रकाश हो । यो मात्र अन्धकारलाई समूल नष्ट गर्न समर्थ छ । यो सामान्य विषयबोध गराउने ज्ञान नभएर अज्ञान नष्ट गर्ने विशेष ज्ञान हो, विज्ञान हो । सामान्यतया उपनिषद्, गीता आदि शास्त्रमा जहाँ जहाँ ज्ञानको प्रसङ्ग आएको छ, त्यहाँ त ब्रह्मज्ञान नै भनेर बुझ्नुपर्छ— ऋते ज्ञानान् मुक्तिः ।

ज्ञान नभईकन मुक्ति हुँदैन अर्थात् मुक्तिका लागि ज्ञान नै अनिवार्य हो, अरू उपाय नै छैन । कर्म, उपासना आदिले चित्तलाई शुद्ध, निर्मल बनाउनेमात्र हुन् । त्यसकारण विवेकी, विरागी, अधिकारी पुरुषले वेदान्तवाक्यबाट उत्पन्न हुने ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानविषयक विचारमा प्रवृत्त हुनुपर्छ—

तस्माद् बुधो ज्ञानविचारवान् भवेत् ।

(रामगीता १०)

रामगीतामा धेरै ठाउँमा ज्ञान, विज्ञान, विशुद्ध विज्ञान आदि शब्द आएका छन्, तिनले ब्रह्मज्ञानलाई नै उद्देश्य गरेका छन् । अतः जहाँ-जहाँ, जुन-जुन प्रसङ्गमा ज्ञान र विज्ञान शब्द प्रयुक्त भएका छन् त्यहाँ-त्यहाँ त्यस्तै सान्दर्भिक अर्थ लगाएर कुरोको चुरो बुझेर आत्मकल्याण गर्नु नै बुद्धिमानी हो । जे गरेर, जसो गरेर होस् ज्ञानलाई अनुभवमा उतारेर आत्मसात् भने गर्नुपर्दछ । आत्मोद्धारको अर्को बाटो छँदैछैन । शास्त्रको, वाक्यको, श्लोकको, शब्दको नाना प्रकारसँग, व्याकरणगत, निरुक्तगत, छन्दगत, काव्यगत, तर्कगत अर्थ लगाएर शब्द र वाक्यमा मात्र खेलेर, विद्वत्ता छाँटेर, पाण्डित्य प्रदर्शन गरेर, श्रोतालाई केही नजान्ने आफूमात्र सर्वज्ञ, वैयाकरण, वेदान्ती, तार्किक, नैयायिक, मीमांसक, योगी भनाउन खोजेरमात्र कदापि कल्याण हुँदैन । उपनिषद्ले भनेको छ— तरति शोकमात्मवित् (छान्दोग्योपनिषद् ७/६/३) । आत्मज्ञानीमात्र सम्पूर्ण मोह र शोकबाट पार पाउन सक्तछ । यहाँ शोकबाट पार पाउन शास्त्र जानेर भएन । त्यसैले तरति शोकं शास्त्रवित् भनिएन ।

अज्ञाननिवृत्ति नै ब्रह्मज्ञानको प्रयोजन भएको हुनाले, ज्ञानामृत खाएपछि मात्र पूर्णमात्रामा तृप्ति हुने भएकोले अद्वैतात्मज्ञानबाट परमपुरुषार्थ, परमपद मोक्ष प्राप्त गर्नु नै हाम्रो सर्वोपरि, सर्वोत्कृष्ट कर्तव्य हो ।

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिता ।

विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते ॥

(रामगीता १५)

अखण्डाकाराकारित चित्तवृत्तिमा प्रकाशित ब्रह्मज्ञानले जन्मजन्मान्तरदेखि, अनादिकालदेखि सताइरहेको स्वरूपको अज्ञानलाई समूल नष्ट गर्ने भएकोले बुद्धिको वृत्तिलाई शास्त्रोचित कर्म-उपासनाले शोधन गर्नुपर्छ । शोधित अन्तःकरणमा नै आत्मा प्रकाशित हुन्छ । यही नै ज्ञान पनि हो र विज्ञान पनि हो—

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः ॥

(विवेकचूडामणि ११)

चित्तशुद्ध गर्नु नै हाम्रो काम हो ज्ञान त बनिबनाउ छ । ज्ञान वा विज्ञान बाहिरबाट आयात गर्नुपर्ने विषय वा वस्तु विशेष होइन । चित्त शुद्ध नहुन्जेल कर्म गर्नुपर्छ, विचार गर्नुपर्छ, वैराग्यको आवश्यकता छ । प्राप्तको प्राप्ति नै पुरुषार्थ हो ।

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

(महाभारत, शान्तिपर्व)

कर्मले मानिसलाई बाँध्छ तर ज्ञानले बन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ । त्यसैले ज्ञानवान्, मुक्तात्माहरू कर्म गर्दैनन् ।

विज्ञान भनेको विशेष प्रकारको बुद्धि पनि हो । कूटस्थ चैतन्यको आभासयुक्त, सुषुप्तिकालमा अज्ञानमा लीन हुने र जाग्रत्मा शरीरमा व्याप्त हुने बुद्धि विज्ञानमयकोश हो । पञ्चकोशमध्येको यो कोश पाँच ज्ञानेन्द्रिय र बुद्धि मिलेर बन्दछ । त्यस्तै विवेकयुक्त बुद्धिलाई पनि श्रुतिले विज्ञान भनेको छ—

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान् नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

(कठोपनिषद् १।३।८-९)

विवेकयुक्त बुद्धि सारथिद्वारा मन नियन्त्रणमा आउन सक्तछ, सामान्य बुद्धिले मनलाई आफ्नो चालमा हिँडाउन सक्तैन। विज्ञानवान् भन्नाले कुशल, सिपालु, मनलाई नियन्त्रणमा राख्न सक्षम बुद्धि भनेर बुझनुपर्दछ। प्रस्तुत प्रसङ्गमा कठोपनिषद्को यस वल्लीमा विज्ञान, विज्ञानवान्को उल्लेख धेरै पटक भएको छ। यसलाई अविज्ञानवान्लाई पन्छाएर विज्ञान र विज्ञानवान्लाई नै मनलाई नियन्त्रण गर्न सक्षम सिद्ध गरेको छ। शुद्ध चित्त भएका मान्छे नै विज्ञानवान् हुन्।

वेदान्त भन्दछ - ज्ञान (परोक्ष) बाट विज्ञान (अपरोक्ष) मा पुग्नुपर्छ - यो पनि सत्य हो।

वेदान्त भन्दछ - विज्ञान (विशुद्ध बुद्धि) का सहाराले ज्ञान (ब्रह्मसाक्षात्कार) गर्न सकिन्छ। यो पनि सत्य हो।

विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम्।

(रामगीता १८)

जीव र ब्रह्मको एकताको अपरोक्ष साक्षात्कार नै विज्ञान हो।

विज्ञानमेतदखिलं श्रुतिसारमेकं

(रामगीता ६२)

साधनसहितको ज्ञानलाई विज्ञान भनिन्छ।

चारै साधनले युक्त भएपछि मात्र ज्ञानको अधिकारी बन्न सकिन्छ। श्रुतिले प्रतिपादन गरेको, क्रमैसँग साधन चतुष्टय सम्पन्न भएको ज्ञानद्वारा नै आत्मसाक्षात्कार गर्न सकिन्छ। दुष्पोबाट पलाएको ज्ञानले काम दिँदैन। ज्ञानमा पनि क्रमिकता हुन्छ, अनुशासन र मर्यादा हुन्छ। मर्यादित, अनुशासित र श्रुतिसिद्धान्त अनुकूल, क्रमले प्राप्त ज्ञानद्वारा नै मोक्ष प्राप्त हुन्छ। मोक्ष प्राप्त गराउने ज्ञानलाई नै विज्ञान भनिएको हो— वेदान्त शास्त्रमा, अन्यत्र विज्ञानले भौतिक ज्ञानलाई पनि इङ्गित गरेको पाइन्छ। आधुनिक कालको भौतिक विज्ञान परिवर्तनशील, क्षणिक र नाशवान् छ। त्यसैले जहाँ भौतिक विज्ञान टुङ्गिन्छ, विश्राम लिन्छ, समाप्त हुन्छ, त्यहीँबाट आध्यात्मिक ज्ञानको आरम्भ हुन्छ। आध्यात्मिक ज्ञानले विश्राम लिएपछि पुरुष परमपदमा, मोक्ष

धाममा अखण्ड आनन्दमा आराम लिन्छ । आध्यात्मिक ज्ञानमा र भौतिक विज्ञानमा यही नै अन्तर छ । तत्त्वसाक्षात्कारलाई कतै-कतै विज्ञान भनेको पाइन्छ—

वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ।

समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा मताः ॥

(मुक्तिकोपनिषद् २/१०)

अतः विज्ञानले ज्ञानलाई त जनाउँछ । जनाउँछ, अझ विशेष ज्ञान र अपरोक्ष साक्षात्कारलाई पनि ।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्भ्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसविशन्तीति ।

(तैत्तिरियोपनिषद् ३/५)

वरुणका सुप्रसिद्ध पुत्र भृगुले आफ्ना पिताश्रीबाट ब्रह्मप्राप्तिको बोध कसरी हुन्छ भनेर सोध्दा पिताले क्रमैसँग अन्न प्राण, मन, आनन्द आदि नै ब्रह्म हो भने क्रममा विज्ञान नै ब्रह्म हो भने । अनि विज्ञानबाट नै सारा जीव उत्पन्न हुन्छन्, विज्ञानमा जीवित हुन्छन् फेरि मरणोन्मुख भएर विज्ञानमा नै प्रविष्ट हुन्छन् पनि भने । यहाँ विज्ञान भनेको ब्रह्म नै हो । अतः प्रसङ्गानुसार ज्ञानको र विज्ञानको रहस्य, अर्थ, मर्म बुझेर आत्मोद्धार गर्नु नै बुद्धिमानी हो ।

मोक्षको साक्षात् साधन त ज्ञान, ब्रह्मज्ञान, अद्वैतात्मज्ञान, ब्रह्मात्मैकत्वज्ञान, जीवात्मा र परमात्माको एकताको ज्ञान, अद्वैत ज्ञान नै हो— ऋते ज्ञानान् मुक्तिः ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । आत्माको ज्ञानबिना पूर्ण शान्ति, अखण्ड र शाश्वत आनन्दको सम्भावना नै छैन । साथै तीनै प्रकारका तापबाट शान्ति पाइने अर्को उपाय नै छैन । तत्त्वमसि (छान्दोग्योपनिषद् ६।७-१५) अहं ब्रह्मास्मि (बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०) आदि महावाक्यले दिने ज्ञान पनि अद्वैतात्मज्ञान नै हो । यही ज्ञानबाट नै कैवल्यमोक्ष लाभ हुन्छ । अनि फेरि जन्म हुँदैन, फेरि जन्मनु पर्दैन— न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते (छान्दोग्योपनिषद् ८।१५) । (बृहदारण्यकोपनिषद् ७।७)

वेद, वेदान्त, पुराण, गीता, ब्रह्मसूत्र, योगवासिष्ठ, अष्टावक्रगीता आदि सारा शास्त्रको प्रतिपाद्य विषय हो ज्ञान, ब्रह्मज्ञान, आत्मज्ञान । यसैबाट मोक्षलाभ हुन्छ ।

सामान्यरूपबाट होइन, विशेषरूपबाट जान्न समर्थ बनिने अन्तःकरण अर्थात् बुद्धिको विशेष अवस्था हो विज्ञान । जुन तन्मय अर्थात् तद्रूप हो त्यसलाई विज्ञानमय भनिन्छ । यो ब्रह्म विज्ञानमय छ— स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः ... (बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।५) । यो अनुभवात्मक ज्ञान हो ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म

(बृहदारण्यकोपनिषद् ३/९/७८) ।

विज्ञान आनन्द ब्रह्म हो । यहाँ विज्ञान भनेको विज्ञप्ति हो (शाङ्कर भाष्यअनुसार) । त्यो आनन्द पनि हो । विषयविज्ञान जस्तो दुःखले ढाकिएको भने होइन । त्यो आनन्द त प्रसन्न हो, शिव हो, अनुकूल हो, अनायास हो, नित्यतृप्त र एकरस आनन्द हो । यसरी यसको तात्पर्य बुझ्नुपर्छ । यो विज्ञान र आनन्दले युक्त भएको ब्रह्म आफू नै हो — आत्मा हो ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ४/३३)

ज्ञानमा पुगेपछि अर्थात् ज्ञान भएपछि सम्पूर्ण कर्म समाप्त हुन्छन् । अर्थात् कर्म, उपासनाको लक्ष्य थियो ज्ञानमा पुग्याउनु । ज्ञानमा पुग्याएपछि कर्मादिको उद्देश्य पूर्ण भयो ।

आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान भएपछि सम्पूर्ण प्रकारका सांसारिक धर्म-क्षुधा, तृष्णा आदि दुःख, चिन्ताबाट पार पाइन्छ । अजन्मा, अजर, अमर, अमृत, अभय, विज्ञानरसमय, स्वयंज्योति, एकमात्र, अद्वितीय, अपूर्व, अनन्तर, अबाह्य स्थितिमा पुगिन्छ । यस स्थितिमा आप्तकाम, आत्मकाम, अकाम, परमनिष्काम हुन्छ । अखण्ड, निरतिशय आनन्दको अनुभूति हुन्छ । यही हो ज्ञानको महत्ता, महिमा ।

विवेकी, बुद्धिमान्, मुमुक्षु, सज्जनले वेदादि शास्त्रको नित्य-निरन्तर अभ्यास गरिरहनुपर्दछ । कसरी अभ्यास गर्ने त भन्दा बुझेर, जानेर, पद-पद, शब्द-शब्द केलाएर, त्यसको यथार्थ अर्थ, मर्म पत्ता लगाएर अनि आफ्नो जीवनमा त्यसलाई जानेको, बुझेको ब्रह्मविद्यालाई, ज्ञानलाई उतारेर छोड्नुपर्छ । त्यसभन्दा पछि आफ्नो जीवनमा आत्मसात् भइसकेपछि जसरी परालबाट धान निकालेपछि पराललाई

पन्छाइन्छ त्यसरी नै त्यो ज्ञान र विज्ञानलाई पनि छोडिदिनुपर्छ र आफ्नो स्वरूपस्थितिमा विराजमान हुनुपर्छ—

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्त्वतः ।

पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः ॥

(ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १८, त्रिपुरातापिन्युपनिषद् १८)

यसरी श्रुतिले ज्ञान र विज्ञानको कस्तो राम्रो संयोजन र समन्वय गरेका छन्। ज्ञान र विज्ञान एक-अर्काका सहयोगी हुन्। यी दुईमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ। भौतिकै विज्ञानलाई पनि आध्यात्मिक ज्ञानले उपेक्षा वा तिरस्कार गरेको छैन, गर्नु हुँदैन पनि। यी दुवैको आवश्यकता छ जीवनमा। यी दुईको हातेमालो गरेर प्रयोग गर्न जान्यो भने कल्याणै-कल्याण छ।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

(नारायणोपनिषद् ३/१२)

वेदान्त पनि विज्ञान हो। वेदान्तमात्र होइन व्यापक दृष्टिले हेरेका खण्डमा धर्म पनि विज्ञान, स्वास्थ्य पनि विज्ञान, योग पनि विज्ञान-विचार पनि विज्ञान हो। त्यसैले परमपूज्य श्री १००८ योगीराज सच्चिदानन्द सरस्वती (खप्तडबाबा) ले आफ्ना सारा ग्रन्थका पछाडि विज्ञान राखेर ग्रन्थको शीर्षकीकरण गर्नुभएको छ— धर्मविज्ञान, विचारविज्ञान, स्वास्थ्यविज्ञान, आरोग्यविज्ञान, वेदान्तविज्ञान आदि। उपनिषद्मा कतै-कतै ब्रह्मज्ञानलाई तत्त्वविज्ञान पनि भनिएको छ—

उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुञ्चति ।

तत्त्वज्ञानोदयाद्धूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥

(नादबिन्दूपनिषद् २२)

ब्रह्मज्ञान हुनुभन्दा अगाडि प्रारब्धले छोडेको हुँदैन। ब्रह्मज्ञान वा तत्त्वविज्ञान अनन्तर प्रारब्ध पनि समाप्त हुन्छ।

अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति चोच्यते ।

(नादबिन्दूपनिषद् २९)

केटाकेटीलाई, अज्ञानीलाई सम्झाउनका लागि मात्र प्रारब्ध छ भनिन्छ । वास्तवमा प्रारब्ध पनि कल्पित हो । शरीर नै मिथ्या वा कल्पित भएकाले शरीरलाई लाग्ने प्रारब्ध पनि मिथ्या नै ठहर्छ । माथि तत्त्वविज्ञान भनेको तत्त्वबोध, तत्त्वज्ञान नै हो । विशेष ज्ञान, दृढ ज्ञान, अपरोक्ष ज्ञान आदिलाई नै विज्ञान शब्दले लेखाएको, देखाएको हो । अतः यस प्रसङ्गमा ज्ञानमा र तत्त्व विज्ञानमा तात्त्विक अन्तर छैन । त्यस्तै नै योगविज्ञानले पनि त्यही ब्रह्मविज्ञान वा तत्त्वविज्ञानकै अर्थ बोकेर आएको पाइन्छ वैदिक परम्परामा—

बहिः सूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ञानतत्परः ।

ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद् यः स मुक्तिभाक् ॥

(परब्रह्मोपनिषद् ५)

मुमुक्षुले ब्रह्मविज्ञान, तत्त्वविज्ञान, योगविज्ञान, आत्मविज्ञान वा ज्ञानैज्ञानको सहारा लिनुपर्छ र त्यसैबाट मोक्षलाभ हुन्छ । यो नै वेदान्तको निचोड, सार हो । यहाँ प्रयोगमा आएका सबै विज्ञानले अन्ततोगत्वा ज्ञानमा नै लगेर मुमुक्षुको उद्धार गरेका छन्, गर्दछन् पनि ।

आफूलाई शरीरादि संघातदेखि भिन्न आत्मा हुँ भनी यथार्थ जान्नु वा अपरोक्ष साक्षात्कार गर्नु नै हाम्रो परम पुरुषार्थ हो । आफू किंवा आत्मा म नै हुँ, मदेखि आत्मा, ब्रह्म भिन्न होइन । त्यसैले म नित्य हुँ, निरवद्य हुँ, निष्क्रिय हुँ, निरञ्जन हुँ । म निर्मल, निर्विकल्प, निरालम्ब, निश्चल, निर्विकार, नित्य-पवित्र, निर्गुण, निःस्पृह, निरिन्द्रिय, निरपेक्ष, निष्फल, निराकार हुँ (ब्रह्मविद्योपनिषद् १६, १८) । म निर्द्वन्द्व, निर्मम, निरहंकार, निरपेक्ष, निराशिष हुँ (नारदपरिव्राजकोपनिषद् ७५।७६) । ब्रह्मनिष्ठाबाट नै ब्रह्मज्ञान हुने भएकाले यसमा प्रमाद कदापि नगर्नु—

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।

प्रमादो मृत्युरित्याहुर्विद्यायां ब्रह्मवादिनः ॥

(अध्यात्मोपनिषद् १४)

कारण के त भने प्रमाद त मृत्यु नै हो । ब्रह्मचिन्तन गर्दा-गर्दा ब्रह्ममा श्रद्धा हुन्छ अनि निष्कपट भावले ब्रह्ममा निष्ठा बस्छ । अनि ब्रह्मज्ञान हुन्छ । यसरी सोपान मार्गले जीव आफ्ना सारा वासनालाई नष्ट गर्दै तीव्र वैराग्य र तीव्र

मुमुक्षुका बलले ब्रह्ममा निष्ठावान् बन्दछ । पछि त परमात्माका अहैतुकी कृपाले ब्रह्मनिष्ठ बनिहाल्छ ।

ब्रह्मनिष्ठ भनेका ज्ञानवान् हुन् । जीवनमुक्त पनि तिनै नै हुन्छन्—

ब्रह्मविज्ञानसम्पन्नः प्रतीतमखिलंजगत् ।

पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥

(पाशुपतब्रह्मोपनिषद् ४६)

ब्रह्मविज्ञानसम्पन्न भएपछि पनि जगत् त देखिन्छ तर आफूभन्दा अभिन्नरूपमा अथवा भिन्नरूपमा । यहाँ ब्रह्मविज्ञान भनिएको पनि ब्रह्मको यथार्थ, अपरोक्ष ज्ञान वा साक्षात्कार नै हो ।

वेदान्तशास्त्रअनुसार कुनै पनि ग्रन्थ अनुबन्धचतुष्टयले आबद्ध हुनुपर्छ भनिएको छ । अधिकारी, विषय, सम्बन्ध र प्रयोजनलाई अनुबन्धचतुष्टय भनिन्छ । मुमुक्षु अधिकारी, जीव र ब्रह्मको एकता नै विषय हो, बोध्यबोधकभाव सम्बन्ध हो भने ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान अर्थात् जीवात्मा र परमात्माको एकता प्रतिपादन गर्नु नै वेदान्त विद्याको मुख्य प्रयोजन हो—

ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सन्तः प्राहुः प्रयोजनम् ।

येन निःशेष संसारबन्धात् सद्यः प्रमुच्यते ॥

(सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः १०)

अनुबन्धचतुष्टयले युक्त भएको ग्रन्थले नै वेदान्त जगत्मा मान्यता प्राप्त गर्दछ । यो ग्रन्थकर्ताले विचार गर्नुपर्ने कुरा हो । ग्रन्थ कसका लागि ? के विषय छ ? त्यसको कोसँग, कसको, कसरी सम्बन्ध स्थापित गरिएको छ ? र त्यस ग्रन्थको प्रयोजन के हो ? यी चार प्रश्नको स्पष्ट उत्तर त्यहाँ आएको हुनुपर्छ ।

वेदान्तमा प्रवेश गर्नुअगाडि वेदादि शास्त्रले निर्देश गरेको कर्मको पनि निष्कामनापूर्वक सम्पादन गरी चित्तशुद्ध गरेकै हुनुपर्छ । कर्मको मर्म बुझेर कर्म गर्नुपर्छ । अनिमात्र चित्त शुद्ध हुन्छ । त्यसै गरी उपासना गरेपछि चित्त विशुद्ध हुन्छ र ज्ञानले चित्त चैतन्य नै बन्दछ—

कर्ममर्मज्ञाता कर्म करोति । कर्ममर्म ज्ञात्वा कर्म कुर्यात् ।

(परब्रह्मोपनिषद् १)

ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म ज्ञानैज्ञान छ । मानिस बुद्धिजीवी प्राणी भएकाले मान्छेसँग थोर बहुत ज्ञान त छ नै । त्यसै कारण सम्पूर्ण मनुष्य ज्ञानी हुन्, जान्ने हुन्, सिपालु हुन्, बुद्धिजीवी हुन् । तर सामान्य ज्ञान त अज्ञानकै बराबर हो । सामान्यज्ञानबाट मानिसको आत्यन्तिक कल्याण हुँदैन । विशेषज्ञान, आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान, स्वरूपज्ञानबाट मात्र अखण्ड आनन्दको अनुभूति हुन्छ र तीनै प्रकारका तापबाट मुक्ति पाइन्छ । अतः ज्ञानले मात्र नपुगेर विज्ञान (विशेषज्ञान, अपरोक्षज्ञान, ब्रह्मात्मैक्यज्ञान, अनुभवमा आएको ज्ञान) पनि नभई हुँदैन । वेदान्तशास्त्रले खोजेको ज्ञान पनि यही नै हो । हाम्रा व्यास, वसिष्ठ आदि ऋषि, शङ्कराचार्य आदि पूर्वाचार्यहरूले गरेको र गराउन खोजेको पनि ब्रह्मज्ञान नै हो, विशेषज्ञान नै हो, विज्ञान नै हो ।

आध्यात्मिक ज्ञान र विज्ञानले पुर्‍याउने ठाउँ त एकै हो, उही नै हो—मोक्षपद, परमपद, ब्राह्मीस्थिति । तर भौतिक विज्ञान र ज्ञानले भने संसारमा नै, वासनामा नै, विषयमा नै, जन्म र मृत्युको चक्करमा नै घुमाइरहने भएकाले हाम्रो इष्ट, अभीष्ट हो ब्रह्मज्ञान, ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

शिवमस्तु !

ॐ

२६. दृष्टिकोण

मान्छे एउटा दृष्टिकोण, एउटा धारणा, एउटा भावना, एउटा विश्वास, एउटा पत्यार, एउटा श्रद्धा, एउटा दर्शन र एउटा मान्यता हो। मान्छे हाड, मासु, रगत, नसा आदिको पुज्ज वा डल्लो मात्र होइन। मान्छे प्राणले मात्र सञ्चालित भएको छैन। मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार जस्ता अन्तःकरणमात्र पनि मान्छे होइन। फेरि मान्छे अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय कोश पनि त होइन नि। मान्छे जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति अवस्था विशेष त भन् होइन। मान्छे भ्रूण, शिशु, बालक, पौगण्ड, किशोर, युवक, प्रौढ अनि बूढो पनि होइन। मान्छे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र त भन् होइन। ब्रह्मचारी, गृहस्थी, वानप्रस्थी र संन्यासी पनि मान्छेको परिचय होइन। पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग वा नपुंसक लिङ्ग कसरी हुने ? मान्छे धनी, गरीब, लाटे, बाठो, शिक्षित, अशिक्षित, प्राध्यापक, डाक्टर, कालो, गोरो, दयालु, निर्दयी, कामी, क्रोधी, नेपाली, अमेरिकी, कम्युनिष्ट, प्रजातन्त्रवादी, उदारवादी, अनुदारवादी, कवि, दार्शनिक, कलाकार, सङ्गीतकार, उद्योगपति, व्यापारी, मन्त्री, कार्यकर्ता आदि इत्यादि मान्छे होइन।

समग्रमा भन्नुपर्दा मान्छे आफ्नो मान्यता, स्वीकृति, दृढता वा दृष्टिकोण हो— धारणा हो, मान्यता हो।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी।

(पद्मपुराण)

[जसको जस्तो भावना, दृष्टिकोण वा निर्णय हुन्छ त्यस्तै नै परिणाम पनि हुन्छ।]

Man is what he thinks.

[मान्छे त्यही हो, जस्तो उसले सोचेको छ।]

अर्थात् मान्छेले ज्यादा समयसम्म जे कुराको दृढतापूर्वक अभ्यास गरेको छ, पत्थार गरेको छ, विश्वास गरेको छ, श्रद्धापूर्वक स्वीकार गरेको छ— त्यो त्यस्तै नै हुन्छ। त्यसै कारण मान्छेले जीवनमा सफलताको इच्छा गन्यो भने सफल त होला तर असल हुन खोज्नुपर्ने हो। आजका वैज्ञानिक, राजनीतिक नेता, व्यापारी आदि खुब सफल भएका छन्— आ-आफ्ना क्षेत्रमा तर असल भएका छैनन्। यसको कारण हो असल बनाउन न त राजनैतिक नेताले सिकाए न त अध्यापक, प्राध्यापकले असल हुने विद्या पढाए। न त नेता असल छन्, न त अध्यापक नै। सफल त सबै छन्, धेरै छन्। विद्यार्थीले उत्कृष्ट अङ्क ल्याएर विशिष्ट श्रेणीमा परीक्षा उत्तीर्ण गरे— सफल भए पनि। त्यस्तै राजनैतिक नेताले चुनावमा अत्यधिक मत पाएर विजयी बने, माला लगाए, बधाइको ओइरो लाग्यो, बधाइ पाए, खाए— सफल त भए नि। तर आजको युगमा असल नेता पाउन र असल विद्यार्थी पाउन अति-अति नै गाह्रो भइसकेको छ। यसको मुख्य कारण मान्छेको दृष्टिकोण भोगप्रधान, शरीरपरक बन्न नै हो।

एक ठूला, अनुभवी महात्मा बराबर भन्ने गर्नुहुन्थ्यो— ‘तिमीले सृष्टिलाई बदल्नुपरेको छैन बरु आफ्नो दृष्टिकोणलाई बदल।’ हुन पनि हो— आजसम्मको इतिहासमा धेरैले सृष्टिलाई बदल्न खोजे तर सकेनन्। रावणले लङ्काबाट सोभै स्वर्ग जाने भ्याड हाल्न लागेको थियो, निकै माथि पुगि पनि सकेको थियो रे ! तर त्यस बेलामा नै उसलाई सीता हरण गर्न मन लाग्यो र त्यतैतिर लाग्यो अनि आफैँ समाप्त भयो। उसले सङ्कल्प गरेको स्वर्गको भ्याड आजसम्म उसका सन्तानले पनि पूर्ण गर्न सकेनन्। यसको कारण हो— यो सम्भव नै छैन। फेरि सृष्टिलाई बदल्न सकिँदैन मात्र होइन, बदलिँदैन पनि। बरु आफ्नो दृष्टिकोणलाई भने राम्ररी बदल्न सकिन्छ। हिजोको विश्व आज छैन। आजको भोलि रहँदैन। विश्वको केही ठेगान छैन। तर आफ्नो त ठेगान छ, आफ्नै हातमा छ।

वेदान्त-दर्शनले दृष्टिकोण मात्र बदल्न खोजेको छ, सृष्टिलाई होइन। सृष्टि जस्तो थियो उस्तै छ। उस्तै रहिरहला पनि। तर, मान्छेले सुखपूर्वक, आनन्दपूर्वक, शान्तिपूर्वक जीवन बाँचे हो भने हिजोको सोचाइमा ठूलो परिवर्तन

ल्याउनै पर्दछ । संसारलाई सत्य, विषयको भोगलाई सुखदायी ठानेको, मानेको धारणा, मान्यता र विश्वासमा परिवर्तन ल्याएमा स्पष्ट बोध हुन्छ । न त संसार साँचो हो; न त विषयको भोगबाट नै आत्यन्तिक शान्तिको अनुभूति हुन्छ भन्ने मान्यतामा स्थिर हुनुपर्दछ । यो पनि एउटा धारणा त हो नि, स्वीकृति त हो नि । हिजोका दुःखी, अज्ञानी मान्छे आज सुखी र ज्ञानी हुने त हुन् नि । बाहिरबाट हेर्दा भौतिक रूपमा ज्ञानी र अज्ञानीमा, संसारी, लम्पट, भोगपरायण मान्छेमा र असंसारी, त्यागपरायण, ईश्वराभिमुख मान्छेमा खासै अन्तर हुँदैन । तर, उसको मान्यतामा विशाल अन्तर छ । एउटा मर्ने मान्छे, एउटा नमर्ने मान्छे । तर, मान्छे उही हो, एकै जना हो, दृष्टिकोणमा मात्र फरक ।

यो सृष्टिलाई, संसारलाई, भूगोल र खगोललाई भौतिक वैज्ञानिक, आध्यात्मिक दार्शनिक, कवि, कलाकार, अर्थशास्त्री, राजनैतिक नेता, इतिहासकार, भूगोलविद्, खगोलशास्त्री आदि इत्यादि सबै सबैले आ-आफ्नो दृष्टिकोणले हेरेर आ-आफ्नै पाराले, भाषाले, शैलीले विश्लेषण, विवेचना र व्याख्या गरेका छन् । आफ्ना हिसाबले सबै ठीक छन् । तर, सबभन्दा ठीक, शाश्वत, सनातन, वैदिक एवम् प्रामाणिक दृष्टिकोण हो— वेदान्तको वा वेदान्तीको, अभ्र अद्वैत वेदान्तको, अभ्र अजातवादीको ।

वास्तवमा जगत् जन्मेकै छैन । यही हो सर्वोच्च एवम् सर्वोत्कृष्ट दृष्टिकोण । योगवासिष्ठ महारामायण, अष्टावक्रगीता, अवधूतगीता, माण्डूक्यकारिका जस्ता अजातवादी दर्शनलाई प्रतिपादन गर्ने ग्रन्थहरूले यथार्थ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । यिनको सिद्धान्त अकाट्य छ । तीव्र मुमुक्षुहरूका लागि, जगत्बाट तीव्र वैराग्य भइसकेका साधकहरूका लागि यही अजातवादी सिद्धान्त सर्वोत्तम मानिन्छ ।

दृष्टिकोणमात्र बदल्नु परेको छ । मान्छे सदाकाल मुक्त नै थियो, अब बोधपूर्वक मुक्त भयो । आफूलाई ब्रह्म हुँ, पूर्ण हुँ, अमर आत्मा हुँ, शरीरदेखि रहित हुँ भन्ने निर्णय गर्ने दृष्टि नै हाम्रो इष्ट हो । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्मका शिक्षालयहरूले त्यही दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याएका त हुन् नि । एम. ए., पीएचडी., डिग्री भनेको त्यही दृष्टिकोणको अन्तर त हो नि । जिज्ञासु, मुमुक्षु, बुभुक्षु, वैरागी, विवेकी, भक्त, कर्मयोगी,

तपस्वी, संन्यासी आदि भनेको पनि दृष्टिकोणकै विविध रूप र रङ्ग त हुन् नि । हिजोसम्मको मुमुक्षु आज मुक्त भएछन् भनेको उनको धारणामा, दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएको त हो नि । अनुहार त बाहिरबाट हेर्दा उस्तै छ । न त उनले वाणी परिवर्तन गरे न त आश्रम नै, न त पेसा परिवर्तन गरे, न त घरबार, परिवार नै ।

वेदान्तले भनेको छ— आफूलाई मुक्त भनेर स्वीकार गर, तिमी मुक्त नै हो । आफूलाई बन्धनमा परेको छु भन्ने निर्णय भयो कि बन्धनमा परिहाल्यौ । अतः 'जस्तो मति उस्तै गति' भन्ने लोकोक्ति ठीक छ— सर्वस्वीकार्य छ । पढेर, लेखेर, सुनेर, सुनाएर जसरी भए पनि दृष्टिमा परिवर्तन गर्नुपर्ने अमुक्तलाई मुक्तमा, मरणबाट अमरतामा, अँध्यारोबाट उज्यालोमा, असत्यबाट सत्यमा, यसरी आफ्नै दृष्टिकोण परिवर्तन गरी मुक्त बनाउँ । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ८०।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

२७. दृष्टिसृष्टिवाद

आफ्नो जस्तो दृष्टि छ, सृष्टि पनि त्यस्तै छ । वेदान्तको वाद नै यही हो ।
यसबाट अजातवादमा पुगिन्छ । अनि वेदान्तको लक्ष्य अद्वैत ब्रह्ममा पुगेर टुङ्गिन्छ ।

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

(पद्यपुराण)

मन्त्रमा, तीर्थमा, ब्राह्मणमा, देवतामा, ज्योतिषीमा, औषधीमा, गुरुमा जस्तो जस्तो भावनाले, श्रद्धाले, प्रेमले, पत्यारले ग्रहण गर्‍यो स्वीकार गर्‍यो त्यही अनुसारको फल प्राप्त हुन्छ । साधकको, भक्तको, चिन्तकको जस्तो-जस्तो दृष्टि छ, धारणा छ, मान्यता छ, विश्वास छ, पत्यार छ त्यस्तै-त्यस्तै फल पाइन्छ । यसैले सृष्टि कस्तो छ त भन्दा तिम्रो जस्तो दृष्टि छ, सृष्टि पनि ठ्याक्कै त्यस्तै छ । जस्तो दृष्टिकोणले जगत्लाई सृष्टिलाई, हेर्‍यो त्यो त्यस्तै हुन्छ । सृष्टि यस्तै छ, यही हो भन्न सकिँदैन, भन्नु पनि ठीक छैन ।

हिजोको बनाइ र आजको बनाइमा, निर्णयमा आमूल परिवर्तन पनि त आउन सक्तछ नि । त्यसो भए हिजोको दृष्टिअनुसार हिजोको सृष्टि ठीक छ, आजको आँखामा आजको सृष्टिले मान्यता पाउँछ । त्यसैले त भनिन्छ— सृष्टि स्थायी होइन, शाश्वत र सनातन होइन । दृष्टि बदलिँदा साथ सृष्टि पनि परिवर्तनशील छ । चरित्रवान्का दृष्टिमा चारित्रिक, नैतिक सृष्टि; राजनैतिक नेताका दृष्टिमा राजनैतिक सृष्टि; धार्मिक मान्छेका दृष्टिमा धार्मिक सृष्टि; भौतिक, वैज्ञानिकका दृष्टिमा वैज्ञानिक सृष्टि; ज्ञानीका दृष्टिमा ज्ञानमय सृष्टि; ध्यानपरायणका दृष्टिमा ध्यानमय सृष्टि । यसरी नै सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सृष्टि दृष्टिअनुसार नै स्थापित छ, मान्यताप्राप्त छ ।

सृष्टि भन्ने वस्तु पारमार्थिक सत्ताको दृष्टिले हेर्दा अस्तित्वविहीन छ । अतः वास्तवमा, परमार्थमा सृष्टि छँदैछैन । सृष्टि त अन्धाहरूले छामेर निर्णय गरेजस्तै हो । जस्तो-जस्तो संस्कार, त्याग, तपस्या, धारणा छ, सृष्टि त्यस्तै छ ।

बन्धन र मोक्षको कारण नै मन हो । त्यसो भए जस्तो मन छ त्यस्तै सृष्टि हुन्छ । वस्तुरूपमा सृष्टि छैन, सारा सृष्टि त मनभित्र पो रहेछ । अनि त स्पष्टसँग भन्न सकिन्छ— दृष्टिअनुसार नै सृष्टि हुन्छ । सृष्टि आत्मगत हो । आधिभौतिक र आधिदैविक रूपमा सृष्टि माने तापनि वास्तवमा सृष्टि हो दृष्टिसृष्टिवाद । दृष्टिसृष्टिवादको तात्पर्य हो अजातवाद । अजातवाद भनेको हो त सृष्टि छँदैछैन भन्ने निष्कर्षमा पुगेको चरमचुलीको अद्वैतवेदान्तको सिद्धान्त । हो पनि सृष्टिको अस्तित्व छैन सुषुप्तिमा, नचिताएको समयमा, ध्यानमा बसेका बेलामा । जब हामी जाग्रत अवस्थामा आउँछौं, अनि मात्र नाना प्रकारका सृष्टिका तानाबाना बुन्न थाल्दछौं । सृष्टि पनि मान्छेपिच्छेको बेगलाबेगलै हुन्छ । उमेरअनुसारको, वर्णअनुसारको, आश्रमअनुसारको, लिङ्ग, जात, पेशा, वर्ग, योग्यता, देश, काल, परिस्थिति, साधना, तपस्या, धारणा, दृष्टिकोण, संस्कार आदि इत्यादि अनुसारका भिन्न भिन्न सृष्टि छन्, हुन्छन् । अब स्पष्टसँग भन्न सकिन्छ दृष्टिअनुसार नै सृष्टि हुँदोरहेछ । त्यसैले सृष्टि आधिदैविक पनि होइन, आधिभौतिक पनि होइन, हो त आध्यात्मिक मात्र ।

सृष्टिलाई हेर्ने दृष्टिकोण भिन्नभिन्न भएकै हुनाले 'जस्तो दृष्टि उस्तै सृष्टि' भनिएको हो । वैज्ञानिकहरूले हेरेको, निर्णय गरेको सृष्टिमा पनि एकरूपता छैन । सामान्यतया पञ्चतन्मात्रा, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण, पाँच उपप्राण, चार अन्तःकरण आदिलाई मोटमोटीरूपमा सबैले मानेको जस्तो देखिए तापनि सूक्ष्म भेद, विभेद थुप्रै छन् । दार्शनिकहरूका सृष्टिमा पनि एकरूपता छैन । सृष्टिप्रतिका दृष्टिमा भौतिक विज्ञान, रसायनशास्त्रीय दृष्टिकोण, जीवविज्ञान आदिका दृष्टिकोण र सिद्धान्त अनेक छन् । भौगोलिक, भूगर्भशास्त्रीय, वनस्पतिशास्त्रीय धारणा, सिद्धान्त आदि अनेक छन् । यसरी विश्लेषण गर्दा सृष्टि प्रतिको दृष्टिकोण भिन्न भएकैले भन्नुपरेको हो— दृष्टि नै सृष्टि हो ।

वेदान्त भन्दछ— सृष्टि भएकै छैन । वेदान्त भन्दछ— ब्रह्ममात्र सत्य हो, बाँकी सारा मिथ्या । वेदान्त भन्दछ— तिमी नै ब्रह्म हौ । जीवात्मा र परमात्माको

ऐक्य ज्ञानलाई मात्र ज्ञान मानेको छ अद्वैत वेदान्तले । अरू ज्ञान सामान्य हो भने ब्रह्मात्मैक्यबोधरूप ज्ञान नै विशेष ज्ञान हो । विशेष ज्ञान नभई सबै प्रकारका ताप, चिन्ता, दुःख नहुने हुनाले विशेष ज्ञान नै हाम्रो इष्ट हो, अभीष्ट हो । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानबाट मात्र निरतिशय, अखण्ड, परिपूर्ण, शाश्वत, सनातन आनन्दको अनुभूति सम्भव छ । अन्यथा अर्को बाटो नै छैन । जीवनको परमपुरुषार्थरूप मोक्ष प्राप्तिका लागि ज्ञानमात्र समर्थ छ भन्ने वैदिक सिद्धान्त भएकाले जीव र ब्रह्मको ऐक्य ज्ञान नितान्त आवश्यक छ तीव्र मुमुक्षुका लागि । यो पनि एउटा दृष्टि त हो नि । त्यसैले अनुभवी, पार पुगेका ज्ञानवान्हरू भन्दछन्— यो सृष्टिलाई बदल्नुपरेको छैन, दृष्टिलाई बदले पुग्छ । वेदान्त आदि मोक्षपरक सम्पूर्ण शास्त्र र त्यसका अनुयायीहरू दृष्टि बदल्न लागि रहेका छन् अनादिकालदेखि । वेदादि, पुराण आदि, साङ्ख्य, योग, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा (वेदान्त) जस्ता छ ओटै शास्त्र र नास्तिक दर्शन र दार्शनिक साराका साराले पुरानो दृष्टिलाई बदलेर नयाँ दृष्टि बनाउन खोजिरहेका छन् । त्यसैमा वादविवाद, संवाद, विवाद आदि चलिरहेछ । सबै दर्शन र सबै वैज्ञानिक दृष्टिकोण बोकेका दार्शनिक, वैज्ञानिक, अर्थशास्त्री, इतिहासविद्, धर्म-संस्कृतिविद्, कवि, कलाकार, राजनैतिक नेता आदि आ-आफ्ना दर्शन र सिद्धान्त, मान्यता र दृष्टि नै ठीक भन्दैछन्, भन्दै थिए, भनिरहलान् । सर्वमान्य दृष्टि बनिसकेकै छैन । त्यसैले त स्पष्टसँग भन्न सक्तियो— दृष्टिअनुसार नै सृष्टि बन्दोरहेछ, बनाइँदो रहेछ । मानव समाजको मात्र पनि होइन सम्पूर्ण प्राणीको आ-आफ्नै दृष्टि छ । दृष्टिअनुसारको सृष्टि छ । त्यतिमात्र पनि होइन सारा जीवका अतिरिक्त वृक्ष वनस्पतिको पनि आ-आफ्नै सृष्टि छ, जीवन बाँच्ने शैली छ ।

बाल्यकालमा भएको दृष्टि यौवनावस्थामा छैन । त्यो प्रौढावस्थामा र वृद्धावस्थामा छैन । बिहानको दृष्टि दिउँसो छैन, अर्कै भएछ, राति भन् अर्कै । यसरी छिनछिनमा बदलि रहने दृष्टिअनुसार नै सृष्टि पनि प्रत्येक क्षणमा बदलि रहेको छ । दृष्टिमा स्थिरता नभए भैं सृष्टिमा पनि स्थिरता छैन । त्यसैले त भन्न सक्तियो सृष्टि भएकै छैन ।

दार्शनिक जगत्मा तीन प्रकारका सृष्टि मानिएका छन् दृष्टिअनुसार— सृष्टिदृष्टिवाद, दृष्टिसृष्टिवाद र अजातवाद ।

१) सृष्टिदृष्टिवाद

यो सारा सृष्टि मायावी ईश्वरको हो । सारा ईश्वरलाई सुम्पे पनि राम्रै भो । आफू सृष्टिमा नफसे ईश्वरका सृष्टिले कसैलाई दुःख दिएको छैन, दिँदैन पनि । म, मेरो भन्न थालेपछि मात्र सृष्टिले दुःख दिन थालेको हो— आफ्नै दृष्टिअनुसार । ईश्वरका सृष्टिमा दुःख, चिन्ता, पिर, वेदना, तेरो-मेरो, तँ-म छैन । ईश्वरका दृष्टिमा सारा प्राणी समान, सारा मानव समान, सारा प्रकृति समान । जब ईश्वरका सृष्टिमा पसेर मान्छेले तेरो र मेरो, तँ र म, कालो र गोरो, जात र वर्ण, आश्रम र लिङ्ग, धनी र गरीब आदि इत्यादि भन्न थाल्यो अनि विश्वभर रक्तपात मच्चियो । चारैतिर हाहाकार, मारामार ! अनि मान्छेले रगतका धाराले आ-आफ्नो सीमारेखा कोच्यो र छुट्यायो— मेरो देश, मेरो जात, मेरो धर्म, मेरो भाषा, मेरो संस्कृति, मेरो इतिहास, मेरो विज्ञान, मेरो साहित्य, मेरो कला भनेर । त्यही म र मेरोको घेरो नै आजको सेरोफेरो हो ।

२) दृष्टिसृष्टिवाद

यसरी आफ्नो दृष्टिकोण, मान्यता, मूल्य, सोचाइ, ज्ञान, क्षमताअनुसार विश्वका सारा मानवले आ-आफ्नो धारणा बनाए । त्यहीअनुसार सृष्टिको परिभाषा बन्यो । दृष्टिको पुष्टि हुन थाल्यो । अनेक अनुसन्धान भए । अनेक ग्रन्थ निर्माण भए । मुण्डे मुण्डे मतिभिन्ना मुण्डमुण्ड बुद्धि, कुण्डकुण्ड पानी— उखानै बन्यो । यही हो दृष्टिसृष्टिवाद भनेको । आ-आफ्नो वाद जन्मायो । यो नीति र सिद्धान्त, दर्शन र विश्वास जीवनका दर्शनका, धर्मका, मान्यताका, व्यवहारका हरेक पक्षमा लागु हुन्छ ।

स्वप्न संसार दृष्टिअनुसार नै सृष्टि भएको त हो नि । सँगै सुतेका दुईजनाको बेगलाबेगलै स्वप्नको संसारको सृष्टि हुन्छ भने आ-आफ्नै दृष्टि नै स्वप्नमा प्रतिबिम्बित भएको त हो नि । एक जनाको स्वप्न अर्कासँग मिलेन भने जाग्रतमा पनि मिल्दैन । अनि दृष्टिअनुसारको सृष्टि भएन त !

तोकेरै भन्नुपर्दा वा कितानसाथ जाहेर गर्नुपर्दा विश्वका प्रत्येक व्यक्तिले आ-आफ्नो धारण र दृष्टिकोण बनाएका छन् । एक-एक ओटा विश्वास र आस्थाका आधारमा जीवन बाँचेका छन् । सबैको आफ्नै प्रकारको दर्शन छ ।

त्यस्तै-त्यस्तैको एउटा समूह, समाज, समिति, संस्था भए तापनि एक मत छैन। भएको जस्तो देखिएको मात्र हो। आफ्नो अस्तित्व र स्वार्थ सिद्धिका लागि धेरै एक ठाउँमा जुटेको जस्तो देखिए तापनि छुट्टिएकै छन्। अंग्रेजीमा एउटा प्रसिद्ध आहान छ— The taste differs, idea varies. अर्थात् प्रत्येक मान्छेका बेग्लाबेग्लै रुचि हुन्छन्। प्रत्येक मान्छेका बेग्लाबेग्लै विचार, सिद्धान्त, सोचाइ दृष्टिकोण फरक-फरक हुन्छन्।

विश्वका धर्म र दर्शन, संस्कृति र संस्कार, मान्यता र विश्वास, श्रद्धा र आस्था भिन्दा भिन्दै छन्— दृष्टिअनुसार। विश्वका राजनैतिक विश्वास र मान्यता, दर्शन र व्यवहार, व्यवस्था, शासन र प्रशासन पद्धति विकास र निर्माण आदि पनि दृष्टिअनुसार नै चालित र पालित छन्। सबैले आफ्नै राम्रो, ठीक र उपयुक्त भनेकै छन्।

वैज्ञानिक दृष्टिकोण पनि आ-आफ्ना अनुसन्धान र मान्यताका आधारमा बनेका छन्। कुनै क्षेत्रमा पनि सर्वोपरि एवं सर्वमान्य सिद्धान्त बनिसकेकै छैन। विश्वका मानव एउटै परिवारका सदस्य बनेकै छैनन्। संयुक्त भने पनि, एकीकृत भने पनि त्यहाँ अनेकौँ गुट, उपगुट छन्। मान्छे यन्त्रमानव होइन नि। यो मेसिनबाट निकालिएको एकनासको वस्तुविशेष नभएको हुनाले दृष्टिकोण भिन्न-भिन्न हुनुमा आश्चर्य छैन। त्यसै कारण भन्न सक्तियो— जस्तो दृष्टि, उस्तै सृष्टि। सृष्टिदृष्टिवाद पनि दृष्टिसृष्टिवादमा आएर एकीकृत भएको मान्न सकिन्छ। जाति, जनजाति, आदिवासी आदि इत्यादि र समावेसी भन्ने नयाँ-नयाँ मान्यता र राजनैतिक शब्दावली बनेका छन् ती पनि दृष्टिअनुसारका सृष्टि त हुन् नि।

दर्शनका वाद, राजनीतिका वाद, साहित्यका वाद, कला, सङ्गीतका वाद, विज्ञानका वाद, अर्थशास्त्रका वाद, धर्मका वाद आदि साराको मूल हो दृष्टि, धारणा, मान्यता, विश्वास आदि। अनि त यो सारा सृष्टि नै दृष्टिअनुसार नै चलेको रहेछ भन्ने स्पष्ट भयो।

३) अजातवाद

वास्तवमा, परमार्थमा, यथार्थमा, निचोडमा, निष्कर्षमा हो त अजातवाद। वेदान्तको, अभ्र अद्वैतवेदान्तको सर्वोपरि र सार सर्वस्व हो अजातवाद। सृष्टि

भएकै छैन । नपत्याए सुषुप्ति हेर । ननिदाएको र नचिताएका अवस्थामा पुगेर हेर— सृष्टिको नाम निसानै छैन ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥

(माण्डूक्यकारिका, वैतथ्यप्रकरण ६, अलातशान्तिप्रकरण ३१)

[जुन वस्तु अगाडि पनि छैन, पछाडि पनि छैन भने त्यो वस्तु वर्तमान कालमा पनि छैन ।]

सृष्टि सृष्टि हुनुभन्दा अगाडि थिएन । महाप्रलयपछि रहँदैन् भने आज देखिएजस्तो भएको वेलामा पनि छैन । त्यसैले सृष्टि अजात हो, जन्मेकै छैन, भएकै छैन ।

मन्द अन्धकारमा डोरीमा सर्पको भान, प्रतीति भएका बेलामा पनि सर्प थिएन । सर्प भएकै भए बत्तीले हेरेपछि पनि देखिनुपथ्यो भन् स्पष्टसँग । मरेको भए लास भेटिनुपथ्यो, नमरेर भागेको भए कतै दुलो, प्वाल हुनुपथ्यो । अतः डोरीमा सर्प कदापि थिएन, तीनै कालमा थिएन । त्यस्तै सृष्टि कदापि भएकै छैन । जाग्रत्को सृष्टि स्वप्नमा मिथ्या र स्वप्नको सृष्टि जाग्रत्मा मिथ्या । जाग्रत् र स्वप्नको सृष्टि सुषुप्तिमा मिथ्या । सुषुप्तिको सृष्टि जाग्रत् र स्वप्नमा मिथ्या सिद्ध भएकाले तीनै कालको सृष्टि मिथ्या हो । यसो भएकाले बालककालको सृष्टि यौवनावस्थामा मिथ्या भयो । अहिले वृद्धावस्थामा ती दुवै कालको सृष्टि मिथ्या हो । त्यसै कारण सृष्टि भएकै छैन— अजातवादको निचोड यही हो— ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या । भएको वस्तु हो— अद्वैत परब्रह्म परमात्मा । देखिएको जगत् प्रपञ्च सारा मिथ्या हो । माथि उल्लेख भएका सृष्टिदृष्टिवाद वा दृष्टिसृष्टिवाद पनि अन्त्यमा आएर अजातवादमा समाहित हुने हुनाले अद्वैत वेदान्तको खास प्रतिपाद्य विषय त ब्रह्ममात्र हो, जगत् होइन, सृष्टि होइन । सृष्टि त वास्तवमा भएकै छैन ।

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

(माण्डूक्यकारिका, आगमप्रकरणम् १७)

यो प्रपञ्च सृष्टि भएकै भए यसलाई अनेक उपायले हटाउन, पन्छाउन, मिल्काउन सकिने थियो । यसमा शङ्का छैन । तर यो सारा द्वैत प्रपञ्च, सृष्टिको पसारो त जादुगरको जाल जस्तो हो, मायाको मोहमात्र हो, भुलभुलैयामात्र हो । परमार्थतः भएको वस्तु त अद्वैत ब्रह्ममात्र हो । यो सिद्धान्त र दार्शनिक चिन्तनले त दृष्टिसृष्टिवादलाई पनि उछिनेर विशुद्ध अद्वैतमा पुर्‍याएको छ । योगवासिष्ठ महारामायण, अष्टावक्रमहागीता जस्ता मोक्षपरक ग्रन्थले पनि सृष्टिलाई हरहालतमा अस्वीकार नै गरेका छन् । फेरि अलि गम्भीर भएर चिन्तन गर्ने हो भने दृष्टिसृष्टितिरै फर्कनुपर्ने हुन्छ । किनभने यो धारणा, सिद्धान्त, सोचाइ र मान्यता पनि एउटा दृष्टिकै परिणाम त हो नि !

सृष्टि मान्ने नै हो भने रहिरहोस् जस्ताको तस्तै । आफू त्यहाँभित्र पसेर, बसेर, फसेमात्र बिग्रियो । बनाउन नखोजे सृष्टिले बिगारेको छैन । पस्नु, बस्नु तर नफस्नु राम्रो । शरीरमा पसे हुन्छ, शरीरभित्र बसे पनि हुन्छ तर शरीरमा कदापि नफस्नु । यसैमा कल्याण छ । अद्वैत वेदान्तले भन्न खोजेको पनि यत्ति हो । सृष्टि बदलेका वा बदल्न खोजेका अज्ञानी, दुःखी । सृष्टि नै छैन भनी बरु दृष्टि बदलेका ज्ञानी । ज्ञानी सृष्टि बदल्न पनि खोज्दैनन्, ज्ञानीले सृष्टि बदलेका पनि छैनन् । अज्ञानी बदल्न खोज्छन्, बदलें भन्छन्, त्यसैले दुःख पाइरहेका छन् ।

विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय आदि साराले सृष्टिलाई बदल्न सिकाए । सृष्टि आजसम्म बदलिएको छैन, बदलिने सम्भावना पनि छैन । त्यसैले सारा विश्व असफल भएको छ— सृष्टिका विषयमा । यसको कारण के हो भने एक त सृष्टि भएकै छैन । अर्को कुरा भएकै हो भने तिम्रै हो । आफूलाई बदले पुग्छ । अझ अर्को कुरा के हो भने यो सारा सृष्टि हो— मायावी परमात्माको । तिम्री मायावी ईश्वरको मान अथवा मेरो आफ्नै मनको स्फुरण वा सङ्कल्पमात्र रहेछ भन । अझ सक्छौ भने सृष्टि भएकै छैन भन्ने कुरामा दृढ भएर बस ।

अद्वैत वेदान्त हो एक जीवमा आधारित । जीवको दृष्टि नै सृष्टि भएकाले सृष्टिको निमित्त-कारण र उपादान-कारण पनि जीव नै हो । बन्धनमा परेको र मुक्त हुने पनि त्यही जीव नै हो । ब्रह्मैव संसरति, ब्रह्मैव मुच्यते । भएको त ब्रह्ममात्र हो । सृष्टिका रूपमा देखिएको पनि ब्रह्म नै हो । अनि ब्रह्म नै मुक्त हुने

त हो नि । ब्रह्म नै संसरण गर्दछ र ब्रह्म नै मुक्त हुन्छ । यो हो वेदान्तको सिद्धान्त । यसअनुसार संसरण गर्ने र मुक्त हुने पनि ब्रह्म नै हो । यसरी बुझ्नु पनि दृष्टि बदल्नु त हो नि ।

ईश चैतन्य, ब्रह्म चैतन्य र जीव चैतन्यमा चैतन्य अंश एक छ, अद्वैत छ । ज्ञान चैतन्य वा शुद्ध चैतन्य ईश्वर हो भने अज्ञानजन्य चैतन्य जीव हो । अज्ञान र ज्ञान, समष्टि र व्यष्टि आदि थपिएका कुरा भिकिदियो भने जीवमा र ईश्वरमा एकता सिद्ध हुन्छ । जीवको वासनाअनुसार जगत् देखिने त हो नि । जीवबाट वासना भिकिदिए शिव भइहाल्यो । स्वप्नको हात्ती, घोडा जीवकै सृष्टि (तैजस पुरुषको सृष्टि) हो । विश्व जाग्रतको अभिमानी जीवको वासनाको दृढताले स्वप्नमा हात्ती, घोडा देखियो । निरुपाधि आत्मामा नाना प्रकारका उपाधिको कल्पना गर्ने पनि जीव नै हो । पूर्व-पूर्व जन्ममा, कल्पकल्पान्तरमा, युगयुगान्तरमा, जन्म जन्मान्तरमा, देशदेशान्तरमा, जीवजीवान्तरमा गरिएका, देखिएका, भोगिएका पूर्त-अपूर्त, मूर्त-अमूर्त वासनाहरू यस जन्ममा देखापर्छन्— जाग्रतमा वा स्वप्नमा । यी सारा जीवकै सृष्टि त हुन् नि । हामी पूर्वजन्म र परजन्ममा विश्वास गर्नेले भूतको परिणाम वर्तमान हो भन्दछौं भने जीवकै दृष्टिअनुसार सृष्टिका कुरामा पटककै शङ्का नगरे हुन्छ ।

जसको चित्त शुद्ध भइसकेको छ त्यस्ता तीव्र मुमुक्षु दृष्टिसृष्टिवादलाई स्वीकार गर्दछन् । आफ्नो अधिकार, क्षमता, साधना, तपस्या, बुझाइअनुसार सृष्टिलाई मूल्याङ्कन गरी, समीक्षा गरी एउटा शास्त्रीय धारणा बनाउनु दृष्टिसृष्टिवादको यथार्थता हो ।

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्

गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।

मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥

(श्रीमद्भागवतमहापुराणम् १०/४३/१७)

दाज्यू बलराम सहित भगवान् श्रीकृष्ण कंसले तयार पारेको रङ्गभूमिमा प्रवेश गर्नुभयो । त्यहाँ ठूला-ठूला पहलमानहरूले उहाँलाई वज्रजस्तो कठोर पो

रहेछन् भन्ने सम्भेर रौद्ररसको अनुभव गरे । साधारण जनताहरू यी त तुला मानिस रहेछन् भनी अद्भुतरसको अनुभव गर्न लागे । जवान स्त्रीहरू उहाँलाई मूर्तिमान् कामदेव नै सम्भेर शुङ्गाररसको अनुभूतिमा तन्मय भए । उहाँका साथी ग्वालबालहरू उहाँलाई आफ्नै आफन्त सम्भो मुसुक्क हाँसेर हास्यरसको आस्वादन गर्न लागे । त्यहाँ जम्मा भएका दुष्ट राजाहरूले उहाँलाई आफ्नो शासक नै हुन् भन्ने ठानेर वीररसको अनुभव गर्न लागे । बाबा, आमा समानका बुढापाकाहरू उहाँलाई आफ्नै बालकका रूपमा देखेर करुणरसको अनुभव गर्न लागे । कंसले त यी त मेरा काल नै आइपुगे भन्ने ठानेर भयानकरसको अनुभव गर्‍यो । अज्ञानी, संसारीहरूले उहाँको शरीर रगतै रगतले मुछिएको र मदको थोपा लतपतिएको देख्ता विकृतरूपको कल्पना गरी बीभत्सरसको अनुभव गर्न लागे । सज्जन, महात्मा, योगीहरूले उहाँलाई परमतत्त्व सम्भेर शान्तरसको साक्षात्कार गर्न थाले । भगवान्का भक्त तथा प्रेमी वृष्णीवंशी यादवहरू भने श्रीकृष्णलाई आफ्नो इष्टदेव सम्भेर भक्तिरसमा चुर्लुम्म डुबे, मग्न भए ।

यो हो दृष्टिसृष्टिवादको ज्वलन्त दृष्टान्त । वास्तवमा, यथार्थमा, परमार्थमा दृष्टि नै सृष्टि हो । हामी पनि आफ्नो दृष्टि बदलेर परमात्मातिर लागौं, परमात्मालाई अगाडि राखौं । संसार र विषयलाई पछाडि पारौं । ब्रह्मलाई सत्य मानी, जगत्लाई मिथ्या मानी, जानी त्यहीअनुसार जीवनमा परिवर्तन ल्याऔं । आफूलाई जीव होइन शिव स्वीकार गरौं । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

शिवमस्तु !

२८. ध्यान : के हो ? किन ? र कसरी ?

ध्यानं निर्विषयं मनः (स्कन्दोपनिषद् ११) ।

[ध्यान भनेको मनमा कुनै पनि विषय नआउनु र आफू जागा रहनु हो ।]

चित्तमा विषयले प्रवेश नगरेको अवस्था विशेष नै ध्यान हो । आफू आफूमात्र भएको, कुनै पनि विषयमा चित्त आकारित नभएको चित्तकै एकाकार अवस्था विशेषको नाम ध्यान हो । चित्तको वृत्ति समानरूपले प्रवाहित भएको चित्तकै एकाग्रताको विशेष अवस्थालाई ध्याताहरूले ध्यान भनेका छन् । आफू छु, आफ्नो चित्त पनि छ तर त्यो चित्तले कुनै पनि विषय समातेको छैन । यसरी चित्तलाई लयले, विक्षेपले र आवरणले नढाकेको र चित्त चैतन्यमा आकारित भएको विशेष एवं असाधारण अवस्थाको नाम ध्यान हो ।

ध्यान भनेको एक प्रकारको चिन्तन हो । तर विषयचिन्तनलाई अध्यात्मजगतमा ध्यान भनिंदैन । आत्मचिन्तन, ईश्वरचिन्तन वा ब्रह्मचिन्तन भयो भने ध्यान भयो । हुन त विषयी विषयको, संसारी संसारको, भोगकामी भोगको, कामी मान्छे कामिनीको, अर्थकामी अर्थको चिन्तन नगरी बस्नै सक्तैनन् । यसरी चित्त वा चिन्तनलाई विषयतिर, भोगतिर उन्मुख गराउनुलाई अध्यात्म, वेदान्तमा ध्यान भनिएको पटकै छैन । बरु त्यसरी संसारतिर, विषयतिर, भोगतिर भड्किरहेको चित्तलाई आफूतिर, आत्मातिर, अपना आराध्य इष्टदेव देवीतिर, ईश्वरतिर फर्काऊ भनेर हाम्रा वेदादि, उपनिषदादि, गीतादि मोक्षपरक शास्त्रहरूले सिकाएका छन् र विषयबाट चित्तलाई फरक्क फर्काएर आफू वा ईश्वरतिर लगाएका छन् ।

विषय भोगमा लम्पट भएर, लट्ट भएर, हुरुक्क भएर, चुल्लुम्म डुबेर लागिरहेका कर्मेन्द्रिय र ज्ञानेन्द्रियहरूलाई एक-एक गरेर अन्तःकरणमा स्थापित गर्नु ध्यानको पहिलो अवस्था हो । यसका लागि सबभन्दा ठूलो र महत्त्वपूर्ण कुरा

हो विषयप्रतिको विराग । विषयलाई विषवत् नठानी विषय भोग्न पल्केका इन्द्रियहरूलाई आफूतिर, आत्मातिर, ईश्वरतिर लगाउन असाध्य गाहरो छ । त्यस कारण विषयलाई विषवत् त्याग गर्नु पहिलो र अन्तिम साधना हो । महान् ज्ञानवान् अष्टावक्र महामुनिले आफ्ना प्यारा शिष्य एवं उत्तम अधिकारी राजा जनकलाई पहिलो उपदेश दिनुभयो—

मुक्तिमिच्छसिचेत्तात विषयान् विषवत् त्यज ।

(अष्टावक्रगीता १/२)

विश्वका यावत् विषयलाई विषजस्तै गरी छोडिदिए, भित्रैदेखि सदासर्वदाका लागि त्यागिदिए ध्यान पनि लाग्छ अनि ज्ञान पनि जाग्छ ।

चित्तवृत्तिको एकाग्रता ध्यान हो । छरिएको, भाँडिएको, फिँजिएको, विषयतिर बिभिन्डिएको चित्तलाई शास्त्रीय आध्यात्मिक एवं यौगिक वा तान्त्रिक कुनै प्रकारको उपायद्वारा होस् आत्मनियन्त्रणमा ल्याएर आफ्नो अनुकूल बनाउनु ध्यान हो । ध्यानका लागि विवेक चाहिन्छ, विराग चाहिन्छ, भगवान्मा अखण्ड भक्ति चाहिन्छ । गुरुका र ईश्वरका कृपाले अनि आफ्नै त्याग, तपस्या र तीव्र वैराग्यका प्रभावले ध्यान त स्वतः प्राप्त हुन्छ । ध्यान बाहिरबाट ल्याउने, मगाउने होइन । ध्यान त आफ्नै साधना र समर्पित भावनाले आफैँबाट निस्कने वृत्ति विशेष हो ।

ध्यान भनेको आत्मसंयम पनि हो । त्यसैले भगवान् वेदव्यासले श्रीमद्भगवद्गीताको छैटौँ अध्यायलाई 'ध्यानयोग' वा 'आत्मसंयम योग' भनी नामकरण गर्नुभएको छ । चित्तको सामान्य एकाग्रता ध्यान हो भने त्यही एकाग्रचित्तले परब्रह्म परमात्मालाई ग्रहण गरेको छ भने 'ध्यानयोग' भयो । ध्यानलाई उपासना पनि भन्न सकिन्छ— यो निर्गुण भक्ति वा निदिध्यासन पनि हो । चित्त चलेन कि ध्यान भयो । तर लागु पदार्थ खाएर, सुँधेर, विषयको भोग गरेर एकै छिन नचलेको चित्तको स्थितिलाई ध्यान भन्न कदापि मिल्दैन । बोधपूर्वक, सत्त्वगुण प्रधान भएका बेला, विषयपट्टि पटकै चित्त नगएको बेला वा भगवान्मा, आफ्ना अभीष्ट, इष्ट देव वा देवीका लीला, कथा श्रवणमा वा चिन्तनमा पनि ध्यान हुन्छ— चित्तको एकाग्रता हुन्छ । यसरी शुद्ध सात्त्विक चिन्तन वा साधनाले परमात्मा ध्यान लाग्दछ । त्यसै कारण भन्न सकिन्छ— ध्यान दिए, ध्यान

लागछ । चित्तले विषय छोडे ब्रह्ममा, आत्मामा जोडिन्छ । यो सारा आफैले गरे हुने हो । बाहिरबाट आयात गरेर ल्याइने वस्तु विशेष होइन ध्यान । बरु गुरुको कृपा र ईश्वरको पनि कृपाको आवश्यकता भने छ, छ ।

सामान्यतया भौतिक लाभका लागि त ध्यानको नितान्त आवश्यकता छ भने आध्यात्मिक ज्ञानका लागि त ध्यानको अपरिहार्यता सर्वस्वीकृत छ । हाम्रो लोकोक्ति छ— **धावन्ति खेती, घोक्न्ति विद्या** । रातदिन धायो भने खेती राम्रो हुन्छ । घोकेको घोक्नै गरेर कण्ठस्त पाय्छो भने विद्या प्राप्त हुन्छ । धाउनु पनि ध्यान हो, घोक्नु पनि ध्यान नै हो । यी दुवै क्रियासँग एकाग्रता गाँसिएको छ । विद्यार्थीका लागि उपदेश दिने क्रममा भनिन्छ— **वको ध्यानं** । वकुल्लाले जसरी हलचल नगरीकन एकाग्र भएर बस्छ, आफ्नो खाद्यप्राप्तिका लागि, त्यसै गरी विद्यार्थीले पनि विद्या प्राप्तिका लागि एकाग्र भएर अन्यत्र पटककै मन नलगाएर पठनमा, लेखनमा, श्रवणमा, अनुसन्धानमा लगाउनुपर्छ । हलो जोत्ने हलीले पनि ध्यान दिएर हलो जोत्नुपर्छ । ध्यान दिएर भने कि त धेरैतिर बाँभो छुट्ला कि त फालीले गोरुको खुट्टामा घाउ पार्ला । त्यसैले भनिन्छ— ‘जोत्न नजाने खनुपर्छ, पढ्न नजाने कनुपर्छ’ ।

ध्यान त व्यवहारदेखि पारमार्थिक उपलब्धिसम्म पाइला-पाइलामा चाहिन्छ । पढ्दा ध्यान दिएर पढ्नुपर्छ । पढ्दा ध्यान दिएको छैन भने जति बेर पढे पनि बुझिँदैन । नबुझीकन पढेको र सुनिएर मोटिएको उस्तै हो— कामै छैन । लुगा धुँदा पनि ध्यान दिनुपर्छ । ध्यान दिएर भने कि त मयल नै निखिँदैन कि त साबुन गन्हाउँछ । यस्तै कुनै पनि यन्त्र चलाउँदा असाध्य ध्यान दिनुपर्छ— मोटर, ट्रक, बस अदि चलाउने चालकले आफ्नो काममा ध्यान दिएर भने सयौँ मानिसको ज्यान जान सक्छ, ज्यान गएका देखेका र सुनेका छौँ । अतः ध्यान सर्वत्र चाहिन्छ । ध्यानको महान् महिमा छ, आवश्यकता छ । ध्यान दिएर पढ्ने, ध्यान दिएर लेख्ने, ध्यान दिएर पूजा गर्ने, पाठ गर्ने, कुरा सुन्ने, काम गर्ने गन्यो भने सबैतिर सफलता पाइन्छ । अध्यात्मक्षेत्रमा त भन् ध्यानै ध्यानको मात्र प्रसङ्ग आउँछ । निष्काम कर्म गरौँ वा भगवान्को भक्ति अथवा आत्मचिन्तन, ईश्वर चिन्तन वा ब्रह्मचिन्तन सर्वत्र ध्यानैध्यान ।

हुँदा हुँदा तारो हान्दा पनि ध्यानै दिनुपर्छ अनि खेलकुदमा पनि त ध्यानै दिनुपर्छ । फुटबल खेलाडीले गोलपोस्टमा बल छिराउन मात्र ध्यान दिनुपर्छ, अन्यत्र होइन । यस्तै वैज्ञानिकहरूले नयाँ-नयाँ कुराको आविस्कार गर्नुअगाडि आफ्नो

अनुसन्धान कार्यमा अति एकाग्र भएर आफ्नो खोजमा ध्यान दिएका हुन्छन् । त्यसरी एकोहोरो नभईकन सफलता पाईदैन । अतः हाम्रा जीवनका पाइला-पाइलामा ध्यानको, एकाग्रताको, चित्तको संयमको नितान्त आवश्यकता छ । अर्जुनको दृष्टि आफ्नो लक्ष्यमा मात्र थियो । त्यसैले त त्यस युगका नै सर्वश्रेष्ठ धनुर्धर बने । उनी रातमा, अँध्यारामा पनि बाण प्रहार गर्न सक्षम थिए । यो सारा ध्यानको, एकाग्रताको परिणाम, प्रतिफल हो । मन दिनु, ध्यान दिनु एकै अर्थमा पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । मन लगाएर, मन दिएर, एकाग्र भएर गरेको काम कहिल्यै विफल हुँदैन ।

महर्षि पतञ्जलिले योगको परिभाषा गर्दै भन्नुभयो—

योगश्चित्तवृत्ति निरोधः ।

(पातञ्जलयोगसूत्र १/२)

[योग भनेको चित्तवृत्तिको निरोध हो ।]

यसरी चित्तका वृत्तिहरू निरुद्ध भए भने क्रमैले योगी ध्यानमा तल्लीन हुन्छ । अनि चित्तशुद्ध भएकोले ज्ञानको अधिकारी हुन्छ । ज्ञानी गुरु भेट्टाएर उहाँबाट महावाक्यको श्रवण गर्दछ । तदनन्तर मनन र निदिध्यासन भइसकेपछि आत्मसाक्षात्कार हुन्छ र मोक्षलाभ हुन्छ । यही हो अध्यात्मिक जीवनको अन्तिम उपलब्धि । यस्ता मुक्तात्माले फेरि धरतीमा फर्केर आउनु पर्दैन—

न च पुनरावर्तते, न च पुनरावर्तते ।

(शरभोपनिषद् ३६, छान्दोग्योपनिषद् ८/१५/१)

पातञ्जल योगदर्शनअनुसार भन्ने हो भने अष्टाङ्गयोगको सातौँ अङ्ग हो ध्यान—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ।

(पातञ्जलयोगदर्शन, साधनपाद २९)

[१) यम, २) नियम, ३) आसन, ४) प्राणायाम, ५) प्रत्याहार, ६) धारणा, ७) ध्यान र ८) समाधि यी योगका अष्टाङ्ग हुन् ।]

ध्यान— आफ्नो लक्ष्यमा चित्तको वृत्तिमात्र एकाकार भएर स्थित हुनु ध्यान हो । त्यसरी चित्तको एकाकार स्थितिलाई विचलित पार्न खोज्ने, वृत्तिलाई

अस्थिर वा चञ्चल बनाउन खोज्ने, रजोगुण र प्रमाद उत्पन्न गराउने, तमोगुणलाई हटाएर चित्तलाई त्यही सात्त्विक (दिव्य) रूपद्वारा लगातार, एकाग्र भएर त्यही लक्षित वस्तुमा चित्तको वृत्तिलाई अचल बनाएर राख्नु ध्यान हो ।

योगको लक्ष्य हो निर्विकल्प समाधि । वेदान्तको सिद्धान्त हो ज्ञानद्वारा मोक्ष लाभ । ज्ञान पनि छोड्नुपर्छ, समाधि पनि छोड्नुपर्छ— स्वरूपमा स्थित हुनका लागि । तर यहाँसम्म पुग्नका लागि सारा साधनलाई साधमा लिएर साध्य वस्तु प्राप्तिका लागि अगाडि बढ्नुपर्छ । पारी जानका लागि डुङ्गा चाहिन्छ । पारी पुगिसकेपछि डुङ्गा पनि छोड्नुपर्छ । डुङ्गा नछोडी पारि पुगिँदैन । डुङ्गाको साहाराविना पारि पुगिँदैन । यस्तै हो योगसूत्रले बताएको यम, नियमादि पनि । समाधिको अत्यन्त नजिकैको साधन हो ध्यान । ध्यान नै लक्ष्य होइन । ध्यानमा पुग्नका लागि यमादिको पालना गर्नेपर्छ । महर्षि पतञ्जलि यम, नियमादिको परिभाषा गर्दै भन्नुहुन्छ—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा :

(योगसूत्र, साधनपाद ३०)

[अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रह यम हो ।]

अहिंसा भनेको मनसा, कर्मणा, वाचा कुनै पनि प्राणीलाई कुनै पनि प्रकारको दुःख (प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा) नदिनु । सत्य भनेको ज्ञान हो, ईश्वर हो, आत्मा हो, ब्रह्म हो । अहिंसा तीनै कालमा सत्य हो । अहिंसाले सत्यमा पुर्‍याउँछ । हिंसा सदा असत्य नै हुन्छ । जुन कुरा सदाकाल रहिरहन्छ त्यो सत्य हो । अहिंसामा सत्यता लुकेको हुन्छ । सत्यले अहिंसामा टिक्न सिकाउँछ । यी दुईमा अत्यन्त नजिकको सम्बन्ध छ ।

स्तेय भनेको चोर्नु, अस्तेय भनेको नचोर्नु । अन्यायपूर्वक, अधर्मपूर्वक, हिंसापूर्वक, असत्यतापूर्वक अरूको स्वामित्वमा रहेको धन सम्पत्ति, घर, जग्गा अथवा अधिकार हरण गर्नु स्तेय हो । सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, शैक्षिक आदि अधिकार हनन गर्नु पनि स्तेय नै हो । घुस खानु, अनुचित मुनाफा लिनु, कालोबजारी गर्नु, तौल कम गरेर, मिसाएर बेच्नु, आदि इत्यादि स्तेयभिन्न पर्दछन् । लोभले, रागले यस्ता कुकर्म गर्दछन् पापको डर नभएकाहरू । यस्ता कुकर्म कदापि नगर्नु अस्तेय हो ।

अन्य इन्द्रियका साथै उपस्थेन्द्रिय (जननेन्द्रिय) को दुरुपयोग नगर्नु ब्रह्मचर्य हो। मनले, वचनले र कर्मले ब्रह्मचर्य पालन गर्नुपर्छ— योगका लागि, ध्यानका लागि। जननेन्द्रिय र रसनेन्द्रियलाई जित्न अति नै गाह्रो छ तर सकिन्छ। सक्नेले ध्यानमा सफलता पाउँछन्। नसक्ने बीचैमा भास्सिन्छन्।

मरणं बिन्दुपातेन, जीवनं बिन्दुधारणम्।

[वीर्यको नाश मृत्यु हो। ब्रह्मचर्य अर्थात् वीर्यको रक्षा जीवन हो।]

धन, सम्पत्ति, भोग सामग्रीलाई अनावश्यक रूपमा महत्त्व दिएर तिनको संग्रह गर्नु परिग्रह हो। सामान्य, साधनामय, अध्यात्ममय जीवन निर्वाहसम्मका लागि भन्दा बढी भोगका लागि, स्वार्थका लागि अर्कालाई देखाउनका लागि, सन्तान दरसन्तानका लागि भनेर अनावश्यक रूपमा भौतिक वस्तुको संग्रह गर्नु परिग्रह हो। त्यो नगर्नु अपरिग्रह हो। योगी, ध्यानीका लागि अपरिग्रह आवश्यक छ।

अहिंसाव्रत पालन गरे मात्र ध्यानपरायण बन्न सकिन्छ। अहिंसा व्रतका लागि सम्पूर्ण प्राणीमा आत्मवत् व्यवहार हुनुपर्दछ, सिद्धान्त फलाकेर मात्र हुँदैन। त्यसैले भनिन्छ—

DO TO OTHERS AS YOU WANT OTHERS DO TO YOU.

अर्थात् अरूबाट तिमी जे अपेक्षा गर्दछौ, त्यस्तै व्यवहार आफू अरूका लागि गर। अरूबाट केही पाउने आशा गर्नेले अर्कालाई दिन पनि जान्नुपर्छ। अहिंसा जस्तै सत्य आदि पनि जीवनमा उतार्ने साधु नै भोलि ध्यानयोगमा, ध्यान यज्ञमा, ध्यान साधनामा लाग्ने अधिकारी बन्न सक्छन्। यसरी आफ्नै जीवनमा र व्यवहारमा अहिंसा आदि व्रतलाई पूर्ण गर्न नसक्नेले ध्यान गर्दछु भन्नु आफैँले आफैँलाई ठग्न हो, जनताका आँखामा छारो हाल्नु हो।

जसरी ध्यानयोगमा पुग्नका लागि पूर्वावश्यक साधनका रूपमा यमलाई योगसूत्रले महान् स्थानमा राखेको छ त्यसरी नै नियमको पनि असाधारण भूमिका छ। त्यसैले नियम जान्नका लागि पातञ्जल योगदर्शनको सहयोग लिनु बुद्धिमानी हो—

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।

(पातञ्जलयोगदर्शन, साधनपाद ३२)

शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय र ईश्वरप्रणिधान नियम हो। शौच भनेको शुद्धि हो। शरीरको बाहिरी शुद्धिका लागि जल, खरानी, पञ्चगव्य आदिको आवश्यकता छ। बाहिरी द्रव्यले शारीरिक शुद्धि र पवित्रता हुन्छ। यो बाह्य शुद्धिको लागि बाह्य सामग्री र त्यसको बाहिरी प्रयोग भए पुग्यो तर आत्मशुद्धिका लागि ठूलो कुरो हो— इन्द्रियनिग्रह। इन्द्रियनिग्रह भए चित्त शुद्ध हुन्छ।

सन्तोषं परमम् सुखम्। सन्तोषबाट परम सुखलाभ हुन्छ। असन्तोषी सदा दुःखी। असन्तोषी सदाकाल दुःखी भइरहन्छ। आत्मसंयमी हुन नसके असन्तोषले सदा सताइरहन्छ। कसैलाई के, धेरै जसोलाई कहिल्यै पनि पुगेका हुँदैन। जे भए पनि, जति भए पनि नपुगेलाई कसरी ध्यान लाग्ला ? तपस्या वा तप नियमको एक प्रमुख अङ्ग हो। तपोमय जीवन नै सार्थक, सफल र उच्च श्रेणीको जीवन हो। शरीर, प्राण, इन्द्रिय मनलाई उचित, शास्त्रीय सिद्धान्तअनुसार शुभकर्ममा रातदिन लगाइरहनु तप हो।

स्वाध्याय भनेको वेद, उपनिषद् आदि र अध्यात्मसम्बन्धी वेदान्तसम्बन्धी विवेक ज्ञान उत्पन्न गराइदिने योग, साङ्ख्य आदि शास्त्रको नियमपूर्वक, प्रेमपूर्वक गुरुका सान्निध्यमा बसी अध्ययन, अध्यापन गर्नु हो। साथै गायत्री आदि वैदिक मन्त्रको जप गर्नु पनि स्वाध्याय नै हो।

ईश्वरप्रणिधान भनेको ईश्वरमा पूर्ण आस्था र श्रद्धापूर्वक भक्ति गर्नु हो। सम्पूर्ण फल परमात्मामा समर्पण गरी आफ्ना प्रारब्धअनुसार कर्ममा प्रवृत्त हुनु पनि ईश्वरप्रणिधान हो। अन्त्यमा सारा कुरा परमात्मा पुरुषोत्तमका पाउमा सर्वात्मभावेन समर्पण गर्नु ईश्वरप्रणिधान हो। यसो गरे मात्र नियमको पालना भयो।

यही क्रमले आरामदायी आसनमा स्थिर भएर बस्नु आसनजय हो। ध्यान गर्ने साधकले आसनजय गरेको हुनुपर्छ। चञ्चल र अस्थिर आसनमा बसी कसरी ध्यान गर्नु ?

प्राणायाम पनि योगकै अङ्ग भएकाले यसको पनि विधिपूर्वक अभ्यास गर्नुपर्दछ।

श्वास प्रश्वास गतिलाई आत्मनियन्त्रणमा राख्नु प्राणायाम हो। पूरक, कुम्भक र रेचकको विधिपूर्वक अभ्यास गरी प्राणलाई आफ्नो अधीनमा राख्न सके ध्यानका

लागि उपयोगी सिद्ध हुन्छ । प्राणायामबाट मन स्थिर हुन्छ । प्राण रोके मन रोकिन्छ अनि मन रोके प्राण पनि रोकिन्छ । प्राण र मनको नजिकको सम्बन्ध छ ।

प्रत्याहार भनेको विषयबाट विमुख हुनु हो । ज्ञानेन्द्रियहरूलाई बाहिरी इन्द्रियमा लाग्न, फस्न नदिएर आत्माभिमुख बनाउनु प्रत्याहार हो । चित्तलाई, इन्द्रियलाई आफ्ना अधीनमा लिएर आत्माको अभिमुख बनाउनु प्रत्याहार हो । प्रत्याहारद्वारा इन्द्रियहरू र मनसमेत आफ्ना बसमा आउँछन् ।

शब्दादि विषयमा आसक्त नहुनु— वेदशास्त्रले बताएको मात्र मार्गमा लागि रहनु, वेदविरुद्ध विषयको परित्याग गर्नु, विषयमा नफसेर आफ्नो इच्छानुसार इन्द्रियलाई प्रयोग गर्नु इन्द्रिय जय हो । यो पनि ध्यानको पूर्व-पूर्वको साधन हो । रागद्वेष नराखीकन सुखदुःखरहित भएर विषयको ज्ञान हुनु इन्द्रिय-जय हो ।

अब ध्यानको नजिकैको अवस्था आयो— धारणा । चित्तका वृत्तिलाई कुनै एक स्थानविशेषमा लगेर ठ्याक्क अड्याइराख्नु धारणा हो । अथवा कुनै ठाउँमा लगेर चित्तका वृत्तिलाई बाँधिदिनु धारणा हो । कुनै एक ध्येय विषयमा चित्तलाई विस्तार-विस्तार लगेर बाँधिदिनु— किलामा गाईलाई बाँधेभैं गरी । अरू विषयबाट तानेर, छुटाएर ध्येय परमात्मामा चित्तलाई अखण्डरूपमा बाँधेर राख्नु नै धारणा हो ।

तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम् ।

(पातञ्जलयोगदर्शन, विभूतिपाद २)

अष्टाङ्गयोगमध्ये पहिला पाँच (यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार) बहिरङ्ग साधन र पछिल्ला तीन (धारणा, ध्यान, समाधि) लाई अन्तरङ्ग साधन भनिन्छ । तीमध्ये वर्तमान प्रसङ्ग छ ध्यानको । ध्येय विषयमा चित्त एकनासले लागि रहनु ध्यान हो । यसभन्दा अघि धारणाले वातावरण र भूमिका बनाइसकेको हुन्छ । ध्येय विषयमा संस्थापन गर्नुसम्म धारणाको काम भयो भने चित्तलाई अखण्डरूपले, एकनासले (अन्यत्र चित्तलाई जान नदिएर) तदाकारता बनाइरहनु नै ध्यान हो । ध्यानमा त्रिपुटी रहन्छ । ध्यान गर्ने ध्याता सत्त्वगुणप्रधान हुन्छ त ध्येय वस्तु तमोगुणप्रधान हुन्छ र ध्यान गर्नु क्रिया रजोगुण प्रधान हुन्छ । यहाँ ध्यान, ध्याताको चित्तवृत्ति अनुसार, धारणा र दृष्टिकोण अनुसार साधना र तपस्या

अनुसार, श्रद्धा र भक्ति अनुसार ध्येय वस्तु सगुण परमात्मा पनि हुन सक्नुहुन्छ । सगुण निराकार वा सगुण साकार जस्तो पनि परमात्मा हुनुहुन्छ । अथवा चित्तवृत्ति धेरै सूक्ष्म र अत्यन्त शुद्ध भइसकेको छ भने निर्गुण निराकार परब्रह्म परमात्माको ध्यान हुन्छ । त्यही अनुरूप ध्येय परमात्मा ध्याताका हृदयमा अनुभूत हुनुहुन्छ ।

ध्यान भन्दासाथ हाम्रो वैदिक सनातन धर्ममा ईश्वरलाई नै लिइएको छ । संसारको ध्यान गर्ने परेको छैन, स्वतः प्राप्त हुन्छ । संसार पाउन कुनै पुरुषार्थ चाहिँदैन । मनुष्यले पुरुषार्थ गर्नुपर्ने हो केवल परमात्माको साक्षात्कारका लागि । संसार, संसारी विषयवस्तु, भोग्य सामग्री आदि, स्त्रीपुत्रादि सारा यथासमयमा प्राप्त हुन्छन्, जान्छन् पनि । जसरी संयोग हुन्छ त्यसै गरी वियोग पनि हुन्छ । तर परमात्मा ईश्वरको साक्षात्कार भएपछि सदाकाल रहिरहनुहुन्छ, चित्तमा ध्यान गर्नुको अर्थ हो, उद्देश्य हो त्यो वस्तु प्राप्त गर्नु, अनुभवमा ल्याउनु । नत्र किन ध्यान गर्ने ? वेदान्त त भन्दछ— ध्यान गर्ने ध्यानमा नै सीमित हुनका लागि होइन अपितु ध्येय वस्तुको ज्ञान गर्नका लागि । ज्ञान गरिसकेपछि ध्येय र ज्ञेय वस्तु आफूमा नै विलापित हुन्छन् अथवा आफू नै ध्येय परमात्मामा एकाकार हुन्छ । यसैलाई **तत्त्वमसि** महावाक्यले त्यो ध्येय, ज्ञेय परब्रह्म परमात्मा तिम्री नै हौं भनी सिकाएको छ । जीवात्मा र परमात्माको ऐक्य ज्ञान गराउनु र जीवलाई शिव बनाएर मोक्षफल प्रदान गर्नु— गराउनु अद्वैत वेदान्तको अन्तिम लक्ष्य हो ।

यमनियमादि योगप्रक्रियाबाट आरम्भ भएको अद्वैत वेदान्तको आध्यात्मिक यात्रा साक्षात्कारपूर्वक मोक्षमा पुगेर टुङ्गिन्छ । योगदर्शनले वेदान्तदर्शनलाई ठूलो सहयोग गरेको छ । ध्यानमा अरू कुनै प्रकारको वृत्ति आउनुहुँदैन । आयो भने ध्यान भएन । एकतानता भनेको लगातार, अविच्छिन्न रूपले एकनाससँग ध्येय परमात्मामा चित्तको वृत्ति लागिरहनु हो । अब योगदर्शन अनुसार, पातञ्जल योगसूत्रले बताएको समाधि पनि जानिहालौं—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।

(योगसूत्र, विभूतिपाद ३)

वास्तवमा ध्यानको परिपाक नै समाधि हो । यहाँ ध्येयमात्र भासमान हुन्छ र ध्यानको स्वरूप शून्य जस्तो हुन्छ तर शून्य होइन । परब्रह्म परमात्मामात्रको अनुभव

हुनु समाधि हो। यहाँ त्रिपुटी (ध्याता, ध्यान, ध्येय) रहँदैन। ध्येयाकारवृत्तिमा पूर्णताको अनुभव हुने ध्यानको अवस्था नै समाधि हो। ध्यानमा ध्येयको भान हुन्छ, ध्येयमात्र होइन। समाधिमा ध्येयमात्र बाँकी रहन्छ, ध्याता हराउँछ, ध्येयमा विलापित हुन्छ।

ध्यानको अन्तिम परिणति हो समाधि। ध्यान नै अभ्यासको बलले, साधनाका दृढताले सफल हुन्छ। जब ध्येय परमात्मामात्र अवस्थित भएर प्रकाशित हुन लाग्छ तब त्यसैलाई समाधि भनिन्छ।

ध्येयाकाराकारित वृत्तिमा जब पूर्णता अनुभव हुन थाल्दछ, त्यस अवस्थालाई समाधि भनिन्छ। ध्यानमा ध्येयको भान हुन्छ, ध्यान गर्नु क्रिया पनि रहिरहन्छ। यसरी त्रिपुटीपूर्वक ध्यान हुन्छ। समाधिमा ध्याता र ध्यान हराएर ध्येयमात्र भासमान हुन्छ। योगका अन्तिम तीन अङ्ग धारणा, ध्यान र समाधिमा समाधि अङ्गी हो र धारणा र ध्यान समाधिकै अङ्ग हो।

विजातीय वृत्ति बीचबीचमा आउँदै नआएर सजातीय वृत्ति (ब्रह्माकार, भगवदाकार, आत्माकार) प्रवाह बनिरहनु नै ध्यानको अवस्था हो। विषय चिन्तनको अभावको अवस्था ध्यान हो। ध्यानमा ध्याताको विगलन हुनुपर्छ— ध्यान गर्नु क्रिया पनि नरहेपछि ध्येय परमात्मा, ज्ञेय परमात्मा, प्राप्तव्य, ज्ञातव्य परमात्मा मात्र बाँकी रहन्छ। यस अवस्थामा आफू र परमात्मामा अभेद भाव क्रमशः विकसित हुँदै जान्छ। ध्यान पनि ज्ञानको सहयोगी साधन हो। उपनिषद्ले बताएको ध्यान र योगसूत्र (योगदर्शन) ले बताएको ध्यानमा सामान्य पार्थक्य छ। योग क्रियामा जोड दिन्छ। त्यसैले समाधि पनि दुई प्रकारका छन्— ज्ञानसमाधि र योगसमाधि।

ध्यानको लक्ष्य हो ज्ञान। ज्ञानको लक्ष्य हो मोक्ष। यमनियमादि योगसाधन भएभैं विवेकवैराग्यादि ज्ञानसाधन हुन्। तर गन्तव्य एकै हो, उही हो— मार्गमात्र भिन्न।

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ५/५)

विचार, चिन्तन, विवेक शास्त्रलाई साङ्ख्य भन्दछन्। वेदान्त पनि यसैभित्र पर्दछ। यसको अन्तिम गन्तव्य हो ज्ञान। योग भनेको कर्मशास्त्र हो। कर्मयोग ठूलो

हो। ज्ञानरहित कर्मसंन्यासभन्दा निष्कामनापूर्वक गरिएको कर्मयोग श्रेष्ठ हो। तर ज्ञानको र कर्मको गन्तव्य, प्राप्तव्य एकै हो— मोक्ष। योगदर्शनको लक्ष्य पनि निर्विकल्प, निर्बीज, धर्ममेघ समाधि हो। यसको निचोड, चुरोकुरो त हो ज्ञान नै र मोक्ष नै।

कर्मयोग साधन हो, ज्ञानयोग त्यसको साध्य हो। कर्मयोग र ज्ञानयोगका माभमा आएको छ भक्तियोग वा ध्यानयोग। ध्यानसँग कर्म पनि जोडिएको छ अनि ज्ञान पनि। यहाँ ध्यानलाई भक्ति भने पनि हुन्छ। ध्यान पनि परमात्मकै हुन्छ अनि भक्ति पनि परमात्मकै हुन्छ। केही नचिताउनु पनि ध्यान हो भने परमात्मामात्रको चिन्तन गर्नु पनि ध्यान नै हो। कर्मयोगमा पनि परमात्मासँग योग हुन्छ। त्यसैले ध्यानयोगको साधन हो कर्मयोग। ज्ञानयोगमा पुग्ने बाटो हो ध्यानयोग। अतः ध्यानयोगमा त पूर्ण मात्रामा परमात्मा परमेश्वरकै चिन्तन हुन्छ। ध्यानको बाटो भएर निर्विकल्प समाधिमा पुग्न छ। त्यसैले शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि सारालाई आफ्नो वशमा राखेर एकान्तमा बसेर ध्यान गर्नुपर्छ। ध्यान पनि तपस्या नै हो।

ध्यान गर्नेले कुनै कुराको पनि आशा, इच्छा गर्नुहुँदैन। अनि संग्रह गर्ने बानी पनि छोड्नुपर्छ। आत्माको अनुभवका साथै विषय पनि यदाकदा आउनु सविकल्प समाधि हो भने विषयको चिन्तन नभएर आत्मामात्रको अखण्ड चिन्तन भइरहनु निर्विकल्प समाधि हो। महावाक्यको श्रवण अनन्तर गरिने मनन पनि ध्यान नै हो। प्रत्यक् चैतन्य आत्मा नै हो ब्रह्म। त्यो ब्रह्म म हुँ भन्ने वृत्ति प्रवाहित हुँदाहुँदा ब्रह्म परिपाक हुन्छ अभ्यास, वैराग्य र दीर्घकालको तपस्या वा साधनाले। अनि निर्विकल्प समाधि हुन्छ।

न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम्।

(रामगीता ४७)

समाधि अवस्थामा अवस्थित साधक, मुमुक्षु पुरुष कुनै पनि प्रकारको बाह्य पदार्थ र भित्रको पदार्थलाई पनि जान्दैन, थाहा पाउँछैन। ऊ त ब्रह्मरूपले अवस्थित हुन्छ। ध्यानको उपल्लो उपलब्धि यही नै हो। बाहिरी र भित्री कुरा थाहा नपाएको अज्ञानले होइन, स्वरूपज्ञानले हो।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्।

(श्रीमद्भगवद्गीता ६/२५)

विवेकयुक्त विशुद्ध मनलाई परब्रह्म परमात्मामा संस्थापित गरेर कुनै कुराको पनि चिन्तन नगरोस्— ध्यान वा समाधिको अभ्यास गर्ने ध्यानयोगीले, आत्मसंयमीले, तीव्र मुमुक्षुले। भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई निमित्त बनाएर सम्पूर्ण साधक, तपस्वी, ध्यानपरायण योगी, वेदान्त चिन्तक आदिलाई निर्देश, उपदेश दिँदै भन्नुहुन्छ—
तिमी मनलाई आत्मामा स्थापित गर र कुनै कुराको पनि चिन्तन नगर। यहाँ आत्मसंस्थं मनः कृत्वाले सविकल्प समाधि र न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ले निर्विकल्प समाधिको सङ्केत गरेको छ।

मन पूर्ण मात्रामा समाहित भयो। मनमा कुनै प्रकारको विषयको चिन्तन पटककै छैन। यही हो वेदान्तको, योगको र भक्तिको पराकाष्ठा। यहाँ आत्मा (आफू) मात्र छ। यसैलाई वेदान्तले ब्राह्मीस्थिति भनेको छ। स्थितप्रज्ञको अवस्था पनि यही नै हो। यहीं ध्यान र ज्ञानको पनि काम सकियो। ध्यानले ध्यानाभ्यासी वा मुमुक्षुलाई ज्ञानमा पुर्‍याएर छोडिदियो। अबको ज्ञानाभ्यासी समाधिको परिपाक भएपछि ज्ञानद्वारा आफ्नो स्वरूपसाक्षात्कार गरी आनन्दसँग आफ्नै स्वरूपमा, महिमामा, मर्यादामा, विराजमान हुन्छन्— ज्ञानी भएर, जीवन्मुक्त महापुरुष भएर।

यमनियमादिबाट आरम्भ गरिएको योगयात्रा पनि अन्ततोगत्वा निर्विकल्प समाधिमा पुगेर टुङ्गिन्छ। त्यस्तै नित्यानित्यवस्तु विवेक, विराग आदिबाट आरम्भ गरिएको वेदयात्रा पनि निर्विकल्प समाधिमा पुगेर टुङ्गिन्छ। पहिलो हो योगसमाधि र दोस्रो हो ज्ञानसमाधि। हाम्रो इष्ट, अभीष्ट हो ज्ञानसमाधि। ज्ञानद्वारामात्र मुक्ति हुने हुनाले ज्ञान नै सर्वोपरि हो।

निर्विषय मनबाट आरम्भ गरेर निर्विषय मनमा पुगेर टुङ्गिन्छ वेदान्तको साधना, ईश्वरको आराधना। भगवान्का भक्तहरू पनि भगवान्देखि टाढा बस्न चाहँदैनन् एकातिर भने अर्कातिर विषयबाट पनि पूर्ण विरक्त हुन्छन्। सबैको— वेदान्तीको, योगीको, भक्तको लक्ष्य हो मोक्ष। यद्यपि परिभाषा भिन्न होलान्। जे होस् हामीले आरम्भ गरेको निर्विषय मनको ध्यान निर्विषय ज्ञानमा पुगेर पूर्ण भएको छ।

शिवमस्तु !

ॐ

२९. ध्यानबाट ज्ञान

मानव जीवनको सर्वोपरि लक्ष्य हो मोक्ष । मोक्षका लागि ज्ञान नभई हुँदैन । ज्ञानको लागि ध्यान उत्तम साधन हो । ध्यान भनेको चित्तको अत्यन्त एकाग्र स्थिति हो । चित्तलाई एकाग्र बनाउने दुई ओटा उपाय छन् । एउटा हो तीव्र वैराग्य - विषयादिबाट, भोगादिबाट । अर्को हो सारा इन्द्रियलाई निग्रह, निरोध गरी परमात्मामात्रको चिन्तन गरिरहनु । यसलाई अभ्यास पनि भनिएको छ । मुमुक्षु पुरुषले यस्तो अभ्यास गर्दा ध्यान लाग्छ । ध्यान लाग्नु भनेको मन कुनै पनि विषयमा आकारित नहुनु हो । जब संसारका कुनै पनि पद, प्रतिष्ठा, पैसा, आदिमा चित्त जाँदै गएन भने चित्त स्वतः चैतन्यमा आकारित हुन्छ । चित्त कि त विषयमा जान्छ कि त परब्रह्म परमात्मामा लाग्छ । संसारबाट, भोगवासनाबाट, एषणात्रयबाट चित्त भिक्छ कि स्वतः परमात्माका पाउमा पुगेर शान्तिको अनुभव गर्छ । बाहिरबाट विषय परस्मै नदिनु, बस्मै नदिनु र विषयमा आफूलाई फस्मै नदिनु र आफू-आफूमा परिपूर्ण भएर आनन्दसँग बस्नु नै ध्यान हो । ध्येय ब्रह्म हो, ध्याता मुमुक्षु हो, ध्यान चित्तको शुद्धता, एकाग्रता, परमात्मा परायणता हो ।

ध्याता - आफू, भक्त, साधक, मुमुक्षु ।

ध्यान - क्रिया, साधना, तपस्या, चिन्तन ।

ध्येय - परब्रह्म परमात्मा, ब्रह्म, ईश्वर ।

यसलाई त्रिपुटी भनिन्छ । त्रिपुटीमा ध्याता सत्त्वगुण प्रधान हुन्छ, ध्यान रजोगुण प्रधान र ध्येय तमोगुण प्रधान हुन्छ । जब ध्यान लाग्छ त्यति बेला ध्येयाकार वृत्तिप्रवाह ध्येयमा पुगेर परिसमाप्त हुन्छ । र ध्याता आफू पनि ध्येयमा पुगेर विलीन हुन्छ । ध्यान सत्त्वगुण प्रधान साधना हो ।

ध्यानका लागि चित्तमा कुनै प्रकारको पनि वासना राख्नु हुँदैन । वासना छ भने, भोग गर्ने इच्छा शिथिल भएको छैन भने ध्यान लाग्दैन । संसार नै बनाउन लागेका संसारीहरूलाई ध्यान गर्ने फुर्सतै हुँदैन । भए पनि संसारकै चिन्तनले सताउँछ । आफू सदा ध्यानस्थ हुन सकिन्छ । यो हाम्रो स्वभाव नै हो । विषयको, कामनाको, भोगको, वासनाले ध्यानको ढोकामा भेटे ताल्चा मारिदिन्छ र ध्यान मन्दिरमा पस्नै पाइँदैन । अतः सर्वप्रथम ध्यान हुन नदिने विषय आदिलाई वैराग्य र बोधपूर्वक दूरीकृत गर्नु पर्छ । अनि विषयको भोग वासनालाई नष्ट नै गर्नुपर्छ । आत्मसंयम भो कि ध्यान हुन्छ, ध्यान लाग्छ ।

यसको आरम्भ हुन्छ आहार, विहार, विचार र व्यवहारबाट । आहार शुद्ध भयो भने चित्त शुद्ध हुन्छ । चित्त शुद्ध भएपछि एकाग्रता हुन्छ, भगवान् प्रति निष्ठा, श्रद्धा बढ्दै जान्छ अनि त छिनछिनमा ध्यान लाग्छ । जेतेमेते (मासु, रक्सी, चुरोट आदि लागु पदार्थ) खायो भने चित्त अत्यन्त चञ्चल हुन्छ र ध्यान लाग्दै लाग्दैन । अतः ध्यानको पहिलो सोपान हो आहारमा शुद्धता र पवित्रता । जस्तो आहार शुद्ध चाहियो त्यस्तै विचार पनि शुद्ध हुनैपर्छ । विचारअनुसार व्यवहारमा पनि पवित्रता हुनु नितान्त आवश्यक छ । उपनिषद्, गीता अदि शास्त्रको अध्ययन, अनुसन्धान, सत्सङ्ग, स्वाध्याय आदिको अभ्यास जति बढाउँदै गयो उति चित्त शान्त हुँदै जान्छ अनि ध्यान खोज्न बाहिर कुनै स्थान विशेषमा जानै पर्दैन । कोही-कोही भन्छन्- “म त फलानो ठाउँमा ध्यान गर्न जाने गरेको छु ।” आफ्नो चित्त शुद्ध छ भने जहाँ पनि ध्यान लाग्छ ।

ध्यान वस्तुसापेक्ष, स्थानसापेक्ष, व्यक्तिसापेक्ष, कालसापेक्ष होइन तापनि अत्यन्त पवित्र स्थान छ भने त्यहाँ पुगेपछि चित्त अत्यन्त शान्त हुन्छ र ध्यान लाग्छ । ठूला-ठूला तपस्वी, ऋषि, साधु-सन्त, ज्ञानीका सान्निध्यमा पुग्दा, समीपमा बस्दा पनि शान्तिको, आनन्दको अनुभूति हुन्छ । यो ध्यानको, ज्ञानको, स्थानको र शुद्धताको प्रभाव हो । ध्यान ध्यानमा नै सीमित हुनु ध्यानको लक्ष्य होइन । ध्यानको लक्ष्य हो ज्ञान । ज्ञानको लक्ष्य हो मोक्ष । कोही भन्छन् - “यसो ध्यान स्यान गर्छु ।” यस्तो स्यानवाला ध्यानले केही काम दिँदैन । ज्ञानवाला ध्यानले मात्र काम दिन्छ । ध्यान व्यायाम होइन, खेल पनि होइन, रमाइलोको साधन होइन, बसीबियाँलो होइन । ध्यान त आध्यात्मिक साधना हो, तपस्या हो, परमात्मा प्राप्तिको उपाय हो ।

ब्रह्मगायत्रीमा आएको धीमहि र श्रीमद्भागवतमहापुराणमा आएको सत्यं परं धीमहिले ध्यानलाई नै लक्ष्य गरेको छ । म ध्यान गर्दछु - ध्येय परमात्माको ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रतजगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं...

(श्रीपशुपत्यष्टकम्)

ध्येयं वदन्ति शिवमेव हि केचिदन्ये शक्तिं गणेशमपरे तु दिवाकरं वै...

(श्रीहरिशणाष्टकम्)

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरञ्चिनुतं शरण्यम् ।

(श्रीमद्भागवतमहापुराण)

यी माथिका स्तोत्रांशले भगवान्को ध्यानलाई द्योतन गरेका छन् । ध्येय हुनुहुन्छ भगवान्, ईश्वर वा आफ्ना कुनै पनि इष्ट देव वा देवी । यो ध्याताको ध्येयप्रतिको आत्मसमर्पण हो । परमात्मा नारायण हुनुहुन्छ— योगिभिर्ध्यानगम्यम् अर्थात् योगीहरूले एकाग्र भएर श्रद्धापूर्वक, भक्तिपूर्वक, ध्यानपूर्वक चिन्तन गरेका खण्डमा भगवान्को साक्षात्कार गर्न सकिन्छ ।

हिजो-आज वैज्ञानिक एवं भौतिक जगत्मा समेत ध्यान वा ध्यानयोगले ठूलो सम्मान पाएको छ, ठूलो ख्याति कमाएको छ । पश्चिमी जगत्मा पनि योग र ध्यानको व्यापक प्रचार भएको छ । चिकित्सकहरू समेत रोग हेरी औषधीका साथमा 'अलिकति, केही समय ध्यान गर्ने गर्नुहोस्' भन्न थालेका छन् । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने ध्यानको उपयोगिता र उपादेयता आध्यात्मिक क्षेत्रमा मात्र होइन भौतिक र शारीरिक स्वस्थताका क्षेत्रमा समेत उल्लेखनीय रूपमा स्थापित भइसकेछ । Meditation or Trancendental Meditation (ध्यान वा भावातीत ध्यान) भनेर महेश योगीले निकै प्रचार गरेको हुनाले यसतर्फ पश्चिमी वैज्ञानिक समेत आकर्षित भएका छन् । ध्यानको अभ्यासबाट भौतिक एवं आध्यात्मिक दुवै प्रकारको अनुभवजन्य आस्वाद पाइसकेका छन् वैज्ञानिक जगत्का भौतिक शास्त्रीहरूले र सर्वसाधारणले पनि । ध्यानको अभ्यासले व्यावहारिक भ्रन्धट, तनावबाट मुक्त बन्न सकिन्छ भन्ने कुरामा धेरै मानिस विश्वस्त भइसकेका छन् ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ६/२५)

मनलाई आत्मामा संस्थापन गर र केही कुरा पनि नचिताऊ । पहिलो हो सविकल्प समाधि र दोस्रो हो निर्विकल्प समाधि । यो त ध्यानको अन्तिम बिन्दु हो ।

मां ध्यायन्त उपासते ।

(गीता १२/६)

मेरो ध्यान गर्दै उपासना गर्दछन् मेरा भक्तहरू । र त्यस्ता भक्तलाई म मृत्युसागरबाट उद्धार गर्दछु । यो श्रीकृष्णको आफ्ना भक्तप्रतिको अनुग्रह हो, कृपा हो । यसरी ध्यान गर्दागर्दै ज्ञानमा पुगिन्छ । ध्यानको उद्देश्य ज्ञान नै हो नि ।

ध्येय, ज्ञेय, प्राप्तव्य, ज्ञातव्य, श्रोतव्य, निदिध्यासितव्य आदि सारा हो ब्रह्म नै । अनि सृष्टिको सर्वोच्च, सर्वोत्कृष्ट, दुर्लभातीत दुर्लभ मनुष्य जीवन नै ध्याता हुन योग्य छ । अरू योनिमा ध्यान गर्नु सम्भव नै छैन । ध्यान पनि मान्छेले नै गर्ने हो । मान्छेमा त्यो सामर्थ्य छ । ज्ञान गर्न समर्थ पनि मान्छे नै छ । त्यसो भएको हुनाले ध्यानबाट ज्ञान हुन्छ । त्यो गर्न सक्छ मान्छेले नै ।

गुरु-गुरुआमाहरू भन्नुहुन्छ आफ्ना छात्र-छात्रालाई - “ध्यान दिएर पढ । आफ्नो पढाइ लेखाइमा ध्यान देऊ ।”

यसरी नै वैज्ञानिकहरूले विज्ञानलाई ध्येय बनाए । खेलाडीहरू आफ्नो खेलमा ध्यान दिन्छन् र त विश्वकप विजयी बन्दछन् । कृषकहरू खेतीपातीमा ध्यान दिन्छन् । त्यसैले भनिन्छ - ‘धावन्ति खेती’ । यसरी व्यापारी पनि आफ्नो व्यापारमा नै ध्यान केन्द्रित गर्दछन् र त ठूलाठूला धनी मानी महाजन बन्दछन् । यही नियम, यही सिद्धान्त कवि, लेखक, कलाकार, सङ्गीतकार, राजनैतिक कार्यकर्ता, नेता आदि सारामा लागु हुन्छ । अब त स्पष्ट भन्न सकिन्छ - भक्त भगवान्को ध्यान गर्दछन् र गर्दा-गर्दा भगवान्को दर्शन गर्दछन् । योगीहरू योग साधनाद्वारा निर्विकल्प समाधिस्थ हुन्छन् । विचारक, चिन्तक, मुमुक्षु आफ्ना इष्ट, अभीष्ट, परब्रह्म परमात्माको विषयमा पहिले सामान्य ज्ञान गर्दछन्, अनि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका समीपमा गएर महावाक्य श्रवण गर्दछन् । सुनेको कुरालाई मनन गर्दछन् । त्यसरी मननबाट ठहरिएको, निर्णय गरिएको ब्रह्मतत्त्वको निदिध्यासन गर्दछन् । ब्रह्म चिन्तन, ब्रह्मकै ध्यान दीर्घकाल, तैलधारावत् गरेपछि ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार गरी मोक्षरूपी परमपद प्राप्त गर्दछन् । अब त्यस्ता ज्ञानवान्, जीवन्मुक्त महापुरुषको जन्म छैन, मृत्यु पनि छैन । यही परम पुरुषार्थ हो ।

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।

(पातञ्जलयोगदर्शन, विभूतिपाद २)

आफ्ना ध्येय परमात्मामा मात्र चित्त लगाइरहुनु ध्यान हो ।

अन्यत्र अर्थात् विषयादिमा लागेको चित्तलाई फरक्क फर्काएर चित्त ब्रह्माकाराकारित बनाउनुपर्छ । आफ्नो लक्ष्य ब्रह्मलाई बनाउनु र त्यसैमा अविचलित वृत्तिप्रवाह भइरहुनु ध्यान हो, त्यही क्रमको अभि दृढता धारणा हो, त्यसैको परिपाकावस्था समाधि हो । समाधिस्थ योगीको वा ज्ञानीको चित्त तदाकाराकारित हुन्छ । यी सारा क्रिया पुरुषप्रयत्नसाध्य हुन् । यसैलाई पुरुषार्थ पनि भन्दछन् । परमपुरुषार्थ त ब्रह्मात्मैक्यबोधद्वारा ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार गरी मोक्ष लाभ गर्नु हो । ध्यानले पूर्णता पाउँछ ज्ञानमा पुगेर ।

आत्मा वा अरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् २/४/५)

वेदान्त श्रवणले प्रमाणगत संशय नष्ट गर्दछ भने मननले प्रमेयगत संशय नष्ट गर्दछ, निदिध्यासनले विजातीय प्रत्ययलाई तिरस्कारपूर्वक सजातीय प्रत्ययको प्रवाहीकरण गर्छ । यसको परिपाक भएपछि आफूले आफूद्वारा आफूमा परब्रह्म परमात्माको अभेददर्शन हुन्छ । ज्ञान भनेको यही हो । ध्यानबाट आरम्भ गरिएको अध्यात्मयात्राको गन्तव्य यहीँसम्म हो, यही नै हो ।

योगध्येयं योगविधानं परिपूर्णं ।

वन्दे रामं रञ्जितलोकं रमणीयम् ।

(अध्यात्मरामायण, युद्धकाण्ड १३/१२)

योगशास्त्रले विधान गरिएका, योगीहरूद्वारा ध्यान गरिएका, ध्येय भएका, परिपूर्णस्वरूप, सारा लोकलाई प्रसन्न पार्ने अत्यन्त सुन्दर रमणीय भगवान् रामलाई नमस्कार गर्दछु ।

शिवमस्तु !

ॐ

३०. ध्येय हो ब्रह्म

ध्येय भनेको ध्यान गर्न योग्य, ध्यान गर्नेपने, ध्यान गरे ध्याताको कल्याण हुने हो । त्यो को हो त भन्दा हाम्रा वेदादि सनातन धर्म, दर्शन र पूर्वाचार्यहरूले निरूपण गरेको र आफ्नै अध्ययन, अनुसन्धान र अनुभूतिले निर्णय गरेको तत्त्व हो ब्रह्म । ब्रह्मको ध्यान भनेको निर्गुण-निराकारको ध्यान हो । सगुण-निराकारको ध्यान भनेको सर्वान्तर्यामी, सर्वशक्तिसम्पन्न, सर्वज्ञ, सर्वव्यापक परमात्मा ईश्वरको हो । अब बाँकी रह्यो सगुण-साकारको ध्यान । सगुण-साकार त राम, कृष्ण आदि अवतारी कारक महापुरुष हुनुहुन्छ । सगुण-साकारको पनि ध्यान हुन्छ । सृष्टि गर्नुपरे, पालन र संहार गर्नुपरे उनै परब्रह्म परमात्मा, निर्गुण, निराकार, ब्रह्मवस्तु मायालाई साथमा लिएर ईश्वरका रूपमा आउनुहुन्छ । तिनै ईश्वर फेरि सृष्टिकर्ता ब्रह्मा, पालनकर्ता विष्णु र संहारकर्ता रुद्र बन्नुहुन्छ । यही हो वैदिक र पौराणिक परम्परा । आफ्ना भक्तहरूको उद्धारका लागि, कल्याणका लागि परब्रह्म परमात्मा निर्गुण-निराकारबाट सगुण-साकारसम्म आइपुगनुहुन्छ ।

ध्येय को ? ब्रह्म । ध्यान गर्न योग्य को ? ब्रह्म । चिन्तन कसको गर्ने ? ब्रह्मको । ब्रह्मको चिन्तन नै ध्येय-चिन्तन हो । ब्रह्मदेखि, ईश्वरदेखि आत्मादेखि राम, कृष्ण आदि अवतारी महापुरुषदेखि अतिरिक्त चिन्तनीय, ध्येय, आदरणीय, पूजनीय, दर्शनीय कोही छैनन् । ब्रह्मकै अंश पाएर वन्दनीय, चिन्तनीय बनेका छन्— मातापिता, गुरुजन, मान्यजन, मातृभूमि, जनता-जनार्दन आदि । अनि यसैका क्रमले वृक्ष-वनस्पति, पशु-पक्षी, नदी-नाला, पहाड-पर्वत र सम्पूर्ण चराचर जगत् पनि ब्रह्मकै रूपमा ध्येय हुन्, चिन्तनीय हुन् ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म । सारा निखिल अनन्त ब्रह्माण्ड नै ब्रह्ममय देख्ने हाम्रो वैदिक दर्शनका दृष्टिमा ब्रह्मरूपमा सबै ध्येय, सबै चिन्तनीय । यसरी व्यापक

दृष्टिकोण बनाएमा सबैतिर ब्रह्मै-ब्रह्म, ईश्वरै-ईश्वर, आत्मै-आत्मा । यसैलाई अभेददर्शन भन्दछन् । यही हो ज्ञान भनेको ।

ध्येय हुँदासाथ ध्याता पनि हुनैपर्छ । अनि ध्यान पनि चाहिने नै भयो । यी तीन मिलेपछि ध्याताले ध्येयको ध्यान गर्न मिल्छ । ध्याता, ध्यान, ध्येयलाई त्रिपुटी भन्दछन्— वेदान्तको पारिभाषिक शब्दावलीमा । त्रिपुटीमा तीन गुण हुन्छ । ध्यातामा सत्त्वगुण, ध्यानमा रजोगुण र ध्येयमा तमोगुण । ध्याता आफू हो, जिज्ञासु हो, भक्त हो, साधक हो, मुमुक्षु हो, अधिकारी हो, चित्तशुद्ध भएको व्यक्ति । ध्येय हुनुहुन्छ परमात्मा, परब्रह्म, ईश्वर । अनि त्यस्ता परब्रह्म परमात्माको ध्याताले ध्यान गर्दछन्, गर्नुपर्छ, कृपा प्राप्तिका लागि, आत्यन्तिक कल्याणका लागि । ध्याताले ध्येयको ध्यान गरिन्छ । ध्यान गर्दागर्दा चित्तशुद्ध हुन्छ । ज्ञानको अधिकारी बनिन्छ । परमात्माको कृपा गर्नुहुन्छ— बुद्धियोग दिनुहुन्छ र गुरुद्वारा ज्ञानको उपदेश, महावाक्यको उपदेश दिलाएर ज्ञानद्वारा मुक्त गराइदिनुहुन्छ । एकजना जिज्ञासु, मुमुक्षु, साधक, तपस्वी, ध्याता महात्माको ध्येय परमात्माको ध्यान गर्दा गर्दै परमात्मा प्रसन्न भएर ज्ञान दिनुहुन्छ र ध्याता मान्छे भोलि मुक्तात्मा बन्नुहुन्छ । यही हो ध्यानको क्रम र फलप्राप्ति ।

ध्यान भनेको मानसिक अवस्था विशेष हो । क्रियारहित कर्म । यसैलाई आत्मसंयम पनि भनिन्छ— चित्तको निरन्तरको एकाग्रता । चित्त चलेन कि ध्यान भयो । पहिले त्रिपुटीपूर्वक ध्याताले ध्येय परमात्माको ध्यान गर्दछन् । अब ध्यान गर्दा-गर्दा, दीर्घकाल, तैलधारावत् भएपछि ध्याता ध्येयमा हराउँछन्— एकाकार हुन्छन् । अब ध्याता ध्याता रहेनन्, ध्यान गर्नु क्रिया पनि हरायो— ध्येय परमात्मा मात्र बाँकी । ध्याता ध्येयमा हराए । ध्यान सफल भयो ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा एउटा अध्याय नै ध्यानयोगका लागि भगवान् श्रीकृष्णले छुट्याउनुभएको छ र अर्जुनलाई ध्यान विषयमा विस्तृत व्याख्या गर्नुभएको छ । यो हो छैटौँ अध्याय । यसलाई आत्मसंयमयोग पनि भनिएको छ । आत्मसंयम नभईकन योग पनि हुँदैन, ध्यान पनि हुँदैन ।

ध्येयं सदा परिभवन्मभीष्टदोहम् ...

(श्रीमद्भागवतमहापुराण)

लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यम् ...

ध्येय त परमात्मा नै हुनुहुन्छ— चाहे राम भनूँ वा कृष्ण अथवा निराकार निर्गुण ब्रह्म । योगीहरूले नित्य-निरन्तर ध्यान गर्दा-गर्दा उहाँ परमात्मा प्राप्त हुनुहुन्छ, दर्शन पाइन्छ, साक्षात्कार हुन्छ ।

आज पश्चिमी जगत्मा समेत योगा-योगा भनेर धुनधानै छ । तर त्यो योगा होइन योग हो । योगबाट क्रमैसँग ध्यानमा पुगिन्छ । ध्यानकै परिपाक भएपछि ज्ञानमा पनि पुग्न सकिन्छ उनै ध्येय परमात्माको कृपा भयो भने । परमात्माको कृपा त पाइला-पाइलामा चाहिन्छ, अत्यन्त आवश्यक छ, अध्यात्मयात्राका पथिकका लागि । हिजो आज ध्यान— भावातीत ध्यान भनेर पश्चिमी जगत्मा पनि चलेको छ— चिनी, चाप आदि रोगको निराकरणका लागि समेत अत्यन्त उपयोगी भनेर । शरीराध्यासीहरूका लागि यो पनि राम्रो उपाय हो, अध्यात्ममा, आकर्षण गर्न । चञ्चल मनलाई तह लगाउने यौटा सजिलो उपाय हो ध्यान-ध्येय परमात्माको चिन्तन । शारीरिक शान्ति, मानसिक शान्ति र आध्यात्मिक कल्याणका लागि राम, कृष्ण, सूर्य, गणेश, देवी, शिव कसैलाई ध्येय बनाएर ध्याता साधक, भक्त, मुमुक्षु, सज्जनले ध्यान गर्नु वैदिक सनातन पद्धति नै हो । वर्तमान वैज्ञानिक युगमा पनि ध्यानले काम दिएको छ— वैज्ञानिक आविष्कारको लागि । ध्यान भनेको मनको एकाग्रता हो । एकाग्रता आध्यात्मिक कल्याण एवं भौतिक उपलब्धि सबैका लागि अति नै काम लाग्ने कुरो हो । ध्येय नाशवान्, संसारी विषय पच्यो भने फल पनि नाशवान् नै हुन्छ । अविनाशी, शाश्वत, सनातन, परब्रह्म, परमात्मा, सत्, चित्, आनन्द र अद्वयस्वरूप ब्रह्मलाई ध्येय बनाएर, शुद्ध अन्तःकरण भएका अधिकारी मुमुक्षुले विधिपूर्वक ध्यान गरे ब्रह्मसाक्षात्कारसम्म हुन्छ भने संसारी कुराको के नै मूल्य रह्यो र ।

भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा नकिञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ६/२५)

[मनलाई आत्मामा संस्थापित गरिहाल्नु र केही कुरा पनि नचिन्ताउनु ।]

ध्यान गर्दा—गर्दा मनलाई आत्मामा संस्थापन गर्नु भनेको सविकल्प समाधि हो । केही कुराको चिन्तन नभएको स्थिति हो— निर्विकल्प समाधि । यो हो ध्यानका अन्तिम उपलब्धि, लाभ । यहाँ ध्याता छैन, ध्यान पनि छैन— अब केवल ध्येय परमात्मामात्र बाँकी । ध्याता र ध्यान गएर ध्येय परब्रह्म परमात्मामा विलापित भएको हुन्छ । वेदान्तले, योगले, अध्यात्मसाधकले, तीव्र मुमुक्षुले अवलम्बन गरेको मार्ग यही हो ।

मां ध्यायन्तमुपासते (श्रीमद्भगवद्गीता १२/६)

भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ— मेरो उपासना गर ध्यानद्वारा । मलाई ध्येय बनाएर मेरै चिन्तन गर । हो पनि ध्येय परमात्मा श्रीकृष्ण, चिन्तन उहाँकै । आज सगुण-साकार रूपमा प्रकट भएका कृष्णको ध्यान गर्दा-गर्दा उहाँ नै निर्गुण निराकार ब्रह्ममा अनुभव हुन थाल्नुहुन्छ । जो सगुण त्यही निर्गुण, जो साकार त्यही निराकार ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसम् ... ।

(श्रीपशुपत्यष्टकम्)

सदासर्वदा, नित्यनिरन्तर परमात्मा शिवको ध्यान गर्नु । यहाँ पनि ध्येय हुनुहुन्छ भगवान् शिव र चिन्तन किंवा ध्यान गर्दछन् एकजना शिवभक्त, शिवका उपासक, शिवतत्त्वका चिन्तक ।

विद्यार्थीहरूलाई गुरु, गुरुआमा भन्नुहुन्छ— ध्यान दिएर पढ । पढाइमा ध्यान देऊ । अन्यत्र मन नलगाऊ । पितामाता पनि आफ्ना साना छोरा छोरीलाई यसै गरी सिकाउनुहुन्छ । ध्येय पढाइ भयो । चिन्तन पढाइकै भयो । अनि परिणाम उच्चकोटीको निस्कन्छ ।

भक्तले भगवान्लाई ध्येय बनाए । विद्यार्थीले विद्यालाई, पढाइलाई, आफ्ना पाठलाई ध्येय बनाए । नेताले निर्वाचनमा ध्यान केन्द्रित गरे । व्यापारीको ध्यान त पैसामा नै होला ।

एकजना तीव्र मुमुक्षु ब्रह्मलाई नै ध्येय बनाएर नित्य-निरन्तर, दीर्घकाल पर्यन्त, तैलधारावत् ब्रह्मकै श्रवण, मनन, निदिध्यासन गरी ब्रह्मको अपरोक्ष

साक्षात्कार गरी मोक्ष लाभ गर्दछन् र आफ्नो जीवनलाई धन्य, कृतकृत्य बनाउँछन् ।
ब्रह्मलाई प्राप्तव्य, ज्ञातव्य बनाएर जन्म र मृत्युको संसारबाट पार पुग्छन्, जीवनमुक्त
बन्दछन् । यही हो ध्येय चिन्तनको अन्तिम परिणाम, अन्तिम लाभ, पराकाष्ठाको
उपलब्धि ।

समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् ध्यानम् ।

(शाङ्करवेदान्तकोशः)

तत्रप्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥

(योगसूत्र ३/२)

ध्येयमा अखण्डरूपमा चित्तलाई प्रवाहित गरिरहनु ध्यान भएकाले ध्येय
सर्वोत्कृष्ट, सर्वोच्च ब्रह्म नै हो । ध्याता शुद्ध, विशुद्ध, अन्तःकरण भएको मुमुक्षु
नै हो र ब्रह्मको मात्र चिन्तन गर्नु यथार्थ ध्यान भयो । यसरी ध्येय स्पष्ट भए, ध्यान
विधिपूर्वक, वैदिक भए, ध्यातामा संसारको वासना निर्मूल भएको भए ध्याता र
ध्यान परब्रह्म परमात्मामा पुगेर समाहित हुन्छ र ध्येयको साक्षात्कार हुन्छ । त्यहाँ
ध्याता छैन, ध्यान छैन, ध्येय परमात्मामात्र बाँकी । अब ध्याता र ध्येयमा भेद
भएन—

अभेददर्शनं ज्ञानम् (कैवल्योपनिषद् १) ।

अभेददर्शन नै ज्ञान हो । ध्यानबाट ज्ञानमा पुगियो ।

शिवमस्तु !

ॐ

३१. नमर्ने कुरा

म मर्दिनै— यो वर्तमान काल हो। म उत्तम पुरुष हुँ। म एकवचन (अद्वैत) हुँ। हिजो म मरेको छैन। भोलि म मर्दिनै। त्यसै कारण आज म मर्दिनै। म मरेको कुरा कसैले पनि प्रमाणित गरेर मलाई देखाउन सक्तैनन्। म लेखिरहेको छु। म बोलिरहेको छु। म बाँचिरहेको छु। त्यसैले म मरेको छैन, मर्दिनै। म वर्तमानमा छु, भूतमा थिएँ र त भविष्यमा पनि रहिरहने छु।

म आत्मा हुँ। म ब्रह्म हुँ। त्यसैले म मर्दिनै। मैले शरीरलाई लिएर भनेको पटककै होइन। शरीर म होइन। शरीर मेरो पनि होइन। शरीर म नभएको हुनाले नै म मर्दिनै, मर्ने सम्भावना पनि छैन।

म नमर्ने कुरा सुन्दा अरूलाई पनि नमर्न मन लाग्दछ र प्रसन्नताको अनुभव हुन्छ। मर्ने कुरा सुन्न पनि मान्छे मन पराउँदैनन्। यसको एकमात्र कारण हो म जस्तै अरू पनि मर्दैनन् आत्मा भएको हुनाले। अरू कथं कदाचित् मरिहाले भने पनि म भने मर्दिनै।

म मर्दिनै वर्तमान कालमा नमरेको हुनाले। म मर्दिनै भूतकाल नआइपुगेको हुनाले। म मरिनै— आजसम्म नमरेको हुनाले। यही दर्शन र सिद्धान्त अनि व्यवहार तिमीमा पनि ठ्याक्कै लाग्नु हुन्छ। तिमी मर्दैनौ— पहिले नमरेको हुनाले। तिमी मर्दैनौ— अहिले नमरेको हुनाले। तिमी मध्यम पुरुष हौ म (उत्तम पुरुष) सँगको सान्निध्य पाएको हुनाले। अन्य पुरुष (Third Person) को कुरै नगरौं— तिमी र मेरो बीचको कुरा भएको हुनाले। वेदान्तले अन्य पुरुषको कुरै गरेको छैन। यहाँ मेरो र तिम्रो मात्र सम्बन्ध छ— गुरु र शिष्यको। म र तिम्रो एकता हुन्छ— अभिन्न भएको हुनाले। महावाक्यहरूले यसरी नै जीवात्मा र परमात्माको ऐक्यबोध देखाएका छन्, गराएका छन्। यो आत्मा-आत्माको एकता हो, शरीरको होइन।

मेरो भनिएको शरीर म होइन, मेरो पनि होइन। यो त भगवान्‌ले, मायावी ईश्वरले मलाई केही काल (प्रारब्धको भोग भोगुज्जेलसम्म) का लागि बस्नका निमित्त दिएको घर हो, धर्मशाला हो। त्यसैले यो मेरो अधीनमा छैन। अर्काको नासो हो। यसको मप्रतिको दायित्व पनि छैन। सम्पूर्ण दायित्व उही मायावी परमात्माप्रति छ। अतः उहाँको सिर्जना हो, उहाँले पालन गर्नुभएको छ र उहाँले आवश्यक परेका बेला लैजानुहुन्छ। आफू बस्ने धर्मशालाको सामान्य मर्मतसम्म मैले गरिदिए पुग्यो।

मृत्युको आजसम्मको इतिहासमा कुनै मानिसले पनि आफू मरेको देखेको छैन, लेखेको छैन। मैले पनि म मरेको नदेखे, नभोग्ने भएकैले म मर्दिनँ भन्न सजिलैसँग सकिन्छ। म मर्दिनँ भन्ने कुरामा श्रुति प्रमाण छ, स्मृति प्रमाण छ र अनुभूति प्रमाण छ। ममा काल छैन। हिजो गयो त्यो आज छैन। आज पनि क्षणक्षणमा भूत भइरहेछ। म भोलिलालाई हेर्छु, भेट्दाउँछु भन्दाभन्दा आज भइसक्यो। जुन क्षणमा म छु— त्यो त वर्तमानै वर्तमान मात्र रहेछ।

हामीले देखेको सुषुप्तिको परामर्श हुन्छ वर्तमानमा, प्रत्यभिज्ञा पनि वर्तमानमा नै हुन्छ। अर्जुनले 'नष्टो मोह स्मृतिर्लब्धा' भनेको पनि वर्तमानमा नै हो। परीक्षितले 'अज्ञानं च निरस्तं मे' भनेको पनि वर्तमानमा नै हो। अज्ञानको चिन्ता र ज्ञानको प्रसन्नता सब हुन्छ वर्तमानमा भने काल एउटै छ— त्यो हो वर्तमान। अब वर्तमानमा मेरो मृत्यु कदापि सिद्ध नहुने हुनाले 'म मर्दिनँ' भन्नु पच्चीसै आना ठीक छ। शाश्वत सत्य पनि यही नै हो। यही हो नमर्ने कुरा भनेको।

तपाईं हामी सबैलाई मर्न मन लाग्दैन—नमर्ने भएको हुनाले। नमर्ने कुरा सबैलाई मीठो लाग्छ— नमर्ने हुनाले। म पनि नमरेको हुनाले, बाँचिरहेकोले मर्दिनँ— नमर्ने हुनाले।

मृत्यु हामीदेखि अभिन्न देवता भएकाले उनी पनि मर्न र मार्न चाहँदैनन्— उनी हामी सबै अमर आत्मा भएकाले। हामी हाम्रा बाबुबाजे मरे नि त भन्छौं भने पनि आत्मारूपमा ती मरेका छैनन् र त हामी सम्भ्रदैछौं। शरीरको कुरा गर्ने हो भने जन्मनुभन्दा अगाडिदेखि मर्दै आएको थियो आज मर्नो त कत्रो ठूलो आश्चर्य

भयो ? म नमरे भइहाल्यो नि । आजैदेखि आफू (आत्मा) लाई नमर्नेमा पार्नुहोस् तपाईं पनि मर्नुहुन्न ।

नचिकेता मरेनन्, सत्यकाम जाबाल मरेनन्, परीक्षित् मरेनन्, विदेह जनक मरेनन्— यस्तै—यस्तै नमर्ने निर्णय गरेका मानिसहरू अमरतामा पुगे भने म पनि किन मर्ने त ? त्यस्तै चूडाला, शिखिध्वज, जडभरत, वसिष्ठ, वाल्मीकि आदि पनि त मरेको समाचार आएन भने मेरो पनि मरेको समाचार निस्कने सम्भावना नै छैन । भूतमा नमरेकाले, वर्तमानमा बोलिरहेको, लेखिरहेको, बाँचिरहेको हुनाले भविष्यमा पनि मर्दिनै— यो मेरो दृढ निश्चय हो । मेरो अनुभवले यही भन्दछ । शरीरलाई लिएर भन्ने हो भने त मैले अगाडि नै भनिसकें— आमाको गर्भमा बसेदेखि, बस्नु अगाडिदेखि मर्दै—मर्दै आएको हो । अहिले पनि प्रत्येक वर्ष, ऋतु, महिना, हप्ता, दिन, घण्टा, मिनेट, पला, सेकेण्ड सेकेण्ड, क्षणक्षणमा मरिरहेको छ— यो शरीर । मरेको शरीर बोकेर म आएको, मरेको शरीर बोकेर हिँडिरहेको, मरेको शरीरलाई आर्यघाटमा लगेर जलाइदिने हो । मलाई शरीरमा आरोप गरेर फलानो त मरेछ नभन्नुहोला । यो तपाईंको ठूलो भूल, भ्रम, अज्ञान हुनेछ । तपाईंलाई समेत नमर्ने, अमर आत्मा बन्न, भन्न सक्ने बनाउन खोजिरहेको छु भने मलाई मर्नो भन्नुभयो भने ठूलो अनर्थ हुन्छ । मर्ने शरीर, मान्छे, नामरूपधारी अर्कै । म अर्कै नमर्ने, नजन्मने । नमर्ने मन छ भने मसँग मित लगाउनुहोस् । नमर्ने नमर्नेको कुरो मिल्छ, सिद्धान्त र दर्शन मिल्छ । आफू नमर्ने आत्मा हुँ भन्ने निर्णय गर्नु मात्र परेको छ— नमर्नेमा परिन्छ । मान्छे त निर्णय हो, स्वीकृति हो । अष्टवक्र महामुनि भन्नुहुन्छ—

मुक्ताभिमानी मुक्तो हि बद्धो बद्धाभिमान्यपि ।

किं वदन्तीह सत्येयं या मतिः सा गतिर्भवेत् ॥

(अष्टवक्रगीता १।११)

[जसले आफूलाई मुक्त हुँ भनी स्वीकार गरेको छ त्यो मुक्त नै हो । जसले आफूलाई बन्धनमा परेको छु भनी निर्णय गरेको छ त्यो बन्धनमा नै परेको हो । लोकमा एउटा सदुक्ति छ, कथन छ, उखान छ, त्यो साँचो पनि हो । त्यो के हो भने— 'जस्तो मति, उस्तै गति' ।]

हामीले आफ्नो मति, बुद्धि, धारणा, दृष्टिकोण, मान्यता, विश्वास, निर्णय, स्वीकृतिलाई बदलेर— 'म मर्दिनै' भन्ने निर्णय गर्‍यो कि नमर्नेमा परिहाल्यौं, अमर भइहाल्यौं ।

ज्ञानवान्, जीवनमुक्त महापुरुषहरूले आफूलाई श्रुति, युक्ति र अनुभूतिका बलले आत्मा हुँ, ब्रह्म हुँ भनी निश्चय गरेका हुन्छन्, शरीरदेखि छुट्टिएर बसेका हुन्छन् । जीवनभर हामीले मर्ने कुरा, मरेकाको कुरा गर्‍यो, सुन्यौं अब फरक्क फर्केर नमर्ने कुरा गर्न थालौं, नमरेकाको कुरा गरौं अनि आफू पनि मर्दिनै, अमर बनिन्छ । नमर्ने भएर बाँच्नु पो बाँच्नु । मरेर, मर्ने विश्वास लिएर बाँच्नु त मर्नु नै हो । अतः नमर्ने कुरा गरी अमर आत्मा भएर, ब्रह्मानुभव गरी बाचौं । श्रुतिको सिद्धान्त यही हो । यसैमा कल्याण छ ।

(समुदय, पूर्णाङ्क ७१।२०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

३२. नैतिकताको आवश्यकता

आ-आफ्नो धर्म, जाति, वर्ण, आश्रम, सम्प्रदायअनुसार चल्दै आएको आचरण, विचार, पद्धति, आचार-संहिता, स्वभाव, दैनन्दिनी धर्मअनुसार आफ्नो परम्परा र पूर्वजहरूले पालना गर्दै आएको सदाचार नै नैतिकता हो। नैतिकताले एउटा पवित्र, कल्याणकारी आफ्नो पनि हित हुने, अरूको पनि हित हुने जीवन पद्धतिलाई समेटेको हुन्छ। बहुजनहिताय, बहुजनसुखायका लागि पालना गरिने आदर्श, नियम, धर्म, आचार नै नैतिकता हो। नैतिकताको पहिलो पाठशाला त घर नै हो। घरको वातावरणले नैतिकता सिकाउन सक्नुपर्छ। आफू भलो भयो भने जगत् नै भलो हुन्छ।

नीतिवान् र नैतिक बन्नका लागि धर्मतिर आस्था, निष्ठा, श्रद्धा, विश्वास हुनैपर्छ। अधार्मिक मान्छे कदापि नैतिक र चरित्रवान् बन्ने सक्दैन। धर्म नमान्ने अनैतिक हुन्। अधर्मी, परधर्मी, विधर्मी, धर्मछाडा, धर्मविरोधी मान्छे नैतिकताबाट धेरै टढा पुगेका हुन्छन्। अधर्मी, धर्मविरोधीबाट नैतिकताको आशा गर्न सकिँदैन। नीतिपरायण, आचारनिष्ठा, नैतिक, चरित्रवान् मान्छे प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा धार्मिक हुन्छ, हुन्छ। त्यस कारण पहिले धार्मिक बन्नुपर्छ अनि नैतिक र चरित्रवान् बन्न सकिन्छ। धर्मले जीवन बाँच्ने मार्ग निर्देश गर्दछ। संसारका कुनै पनि धर्मले अनैतिक र चरित्रभ्रष्ट बन भनेर सिकाउँदैन।

सानैदेखि बालबालिकालाई नैतिकताको पाठ पढाउनुपर्छ— प्राथमिक कक्षादेखि मात्र होइन शिशु कक्षादेखि नै। आमाले घरबाट पठाएको खाजा 'साथीहरूलाई पनि बाँडेर खानु है' भनेर सिकाए सानैदेखि बाँडेर खाने कुरा सिकने थिए। 'अरूलाई बाँड्दा आफू भोकै परिएला नि' भनेर सिकायो भने बालबालिका

भविष्यमा पनि कसैलाई नदिएर आफ्नै मात्र पेट भर्ने खालका हुन्छन्— हिजोआजका नेताहरू जस्ता ।

हाम्रो वैदिक परम्परामा गुरुले आफ्ना शिष्यहरूलाई यसरी नैतिक शिक्षाको पाठ पढाउनुहुन्थ्यो ।

सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् १/११) .

[सत्य बोल । धर्म गर । स्वाध्यायमा कहिल्यै हेलचेक्याई वा उपेक्षा नगर ।]

सत्य बोल्ने अभ्यास बालककालदेखि नै भयो भने जीवनमा कहिल्यै दुःख पाइँदैन । त्यस्तै धर्म गर्ने गच्यो भने मनमा कहिल्यै अशान्ति हुँदैन । धार्मिक मान्छे सदा सुखी हुन्छ । जीवनका लागि यी दुई व्रत, नियम, अनुशासन पूर्णरूपमा, पूर्णमात्रामा पालन गच्यो भने जीवन आनन्दमय बन्दछ । त्यस्तै नित्य स्वाध्याय गर्नेपर्छ । स्वाध्याय भनेको वेद, उपनिषद्, गीता आदि मोक्षपरक शास्त्रहरूको अर्थको अनुसन्धानपूर्वक, मनोयोगपूर्वक, श्रद्धा र निष्ठापूर्वक, नियमपूर्वक, प्रेमपूर्वक अध्ययन-अध्यापन गर्नु हो । सकेसम्म, पाएसम्म गुरुका सान्निध्यमा बसेर गुरुमुखद्वारा शास्त्र सुन्नु, सुनेको कुरा मनमा गुन्नु र त्यसैमा निष्ठापूर्वक, श्रद्धापूर्वक, जीवनमा उतार्नु— यो नै स्वाध्यायको यथार्थ रहस्य र मर्म हो । ज्ञान्नको लागि मात्र होइन हुनका लागि पढ्नुपर्छ । बुझेर पढ्नुपर्छ, पढेर बुझ्नुपर्छ । अनि बुझेका कुरा जीवनमा उतारिहाल्नुपर्छ । यो हो वैदिक मर्यादा/वैदिक परम्परा ।

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् १/१२)

[आमालाई देवता जस्तै मान । बाबुलाई देवता जस्तै मान । गुरुलाई देवता जस्तै मान । अतिथिलाई देवताजस्तै मान ।]

यो हो हाम्रो धर्म । यो हो हाम्रो नैतिकता । यसरी वैदिक शिक्षालाई जीवनमा उतार्नका लागि विद्यालयहरूमा गुरु, गुरुआमाहरूले आफ्ना छात्र-

छात्राहरूलाई प्रेमपूर्वक सफल गराउनु, विशिष्ट श्रेणीको अङ्क ल्याउनुमात्र ठूलो कुरो होइन अनासक्त, नैतिक र चरित्रवान् बनाउन सक्नु साह्रै ठूलो उपलब्धि हो । हिजो आजको बोर्डिङ स्कूलहरूले आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई सफल त बनाए तर असल बनाउन सके सकेनन् मूल्याङ्कन गर्ने बेला आइसकेको छ । चरित्र राम्रो भएका विद्यार्थीलाई सम्मान गर्ने, प्रोत्साहन गर्ने, पुरस्कार दिने परम्परा बसाल्नुपर्‍यो । अनि समग्रमा नैतिक र चारित्रिक दृष्टिले महान् व्यक्तिले राष्ट्रलाई उठाउन सक्तछन् । भौतिक विकास मात्र सर्वोपरि होइन । नैतिक र चारित्रिक समुत्थानको महिमा शिक्षामा, राजनीतिमा, उद्योगमा, व्यापारमा अनि सर्वत्र आवश्यक छ ।

वर्तमान कालमा हाम्रो मुलुकमा विद्यार्थीमा, शिक्षकमा, राजनीतिका नेतामा, उद्योगपतिमा, प्रशासकमा, व्यापारीवर्गमा र राष्ट्रसेवकमा समेत सर्वत्र नैतिकताको हास भइरहेको छ, चरित्र गिर्दै गएको छ । नैतिकता, चारित्रिकता, धार्मिक उच्चता, इमान्दारिता आदिका दृष्टिले हेर्दा मुलुकभरमा नै एकजनासम्म पनि अनुकरणीय व्यक्तित्व पाउन सकिएको छैन । यो राष्ट्रकै लागि ठूलो दुर्भाग्य हो । यसको एकमात्र कारण हो आरम्भदेखि नै प्राथमिक कक्षादेखि नै— नैतिकताको पाठ पढाइएन । अतः शिक्षाबाटै नैतिकताको आवश्यकता महसुस गरी एउटा अभियान नै शुरू गरे हाम्रो भविष्यको नेपाल उज्यालो हुनेछ ।

(दर्पण, लक्ष्मीनारायण भजन कीर्तन परिवार २०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

३३. प्रयाणकाल

प्रयाण भनेको गमन, प्रस्थान, व्रज्या, अभिनिर्याण हो । यसको सार अर्थ हो जानु, छुट्टिनु, बिदाबादी हुनु, प्रस्थान गर्नु, नयाँ यात्रामा अभिमुख हुनु ।

उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।

यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥

(उद्भट)

[नौओटा ढोका भएको पिंजडारूपी शरीरमा बसेको प्राणरूपी चरो त्यहाँ बसिरहनु बरु आश्चर्य हो, त्यहाँबाट निस्केर भुर्रि उडेर जानु अर्थात् प्राणको प्रयाण हुनु पटकै आश्चर्य होइन ।]

यसैका भावानुवादका रूपमा हिन्दी साहित्यमा एउटा प्रसिद्ध सदुक्ति छ—

नवद्वारेका पिञ्जरा तामें पक्षी पौन ।

रहने में आश्चर्य है, गये अचम्मा कौन ।

[सदा खुल्ला नौओटा ढोका भएको एउटा पिंजडामा एउटा प्राणवायु रूप चरा बसेको छ । त्यसको त्यहाँ बसिरहनु, टिकिरहनु वा बाँचिरहनुमा नै आश्चर्य छ भने जानुमा (मर्नुमा) के को विस्मात ? के को आश्चर्य ?]

अन्तिम समय (प्रयाणकाल) सुधार्नका लागि जीवनभर साधना गर्नुपर्छ । अध्यात्ममार्गका पथिकले नित्यनिरन्तर परमात्मचिन्तन अथवा भगवान्मा चित्तवृत्ति लगाइरहनुपर्दछ । अन्तिम समयमा जस्तो चिन्तन गरियो त्यही अनुसारको अर्को जन्म हुन्छ, अर्को योनि प्राप्त हुन्छ । यो नै हाम्रो शास्त्रीय मर्यादा र मान्यता हो ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ८।६)

[प्राण छुट्ने बेलामा जुनजुन भावले आत्माको, ब्रह्मको, देवता विशेषको स्मरण गर्दै शरीर त्याग्दछ सदा त्यही भावले अथवा देवताविशेषले भावित भएर त्यहीत्यही भावमा वा देवतामा प्राप्त हुन्छ ।]

अतः 'म आत्मा हुँ', 'म ब्रह्म हुँ' भन्ने भावनामा दृढ भइरहोस्, त्यही स्थितिमा प्राण छुट्यो भने ब्रह्म नै हुन्छ, अर्को जन्म हुँदैन । यो अकाट्य नियम हो— अन्तकालमा जस्तो सोचाइ, मनःस्थिति छ त्यस्तै परिणाम प्राप्त हुन्छ । हामी पूर्वजन्ममा र पछिको जन्ममा विश्वास राख्ने भएको हुनाले पूर्वजन्मको संस्कार यस जन्ममा आउँछ र यस जन्मको कमाइ, संस्कार, वासना, संचित कर्मको भोग (फल) अर्को जन्ममा भोगिन्छ, अनुभवमा आउँछ— यो हाम्रो शास्त्रीय विश्वास र मान्यता हो ।

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ८।५)

[अन्तकालमा अर्थात् मर्ने बेलामा म (परमब्रह्म परमात्मा) लाई सम्भेर शरीर छोड्यो भने ममा नै प्राप्त हुन्छ । यसमा, यस्तो हुन्छ कि हुँदैन भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन वा रहँदैन ।]

यो भगवान् श्रीकृष्णको शाश्वत सदुपदेश हो, एक प्रकारले ठोकुवा निर्णय हो ।

जन्मेको घडीदेखि मृत्यु नहुन्जेलसम्मको समयावधि नै मरणकाल, प्रयाणकाल, मर्ने बेला हो । किनभने मान्छे कुन बेला, कहाँ, किन, कसरी मर्दछ कसैलाई थाहा छैन । तर जन्मेको प्राणी मर्छ— यसमा कसैलाई पनि पटकै शङ्का छैन । त्यसै कारण हरक्षण, हरसमय प्रयाणकाल हो— यस धरतीमा भरेदेखि प्राणपखेरु नउडेसम्मको समय हो । यो एक घण्टा, एक मिनेटदेखि सय वर्ष, दुई

सय वर्षसम्म पनि होला आजसम्म कलियुगमा कोही यति समयसम्म बाँचेका छन् भने। प्रारब्धानुसार कोही लामो दीर्घजीवन बाँच्छान्, कोही अत्यन्त अल्पायु होलान्। अध्यात्मसाधकमा पनि कसैकसैलाई बाहेक अरूलाई थाहा छैन जाने कहिले भनेर।

प्रारब्धअनुसार शरीरपात हुनु अगाडिसम्मको प्रत्येक क्षण प्रयाणकाल हो। त्यहाँ उमेर, वर्ण, लिङ्ग, आश्रम, जाति, धर्म आदिको हद छैन। कसैले रोक्न सक्तैन प्रयाणकाल आएपछि।

अध्यात्म साधकले, वेदान्तका अनुसन्धाताले, जिज्ञासु, भक्त, वैरागी, विवेकी, मुमुक्षुले एकएक क्षणको महत्त्व बुझी, मेरो यही नै अन्तकाल हो भनी सम्भेर परमात्माको चिन्तनमा, आत्माको अनुसन्धानमा, भगवान्को भक्तिमा, स्वाध्यायमा, सत्सङ्गमा, सत्शास्त्रको अनुशीलनमा, भगवान्को लीलाकथा श्रवणमा, तपस्यामा बिताउनु सक्नु नै ठूलो पुरुषार्थ हो। भक्तले, वेदान्तीले मेरो अन्तिम बेला यही हो, नजिकै आइसक्यो भन्ने सम्भेर भोगवासनामा, विषयका कामनामा पटकै नभुलेर रातदिन, नित्यनिरन्तर आत्माभिमुख, ईश्वराभिमुख, ब्रह्माभिमुख हुनुमा नै बुद्धिमानी छ। मरणकाल अत्यन्त नजिक छ। त्यहाँ उमेरको हद छैन। वर्णको, धर्मको, आश्रमको, विद्याको, वैभवको घेरोले काललाई रोक्न र छेक्न सक्तैन।

आयो टप्प टिप्प लाग्यो मिति पुग्यो टारेर टर्दै न त्यो। (लेखनाथ पौड्याल)

भगवान् श्रीकृष्ण प्रत्येक भक्त, जिज्ञासु, मुमुक्षुको कल्याणका निमित्त अन्तिम बेलालाई सदुपयोग गर्ने उपायको उपदेश दिनुहुन्छ—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ८।१३)

ॐ यो एकाक्षर ब्रह्मको चिन्तन गर्दै वा उच्चारण गर्दै त्यो ॐकारले देखाउन, लेखाउन खोजेको परब्रह्म, परमात्मा मलाई स्मरण गर्दै जसले आफ्नो देहत्याग गर्दछ त्यस साधकले अवश्य पनि परमगतिरूप मोक्ष प्राप्त गर्दछ। अब

यस प्रकारको चिन्तनधारा जीवनभर नटुटउने साधकको, तपस्वीको, मुमुक्षुको, भगवान्को अनन्य निर्गुण भक्तको मात्र अन्तिम समयमा अर्थात् प्रयाणकालमा पनि ॐ यो एकाक्षरी ब्रह्मको द्योतक परमपवित्र ब्रह्मवाचक मन्त्रको स्मरण हुन्छ र साधकले परमगति अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्दछ। यस प्रकार शरीर त्याग गर्न जीवनभरको साधना, तपस्या, चिन्तन, अध्ययन, अनुसन्धानको नितान्त आवश्यकता छ ।

शरीर धारण गर्नु जति स्वाभाविक हो शरीर छोड्नु, त्याग गर्नु वा मर्नु पनि त्यत्तिकै स्वाभाविक हो भनी निर्णय गर्ने, बुझ्ने व्यक्ति नै भक्त हो, साधक हो, चिन्तक हो। मृत्युलाई, प्रयाणकाललाई सहजरूपले स्वीकार गर्ने व्यक्तिले नै आफ्नो अन्तकाललाई पवित्र, चिन्तनमय, भगवन्मय, आत्ममय, ब्रह्ममय बनाउन सक्छ ।

अन्तिम बेलाका लागि काम लाग्ने त परमात्माको चिन्तन, नामस्मरण, प्रसन्नता (प्रसाद) नै हो। यहाँ आर्जन गरिएका विद्या, वैभव, सम्पत्ति, सन्तति, सम्मान, सुख, सत्ता, भोगविलास, ऐश्वर्य आदि इत्यादि साराका सारा एकत्रित भए पनि अन्तिम समयका लागि कामयाबी, कल्याणकर एवं शान्ति दिने, कष्ट निवारण गर्ने हुँदैनन्। सम्पत्ति र सम्मान, शक्ति र सामर्थ्य, सन्तति र सञ्चिति आदि सुखाभास र मनका भ्रान्ति मात्र हुन्। यिनले वास्तवमा आज पनि सुख दिने होइनन् भने अन्तिम समयमा कसरी देलान् ? क्षणिक, आगमापायी परिवर्तनशील वैषयिक सुखमा आनन्दको सर्वथा अभाव नै छ। श्रीमद्भगवद्गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ— जसलाई हामीले सुख सम्भेर त्यसका लागि मरिहत्ते गरेका छौं, त्यो त वास्तवमा दुःख पो रहेछ, दुःख नै हो। प्रसन्नता देला भन्ने सम्भेको त कष्ट पो दिँदो रहेछ—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ५।२२)

अर्थात् जति इन्द्रियहरू र विषयादिको संयोगले उत्पन्न हुने भोग छन् ती साराका सारा सुखरूप देखिए तापनि दुःखका कारण नै हुन्। बाहिर हेर्दा सुख जस्ता भए तापनि दुःख नै हुन्। त्यसै कारण अन्तिम कालमा काम लाग्ने परमात्मा, परमात्माको नामस्मरण, परमात्माको बोध नै हो ।

भर्दाभर्दै हजारौं विषय सुख घडा देह लम्तन्न पर्दा
 भर्दा सम्पूर्ण शेखी, तुजुक पवनले निस्कने जोड गर्दा ।
 सर्दा आपस्त डर्दै परपर धमिलो नाचको अन्त्य पर्दा
 गिर्दामा साथ जाने कुन कुन चिज हुन् ? सम्भ ती काम गर्दा ॥

(सत्यसन्देश, लेखनाथ)

अन्तिम समयमा साथमा के के वस्तु लैजान पाइन्छ त्यो कुरा जीवनका रमाइला बेलामा, अनेक प्रकरणका राम्रा नराम्रा काम गर्दा सम्भ है भनी कविशिरोमणि भन्दछन् । हुन पनि हो एक दिन अवश्य मर्नुपर्छ भनी संसारमा विचरण गर्दा, भोग भोग्दा, विषयका पछि लागेर हुरुक्क हुँदामा विचार गर्नुपर्छ । वास्तवमा अन्तिम बेलामा जे जस्तो सोचियो, चिन्तन गरियो त्यस्तै गति हुन्छ, त्यस्तै फल भोग्नुपर्छ, त्यस्तै लोकमा पुगिन्छ, त्यस्तै जन्म लिनुपर्छ । यो हाम्रो वैदिक सनातन धर्मले भनेको दर्शन हो, देखाएको बाटो हो । **या मतिः सा गतिर्भवेत्** (अष्टावक्रगीता) । जस्तो मति उस्तै गति हुन्छ ।

अब आयो कुरो यो अन्तिम समय, आखिरी बेला, प्रयाणकाल कुन हो त भन्दा प्रत्येक क्षण, प्रत्येक घडी, पला, सेकेण्ड, मिनेट प्रयाणकाल हो । हो त्यसो भए सदासर्वदा, नित्यनिरन्तर परमात्माको चिन्तन, भगवन्नाम स्मरण, शुभकर्ममात्रको सम्पादन, परोपकार, सेवा, अध्यात्मपरायणतामा जीवन बिताउनुपर्छ । विषयचिन्तन, अन्यायअत्याचार, हिंसाहत्या, शोषण, कुकर्म, कुमार्ग आदिमा संलग्न हुँदाहुँदै शरीर छुट्ने समय आइपुगिहाल्यो भने एक त मरण पनि अत्यन्त दुःखदायी हुन्छ र मरणोपरान्त पनि कि त नरकमा, घोर नरकमा परेर अनेक प्रकारका यातना सहनुपर्ला या त कुकुर, सुँगुरको जन्म होला या त बिस्टाको किरा भएर जन्मनु पर्ला । यसर्थ प्रयाणकालमा **ॐ**को उच्चारण गर्दागर्दै शरीर छुटोस् । **श्रीराम जय राम ! जय जय राम ! वा ॐ नमः शिवाय वा नारायण वा अहं ब्रह्मास्मि** भन्दाभन्दै शरीर छुटे धन्य धन्य भयो !

(अनन्त धारा, १९।२०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

३४. प्राप्ति र तृप्तिमा अन्तर

आफूसँग भएको वा नभएको कुनै स्थूल वा सूक्ष्म, वस्तुगत वा आत्मगत वस्तुको वा भावको उपलब्धि हुनु, हस्तगत हुनु, पाउनुलाई प्राप्ति भनिन्छ। थिएन भयो। थियो थपियो। प्राप्ति प्रायः भौतिक वस्तुको उपलब्धिमा प्रयोग हुन्छ। प्राप्त नभएको वस्तु चाहे नयाँ होस् वा पुरानो, पहिलो पटक आएको वा पाएको होस् अथवा भएकैमा थपिएको होस् त्यो हो प्राप्ति। प्राप्ति अनुकूल पनि हुन सक्छ प्रयत्नपूर्वक खोजिएको छ भने। त्यही प्राप्ति प्रतिकूल पनि हुन सक्छ नखोजे तापनि आइलागेको छ भने। अनिच्छित वस्तु पनि आउँछ कहिलेकाँही कता कताबाट। पहिलो प्राप्तिबाट सामान्यतया सुखको अनुभव हुन्छ, सामान्यतया प्रसन्नता दिन्छ। जस्तो, लामो समयपछि छोरा जन्मियो अनुकूल प्राप्ति हो, सुखानुभाव भयो। तर, दुर्भाग्यवश नवजात शिशुका दुवै आँखा खुलेनन् जन्मान्ध रहेछ। अब प्राप्तिले काम भएन। दुःख थपियो। जग्गा थिएन। खोज्दा-खोज्दा भनेजस्तो जग्गा पाइयो, किनियो पनि। प्राप्त भयो। केही काल सुखानुभाव भयो। तर, भगडा परेको जग्गा रहेछ— अब चिन्तै-चिन्ता। प्राप्तिले सुख दिएन, दुःख थपियो। सुखको खोल ओडेर आएको दुःख पो किनिएछ। प्राप्ति त भो तर लाभ भएन, सुखानुभव गर्न पाइएन।

सत्य वस्तुले, शाश्वत, सनातन वस्तुले, नित्य वस्तुले लाभका साथै शान्ति र सन्तोष पनि दिन्छ— अनुकूल भएको हुनाले। यसरी प्राप्त भएको वस्तुको (स्थूल र सूक्ष्म दुवै नै) उपस्थितिले तृप्ति दिन्छ, शान्ति दिन्छ, आनन्दानुभूति दिन्छ। यसलाई तृप्ति भन्दछन्, प्राप्त भएपछिको आभ्यन्तर स्थिति।

सामान्यतया प्राप्तिलाई भौतिकरूपमा, स्थूलरूपमा लिन सकिन्छ भने तृप्तिलाई आध्यात्मिक, आत्मिक, मानसिक र सूक्ष्मरूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। अतः

वस्तुको उपलब्धि नै तृप्ति होइन। कोही सामान्यतया खाएर, खोजेको वस्तु पाएर पनि मोटामोटी तृप्तिको उद्गार व्यक्त गर्छन्। यो खाने वा पाउने मानिसको सोचाइ अनुसार पनि हुने गर्छ। जस्तो कोही भोको व्यक्तिले खाइसकेपछि भन्लान् तृप्त भएँ— **तृप्तोस्मि**। तर, यो एकै क्षणको तृप्ति हो, शाश्वत र दीर्घकालीन होइन। दीर्घकालका लागि, सदासर्वदाका लागि, अक्षय एवम् अविनाशी तृप्ति त अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कारबाट मात्र सम्भव छ। यथार्थ वा पारमार्थिक तृप्ति दिन सक्ने त ब्रह्मज्ञान मात्र हो, अरु भौतिक वस्तुमा तृप्ति दिने सामर्थ्य कदापि छैन।

एउटा वस्तु पायो, अर्को वस्तुको इच्छा। अर्को पायो भन् अर्काको इच्छा। हुँदाहुँदै यस्तो इच्छाको, कामनाको, आशाको, अभावको, अनुभवको विश्रान्ति कदापि सम्भव छैन। यसरी संसारी, भोगकारी, विषयी इन्द्रियका दासहरू विषयबाट तृप्त हुँदैनन्— जतिसुकै प्राप्ति भए तापनि। वस्तुको खोज र प्राप्ति त तृप्तिको बाटो नै होइन। इन्द्रियरूपी आगामा विषयरूपी घिउ जति हाल्यो उति दन्किएर ह्वारह्वार गर्दै भन् बल्दछ, कदापि निभ्दैन। भोग भोगेर सकिँदैन बरु भोग्नेवाला नै विकराल कराल कालद्वारा कवलित होला, ऊ भोगबाट तृप्त हुँदैन। यो भोगको, विषयको, इन्द्रियको, भोगकामी पुरुषको स्वभाव हो। यस प्रकारको स्वभावमा व्यापक परिवर्तन ल्याउन सत्सङ्गको, स्वाध्यायको, शास्त्र अध्ययनको, तीव्र वैराग्यको नितान्त आवश्यकता छ। सृष्टिमा प्राप्तिबाट कोही पनि सन्तुष्ट भएका छैनन्। सबैले तृप्ति नै खोजेका छन्। तर, त्यो पनि पाएका छैनन्। तृप्तिको अनुभूति हुन्छ बरु वस्तुको प्राप्ति नभए पनि केही छैन।

प्राप्ति ठूलो कुरा होइन, तृप्ति ठूलो कुरा हो। प्राप्ति त थोरबहुत सबैलाई आ-आफ्नो योग्यता, क्षमता, ल्याकत, तागत, चाहना, कामना अनुसार भएकै छ। तर, तृप्तिको अनुभूति गर्न आध्यात्मिक शक्तिको आवश्यकता पर्दछ। संसारबाट, विषयबाट, इन्द्रियजन्य भोगवासनाबाट, विषयदोषदर्शनबाट पूर्णरूपमा उपराम र अनासक्त नभईकन तृप्ति कदापि हुँदैन। तृप्तिका लागि विवेक चाहिन्छ, वैराग्य चाहिन्छ, त्यागभावना चाहिन्छ। भगवान्मा पूर्णरूपमा निर्भर भएका, प्रारब्धमा विश्वास भएका, सत्सङ्गी, साधु, सज्जन, आचार, विचार र व्यवहारमा अत्यन्त शुद्ध भएका, सत्त्वगुणी, तीव्र विराग भएका मान्छेमात्र अप्राप्ति वा प्राप्ति कुनै अवस्थामा पनि तृप्त हुन्छन्। यसरी पूर्णमात्रामा तृप्त भएका सज्जन पाउनु दुर्लभ नै छ।

अध्यात्मपरायण, भगवत्परायण, ईश्वरपरायण, अहङ्कारशून्य, यथालाभसन्तुष्ट मुमुक्षुमात्र पूर्ण मात्रामा तृप्त हुन्छन् । नभएको तर चाहेको वस्तु आफ्नो अगाडि उपस्थित हुनु, हातमा पर्नु प्राप्ति भयो, लाभ भयो, उपलब्धि भयो । तर यसरी प्राप्त भएका वस्तुले तृप्ति, सन्तुष्टि, आनन्दानुभूति नहुन सक्छ । किनभने त्यसरी प्राप्त भएको वस्तु भौतिक हो, जड हो, क्षणिक हो, आगमापायी हो । त्यसैले क्षणिक र जड वस्तुले कसरी चेतन वस्तुलाई तृप्तिको, सन्तुष्टिको अनुभव गराउला । कसैले तृप्त भएँ भनेर वस्तुसापेक्ष प्राप्तिबाट क्षणिक सुखानुभव होला तर वस्तु निरपेक्ष, शाश्वत, स्थायी आनन्दानुभूति हुनु तृप्ति हो पूर्ण मात्रामा तृप्त त जीवन्मुक्त ज्ञानवान्मात्र हुन्छन् । ज्ञानीदेखि इतर अरू साधक, मुमुक्षुहरू पनि पूर्ण मात्रामा तृप्त भएका हुँदैनन् । कसैले म तृप्त छु, सन्तुष्ट छु भन्दछन् भने त्यो आभासमात्र हो, भानमात्र, भ्रमभात्र हो । सडकमा मागेर बस्ने भिखारीले, माग्नेले, पेटभरी खान पाए, जिउमा टम्म लुगा लाउन र एउटा सानो ओतमुनि बस्न पायो भने 'म त आनन्दमा छु' भने जस्तो हो ।

प्राप्ति र तृप्तिमा भएको अन्तरलाई राम्ररी बुझेर आफू तृप्तिर लाग्नुमा नै हाम्रो कल्याण छ । प्राप्तिले आत्यन्तिक शान्ति र आनन्दको अनुभूति हुँदैन । आध्यात्मिक तृप्ति नै सर्वोपरि कुरा हो । हामी आत्मबोधद्वारा तृप्त, सन्तुष्ट र आनन्दी बनेौं । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ८८।२०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

३५. भ्रम

नभएकोलाई हो भनेर जान्नु भ्रम हो । यसैलाई भ्रमजाल पनि भन्दछन् । जान्नु त जानेकै हो नि तर मिथ्यालाई सत्य भनेर जान्नु, अनित्यलाई नित्य भनेर जान्नु । दुःखलाई सुख, जडलाई चेतन, असत्लाई सत् भनेर जान्नु पनि जान्नु हो । तर, यथार्थ तत्त्व जानेपछि पारमार्थिक कुरा बुझेपछि, दुःखलाई दुःख, सुखलाई सुख, जडलाई जड, चेतनलाई चेतन, सत्लाई सत्, असत्लाई असत्, भनेर जानेपछि बुद्धिमान् मानिसले सत्, चित् र आनन्द एवम् अद्वितीय आफू वस्तुलाई स्वीकार गर्छ, अङ्गीकार गर्छ र असत्, जड र दुःखरूप एवम् द्वैतलाई सर्वात्मभावेन छोडिदिन्छ, त्यागिदिन्छ । यसरी उत्तरकालमा हट्ने, पन्छ्ने, मिल्किने, बाधित हुने ज्ञानलाई भ्रम वा भ्रमजाल भन्दछन् । जस्तो, कसैलाई मन्दअन्धकारमा एउटा डोरी देखेर यो त सर्प रहेछ भन्ने भ्रम भयो, सर्पको भान भयो, डोरीमा सर्पको भ्रान्ति भयो । उसले कतैबाट ल्याएको बत्तीको उज्यालोमा हेर्दा सर्प होइन डोरी रहेछ भन्ने चाल पायो । यो ज्ञान भयो, पुरानो भ्रम भाग्यो । अबको यथार्थ ज्ञानको अवस्थामा भ्रमको अपसारण भयो । उत्तरकालमा नरहने ज्ञानलाई भ्रम भन्दछन् । भ्रमले दुःख दिन्छ, अशान्ति हुन्छ र अनेक प्रकारका अनर्थ परम्पराको आरम्भ हुन्छ ।

सिपीमा चाँदीको भ्रम, पित्तलमा सुनको भ्रम, नुनमा चिनीको भ्रम, बालुवाको मैदानमा पानीको भ्रम, कमलपित्तको रोगीलाई सेतो शङ्खमा पहुँलोको भ्रम, आँखामा फुलो परेका बेला एउटा चन्द्रमामा दुईओटा चन्द्रमाको भ्रम, रुखको टुट्टामा चोर वा भूतको भ्रम, दुर्योधनलाई भएको पानीमा जमिनको भ्रम र जमिनमा पानीको भ्रम, सीतालाई भएको जस्तो मारिच राक्षसमा सुनको मृगको भ्रम आदि इत्यादि भ्रमले नै सारा अनर्थ खडा गरेको छ । महाभारत र रामायणका सारा घटना, युद्ध, अनर्थ, लाखौँको हत्या, रक्तपात, हाहाकार, अशान्ति, चिन्ता, रुवाबासी भ्रमकै परिणाम हो ।

सजिलो र सामान्य भाषामा भन्ने हो भने 'होमा होइनको भ्रम, होइनमा होको भ्रम' ले नै विश्व ब्रह्माण्ड नै अशान्त भएको छ, अन्याय भएको छ, गन्जागोल र डामाडोल भएको छ। 'होमा होको ज्ञान र होइनमा होइनको ज्ञान' भयो भने सदा, सर्वत्र शान्ति र आनन्दै-आनन्द हुन्छ।

भ्रम भनेको अयथार्थ अनुभव हो। यसैलाई शाङ्कर वेदान्तमा अध्यास भनिएको छ। पहिले देखेको कुराको सम्झना भइरहेको थियो त्यही कुरा अहिले हो हो जस्तो लाग्नु अध्यास हो। सर्प पहिले, कहिले कतै देखिएको थियो, आज त्यस्तै लामो लामो अथवा गुड्डिल्किएको डोरीमा सर्पको भ्रम भयो। डरायो अनि करायो, लड्यो, गोडा भाँच्चियो अनि अस्पताल पुग्यो— सारा उपाधि र अनर्थ आइलाग्यो। यो त भ्रमको सामान्य दृष्टान्तमात्र भयो। दार्ष्टान्तमा विचार गर्दा, यो सारा संसारलाई हो हो भन्नु, आफूलाई, आत्मालाई वास्तै नगर्नु पनि भ्रमकै परिणाम हो।

दर्शनग्रन्थहरूमा ख्याति शब्दले यही भ्रम, विभ्रमलाई जनाएको, लखाएको छ। आचार्य मण्डन मिश्रद्वारा प्रणीत 'विभ्रमविवेक' नामको ग्रन्थमा विभ्रमका विभिन्न प्रकार देखाउने क्रममा भनेका छन्—

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

परीक्षकाणां विभ्रान्तौ विवादात् सा विविच्यते ॥

(विभ्रमविवेक १)

आत्मख्याति, असत्ख्याति, अख्याति, अन्यथाख्याति— यी चार प्रकारका ख्याति किंवा भ्रम मानिएका छन्। वंशीधर स्वामीले यी चारमा अर्को एक अनिर्वचनीय ख्याति समेत थपेर पाँच ख्याति बताएका छन्। शङ्करको मतमा अनिर्वचनीय ख्यातिले अर्थात् मायाले सारा अनर्थ खडा गरेको छ। सृष्टि यसैको परिणाम हो। माया, अज्ञान, अविद्या, भूल, गल्ती, धोखा, विभ्रम, भ्रान्ति, भ्रमरी, गडबडी, परेशानी आदि सबै भ्रमकै अर्थमा प्रयोग भएका छन्। भ्रमबाटै भ्रमण आएको हो।

वेदान्त सिद्धान्त अनुसार यो सारा प्रपञ्च र त्यसबाट भएका चिन्ता, दुःख, तनाव, अशान्ति आदि अज्ञान वा भ्रमकै उपज हुन्। भ्रम निराकरण गर्नु नै हाम्रो पुरुषार्थ हो।

अतस्मिन् तद्बुद्धिः अर्थात् शरीरादि संघातमा आत्मबुद्धि नै भ्रम हो । यसैले गर्दा मरणदेखि डर भएको हो । भ्रम गयो कि मृत्युभय गयो । आसन्न अन्य धर्मको अध्यासलाई पनि भ्रम भनेको पाइन्छ कतै कतै । जहाँ जुन कुरा छैन, जुन कुरो होइन, त्यहाँ त्यो कुरो छ वा हो भन्नु भ्रम हो । भ्रम भनेको दोष हो । भ्रमले नराम्रो परिणाम ल्याउँछ । आकाशमा बादल हिँडेकोमा आकाश हिँडेजस्तो लाग्छ । रेलमा यात्रा गर्दा घरहरू, रुखहरू दौडेको जस्तो देखिन्छ, दौडेको त रेल हो । पृथ्वी चेप्टो देखिन्छ तर वैज्ञानिकहरू भन्दछन् पृथ्वी गोल छ । जपाकुसुमको सान्निध्यमा स्फटिक पनि रातो देखिन्छ । तर स्फटिक रातो होइन । यही हो भ्रम । आकाश नीलो देखिन्छ तर नीलो छैन । त्यस्तै नै मासुको, शरीरको धर्मलाई लिएर आत्मस्वरूप मान्छे भन्छ— म मोटो छु, दुब्लो छु । त्यस्तै इन्द्रियको धर्मलाई लिएर भन्छ— म देखिँदैनँ, म सुनिँदैनँ इत्यादि । मन, बुद्धिलाई आफू ठानेर भन्छ— म त बौलाउन लागें, म मूर्ख हुँ वा विद्वान हुँ इत्यादि । यसरी इन्द्रिय, मन, शरीर आदिको साथै धनको, पदको, मानको धर्मलाई आफूमा आरोप गरेर म बुद्धिमान्, म प्राध्यापक, म मन्त्री आदि भनेर मान्छे भ्रममा परिरहेका छन् । म कालो, म गोरो नि भन्दछन् छालाको रङ्गसँग आफूलाई मिलाएर, टाँसेर । यही नै हो भ्रम भनेको ।

भ्रम दुई प्रकारका छन्—

- १) उल्टो बुद्धि— आफूलाई कालो भन्नु, गोरो भन्नु, अन्धो भन्नु, धनी भन्नु, संन्यासी भन्नु आदि । यी सबै भ्रम हुन् । मिथ्या ज्ञान हुन् ।
- २) संशयात्मिका बुद्धि— ठुटोलाई देखेर चोर जस्तो छ भन्नु अथवा कपाल पालेको लामो चुल्ठो भएको पुरुष देख्दा स्वास्नीमान्छे जस्तो लाग्यो भन्नु— यी सबै भ्रम हुन् ।

प्रकारान्तरले पनि भ्रम दुई प्रकारका छन्—

- १) निरुपाधिक भ्रम— ब्रह्म सगुण हो कि, निर्गुण हो भन्ने भ्रम, मरेपछि मान्छे फेरि आउँछ वा आउँदैन भन्ने कुराको भ्रम निरुपाधिक भ्रम हो । यहाँ उपाधि छैन तर भ्रम छ । ब्रह्म सत्य हो या मिथ्या भन्ने भ्रम । अनादि कालदेखिको अज्ञान वा भ्रम निरुपाधिक भ्रम हो ।

- २) सोपाधिक भ्रम— उपाधि भएकोमा हुने भ्रम । डोरीमा सर्पको भ्रम, बालुवामा पानीको भ्रम आदिलाई सोपाधिक भ्रम भनिन्छ । ऐनामा देखिएको प्रतिबिम्बलाई आफ्नो घाँटीमाथिको मुख अनुहार भन्थानु सोपाधिक भ्रम हो । स्फटिकमा जपाकुसुमको रातो गुण गएर हुने भ्रम सोपाधिक भ्रम हो । कल्पित स्वरूपको अभाव भएर अधिष्ठान मात्र अवशेष रहन्छ यदि भ्रम गएको खण्डमा भने त्यो सोपाधिक भ्रम हो । जस्तो डोरीमा देखिएको सर्प ज्ञानोत्तरकालमा हराए पनि उपाधिरूप डोरी ता रहिरन्छ । वास्तवमा अतस्मिन् स्तद्बुद्धिः नै भ्रम हो । ब्रह्मज्ञानदेखि भिन्न सबै ज्ञानलाई भ्रमज्ञान भनेको हो । असम्भावना र विपरीत भावना पनि भ्रमकै कोटीमा पर्दछन् ।
- १) असम्भावना— मनमा नाना प्रकारका नचाहिँदा तर्कना उठेका बेला वेदान्तशास्त्रमा ब्रह्म र जीवको परस्परमा भएको भेद सत्य हो कि अथवा अभेद सत्य हो भन्ने प्रकारको शङ्काले उब्जाएको भावना असम्भावना भ्रम हो, 'म ब्रह्म हुनै सक्तिनै', 'जगत् मिथ्या हुनै सक्तैन' भन्ने भ्रम असम्भावनामा पर्दछ ।
- २) विपरीतभावना— अनात्मा शरीर आदिलाई आत्मा ठान्नु र आत्मालाई अनात्मा ठान्नु विपरीतभावना हो । जीव र ब्रह्ममा भेद छ— यही सत्य हो भनी मान्नु र शरीरादि प्रपञ्च सत्य हो भन्ने निश्चयलाई विपरीतभावना भन्दछन् ।
- माथिका दुवै भावनाले ब्रह्मसाक्षात्कार हुन दिँदैनन् । शङ्का पनि भ्रम वा अज्ञान नै हो । संशय पनि दुई प्रकारका छन्—
- १) प्रमाणगत संशय— वेदान्तमा जीव र ब्रह्ममा भेद बताएको छ अथवा अभेद बताएको छ भन्ने शङ्का प्रमाणगत हो । अर्थात् प्रमाणका विषयमा शङ्का हुनु ।
- २) प्रमेयगत संशय— म ब्रह्म हुन सक्छु कि न सक्छु भन्ने शङ्कालाई प्रमेयगत संशय भन्दछन् । यसलाई प्रमेय ब्रह्मका विषयको शङ्का भनिन्छ । यी दुवै शङ्का असम्भावनाभित्र पर्दछन् । र यिनले ब्रह्मज्ञान हुन दिँदैनन् ।

त्यसैले यहाँ सोपाधिक भ्रमका लागि पनि यो दृष्टान्त मिल्दोजुल्दो छ ठीक मात्रामा ।

वेदान्तमा अर्को थरि भ्रम पनि पाइन्छ—

- १) संवादी भ्रम— आफूलाई यथार्थ ज्ञान छैन तापनि सत्य वस्तुमा सत्यबुद्धि गरी त्यसलाई पाउने इच्छा गर्नु र पाइहाल्नु यो संवादी भ्रम हो । मणि खोज्न गएको मान्छेले प्रकाशकै आधारमा यो त मणि जस्तो छ भनी गएको त मणि नै रहेछ । यहाँ भ्रम थियो तर सफल भयो । कहिले काहीँ भ्रमले पनि सुख दिन्छ । त्यसैले यो संवादी भ्रम भयो ।
- २) विसंवादी भ्रम— मिथ्या वस्तुमा सत्यत्व बुद्धि गरी भ्रमवशात् त्यसमा प्रवृत्त हुनु तर सत्य वस्तु प्राप्त नहुनुलाई विसंवादी भ्रम भनिन्छ । जस्तो मणि खोज्न गएको तर बत्तीको उज्यालो पो रहेछ । नजिक गएपछि बत्ती पो रहेछ भन्ने थाहा भयो, मणि त फेला परेन यो हो विसंवादी भ्रम । बत्तीको प्रकाशलाई मणि भन्ठान्दा दुःखमात्र भयो । भ्रमले त दुःख दियो । त्यसैले यो विसंवादी भ्रम भयो ।

भ्रमज्ञान र अज्ञान एउटै भएको हुनाले अज्ञानका दुई प्रमुख शक्ति मानिएको छ—

- १) आवरणशक्ति— अपरिच्छिन्न ब्रह्मलाई परिच्छिन्न भनी मान्नु, व्यापक ब्रह्मलाई सीमित ठान्नु, आफू अविनाशी शुद्ध, चैतन्य, अद्वय ब्रह्म भएर पनि असत्, जड, दुःखरूप र द्वैत मान्नु आवरण शक्ति हो । यो अज्ञान वा भ्रमज्ञानको शक्तिको प्रभावले भएको हो ।
- २) विक्षेपशक्ति— चञ्चल हुनु चित्तको एक प्रकारको विक्षेप हो भने डोरीमा सर्प देख्नु, सिपीमा चाँदी देख्नु आदि विक्षेपशक्तिको प्रभाव हो । अज्ञानको विक्षेपशक्ति हटाउनका लागि भगवान्को भक्ति चाहिन्छ भने आवरणशक्ति हटाउनका लागि ज्ञानमात्र समर्थ छ ।

माया वा अज्ञानका अर्का दुई शक्ति छन् अर्थात् आवरण दुई प्रकारका छन्—

- १) असत्वापादक आवरण— आत्मा वा ब्रह्मको अस्तित्व नै स्वीकार गर्न नदिने आवरण । ब्रह्म हुँदैन, ईश्वर छैन, आत्मा छैन भन्ने आवरण असत्वापादक हो ।
- २) अभानापादक आवरण— मलाई आत्माको वा ब्रह्मको अनुभव भएको छैन भन्ने चाहिँ अभानापादक आवरण हो ।

संसारी भन्दछ— ब्रह्म छैन । सत्सङ्गी भन्छन्— ब्रह्मको अनुभव भएको छैन । पहिलाको आवरण नष्ट हुन गाह्रो छ तर दोस्राको आवरण गुरुको उपदेशले नष्ट हुन्छ । भ्रमज्ञानकै खेती, व्यापार, राजनीति गरेर आजका तथाकथित बुद्धिजीवी जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । भ्रम पनि एक प्रकारले ज्ञान हो । तर, यस्तो ज्ञानले धापमा लागेर फसाइदिन्छ अथवा खाल्डामा खसालिदिन्छ । त्यसैले भ्रमज्ञान अज्ञान कोटीमा नै पर्छ । हामीलाई चाहिएको छ ब्रह्मज्ञान, भ्रमज्ञान होइन । ब्रह्मज्ञान भनेको यथार्थज्ञान, पारमार्थिक ज्ञान, शाश्वत, सनातन, अविनाशी अखण्ड आनन्द दिने ज्ञान हो । ब्रह्मज्ञान, स्वरूपज्ञान, प्रमाज्ञान, आत्मज्ञान, अपरोक्षज्ञान आदिले जन्ममृत्युको चक्रबाट सदासर्वदाका लागि परम पुरुषार्थरूप मोक्षधाममा विराजमान गराइदिन्छ र श्रुतिअनुसार— न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते (फेरि फर्केर आउँदैन, फेरि फर्केर आउँदैन) भन्ने स्थितिमा पुर्‍याउँछ । भ्रमज्ञानले जन्म र मृत्युकै भुमरीमा घुमाइरहन्छ— पुनरपि जननं पुनरपि मरणं मा पारिरहन्छ । अतः हामी भ्रमज्ञानपट्टि नलागेर प्रमाज्ञान वा ब्रह्मज्ञानपट्टि लागौं । यसैमा सबैको कल्याण छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क १०।२०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

३६. म र महरूको पसारो

ब्रह्मसँग जोडिएको म सर्वोत्तम हो भने शरीरसँग, इन्द्रियसँग, मनसँग, प्राणसँग, बुद्धिसँग, चित्तसँग, अहङ्कारसँग, विद्यासँग, वैभवसँग, कलासँग, सीपसँग, योगसँग, त्यागसँग र संक्षेपमा भन्ने हो भने संसारका संसारी वस्तुसँग जोडिएको म अत्यन्त निकृष्ट हो । वास्तवमा परमार्थमा म ब्रह्म हुँ । हुनुपर्ने, भन्नुपर्ने, अनुभवमा आउनुपर्ने, ल्याउनुपर्ने यत्ति हो । बाँकी सारा प्रपञ्च, व्यवहार, संसार, दुःखकै पसारो हो । संसारलाई समातेका महरूले कहिल्यै शान्तिको सास फेर्न पाएका छैनन् । विषयी, भोगकामी, संसारी, प्रपञ्ची, विषयमा डुबेका, कामकिङ्कर, पामर, मूर्ख, अव्यवस्थावादी, तामसी, देहात्मवादीहरूको जमातलाई यहाँ महरू भनेको हो । तिनीहरू सबै नै 'म म' भन्दछन् र आफ्नो शरीरमा, इन्द्रियमा, बुद्धिमा, वैभवमा अभिमान गर्दछन् । त्यसैले तिनीहरूकै पसारो आज विश्वभर फैलिएको छ । यहाँ हामीहरूको नभन्नुको कारण म तिनीहरूका बथान (भेडाबाख्रा जस्तै) मा नपर्न पनि त सक्छु नि । म ब्रह्मसँग, आत्मासँग, अध्यात्मसँग, भगवान्सँग जोडिएँ भने महरूमा नपर्ने हुनाले यहाँ हामीहरू नभनिएको हो । सम्भवतः नेपाली व्याकरणले पनि यहाँ, यस्ता परिस्थितिमा महरूलाई पनि शुद्ध मान्नुपर्छ । जहाँजहाँ हामी वा हामीहरूको कुनै अर्थ र अस्तित्व नै हुँदैन । म र मेरोको अभिमान बोकेकाहरूको जमातलाई, बथानलाई यहाँ महरू शब्दको प्रयोग भएको हो । यस्ता महरूमा मैले आफूलाई नपारेकै हो । महरू रिसाए रिसाऊन् ।

असंसारी 'म' लाई वेदान्तले प्रशंसा गरेको छ । यस्ता साधक तपस्वीलाई वेदान्तले स्तुति गरेको छ । असंसारी, अध्यात्मपरायण, आत्मपरायण, ब्रह्मपरायण, ईश्वरपरायण तपस्वी, भक्त, जिज्ञासु, मुमुक्षु एवं मुक्तात्मा त लाखौंमा, हजारौंमा कोहीकोही मात्र भेटिन्छन् । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—

हजारौं हजार मानिसहरूमा कोहीकोही मात्र पुण्यात्मा, महात्मा, शुद्धात्मा, सिद्धिका लागि, मोक्षका लागि, ज्ञानका लागि, संसारबाट उम्कनका लागि प्रयत्नशील हुन्छन् र साधनातिर, अध्यात्मतिर, भगवान्तिर, ब्रह्मचिन्तनतिर लाग्दछन् । यसरी यत्न गर्ने, लागि पर्ने, भगवान्तिर अभिमुख हुने, ब्रह्म वा आत्माको अनुसन्धान गर्ने लाखौं, हजारौंमध्येबाट कोहीकोही सिद्धहरूले मात्र तत्त्वलाई फेला पार्दछन् । अर्थात् स्वरूपको साक्षात्कार गरी जीवन्मुक्तिको सुखानुभूति गर्दछन् ।

देह र गेहतिर फर्केर, संसारलाई बनाउन खोजेर, आफ्नो स्वरूपलाई भुलेर संसारमा पसारो परेका मान्छेहरूलाई आजसम्मको इतिहासमा कहिल्यै शान्ति भएको छैन र भविष्यमा पनि हुने छैन । माथि उल्लेख गरिएका महर्षीको हालत यही छ । आफैं नबनेका महर्षीले संसारलाई त कुरै छैन संसारभित्रको एउटा ढुङ्गो, एक थोपा पानी, एक गोडा मकै, एक बित्ता मरुभूमि, एकजना मान्छेको मन आदि केही पनि, कसैले पनि, कतै पनि बनाउन सक्तैनन्, बनाएका छैनन् पनि । आजको भौतिक जडवादी संसारको चारैतिर यिनकै पसारोमात्र देखिन्छ । यस्ता महर्षीको कोलाहललाई, जड भौतिकवादी वैज्ञानिक विश्वले विकास भन्ने संज्ञा दिएको छ । यसैलाई प्रगति, उन्नति, क्रान्ति पनि भन्ने गरेका छन् त्यस्तै-त्यस्तै केही महर्षीले ।

शरीरलाई म भन्नेहरूका माभमा ब्रह्म (आत्मा) लाई म भन्ने कोही-कोहीको कति पनि मूल्याङ्कन हुँदोरहेन छ । तर 'म' लाई ब्रह्ममा, आत्मामा पार्न सकियो भने जीवन धन्य भयो, आफू बाँचेको धरती धन्य भइन्, आफ्नी आमाको कोख धन्य भयो । हैन संसारकै पसारोमा पस्ने, पर्सने, महर्षीका बथानमा, बगालमा मिल्न गइयो भने ठूलो नोक्सान भयो, अपूरणीय क्षति भयो, मान्छे भएर जन्मेको बेकारै भयो ।

'म को हुँ ?' भन्ने विषयमा विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म पढाइ हुँदैन, 'म को हुँ ?' चिनाइँदैन । संसार र 'मेरो' विषयमा त प्रशस्त पढाइ हुन्छ, अनुसन्धान समेत हुन्छ । ती सबै नै महर्षीका पसारो नै हुन् कहिल्यै शान्ति नहुने, तृप्ति नहुने । यथार्थ म, पारमार्थिक म, आध्यात्मिक म, उपनिषद्हरूले बताएको म, वास्तवमा ब्रह्म हुँ । मलाई चिने, जाने, बुझे पुग्छ । मलाई चिन्ने, बुझ्ने, हुनेलाई ज्ञानी भन्दछन्— ब्रह्मज्ञानी ।

आजका शिक्षालयहरूमा 'मेरो' भन्न सिकाइन्छ, 'मेरो' अधिकार पढाइन्छ, तर हामी र हाम्रो भन्न पनि सिकाइन्न, पढाइन्न पनि । अनि, त 'म' र 'म' को संघर्ष, रक्तपात र अधिकारले विश्व रक्तरञ्जित भएको छ । म बनूँ, म भनूँ, म खाऊँ म लगाऊँ यति भए पुग्यो । यस्तै महरूको पसारो नै आजको संसारको, आजको प्रगति र विकासको परिभाषा बनेको छ । विश्वभर कोलाहल मच्चिएको र अशान्ति एवं लडाइँ, संघर्षको कालो, डरलाग्दो बादल मडारिएको कारण पनि यही कृत्रिम म र कृत्रिम विकासको अन्धाधुन्ध मेरोको प्रचारले, प्रसारले हो ।

अब अध्यात्ममूलक, आत्मपरक, ब्रह्म अभिमुखी, आत्यन्तिक शान्ति, शाश्वत सुख, अखण्ड आनन्द प्रदान गर्ने 'म' को खोजी गर्नुपर्‍यो । त्यो हो आत्मा, ब्रह्म । त्यो तिमी हो । त्यो म हुँ । यसरी वेदले, उपनिषदले, गीता आदि शास्त्रले, ब्रह्मविद्याले, प्रतिपादन गरेको ज्ञानको प्रचार, प्रसार भयो भने प्रत्येक व्यक्तिमा, प्रत्येक परिवारमा, प्रत्येक घरमा, समाजमा, देशमा र विश्वमा नै शान्तिको शीतल समीर चल्नेछ । सबै सुखी हुनेछन् । सबैले सबैको कल्याण चिताउनेछन्, त्यहीअनुसारको व्यवहार हुनेछ । मान्छेले मान्छेलाई मान्छेअनुसारको मानवीय आँखाले हेर्नेछन् । अब राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, भौतिक क्रान्तिले पुगेन । आध्यात्मिक शान्ति चाहियो, आध्यात्मिक चिन्तन गर्नुपर्‍यो । यसैमा म को र हामीहरूको कल्याण छ ।

(अनन्त धारा, अङ्क २० । २०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

३७. मजस्तै म

म कस्तो छु ? मजस्तै छु । तिमी जस्तै तिमीहरू हुनसक्छौ, उनीहरू जस्तै उनीहरू हुन सक्छन्, तर मजस्तै त न महरू छन् न त हामीहरू नै छौं । मजस्तै म यो चराचर जगत्मा अरू कोही, कोही छैन/छैनन्— ममात्र छु, नितान्त ममात्र, मजस्तै त ममात्र हुँ, ममात्र छु ।

पृथ्वीजस्तो पृथ्वीमात्र, जलजस्तो जलमात्र, तेजजस्तो तेजमात्र, वायुजस्तो वायुमात्र र आकाशजस्तो आकाशमात्र छ । पृथ्वीजस्तो जल होइन, छैन । वायुजस्तो आकाश होइन, छैन । यही क्रमले हुँदै, विचार गर्दै जाने हो भने तिनीहरू जस्तै तिनीहरू त हुन सक्दैनन् भने मजस्तै मबाहेक अरू को हुने त ? अनि मजस्तै ममात्र हुन किन नपाउने त ? त्यसैले म अद्वैत हुँ, अखण्ड हुँ, परिपूर्ण हुँ । अनि ब्रह्म हुँ ।

तिमीहरू वा तपाईंहरू, तिनीहरू वा उहाँहरू पनि 'मजस्तै त ममात्र छु' भन्न आउनुभयो भने म त स्वागत गर्दछु । मैले भनाउन खोजेको त्यही हो । अनि मजस्तै महरूको सम्मेलन हुनेछ । यस्ता महरू पनि मजस्तै कदापि हुँदैनन्, उनीहरू वा उहाँहरू जस्तै उनी, उहाँहरू हुनेछन् वा हुनुहुनेछ । यसरी राम्ररी, गम्भीरतापूर्वक चिन्तन गर्ने हो भने अनादिकालदेखिको र अनन्तकालसम्म (सम्भवतः) रहिरहने सृष्टिमा र अनन्त ब्रह्माण्डमा मजस्तै त ममात्र छु । त्यसैले म अद्वैत हुँ, म मुक्त नै हुँ । यस प्रकारको निर्णय र अपरोक्ष अनुभूतिलाई नै ब्रह्मसाक्षात्कार भनेको छ । अद्वैत वेदान्तले प्रतिपादन गर्न खोजेको पनि यत्ति नै हो— मुक्त पुरुषलाई मुक्त बनाउनु । अमुक्त पुरुष कुनै उपायले पनि मुक्त हुनै सक्दैन ।

मैले मजस्तै म, धेरै समयदेखि धेरैतिर खोजें तर कतै पनि पाइनँ । र निर्णय भयो मजस्तै म त म नै पो रहेछु । मजस्तै म पाए मित लगाउन पनि खोजेको तर पाइएन— बाहिर संसारमा अनि बजारमा, मान्छेमा भीडमा । सुषुप्तिमा, नचिताएको

र ननिदाएको बेलामा, ध्यानमा बसेका समयमा मैले मलाई मजस्तै रूपमा, स्वरूपमा फेला पारें। यही हो आत्मबोध (Self Realisation) भनेको। यहाँ ममात्र छु, केवल म, नितान्त एक्लो म, अद्वैतस्वरूप म छु। अब मजस्तै म खोज्न कहाँ जाने त ? त्यस्तो म सत् हुँ, चित् हुँ, आनन्द हुँ र अद्वैत हुँ। मेरो मित, मेरो जित, मेरो हित, मेरो प्रीत, मेरो गीत मभित्र नै रहेछ, म नै रहेछ।

आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् ४/५/६)

आफ्नो (मेरो) लागि नै सारा प्यारा भएका हुन्। कसैका लागि कोही प्रिय भएका होइनन्— यो सर्वमान्य सत्य हो। अरूलाई देखाउन, फकाउन, छाकाउन र फसाउन जतिसुकै अरूको (जनताको) हित र कल्याणको नारा दिए तापनि विश्वमा सबै आफ्ना लागि अरूलाई प्रेम गर्दछन्— यो वैज्ञानिक, मनोवैज्ञानिक र आध्यात्मिक अनि पारमार्थिक सत्य हो, अनुभवले पनि यही अनुभूत गरेको छ।

वेदान्तीले वेदान्ती नै खोज्दछन् र मन पराउँछन् तिनमा पनि आफू जस्तै। त्यस्तै वैज्ञानिकले पनि पहिले त वैज्ञानिक नै खोज्छन्, भेट्दा भने आफू जस्तैलाई मन पराउँछन्। त्यस्तै सृष्टिभरका मान्छेले आफूजस्तै आफू खोजेका छन्, अरूमा पनि आफू नै खोज्छन्, मन पराउँछन्। यो मानवीय स्वभावले मात्र होइन, पशु, पक्षी, वृक्ष, वनस्पति आदि मात्र पनि होइन दुङ्गा, माटो, बालुवा आदिले पनि आफू जस्तै खोजेर आफू जस्तैमा रमाएर, मिलेर बसेका हुन्छन्। 'भेडा भेडासँग, बाख्रा बाख्रासँग' भन्ने हाम्रो उखानले पनि यही सत्य र तथ्यलाई स्पष्ट पारेको छ। बकुल्लाको बथानमा कौवा अटाउँदैन र कौवाको बथानमा बकुल्लो बस्नै सक्दैन। यी सारा दृष्टान्तहरूबाट सिद्ध हुन्छ— म मजस्तै मको खोजीमा छु, पाएँ भने प्रसन्न, नपाएँ अप्रसन्न इत्यादि। विश्वको भूगोल, खगोलदेखि लिएर अनन्त ब्रह्माण्डमा यही दर्शन, नीति, स्वभाव, सिद्धान्त र विधान अक्षरशः लागु भएको पाइन्छ।

दुङ्गैदुङ्गाको चट्टानमा बालुवाले शोभा पाउँदैन, त्यस्तै बालुवैबालुवाको मैदानमा दुङ्गै चट्टानको कल्पनासम्म गर्न सकिँदैन। चोर, फट्टाहा, ठग, घुस्याहा, जँड्याहा, आतङ्ककारी, हत्याराहरूका माभमा कथंकदाचित् एक जना सज्जन, सन्त, महात्मा

पुगे भने तिनको कुनै मर्यादा रहँदैन । त्यस्तै सज्जनका माभमा पुगेको दुर्जनको के मूल्य रहला ? यी सबैले आफू जस्तै आफू खोजेका त हुन् नि ।

एक जना विद्वान्ले आफ्नो छोरोलाई आशीर्वाद दिँदा भन्दछन्— 'तिमी विद्वान् बन, ज्ञानी बन ।' त्यस्तै राजनेताले पक्कै भन्नेछन्— 'तिमी नेता बन' । सैनिकका सन्तान-दरसन्तान सैनिक, व्यापारीका सन्तान-दरसन्तान व्यापारी भएको पनि हामीले देखेका छौं । यसै गरी वंशपरम्परा चलेको पनि पाइन्छ । वीरताका क्षेत्रमा गोरखाली विश्वप्रसिद्ध नै छन्— यो त हामीले प्रत्यक्ष अनुभव गरेकै तथ्य हो । मारवाडीहरूले व्यापार-वाणिज्यका क्षेत्रमा विश्वमा कीर्तिमान कमाएका छन् । मजस्तै मको दर्शन यसरी विश्वभर व्यापकरूपमा प्रतिष्ठित भएको कुरा अनुसन्धानबाट प्रमाणित हुन्छ । बाबु-आमा, बाजे-बज्यैका रोग, गुण, दोष छोरा नातिमा पनि आउने कुरा वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट प्रमाणित भइसकेको छ । त्यस्तै 'मजस्तै म' खोज्नु, त्यसैमा रमाउनु, त्यसैमा बाँच्नु मात्र होइन मरेपछि पनि मैले मलाई खोज्दै र पछ्याउँदै आउनु पनि त्यत्तिकै सत्य छ । हामी संस्कार, वासना, वंशपरम्परा आदि भन्दछौं र पाउँछौं पनि हाम्रा शास्त्रहरूको अध्ययनबाट । जिन, सेल के के को आधारमा वैज्ञानिकहरूले यो तथ्य र सत्यलाई बाहिर प्रकाशित एवं प्रमाणित गरेर देखाइसकेका छन् । गोरा बाबु आमाका छोरा-छोरी गोरा र कालाका कालै हुन्छन् मात्र होइन, स्वभाव, गुण, विशेषता पनि मिल्दाजुल्दा हुन्छन् । यो मजस्तै म खोज्दै आएको त हो नि । विश्वभरका वानर चञ्चल नै हुन्छन् । भेडाबाख्राले पाएसम्म घाँसपात नै खान्छन् । यी सारा मजस्तै ममा रमाएका त हुन् नि । नेपालीहरू अमेरिका गएर कुइरिनीसँग विवाह गरेर मस्तसँग बसेका छन्, आफू जस्तै आफू खोज्दै गएका त हुन् नि । चुम्बकले फलाम भेट्दायो कि टाँस्सिइहाल्छ— सजातीय खोजेर अनि पाएर त होला नि । कुकुरको प्रेमविवाह कुकुरनीसँग नै हुन्छ, भालुनी वा सुँगुरनीसँग हुँदैन । संसारभरका आकाशले आकाश, वायुले वायु, तेजले तेज, जलले जल अनि पृथ्वीले पृथ्वी खोजेका छन्, पाएका छन्, रमाएर मस्त जीवन बिताएका छन् । तारागणको शोभा रातमा हुन्छ, सूर्यको शोभा दिनमा । आगाले आगो भेट्दाए मित लगाउँछ, पानीले पानी । साइवेरियाका चराहरू नेपालका

सिमसारमा आएर बस्छन्, यहाँकासँग प्रेमविवाह गर्छन्। रगतका रेखाले बनाएका देश-देशका सीमाले यिनीहरूलाई छेक्तैन। म जस्तै मको दर्शन यिनीहरूले पनि राम्ररी बुझेर प्रयोग समेत गरेर देखाइदिएका छन्।

डाक्टरले डाक्टर, प्राध्यापकले प्राध्यापक, एमालेले एमाले, कांग्रेसले कांग्रेससँग विवाह गरेका छन् रे आफूजस्तै आफूले खोजेको परिणाम त हो नि यस्तो घटना। आफ्नो जात, पेसा, थर, गुण, ज्ञान आदि इत्यादि खोज्नुभित्र यही दर्शनले, सिद्धान्तले पुष्टि गरेको छ। हुँदाहुँदा हिजोआज पश्चिमी मुलुकमा लोग्नेमान्छेले लोग्नेमान्छेसँग, स्वास्नीमान्छेले स्वास्नीमान्छेसँग विवाह गर्न थाले रे कानुन पनि पास भइसक्यो रे। योचाहिँ कस्तो म खोजेको हो कुनि !

जात, भात, लिङ्ग, वर्ण, सङ्घ, संस्था, धर्म, सम्प्रदाय, समाज, देश, राजनैतिक दर्शन, पार्टी, धार्मिक विश्वास, साहित्यिक मान्यता आदि इत्यादि साराका साराले खोजेका छन् आफूजस्तै आफूलाई, मान्छेले धर्म छाडेर निरपेक्षको नारा लगाए तापनि आगाले, पानीले, माटाले, हावाले, आकाशले, हिउँले, धुवाँले आ-आफ्नो धर्म कदापि छाडेका छैनन्। अथवा यसरी पनि बुझ्नुपर्छ— पानीले पानी खोज्यो सजातीय अनि आफू जस्तै पाएर त समुद्र बन्यो नि त्यसपछि रमाएर, प्रसन्न भएर, गम्भीर बनेर बसेको छ। नपाउन्जेल कति चञ्चल भएर दौडेको दौड्यै थियो नि नानारूप र नाम लिएर—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।

(मुण्डकोपनिषद् ३।१।८)

जसरी अनेक प्रकारका नाम र रूपधारी नदीहरू आफूजस्तै आफू खोजेर दौडादौड गरिरहेका थिए। समुद्रमा पुगेपछि आफूजस्तै आफू भेट्टाए अनि प्रसन्न भएर आफ्नो नाम र रूपलाई छोडिदिए। त्यस्तै ज्ञानी महापुरुष पनि परब्रह्म परमात्मारूप परमपुरुषलाई पाएपछि आफ्नो व्यक्तिगत नाम र रूपलाई छोडिदिएर उसैमा विलीन हुन्छन्।

मुण्डकोपनिषद्को यस मन्त्रको लगत्तै पछि अर्को मन्त्र आउँछ— ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति (मुण्डकोपनिषद् ३।१।९)। ब्रह्मलाई जान्ने व्यक्ति ब्रह्म नै हुन्छ। त्यस्ता ब्रह्मज्ञानीका

कुलमा ब्रह्मलाई नजान्ने कोही पनि हुँदैनन् । ब्रह्मज्ञानी सबै प्रकारका शोक र चिन्ताहरूबाट सर्वथा मुक्त हुन्छन्, सबै प्रकारका पापबाट पार पुगेका हुन्छन् । ब्रह्मज्ञानीको सबै प्रकारका शङ्का, देहाभिमान, विषयपट्टिको आसक्ति समूल नष्ट हुन्छ अनि मनका सबै गाँठा, कुप्टा सर्वथा नष्ट हुन्छन् र अमरताको अनुभव गरी जन्म र मृत्युको सञ्जाल, जञ्जालबाट सदाको लागि छुटकारा पाएका हुन्छन् ।

मजस्तै म पाएपछिको परिणाम वा फल यस्तो हुन्छ । हाम्रा सम्पूर्ण वेदादि, उपनिषद् आदि, गीता आदि शास्त्रले अनादिकालदेखि उपदेश गर्दै, सिकाउँदै, लखाउँदै आएको यत्ति हो— आफूजस्तै आफू भेट्टाएर, आफूभित्रै रमाएर, आफूले आफूभित्र आफूलाई चिनेर, पाएर आनन्दसँग बस्नु । भिन्नमा, विजातीय वस्तुमा आनन्द र शान्ति हुँदैन । मान्छेले खोजेको आनन्द र शान्ति आफूभित्रै छ, आफू नै हो । कस्तुरीमृगका नाभिस्थलमा बिना भन्ने वस्तु हुन्छ । त्यो अत्यन्त बास्नादार हुन्छ । त्यही बास्ना खोज्ने मृग अन्यत्र जान्छ र पाउँदैन अनि मर्छ ।

मायको एउटा सानो डल्लाले विशाल पहाड भेट्टाउनु, पानीको एक थोपाले महान् समुद्र भेट्टाउनु, आगाको एउटा फिलिङ्गाले विशाल राँको भेट्टाउनु, फुः गरेको हावाले हुरी, आँधी भेट्टाउनु, घटकाशले महाकाश भेट्टाउनु भनेको आफूले आफू भेट्टाउनु भनेको त हो नि । एउटा कणमा भएको तत्त्व र विशाल ब्रह्माण्डमा भएको पृथ्वीतत्त्व एकै हो । त्यस्तै एउटा फिलिङ्गामा भएको अग्नितत्त्व र दावानलमा भएको अग्नितत्त्व एकै हो । एक थोपा जलमा भएको जलतत्त्व र विशाल समुद्रमा भएको जलतत्त्व एकै हो, उही नै हो । त्यस्तै जीवात्मामा भएको आत्मतत्त्व र परमात्मामा भएको आत्मतत्त्व एकै हो, उही नै हो । मजस्तै म त म नै त हो नि, मदेखि भिन्न होइन । अद्वैत ब्रह्म यही नै हो । यसै गरी आफूले आफूलाई आफू भनी अपरोक्ष बोध गर्नुलाई वेदान्तमा ब्रह्मसाक्षात्कार भनेको छ । हाम्रो लक्ष्यस्वरूप मोक्षमा पुग्ने बाटो पनि यही नै हो ।

खोज दोस्रोमा हुन्छ । खोजी गरुन्जेल वस्तु (आफू) फेला पर्दैन । जब बोधपूर्वक खोज छुट्छ तब आफू आफूमा भेटिन्छ अर्थात् आफूमात्रको आफूमा नै अनुभव हुन्छ । मजस्तै म पाएको यही नै हो । मजस्तै म दुई ओटा, दुई जना छैनन् । मैले ऐना हेर्दा देखेको पनि आफ्नै छाँटीमाथिको मुख हो, अर्को मुख होइन । सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा जे, जति वस्तुहरू देखिन्छन् ती सबै म नै म हुन् भन्ने बुझे पनि हुन्छ

अथवा मदेखि भिन्न सारा मिथ्या हुन् भन्ने कुराको यथार्थ बोध भए पनि आफूमात्रको अनुभव गर्न पाइयो। सबैले खोजेका छन्, रोजेका छन्— आफूजस्तै आफूलाई, मजस्तै मलाई। मजस्तै म त ममात्र छु।

पानीजस्तो पानी, आगोजस्तो आगो, हावाजस्तो हावा, वेदजस्तो वेद, रामजस्तो राम, आँखाजस्तो आँखा, सगरमाथाजस्तो सगरमाथा, बुद्धजस्तो बुद्ध, पशुपतिनाथजस्तो पशुपतिनाथ, वेदान्तजस्तो वेदान्त अर्को छैन। यो अकाट्य सिद्धान्त हो। आफूजस्तो आफूलाई अन्यत्र खोज्नु बुद्धिमानी कदापि होइन। द्वैत जगत्मा गएर अद्वैत आफू फेला पर्दैन। अद्वैतमा अद्वैत खोज। अद्वैत त आफूमा नै भेटिन्छ आफू रूपमा।

सय जना विद्यार्थी एउटै कक्षामा पढ्दछन्। पढाइमा असाध्य राम्रा छन्। सबै विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण भए तर एक जना विद्यार्थीजस्तै ऊ बाहेक अर्को विद्यार्थी छैन, हुन सम्भव पनि छैन। मेरो दाहिने हातजस्तो देब्रे हात छैन। दाहिने आँखाजस्तो देब्रे आँखा छैन भने म जस्तो ममात्र छु। ममात्र हुन्छु। म अद्वैत हुँ, म ब्रह्म हुँ। आत्माजस्तै अर्को आत्मा हुँदैन, ईश्वर हुँदैन र ब्रह्मजस्तो अर्को ब्रह्म हुँदैन।

त्यसै कारण मजस्तै अर्को म हुँदैन। फेरि यसरी पनि कुराको तत्त्व बुझ्न सकिन्छ—

आत्माजस्तै आत्मामात्र छ। ईश्वरजस्तै ईश्वरमात्र छ। ब्रह्मजस्तै ब्रह्ममात्र छ।

त्यसै कारण मजस्तै ममात्र छु। अनि त म अद्वैत हुँ, म आत्मा हुँ, म ईश्वर हुँ, म ब्रह्म हुँ।

जाग्रत् र स्वप्नमा जगत् देखिएको कालमा पनि ममात्र देखिएको हुँ— जगत् मेरै विवर्त हो। मैले मलाई नछोडिकन अर्को रूपमा देखिएको म। सुषुप्तिमा जगत् नदेखिएको बेलामा पनि म नै म छु। आनन्दसँग सुत्तै भन्ने पनि म नै हुँ। केही पनि थाहा पाइँन भन्ने पनि म नै हुँ। ध्यानमा, समाधिमा पनि मदेखि भिन्न जगत्को अनुभव हुँदैन, भयो भने न त ध्यान भयो, न त समाधि नै। अभिज्ञानमा त सर्वत्र म नै म। मजस्तै म त ममात्र हुँ, सर्वत्र र सर्वदा पनि म नै हुँ। 'म' को अनुसन्धान भन्नु र आत्माको अनुसन्धान भन्नु एकै हो। त्यसैले श्रीराम आफ्ना प्यारा भाइ लक्ष्मणलाई भन्नुहुन्छ—

आत्मानुसन्धानपरायणः सदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः ॥

(रामगीता १६)

सदासर्वदा आत्माको, 'म' को अनुसन्धान गर । कसरी त भने सम्पूर्ण इन्द्रिय र तिनका विषयलाई चारैतिरबाट रोकेर । अनि मजस्तै मको यथार्थ बोध हुन्छ । वेदान्तले देखाएको बाटो यही हो— मजस्तै म भेटाउने । संसारलाई छोडे पनि म भेटिन्छु । मलाई मात्र रोजे पनि म भेटिन्छु । यति हो सार कुरो । मेरो अनुकूल, मेरो प्यारो, मेरो मन मिल्ने, मलाई असाध्य मन पर्ने प्रिय वस्तु वा व्यक्ति कथंकथाचित् भेट्टियोस् भन्ने मनले प्रेरित गर्छ र यही मनलाई प्रसन्न पार्न म (मानिस भए) हातमा हात मिलाउँछु, गालामा गाला मिलाउँछु, छातीमा छाती मिलाउँछु । अरू सजातीय र सजीवमा त्यस्तै व्यवहार गर्दछु । निर्जीव वस्तुलाई पनि हातले समात्छु, आँखाले हेरिरहन्छु इत्यादि । यो हो आफूजस्तै आफूसँगको मिलनमा भएको सुखानुभूति । अब बोधपूर्वक आफूभित्र आत्माको अनुभूति भयो भने कति-कति आनन्दानुभूति हुन्छ वर्णन गर्न सकिँदैन ।

आफूले आफूलाई पाएपछि आफ्नो चित्त शान्त हुन्छ । शान्त अन्तःकरणमा आफ्नो स्वरूपको अनुभव हुन्छ । त्यसो हुँदा कति आनन्द हुन्छ कति । त्यसलाई शब्दले, वाणीले वर्णन गर्न सकिँदैन । तर अन्तःकरणले अर्थात् मनले अनुभव वा ग्रहण गर्न मात्र सकिन्छ ।

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भव —

त्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ॥

(बृहदारण्यकोपनिषद् ४। ५। ६)

[सबैका लागि सबै अर्थात् पुत्रदारादि प्यारा भएका होइनन् बरु आफ्नै लागि, मेरै लागि सारा प्यारा भएका हुन् ।]

यो अकाट्य सिद्धान्त हो । यस दर्शनमा वैज्ञानिकता छ, मनोवैज्ञानिकता छ र अनुभवले पनि यही सत्य र तथ्यलाई हरहालतमा पुष्टि गर्दछ, प्रमाणित गर्दछ । हामीले अक्षर आरम्भ गरेपछि चिन्न खोजेको र चिनेको 'राम्रो म' जस्तै त म नै पो रहेछु । सबैभन्दा प्यारो । आ-आफ्नो प्रारब्ध, आ-आफ्नो संस्कार, वासना, इच्छा, आकांक्षा, स्वभाव, अनुहार, मति, गति र शरीर लिएर आएकाहरूमा मजस्तै अर्को खोजेर पाइने त सम्भावना नै छैन । अतः ममात्र मजस्तै छु । त्यो म

म नै हूँ, अद्वैत र अनुपम, अखण्ड र परिपूर्ण, अनादि र अनन्त, शाश्वत र सनातन । मेरै लक्षण मिल्ने त आत्मा हो, ब्रह्म हो । त्यसै कारण म ब्रह्म हूँ । मजस्तै म त मैले ममा नै पाएँ । मदेखि भिन्न सारा अ म वा न म लाई छोडेपछि ममात्र नितान्त एक्लो, अद्वैत, केवल म, शुद्ध निर्विकार, निराकार म ।

मजस्तै मलाई मैले जाग्रतमा खोजेँ, स्वप्नमा खोजेँ, सुषुप्तिमा खोजेँ, तुरीयमा समेत खोजेँ । तर तुरीयातीतमा पुगेपछि फेला पारें मदेखि अभिन्न ममात्र रहेछु । त्यस्तै अन्नमय शरीरमा मजस्तै मलाई खोजेँ, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमयसम्ममा पनि टाँसिएका, विशिष्ट महरू फेला पारें तर शुद्ध, निर्विकार, कतैको अपेक्षा नगर्ने, स्वप्रकाश, आनन्दस्वरूप मलाई त कोशातीत अवस्थामा फेला पारें । त्यो म त मदेखि भिन्न होइन, अभिन्न हूँ । एक हूँ, अद्वैत हूँ ।

जगत् जन्मेकै छैन, सृष्टि भएकै छैन, मदेखि भिन्न अर्को कोही छँदैछैन । सुषुप्तिमा, नचिताएको र ननिदाएको बेलामा र समाधि अवस्थामा ममात्र बाँकी रहन्छु । त्यही हो सक्कली म, म जस्तै म, राम्रो म, प्यारो म, नहराउने म, नजन्मेको र नमर्ने म, आत्मा म, ब्रह्म म । अद्वैत वेदान्त, अजातवादी वेदान्त, विवर्तवादी वेदान्तले प्रतिपादन गरेर फेला पार्न खोजेको यही म हो, मजस्तै म । भगवान् श्रीकृष्णले श्रीमद्भगवद्गीतामा मजस्तै मलाई चिनाउन, लखाउन, देखाउन अनेक उपाय गर्नुभएको छ र भन्नुभएको छ—

मन्मना भव मद्भक्तः ... (श्रीमद्भगवद्गीता १८। ६५) **मय्यावेश्य मनो ये माम् ...** (श्रीमद्भगवद्गीता १२। २) **मय्यासक्तमनाः पार्थ ...** (श्रीमद्भगवद्गीता ७। १) **मय्येव मन आधत्स्व ...** (श्रीमद्भगवद्गीता १२। ८) **मत्तः परतरं नान्यत् ...** (श्रीमद्भगवद्गीता ७। ७) **मच्चित्ता मद्गतप्राणाः ...** (श्रीमद्भगवद्गीता १०। ९) **भक्त्या मामभिजानाति ...** (श्रीमद्भगवद्गीता १८। ५५) **अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ...** (श्रीमद्भगवद्गीता ९। २२) **सर्वधर्मान् परित्यज्य ...** (श्रीमद्भगवद्गीता १८। ६६)

यी सारा उपदेशको, मार्गदर्शनको, सिद्धान्तको निचोड सार सर्वस्व हो— भगवान्मा आफूलाई समर्पण गरिदिए आफूजस्तै आफू (मजस्तै म) भेटिन्छु ममा नै । भक्तिको र ज्ञानको रहस्य यही हो । कि भगवान्मा आफूलाई समर्पण गरिदिनुपर्छ कि त भगवान्लाई आफूमा समाहित गरिदिनुपर्छ । भक्तहरू आफूलाई भगवान्मा लीन गरिदिन्छन्, वेदान्तीहरू भगवान्लाई आफूमा लीन गरिदिन्छन् । कुरो एउटै हो— अद्वैत । कौन्तेयजस्तै कौन्तेयमात्र थिए, छन् । राधेयभावको परित्याग नगरिकन

कौन्तेयभावको आविर्भाव हुँदैन । अतः अ मभाव छोड्यो कि शुद्ध मभाव आइहाल्यो नि । नभएको छोड्नुमात्र परेको छ । भएको त बनिबनाउ छ । विधिमुखले हेरे, बुझे पनि मजस्तै ममात्र छु निषेधमुखले हेरे पनि, बुझे पनि मजस्तै ममात्र छु ।

संसारी मान्छे, भोगकामी, विषयी मान्छे आफूलाई खोज्न बजारतिर, संसारतिर, विषयतिर जान्छन् तर न आफूलाई भेट्दाउँछन्, न त आफूजस्तै आफू पाउँछन् । तर वेदान्ती आफू खोज्न संसारतिर हिँड्दैनन् । आफूजस्तै आफू आफूमा नै देख्छन्, भेट्दाउँछन्— जब अनाफूभावलाई सर्वात्मभावेन त्यागिदिन्छन् । वेदान्तको प्रक्रिया र पद्धति यही नै हो ।

मजस्तै म फेला पाउँछु म मान्छे भएको बेला । देवताहरूको त भोगयोनि रे— भोग गर्दा नै मस्त । तिर्यक्योनि, वृक्ष, वनस्पतिको योनिमा यो कदापि सम्भव नै छैन । मजस्तै म खोज्ने, पाउने र हुने त मानव योनिमा नै हो ।

नृदेहमाद्यं ... न तरेत् स आत्महा । (श्रीमद्भागवत ११।२०।१७)

मानव शरीर पाएर आफू जस्तै आफूलाई चिनेर आत्मरूप, ब्रह्मरूप भयो भने जीवन सफल भयो भएन भने बरबाद भयो, त्यसले त आत्महत्या गर्‍यो जसले मनुष्ययोनि पाएर पनि ज्ञान गरेन भने । मैले म चिन्ने यही हो बेला । नत्र पछुतो होला । फेरि चोला मिल्ला वा नमिल्ला ।

मजस्तै ममात्र भए भैं कल्पवृक्षजस्तै कल्पवृक्षमात्र हुन्छ, पारसमणिजस्तो पारसमणि नै हुन्छ । भगवान् विष्णुजस्ता विष्णुमात्र छन्, शिवजस्ता शिव नै हुन् । धनीजस्तै धनी, ज्ञानीजस्तै ज्ञानी, सत्जस्तै सत्, चित् जस्तै चित्, आनन्दजस्तै आनन्द र अद्वयजस्तै अद्वय आत्मा छ, ब्रह्म छ, आफू छ, म छु । म नै सच्चिदानन्द अद्वय हुन नपाए मेरो सारा प्रयत्न बेकार भयो ।

मजस्तै म भन्नुको आशय हो ब्रह्म म, आत्मा म, शुद्ध म, जन्ममरणरहित म । त्यस्तो म म नै हुँ, अद्वय हुँ । अखण्ड, परिपूर्ण म हुँ । मजस्तै मलाई, मैले, मभित्र नै भेट्दाउँछु । अनि म नै म भएँ— सत्, चित्, आनन्द, अद्वय ।

(अनन्त धारा, अङ्क २६।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

३८. मदेखि मसम्म

सम्पूर्ण जगत्को, संसारको, ब्रह्माण्डकै आधार, अधिष्ठान, सत्ता ममात्र हुँ। मेरै सत्तामा यी सत्तावान् प्रतीत भएका छन्। मेरो छाया परेर नानात्वकै भान भएको मात्र हो। जीवको अविद्या उपाधिले गर्दा ऊ भन्दछ यो जगत् मैले बनाएको होइन। त्यही जीव ईश्वरमा माया उपाधि थुपारिदिन्छ र भन्दछ जगत् ईश्वरले बनाएको हो। फेरि शास्त्रको अध्ययन गरी साधु, सन्त, महात्मा, सज्जनको उपदेशलाई स्वीकार गरी भन्दछ— यो जगत् वास्तवमा बनेकै छैन। अर्का एकथरी व्यक्ति पनि धरतीमा पाइन्छन् र भन्दछन् यो सारा सृष्टिको कर्ता म नै हुँ। स्वप्नको संसारको स्रष्टा मदेखि अरू भिन्न कोही नभएको हुनाले सृष्टि गर्न नगर्न ममात्र समर्थ छु। अतः सृष्टि मेरै मनको स्फुरण मात्र हो।

यी सम्पूर्ण उपाधिदेखि परको, सृष्टिको कल्पनारहित म अकल्पनीय आत्मा हुँ, निर्विशेष, निर्गुण वस्तु हुँ। म सत् हुँ, चित् हुँ, आनन्द हुँ, अद्वय हुँ। यो हो वेदान्तको निचोड सिद्धान्त।

म जगत्को, सृष्टिको बन्धनमा परेकै छैन। मान्छे बन्धनमा परेकै छैन भनी निर्णय गर्छ ज्ञानले। मान्छे अज्ञानी कहिले पनि थिएन, छैन। अज्ञान, अविद्या, भ्रम, अध्यास आदि त कल्पित हो, यथार्थमा छैन। सुषुप्तिमा आफूमात्र। समाधिमा आफूमात्र छ। नचिताएको र ननिदाएको वेलामा आफूमात्र छ। सुखदुःख, लाभहानि, तेरोमेरो, जन्ममृत्यु आदि सारा संसार हो कुरै कुरा। कुरा नफुरेका वेलामा ममात्र थिएँ। कुरा फुरेका वेलामा पनि मेरै सत्ताले कुरो प्रमाणित हुन्छ अनि कुरा गइसकेपछि ममात्र बाँकी रहन्छ। अतः मेरो अनुपस्थिति, कुनै हालतमा पनि स्वीकार्य छैन। म छु कि छैन भन्ने कुरामा कसैलाई शङ्का छैन। म छुको स्वीकृति हो म सत्स्वरूप आत्मा हुँ। म जान्दछु कि जान्दिनँ भन्ने कुरामा शङ्का गर्नु निरर्थक छ। सर्वमान्य सिद्धान्त हो— म सदाकाल जान्दछु। भूतलाई जानेको छु, वर्तमानलाई जान्दछु। सुख-दुःख सारालाई जान्दछु— यो चित्को, चित्तिको, चेतनाको अभिव्यक्ति हो। अतः म चित्स्वरूप आत्मा हुँ। सबैले भन्छन्— मलाई आनन्द चाहिन्छ। आनन्द मभित्र छ। आनन्द मदेखि अभिन्न छ। आनन्द मेरै

स्वरूप हो । म नै आनन्द हुँ । त्यस्तै मदेखि भिन्न दोस्रो वस्तु नै नभएकाले म अद्वय, अद्वितीय, अद्वैत आत्मा हुँ । यी कुराहरुबाट सिद्ध हुन्छ म सच्चिदानन्द अद्वयरूप आत्मा हुँ । यसरी हामीले आफूलाई चिन्नुपर्छ ।

आफू सृष्टिदेखि, जगत्देखि, संसारदेखि, सुख-दुःखदेखि परको आत्मवस्तु भएकाले आफू जन्मेको पनि होइन, मर्ने पनि होइन । शरीर जन्मन्छ र मर्छ । यो शरीरको धर्म हो । भोक लाग्छ, तीर्खा लाग्छ । यो प्राणको धर्म हो । सुखको, दुःखको, लाभको, हानिको अनुभव गर्ने मन भएकाले यी सारा मनका धर्म हुन् । आफू शरीरदेखि भिन्न शरीरको प्रकाशक साक्षी हो । आफू प्राणदेखि भिन्न प्राणको प्रकाशक, साक्षी हो । आफू सुखदुःखदेखि भिन्न सुखदुःखको प्रकाशक, साक्षी हो । यसरी आफ्नो खोजी गर्दै गए आफू आफूभित्र नै फेला पर्छ । आफूले आफूलाई, आफूभित्र, आफूरूपमा यथार्थ बोध गर्नु आत्मज्ञान हो भने त्यो आफू (आत्मा) र व्यापक परमात्मामा अभिन्नताको बोध, ब्रह्मात्मैकत्वको बोध गर्नु ब्रह्मसाक्षात्कार हो । यसरी जीवात्मा र परमात्माको एकताको ज्ञान भयो भने जन्म-मृत्युको फन्दाबाट, जन्जालबाट, चक्रबाट पार भइन्छ । यसैलाई मोक्ष भन्दछन् ।

वेदान्तले बताएको चार पुरुषार्थ— धर्म, अर्थ, काम, मोक्षमध्येको अन्तिम र सर्वोपरि पुरुषार्थ हो मोक्ष । ब्रह्मात्मैकत्वबोधबाट ममात्र मोक्ष सिद्ध हुने हुनाले सृष्टिको आरम्भबाट आरम्भ भएको चिन्तनको क्रम यही पुगेर टुङ्गिन्छ, सृष्टिको शुरू हुन्छ मबाट । सृष्टिको समाप्ति हुन्छ ममा पुगेर । अतः सृष्टि, पालन, संहारको केन्द्रबिन्दु म नै हुँ । सृष्टि, पालन, संहार, जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, स्वर्ग, मर्त्यलोक, नरक, सत्त्वगुण, रजोगुण, तमोगुण आदि इत्यादि जे-जति कल्पना गरिएका छन् ती साराको आरम्भ हुन्छ मबाट र उपसंहार वा अवसान हुन्छ ममा नै पुगेर । यसर्थ भएको शाश्वत, सनातन, नजन्मेको, नमर्ने, अखण्ड, परिपूर्ण, नित्य, सत्य, अव्यय, निर्विकार, असङ्ग, सच्चिदानन्द, अद्वय ब्रह्मवस्तु ममात्र हुँ । अरू सारा कुरै कुरामात्र हुन् । यी संसारका कुरै-कुरालाई छिचोलेर चुरो कुरो समातेर ब्रह्मज्ञानको चुचुरोमा पुगी आफूलाई 'म ब्रह्म हुँ' भनी स्विकार गर्नु मानवजीवनको परम पुरुषार्थ हो । यस स्थितिमा आफूलाई पुन्याउन सकौं— श्रीपरमात्मा पशुपतिनाथसँग र श्रीपराम्बा परमेश्वरी गौरीका पाउमा यही प्रार्थना छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ४०/२०६६)

शिवमस्तु !

ॐ

३९. मर्यादापुरुषोत्तम श्रीराम

राम् हुन् परात्मा ति कहीं विकारी ।

यस् लोकमा छन् नररूप धारी ॥

काम् गर्न लाग्या ति नरै सरीका ।

लीला अपार छन् भगवान् हरीका ॥

(भानुभक्त रामायण, बालकाण्ड ६६)

आदिकवि भानुभक्त आचार्यले मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामलाई राम्ररी चिनेका, बुझेका र आत्मसात् गरेका थिए । त्यसैले त उनले आफ्नो काव्यात्मक प्रतिभाका प्रधान पुरुष मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् रामलाई छाने ।

श्रीराम निर्विकार, निरञ्जन, परब्रह्म परमात्मा नै हुन् तापनि आफ्ना भक्तहरूको उद्धारका लागि, धर्मको संस्थापन गर्नका लागि, साधु, सन्त, महात्माहरूको कल्याणका लागि, अधर्मी, पापी, दुष्टहरूको संहारका लागि, पाखण्डी, शोषक, अन्यायीहरूलाई तह लगाउनका लागि, धर्मको, ज्ञानको, सदाचारको, मर्यादाको, भक्तिको, त्यागको, आत्मसंयमको दृष्टान्त बनेर जनता जनार्दनलाई सत्यको, शान्तिको आलोकबाट उपकृत बनाउनका लागि राजा दशरथ र कौशल्याका पुत्रका रूपमा धराधाममा अवतरित भएका हुन्, प्रकट भएका हुन् । मनुष्यको रूप धारण गरेका रामले मनुष्यकै जस्तो व्यवहार गरेका छन्— सुखदुःख भोगेको जस्तो गरेर संसारी मानिसलाई यिनी त मनुष्य नै हुन् कि जस्तो गराइदिएका छन् । नेपाल जननीकी सुपुत्री जनकनन्दिनी सीतालाई आफ्नी अर्धाङ्गिनीका रूपमा स्वीकार गरेर नाना

प्रकारका लीला गरेका छन् र आफ्नो अवतार लिनाको उद्देश्य पूर्ण गरेर देखाएका छन् ।

रामो नारायणः साक्षाद्ब्रह्मणा याचितः पुरा ।

रावणस्य वधार्थाय जातो दशरथात्मजः ॥

(अध्यात्मरामायण, अयोध्याकाण्ड ९/४३)

[राम त साक्षात् परब्रह्म परमात्मा नारायण नै हुन् । धरतीकै कण्टक दुष्ट रावणलाई मार्नका लागि ब्रह्मादि देवताहरूको प्रार्थना स्वीकार गरी राजा दशरथका पुत्रका रूपमा अवतरित भएका हुन् ।]

दस कुराको रहस्य रघुकुलका गुरु ज्ञानीहरूमा श्रेष्ठ वशिष्ठले भरतलाई भनेका हुन् । अतः राम साधारण मनुष्यमात्र होइनन् । त्यसैले रामलाई हामीले आफ्ना आराध्यदेव मानेका छौं र त जीवनभर 'रामः रामः रामः' भनी रामनामको जप गर्दछौं; रामकै लीला, चरित्र, जीवनी आदिको कीर्तन गर्दछौं; रामलाई प्रसन्न पारे आफ्नो जीवन सार्थक हुन्छ र भवसागरबाट सदाका लागि पार पुगिन्छ भन्ने हाम्रो विश्वास छ । हामी रामलाई असाध्य श्रद्धापूर्वक वन्दना गर्दछौं, भक्तिपूर्वक आराधना गर्दछौं । अनि त मर्ने बेलामा पनि 'रामः रामः रामः' भन्नुपर्छ भन्दछौं र भन्दछौं पनि ।

श्रीरामका परमभक्त, परम उपासकहरू भन्दछन्— 'जीवनमा एकपटक मात्र भए पनि प्रेमपूर्वक, भक्तिपूर्वक, श्रद्धा र विश्वासपूर्वक 'रा ...' भन्यो भने आजसम्म गरेका सम्पूर्ण पाप बाहिर निस्कन्छन् र 'म ...' भन्दा चित्त एकाग्र भएर राममय बन्ने भएको र राममै समाधि लाग्ने भएकाले अब पुण्यै-पुण्य, आनन्दै-आनन्दमात्र हुन्छ । अतः जीवनभर 'श्रीराम ! जय राम ! जय जय राम !' भनिरहे आफ्नो जीवन राममय हुन्छ अनि मर्ने बेलामा पनि रामको सम्झना भइरहन्छ । जीवनको सार्थकता यही हो । रामको नाम लिँदालिँदै जसको शरीर छुट्छ, शान्त हुन्छ उसको चित्त शुद्ध भएकाले ज्ञानोदय हुन्छ र ज्ञानद्वारा मुक्त हुन्छ ।' यही प्रसङ्गमा भगवान् शङ्कर रामको स्तुति गर्दै भन्नुहुन्छ—

अहं भवन्नामगृणन्कृतार्थो वसामि काश्यामनिशं भवान्या ।

मुमूर्षमाणस्य विमुक्तयेऽहं दिशामि मन्त्रं तव राम नाम ॥

(अध्यात्मरामायण, युद्धकाण्ड १५/६२)

[हे प्रभो श्रीराम ! तपाईंको नामको उच्चारण गर्दा-गर्दै म कृतार्थ भएर रातदिन पार्वतीलाई साथमा लिएर काशीमा बस्तेछु र त्यहाँका मरणासन्न जीवलाई (मनुष्यलाई) तिनको मुक्ति प्राप्त होओस् भन्ने भावना लिएर तपाईंको तारक मन्त्र 'राम' नामको उपदेश दिन्छु— अर्थात् राम नामको मन्त्र कानमा सुनाइदिन्छु ।]

यो हो रामनामको महिमा । भगवान् राम आदर्श सम्राट् थिए । उनको समग्र जीवन आदर्शमय बन्यो । उनी आदर्श पुत्र हुन्, आदर्श दाज्यू हुन्, आदर्श पति हुन्, आदर्श राजा हुन्, आदर्श मित्र हुन् अनि आदर्श महामानव, कारकपुरुष, मर्यादा पुरुषोत्तम साक्षात् नारायण हुन् ।

मर्यादा पालनमा, आफ्ना वचन पूर्ण गराउनमा उनी कहिल्यै पछि परेका छैनन् । कैकेयीले राजा दशरथले भनेको भनी वनजाने आज्ञा दिएपछि म वन जान्छु, जान्छु भनी प्रतिज्ञा गर्दै उनी भन्दछन्—

सत्यं सत्यं करोम्येव रामो द्विर्नाभिभाषते ।

[यो सर्वथा सत्य हो, सत्य हो । रामले एउटै कुरालाई दुई पटक हो र होइन भन्न जानेकै छैन ।]

एक पटक बोलेपछि बोल्यो-बोल्यो । यो हो उनको वचनको दृढता, मान्यता र सत्यता । त्यस्तै रामनामको महिमाका सन्दर्भमा मारीचले मर्ने बेलामा रामलाई सम्भेर मरेकाले उसको राम्रो गति भयो भनिएको छ—

द्विजो वा राक्षसो वापि पापी वा धार्मिकोऽपि वा ।

त्यजन्कलेवरं रामं स्मृत्वा याति परं पदम् ॥

(अध्यात्मरामायण, अरण्यकाण्ड ७/२४)

[ब्राह्मण वा राक्षस, पापी वा धार्मिक जो कोहीले पनि मर्ने बेलामा रामको नाम सम्भकेको छ भने ऊ परमपदमा प्राप्त हुन्छ ।]

यही सिद्धान्त, दर्शन, परम्परा र मान्यतालाई अभि स्पष्ट पाउँ भनिएको छ—

रामरामेति यदवाणी मधुरं गायति क्षणम् ।

स ब्रह्महा सुरापो वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥

(अध्यात्मरामायण, किष्किन्धाकाण्ड १/८४)

[कसैले एकै क्षण पनि 'राम ! राम !' भनी प्रेमपूर्वक आफ्नो वाणीलाई पवित्र बनाएको छ र सुमधुर स्वरमा रामगान गरेको छ भने त्यो ब्रह्मघाती वा जँड्याहा भए तापनि सम्पूर्ण पापबाट छुटकारा पाउँछ ।]

रामको प्रजावात्सल्य र राज्यप्रशासन व्यवस्था सर्वोत्कृष्ट थियो । त्यसैले आज पनि 'रामराज्य ! रामराज्य' भन्दैछौं ।

एकपत्नीव्रतो रामो राजर्षिः सर्वदा शुचिः ।

(आनन्दरामायण सार १३/२०५)

[राम एकपत्नीव्रतमा दृढ थिए, पवित्र राजर्षि थिए ।]

त्यसरी पनि मर्यादा पालन गरे । श्रीकृष्ण लीलापुरुषोत्तम हुन् भने श्रीराम मर्यादापुरुषोत्तम । यी दुवैको लीला वा मर्यादा कैवल्य प्राप्तिकै लागि हो— लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।

योगवासिष्ठ महारामायणअनुसार त राम एक आदर्श एवं मर्यादामा रहेका गुरुभक्त जिज्ञासु, मुमुक्षु शिष्य हुन् । त्यस्तै आदर्श वैराग्यसम्पन्न श्रीराम बाल्यावस्थादेखि नै ज्ञान प्राप्त गरी जीवन्मुक्तावस्थामा पुगिसकेका थिए । उनको गृहस्थाश्रम पनि अपूर्वको थियो । त्यस्तै जङ्गलमा चौध वर्षसम्मको कठोर व्रत पनि मर्यादापूर्वकै पालना भयो । उनी पाइलापाइलामा आदर्श धर्मपालक भएर धर्मको मर्यादा पालन गर्न सफल भए । पापी, दुष्ट, राक्षसहरूलाई समुचित दण्ड दिने काममा अग्रगण्य भएर मर्यादा पालन गरे । सुग्रीवसँग र विभीषणसँगको उत्कृष्ट खालको मैत्री धर्मको पालन गरी आदर्श मित्रका रूपमा आफ्नो कीर्तिमान

कायम गरे । आफ्नो कार्य सफल गर्ने कार्यमा र शरणागतको रक्षा गर्नमा रामले राक्षस कुलका विभीषण एवम् वानरकुलका सुग्रीवसँग मित्रता राख्न पटक्कै सङ्कोच मानेनन् । यो पनि उनको मर्यादा र आदर्शकै दृष्टान्त हो । भाइ भरतप्रतिको स्नेह एवम् भाइ लक्ष्मणप्रतिको प्रेम असाधारणै रह्यो— रामको चारित्रिक उत्कर्षका सन्दर्भमा । शवरीप्रतिको प्रेम, गुहप्रतिको अनुग्रह आदिले पनि श्रीरामको मर्यादा र उदारता, विशालता र भक्तवत्सलता उल्लेखनीय नै मान्नुपर्छ । श्रीरामको चरित्रबाट आजका मानवका लागि अनुकरणीय दिव्य गुणावलीको महान् दर्शन पाइन्छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामको लीला-चरित्र सर्वसाधारण मनुष्यका लागि पनि परम हितकारी देखिन्छ । आजसम्म पनि हामी जन्मेदेखि राम ! राम ! भन्दै आएका छौं र अन्तिम वेला (प्रयाणकाल)मा पनि राम ! राम ! भन्दै प्राण छोडौं ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ६५।२०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

४०. मुक्ति र यसका साधन

द्वैतप्रपञ्चको उपशम नै मुक्ति हो तर बोधपूर्वक । संसारको निःसारताको बोधबाट मुक्ति हुन्छ । स्वस्वरूपको अपरोक्ष साक्षात्कार भए पछि जीव शिवभावमा पुग्छ । जन्ममृत्युको आवागमन समाप्त हुनु नै मोक्ष हो । अविद्याको सर्वथा सदासर्वदाका लागि नाश हुनु, अज्ञान, अध्यास, स्वरूपको विस्मृति, भ्रमज्ञान नष्ट भएर विद्या, ज्ञान, स्वरूपको स्मृति, शङ्काको समाधान हुनु र निरतिशय, शाश्वत, सनातन, अखण्ड आनन्दको अनुभूति हुनु नै मोक्ष हो । तीनै प्रकारका तापबाट सदाका लागि मुक्ति पाउनु पनि मोक्षको स्वरूप हो ।

अद्वयानन्दरूपस्य सद्वयत्वं च दुःखिता ।

बन्धः प्रोक्तः स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरितीयते ॥

(पञ्चदशी १०/४)

आफू अद्वैत आनन्दस्वरूप भएर पनि आफ्नो स्वरूपलाई बिर्सेर द्वैतप्रपञ्च, जगत्को जन्जालमा फस्नु अत्यन्त दुःखको कारण हो । यसैलाई बन्ध, दुःख, चिन्ता भनिएको छ । आफ्नो स्वरूपमा बोधपूर्वक स्थित हुनु, आत्मबोध गर्नु नै मुक्ति हो ।

ऋते ज्ञानान् मुक्तिः भन्ने शास्त्रको वचनअनुसार विचार गर्ने हो भने ब्रह्मज्ञान, अद्वैतात्मज्ञान विना मुक्तिको सम्भावना नै छैन । सच्चिदानन्द, अद्वय लक्षण आत्माको, ब्रह्मको हो भने असत्, जड, दुःख, त द्वैत जगत्को, संसारको, भूत भौतिक देहादिप्रपञ्चको लक्षण हो । श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुको कृपाप्राप्त भएका र आफूले तपस्या गरेर शमदमादि षट्सम्पत्ति, विवेक, वैराग्य सहित तीव्र मुमुक्षा भएका अधिकारीले नै गुरुबाट सुनेको तत्त्वमसि जस्ता महावाक्यलाई श्रवण अनन्तर मनन र निदिध्यासन गरी ईश्वरको अन्तिम कृपारूप अखण्डाकार वृत्तिमा ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार गर्नु नै मोक्षप्राप्त गर्नु हो ।

आफू (आत्मा) सदा मुक्त नै थियो, अब बोधपूर्वक मुक्त भयो । मुक्ति बाहिरबाट कुनै आयास, प्रयासबाट प्राप्त हुने कुनै द्रव्य विशेष होइन । आफू मुक्त थियो, ज्ञानद्वारा मुक्त बन्यो । अमुक्त पुरुष कति प्रयत्न गरे पनि मुक्त हुँदैन । मुक्त नै मुक्त बन्ने हो । मुक्ति सदाकाल प्राप्त, स्वतः सिद्ध भए तापनि आफूलाई अमुक्त ठानेर, मानेर मूर्ख भई भड्किरहेका छन् । तिनको पुण्यको तारतम्यले ज्ञानवान् गुरुको उपदेश पाए भने आफू मुक्त बनिहाल्छन्— श्रद्धापूर्वक स्वीकार गरे भने ।

विमुक्तश्च विमुच्यते । (कठोपनिषद् २।२।१)

अमुक्त भाव गयो कि मुक्त पुरुष नै मुक्त हुने हो ।

तरति शोकमात्मवित् । (छान्दोग्योपनिषद् ७।१।३)

आत्मवित्, आत्मसाक्षात्कार गर्ने महानुभाव नै सम्पूर्ण प्रकारका शोकबाट उपराम हुन्छन् । शास्त्रवित्मात्र भएर शोकबाट पार पुग्न सक्तैनन् । मुक्त महापुरुषले फेरि यस धरतीमा आइरहन पर्दैन; जन्ममृत्युको चक्करमा पर्नुपर्दैन ।

न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते । (छान्दोग्योपनिषद् ८।१।५।१)

त्यस्ता महान् ज्ञानी पुरुषले फेरि फर्केर आउनु पर्दैन, फेरि फर्केर आउनु पर्दैन । यो दुई पटक दोहोर्‍याएको अर्थ हो ज्ञानको महिमा गाएको । ज्ञानी कति महान् हुँदारहेछन् भनी ज्ञानीको पनि महिमा गाएको हो । प्रशंसात्मक वाक्य दोहोरिन्छ । यहाँ ज्ञानवान्को सम्मान गरेको छ श्रुतिले ।

मनोनाश, वासनाक्षय र तत्त्वसाक्षात्कार एकै साथ सम्पादन गरिएको छ भने मोक्षलाभ भयो । यी तीनको एकै साथ, सङ्गसङ्गै अभ्यास गर्नुपर्छ । साधकले, मुमुक्षुले एकातिर तीव्र वैराग्यपूर्वक, नित्यानित्यवस्तुको विवेक गर्दै, शमदमादि षट्सम्पत्ति आफूमा आर्जन गरी मनको समूल नाश गर्ने पर्छ । मनोनाश भनेको मनमा आएका र आउने सम्भावना भएका सबै प्रकारको वासना, इच्छा, कामनालाई नष्ट नै गर्नुपर्छ । त्यसै गरी वासना पनि नष्ट गर्नुपर्छ । पुत्रेष्णा (पुत्रादिको इच्छा), लोकेष्णा (लोकमा माननीय बन्ने आशा, इच्छा) देखि र वित्तेष्णा (धन सम्पत्ति, ऐश्वर्य आदिको इच्छा) देखि सदाका लागि रहित हुनुबाट नै वासनाक्षय हुन्छ । तत्त्व भनेको अद्वैत ब्रह्म हो । त्यो

तिमी नै हो भन्ने कुरालाई निष्कपट भावले, अत्यन्त श्रद्धापूर्वक ग्रहण गरी आफ्नो जीवनमा उतार्नु नै ज्ञान हो । यसैलाई तत्त्वसाक्षात्कार पनि भन्दछन् । यसरी एक पटक, उही समयमा तत्त्वसाक्षात्कार भएपछि अन्तिम पुरुषार्थ मोक्षलाभ भयो ।

मोक्ष भन्ने कुनै गाउँ वा शहरमा पाइने वस्तु, द्रव्य विशेष होइन । अज्ञानरूपी मनको गाँठो फुस्व्यो कि मोक्ष लाभ भयो ।

आफूलाई म त मुक्त हुँ भन्ने निर्णय गर्‍यो कि मुक्त भयो । म बन्धनमा परेको छु, व्यवहार आदि, देहेगेहादिले बाँधिएको छु भनेर निर्णय गर्‍यो भने बाँधियो । लोकमा एउटा लोकोक्ति छ— **जस्तो मति उस्तै गति** । यो कुरा ठीक हो त्यस कारण मोक्ष र बन्धन भन्ने कुरा बाहिरबाट आर्जन गर्ने होइन । यो त आत्मनिर्णयमात्र हो ।

आफूलाई ब्राह्मण हुँ, क्षत्रिय हुँ, पुरुष हुँ, नारी हुँ, धनी हुँ, विद्वान् हुँ, मन्त्री हुँ, डाक्टर हुँ, प्राध्यापक हुँ, कलाकार हुँ, वैज्ञानिक हुँ आदि हुँ हुँ भन्न छोडेर म त शुद्ध हुँ, निरञ्जन हुँ, निर्विकार हुँ, निराकार हुँ, निर्विकल्प हुँ, सच्चिदानन्द अद्वय ब्रह्म हुँ र म सदाकाल मुक्त छु भन्ने निर्णय गर्‍यो कि तत्कालै मुक्त हुन्छ । यसको कारण के हो भने आफू त सदाकाल मुक्त नै थियो ।

कर्ण सदाकाल कौन्तेय नै थिए । आज श्रुतिरूपी आत्मा कुन्तीले सारा इतिहासका कथनका साथै तिमी मेरा जेठा (युधिष्ठिरभन्दा पनि जेठा) छोरा हो भने पछि कर्णले आमाको वचनलाई तत्कालै स्वीकार गरे कौन्तेय (कुन्ती पुत्र) भए । ठीक यस्तै हो मुक्ति पनि, स्वीकार गर्‍यो कि मुक्त भइहाल्यो ।

सालोक्य, सामीप्य, सायुज्य, सार्ष्ण्य आदि मुक्ति भनेर सगुण उपासकहरू मान्दछन् तापनि वास्तवमा, पारमार्थिक मुक्ति त कैवल्य मुक्ति नै हो । निर्गुणोपासक, अद्वैत वेदान्तीहरू यहीमात्र मुक्तिका पक्षमा रहन्छन् । यसमा जीवात्मा र परमात्माको एकतालाई मात्र स्वीकार गरिन्छ । त्यसैले श्रुतिको उक्ति पनि छ—

कैवल्यमुक्तिरेकैव पारमार्थिकरूपिणी ।

(मुक्तिकोपनिषद् १/१८)

वेदान्तले लोकलोकान्तर, कल्पकल्पान्तर, देशदेशान्तर आदिमा पुग्नुलाई मुक्ति मानेको छैन । सम्पूर्ण प्रकारका वासना, भोगेच्छाको समूल उच्छेद नगरीकन मुक्ति हुँदैन भनेर अनेक प्रमाण प्रस्तुत गरेको छ ।

ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ।

[ज्ञानद्वारामात्र कैवल्यमुक्ति मिल्दछ, भक्तिमात्रले पुगदैन ।]

भक्तिमात्रले पुग्ने भए वेदमा ज्ञानको त्यत्रो चर्चा, प्रसङ्ग किन आउँथ्यो । भागवतमा भनिएको छ— कैवल्यैकप्रयोजनम् । यो सारा लीला, कथा, कर्म, भक्ति आदि इत्यादि त ज्ञानमा पुर्‍याउनका लागि मात्र हुन् । चाहिएको त ज्ञान नै हो । त्यो पनि अद्वैतात्मज्ञान । यसरी ब्रह्मात्मैक्यबोध भएपछि मात्र कैवल्यमुक्ति प्राप्त हुन्छ । भोगवासना शेष रहनुजेल कैवल्यमुक्तिमा न त श्रद्धा हुन्छ, न त त्यागतिरको प्रवृत्ति नै हुन्छ । अतः जीवात्मा र परमात्माको एकताको ज्ञान र अनुभवात्मक विज्ञानको उदय हुनु र त्यसैमा अखण्ड आस्था भइरहनुबाट मात्र कैवल्यमोक्ष लाभ हुन्छ । मुक्तिको एकमात्र साधन हो अद्वैतात्मज्ञान ।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

(श्वेताश्वतरोपनिषद् ३८)

[त्यो ब्रह्मवस्तु प्राप्त गर्नका लागि अरू कुनै उपाय नै छैन, ज्ञान नै सर्वोपरि साधन हो ।]

अनादिकालदेखि साधैमा बोकेर आएको अज्ञान, अविद्या, अध्यासलाई निर्मूल पार्नसक्ने क्षमता ज्ञानमात्रमा छ । अन्धकारलाई नष्ट गर्न सूर्य, उज्यालो मात्र समर्थ भए भैं अज्ञान, चिन्ता, शोक, शङ्का हटाउन, निर्मूल पार्न सक्ने ज्ञानमात्र हो । ज्ञान भएपछि अज्ञानका सन्तान, दर सन्तान, शोक, मोह, काम क्रोधादि सारा नष्ट हुन्छन् र ब्रह्मको बोध गर्ने तीव्र मुमुक्षु मुक्त हुन्छ । श्रुतिको उक्ति छ— ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति (मुण्डकोपनिषद् २।९) । ब्रह्मको ज्ञान गर्ने ब्रह्म नै हुन्छ । ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यगोचरम् ब्रह्मात्मैक्यबोधद्वारा, अज्ञान नष्ट हुन्छ । अनि अभयं वै जनकः प्राप्तोऽसीति (बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४) ज्ञान भएपछि अभयस्वरूपमा प्राप्त हुन्छौ, भएका छौ हे जनक भनी याज्ञवल्क्यले भन्नुभएको छ ।

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् । छान्दोग्यउपनिषद्मा नारदलाई सनत्कुमारहरूले पनि यस्तै ज्ञान बताएको हो । तत्त्वमसि आदि वाक्यबाट उत्पन्न भएको अद्वैतात्मज्ञान नै मोक्षको सर्वोपरि साधन हो ।

गुरुले शिष्यलाई बताएर मोटामोटी रूपमा ब्रह्मका विषयमा भएको ज्ञान परोक्षज्ञान हो भने आफूले मनन, निदिध्यासन गरी जीवनमा उतारेको, अनुभवमा आएको ज्ञान अपरोक्ष हुन्छ। अतः मोक्षका लागि अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार नै साक्षात् साधन हो। परम्परागत साधन त निष्काम कर्मयोग पनि हो अनि भक्ति पनि हो। यो सारा बताइदिने गुरु पनि हो।

मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।

स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥

(विवेकचूडामणि ३२)

मुक्तिका साधनरूप सामग्रीहरूमा भक्ति नै सबैभन्दा प्रमुख हो। निर्गुण उपासनाका माध्यमबाट आफ्नो वास्तविक स्वरूपको अनुसन्धान गर्नुलाई भक्ति भनेर बुझ्नुपर्छ। वास्तवमा भन्ने हो भने देहात्मबुद्धिलाई छाडेर आफू अखण्डरूपमा, साक्षीस्वरूपमा बसिरहनु वा आत्माकाराकारित वृत्तिप्रवाहलाई चलाइरहनु हो भक्ति। स्वस्वरूपानुसन्धान भनेको निदिध्यासन हो— श्रवण र मनन अनन्तर गरिने आध्यात्मिक साधन। यसैबाट आत्मसाक्षात्कार हुन्छ क्रमैसँग।

गुरुको तत्त्वमसि वाक्यबाट उत्तम अधिकारीमा परेको उपदेशको शिष्यमा उत्पन्न हुने अहं ब्रह्मास्मि भन्ने ज्ञानबाट नै मोक्ष सिद्ध हुन्छ। अरू नाना प्रकारका कर्मादिले ज्ञान हुने होइन, मोक्षको त कुरै छैन। ज्ञानका साधनहरूमध्ये श्रवण पहिलो साधन हो। श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुदेवका मुखारविन्दबाट तत्त्वमसि महावाक्यको श्रवण गरेपछि श्रद्धापूर्वक, विश्वासपूर्वक, निष्ठापूर्वक मनन गर्नुपर्छ। जब मननमा परिपाक हुन्छ अनि त विज्ञान छर्लङ्ग हुन्छ। यसरी भएको अद्वैतात्मज्ञानबाट नै मोक्ष वा मुक्ति सिद्ध हुन्छ। मुक्ति र यसको साधन बुझेर साधनामा लागे ढिलो वा चाँडो ज्ञान हुन्छ र मोक्ष लाभ हुन्छ।

(अनन्त धारा, ३१।२०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

४१. मोक्ष : हाम्रो लक्ष्य

वैदिक सनातनीले मानेका चार पुरुषार्थमध्ये वेदले विधान गरे अनुसार सम्पादन गरिएको धर्म र धार्मिक कृत्यद्वारा चित्त शुद्ध भएपछि नित्य निरन्तरका अध्यात्म साधनाबाट भएको, अपरोक्ष ब्रह्म साक्षात्कारबाट भएको मोक्ष नै हाम्रो जीवनको अन्तिम र सर्वोत्कृष्ट, सर्वोपरि लक्ष्य हो ।

मुक्त महापुरुष, ऋषि-महर्षि आदिले मोक्षको यसरी परिभाषा गरेका छन्- ब्रह्मभावापन्न स्थिति नै मोक्ष हो । आफू सदा मुक्त नै छु भन्ने बोधबाट नै मोक्ष सिद्ध हुन्छ । त्यसैले कसैलाई कुनै संस्कारद्वारा मोक्ष लाभ हुने होइन । मोक्षको लागि गुणाधानको आवश्यकता छैन, त्यसैले दोषापनयन पनि गर्नु पर्दैन । बरु नित्य शुद्ध, बुद्ध, परब्रह्म र आत्माको अभेदपूर्वकको बोध नै मोक्ष हो । मोक्षको स्वरूप निरूपण गर्दै भगवान् भोले बाबा शिव भन्नुहुन्छ—

मोक्षस्य नहि वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव वा ।

अज्ञानहृदयग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥

(शिवगीता १३।३२)

[मोक्ष भन्ने कुनै लोकान्तरमा, ग्रामान्तरमा, देशान्तरमा पाइने वस्तुविशेष होइन, बरु अज्ञानजन्य चेतन र जडको गाँठो फुकाउनु अर्थात् अध्यासको नाश नै मोक्ष हो ।]

आत्माको अपरोक्ष साक्षात्कार भएपछि आफू अकर्ता, अभोक्ता, सच्चिदानन्द, अद्वय ब्रह्म भनी अनुभव हुन्छ । यसरी आत्मस्वरूपको बोध भएपछि मुक्त भएँ भन्ने अनुभव हुन्छ । मोक्ष लाभ भएपछि फेरि जन्मनु र मर्नु पर्दैन ।

न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ।

(अव्यक्तोपनिषद्)

[मुक्त पुरुषले फेरि जन्म मृत्युको चक्करमा पर्न फर्केर आउनु पर्दैन।]

मोक्ष असने + भावे घञ् दुःखबाट मुक्त हुनु मोक्ष हो। मोक्ष के हो त ? भन्ने प्रसङ्गमा शास्त्रहरूको आसय छ— आत्मस्वरूप दर्शन नै मोक्ष हो।

न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले।

सर्वाशासंक्षये चेतः क्षयो मोक्ष इतीष्यते ॥

(अन्नपूर्णोपनिषद् २/२३ साङ्ख्यसार २/७/२५)

[मोक्ष आकाशमा, पातालमा, स्वर्गमा, वा पृथ्वीमा छैन। सबै प्रकारका शङ्काहरूको पूर्णतः नष्ट हुनुलाई नै वेदहरूमा मोक्ष भनिएको छ।]

वेदमा र उपनिषद्हरूमा अमृतत्व प्राप्ति, ब्रह्मभवन, सर्वभवन, सर्वातीतभवन, व्यक्तित्वलोप, ब्रह्मस्वरूपको अपरोक्षरूपमा अनुभव हुनु नै मोक्ष हो भनिएको छ। अनि अमृतत्वप्राप्तिलाई नै मोक्ष हो भनिएको छ। (ऋक्संहिता १/६/२३) ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म नै भएकाले मृत्युदेखि डराउँदैनन्। वेदमा धर्मलाई ज्येष्ठ र श्रेष्ठ मानेको छ। ज्येष्ठ र श्रेष्ठलाई राम्ररी परिपालन गरे तिनका पछि आउने अर्थ र काम स्वतः प्राप्त हुन्छन्।

वास्तवमा अर्थ र काम त प्रारब्धानुसार नै यथा समयमा (परिणाममा) प्राप्त हुने कुरामा शङ्का नगरे हुन्छ। अनि धर्मकै प्रतापले चित्त शुद्ध हुन्छ र जीवले मोक्ष लाभ गर्दछ। अतः दुःखको सर्वथा निर्मुक्ति र परमानन्द प्राप्तिको लागि पहिलो र महत्त्वपूर्ण भूमिका छ धर्मको। यो महान् पुरुषार्थ हो। पहिलो पुरुषार्थको विधिपूर्वक सम्पादन नगरीकन अन्तिम पुरुषार्थ मोक्ष प्राप्त गर्न सकिँदैन।

मोक्ष के हो त भन्दा—

इच्छामात्रमविद्येयं तन्नाशो मोक्ष उच्यते।

(महोपनिषद् ४/११६)

[इच्छा नै बन्धन र इच्छाको नाश नै मोक्ष हो। अविद्याको सर्वथा नाश नै मोक्ष हो।]

मोक्षको उपाय हो ब्रह्मज्ञान। ब्रह्मज्ञानले सबै प्रकारको अज्ञान नष्ट हुन्छ त्यही हो मोक्ष। अज्ञान वा अविद्याले कल्पना गरेको संसारलाई विद्याले हटाउनु, नष्ट पार्नु नै मोक्ष हो।

शरीर हुँदाहुँदै शरीरदेखि छुट्टिएर शरीरको अभावमा अवस्थित हुनु नै मोक्ष भएकाले शरीर एवं शरीरसम्बन्धी कर्म मोक्षका लागि बाधक होइन बरु इन्द्रिय, शरीर र विषयप्रतिको आसक्ति नै मोक्षको बाधक हो । चार्वाकहरू त मनलाई नै मोक्ष भन्दछन् । माध्यमिक शून्यवादी बौद्धहरू मोक्षलाई पनि शून्य एवं मिथ्या मान्दछन् । पूर्वमीमांसक सबै प्रकारको दुःखको आत्यन्तिक रूपमा उच्छेद हुनुलाई मोक्ष भनी स्वीकार्दछन् । जैनहरू ऊर्ध्वलोकप्राप्तिलाई मोक्ष मान्दछन् । द्वैत, द्वैताद्वैत, विशिष्टाद्वैत एवं शुद्धाद्वैतवादी वैष्णवहरू सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य आदि सशरीरतालाई मुक्ति भनेर विश्वास गर्दछन् । अद्वैत वेदान्ती कैवल्यमुक्ति मान्दछन् । सर्वदा शोकनिवृत्ति र ब्रह्मानन्द प्राप्तिलाई अद्वैत वेदान्तीले मोक्ष मानेका छन् ।

ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति (मुण्डकोपनिषद् ३/२/९) ।

[ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म नै हुन्छन् ।]

तरति शोकमात्मवित् (छान्दोग्योपनिषद् १/१/३) ।

[आत्मज्ञानी सम्पूर्ण प्रकारका शोकहरूबाट मुक्त हुन्छन् ।]

मुक्तिलाई निर्वेद वा निःश्रेयस् पनि भनिन्छ । पूर्णरूपमा स्वतन्त्र हुनु नै मोक्ष हो भन्ने मत पनि पाइन्छ । यस्तो स्वतन्त्रता त ज्ञानीले मात्र पाएको हुन्छ । आद्य जगद्गुरु भगवान् शङ्कराचार्यको मतमा मोक्ष तीन प्रकारको छ— १. क्रममुक्ति २. जीवन्मुक्ति ३. विदेहमुक्ति ।

मनोनाश र वासनाक्षय त भयो तर तत्त्वबोध भएको छैन भने ब्रह्माजीको लोकमा ब्रह्माको आयुपर्यन्त उहाँ बसी ब्रह्मासँगै मुक्त हुने कुरा शास्त्रमा आएकोले त्यस्तो मुक्तिलाई क्रममुक्ति भनिन्छ । मनोनाश, वासनाक्षय एवं तत्त्व—साक्षात्कार यहीँ नै भयो भने सद्योमुक्ति भयो । जीवनकालमा नै जीवन्मुक्ति सुखानुभूति गर्दछन् यस्ता मुक्तात्माहरू । यस्ता मुक्त महापुरुषको पनि प्रारब्ध शेष रहुन्जेल शरीर रहिरहन्छ र प्रारब्धभोग सकिएपछि शरीर शान्त हुन्छ । अनि ती विदेहमुक्त हुन्छन् । योगवासिष्ठअनुसार भन्ने हो भने शुभेच्छा, विचारणा र तनुमानसा यी तीन ज्ञान भूमिका पार गरेपछि प्राप्त हुने चतुर्थ हो सत्त्वापत्ति । यही हो जीवन्मुक्ति स्थिति ।

मोक्षको साधन के हो भन्दा शास्त्रमा बताइएको छ— तत्त्वमसि आदि महावाक्यबाट अनुभवमा आएका अपरोक्ष साक्षात्कार नै ज्ञान भएकाले ज्ञान नै मोक्षको साधन हो—

ऋते ज्ञानान् मुक्तिः [ज्ञानविना मोक्ष हुँदैन] यो शास्त्रवचनका आधारमा भन्न सकिन्छ ज्ञानमात्र (अद्वैतात्मज्ञान) नै मोक्षको एक साधन हो ।

तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

(श्वेताश्वतरोपनिषद् ३/८, ६।१५)

[त्यस ब्रह्मवस्तुको अपरोक्ष बोध भयो भने मात्र मृत्युलाई नाघेर अमृतत्व प्राप्त हुन्छ । यसदेखि अतिरिक्त मोक्षको, मुक्तिको अर्को उपाय छैन ।]

सद्गुरुद्वारा प्राप्त तत्त्वमसि आदि महावाक्यको उपदेशलाई श्रवण अनन्तर मनन र निदिध्यासन गर्नुपर्दछ । यसको नित्य, निरन्तर, दीर्घकालसम्म तैलधारावत् अभ्यास गरेपछि ब्रह्मात्मैक्यबोध हुन्छ । अनि मात्र मोक्षलाभ हुन्छ । यो हो वैदिक परम्पराबाट ज्ञानप्राप्त गर्ने विधि ।

बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद् वासनाक्षयः ।

(मुक्तिकोपनिषद् २/६८)

[बन्धन भनेको वासना हो । मोक्ष भनेको वासनाको क्षय हो ।]

बन्धनको क्षय नै मोक्ष हो । भोगवासनाको त्याग नै मुक्ति हो (योगवाशिष्ठ २/३५) । पद्मपुराणमा सुख-दुःखात्मक कर्मको लयलाई मोक्ष भनिएको छ । गरुडपुराणमा ब्रह्मका साथ ऐक्यलाई नै मोक्ष मान्नुपर्छ भनिएको छ । चरकसंहितामा सबै प्रकारका वेदनालाई निःशेषरूपमा निवृत्त गरिएको अवस्था नै मोक्ष हो भनिएको छ । अज्ञानमय ग्रन्थिभेदलाई नै मोक्ष मानेको छ, परमार्थसारले । अविवेकको विनाशबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी साङ्ख्यसूत्रले बताएको छ ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यैर्निर्विषयं स्मृतम् ।

(ब्रह्मबिन्दूपनिषद् २)

[विषयमा आसक्त हुनु नै बन्धन हो र निर्विषय हुनु नै मुक्ति हो ।]

ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति (छान्दोग्योपनिषद् २/२३/१) ।

[ब्रह्मज्ञान नै मुक्ति हो । ब्रह्ममा संस्थापित हुनुपर्‍यो ।]

आफू ब्रह्म नै हो । आफू सदाकाल मुक्त नै हो तर आफूलाई अमुक्त हो र बन्धनमा परेको प्रतीति भइरहेको छ । त्यस प्रतीतिलाई हटाउनु मात्र परेको छ । नभएको मोक्ष कतैबाट ल्याएर प्राप्त गर्ने होइन, भइरहेको मुक्त स्थितिलाई बोधपूर्वक स्वीकार गर्नु मात्र परेको छ ।

आफूले आफूलाई म मुक्त हुँ भनेर निश्चय गर्‍यो कि ऊ मुक्त भइहाल्यो । त्यस्तै आफूले आफूलाई म त बन्धनमा परेको छु भन्ने निश्चय गर्‍यो कि बन्धनमा परिहाल्यो ।

लोकमा एउटा भनाइ उचित छ । जस्तो मति उस्तै गति । अतः मोक्ष र बन्धन आफ्नो विश्वासमा निर्भर छ । तर आफ्नो मुक्ति वा मोक्षलाई वेदादि शास्त्रले हो भनी प्रतिपादन गरेको पनि हुनुपर्छ । मुखले मात्र भनेर हुँदैन, अनुभवमा पनि आउनुपर्छ, गुरु, शास्त्रले हो भनी प्रतिपादन गरेको पनि हुनुपर्छ ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां

मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

(श्वेताश्वतरोपनिषद् ६/१३)

[नितान्त अद्वैत, अद्वैतस्वरूप नित्य, चेतन, सर्वशक्तिसम्पन्न सर्वाधार, परमात्मा, परमेश्वर सम्पूर्ण चेतन आत्माहरूको कर्मफलको विधान गर्दछ । त्यो परमात्मा परब्रह्मस्वरूपलाई ज्ञानयोग र कर्मयोगको अनुष्ठानबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यो सबैको कारणस्वरूप ब्रह्मलाई अपरोक्ष साक्षात्कार गर्‍यो भने त्यस्तो मुमुक्षु, मुक्तात्मा बन्दछ र सबै प्रकारका बन्धनबाट सदाको लागि मुक्त हुन्छ ।]

नित्यानित्यवस्तुविचारादनित्यसंसारसुखदुःखविषयसमस्तक्षेत्र-
ममताबन्धक्षयो मोक्षः ।

(निरालम्बोपनिषद्)

[नित्यानित्यवस्तुको विचार गरी अनित्य संसार अनित्य सुख दुःख एवं अन्य सम्पूर्ण विषयहरूप्रति ममतारूप बन्धनको क्षय नै मोक्ष हो ।]

सबै प्रकारका बन्धनबाट मुक्त हुनु नै मोक्ष हो— **बन्धक्षयो मोक्षः** सामान्य तर्कले पनि भन्न सकिन्छ बन्धनबाट छुटकारा पाउनु नै मोक्ष हो। बन्धन हो अज्ञान। भवबन्धन, भवरोगबाट मुक्ति पाए मोक्ष भइहाल्यो नि।

मूलमेतत् त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते।

(महाभारत शा.प. ५)

धर्म, अर्थ र कामसम्बन्धी जति वासना छन् तिनीहरूलाई मूलदेखि नै नाश गर्नुलाई नै मोक्ष भनिन्छ। अर्थ र कामको वासना त वासना हो, हो। धर्मको वासना पनि वासनाभित्र नै पर्ने हुनाले त्रिवर्गकै वासनालाई नष्ट गर्नुपर्छ मोक्षको इच्छा गर्नेले।

बन्धोऽयं दृश्यसद्भावाद् दृश्याभावे न बन्धनम्।

(योगवासिष्ठ ३/१/६)

[दृश्य जगत्मा सत्यता बुद्धि राख्नु, दृश्य भोगवासनामा रात दिन लट्पटिरहुनु बन्धन हो र दृश्यमा मिथ्यात्व बुद्धि गरेर आफू द्रष्टास्वरूपमा अवस्थान हुनु मोक्ष हो।]

जीवात्मा र परमात्माको एकताको यथार्थ अनुभव नै मोक्ष हो भनी गरुडपुराणमा भनिएको छ **सा मुक्तिर्ब्रह्मणैक्यम्**। हाम्रा मोक्षपरक शास्त्रहरूले अनेक प्रकारबाट मोक्षको स्वरूप र त्यसलाई प्राप्त गर्ने उपाय अनि मोक्षको फल बताएका छन्। सबै प्रकारका दुःख आदिबाट निवृत्त हुनु नै मोक्ष हो। अज्ञानमय ग्रन्थिभेदन गर्नु नै मोक्ष हो भनी कसैले भनेका छन् भने कोही अविवेकको विनाश र विवेकको उदय हुनु नै मोक्ष हो भनी भन्दछन्। कर्मको क्षयलाई मोक्ष हो भनी कसैले आफ्नो राय प्रकट गरेका छन् भने कोही ब्रह्मस्वरूपमा प्राप्त भएको गुणातीत ज्ञानी पुरुष, जन्मदुःख, बुढ्याइँको दुःख र मृत्युको दुःखबाट मुक्त भएर ब्रह्मानन्दको अनुभव गर्दछ भन्दछन्।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते।

(श्रीमद्भगवद्गीता १४/२०)

संक्षेपमा भन्नुपर्दा जन्म बन्धन हो, मृत्यु बन्धन हो। जन्म र मृत्युको बन्धनबाट सदासर्वदाको लागि मुक्त हुनु नै वेदान्त दर्शनले बताएको मोक्ष हो। यही मोक्षलाई

मुक्ति, कैवल्य आदि अनेक शब्दहरूद्वारा चिनाइएको छ। सम्पूर्ण शास्त्रहरूको र मुक्त पुरुष कारक पुरुषहरूको गन्तव्य र प्राप्तव्य वा लक्ष्य हो मोक्ष।

अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ।

(श्वेताश्वतरोपनिषद् २/२/१५)

[जसले आत्मतत्त्वद्वारा ब्रह्मतत्त्वलाई राम्रोसँग विधिपूर्वक अपरोक्ष बोध गर्दछ, त्यसले त्यही समयमा त्यो अजन्मा, निश्चल सम्पूर्ण तत्त्वहरूमा विशुद्ध तत्त्व भएको परब्रह्म परमात्मालाई जान्यो भने सम्पूर्ण बन्धनबाट सदासर्वदका लागि मुक्त हुन्छ।]

यस्तो छ मोक्षको महिमा। यही हो मोक्ष भनेको। मोक्षका विषयमा जानेर मात्र पुग्दैन आफू मुक्त हुनुपर्‍यो। मोक्षलाभ नै परम पुरुषार्थ हो। मुक्तात्मालाई दुःख हुँदैन, मुक्तात्मा अखण्ड आनन्द र परम शान्तिको अनुभव गर्छ। ऊ त ब्रह्मस्वरूपै हुन्छ। उसले फेरि जन्मनु पर्दैन। उसको वासना नष्ट भइसकेकोले, मनको नाश भइसकेकोले र ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार भइसकेकाले मर्नु पनि पर्दैन।

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । प्राणको उत्क्रमण पनि हुँदैन जाने ठाउँ नभएकाले प्राण त आफूमा नै विलापित हुन्छन्।

अतः हामी परम पुरुषार्थ सिद्ध गरी जीवात्मा होइन मुक्तात्मा बनौं आफूलाई मोक्षस्वरूप भनी स्वीकार गरौं। यसैमा हाम्रो कल्याण छ।

(जनक, वर्ष ११ अङ्क ११, २०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

४२. मोह

मोह भनेको भ्रम हो । विपरीत विचार अथवा अविवेक नै मोह हो । अनर्थको हेतु अविद्या वा अज्ञानलाई मोह भन्दछन् । मिथ्यालाई सत्य ठान्ने दोष विशेषलाई पनि मोह भनेर बुझे हुन्छ । शरीरादिलाई आफू भनेर ठान्नु, मान्नु, तमोगुणप्रधान भएको अन्तःकरणको परिणाम पनि मोहभित्रै पर्दछ । जसलाई उपेक्षा गर्नुपर्दछ, जसलाई ज्ञानद्वारा हटाउन सकिन्छ त्यो मोह भएकाले मोह र माया उस्तै उस्तै हो । त्यसैकारण लोकमा प्रसिद्ध मायामोह एकप्रकारले पर्यायवाची जस्तो पनि देखिन्छ । संसारको. कारण मोह भएकाले अज्ञान, माया, भ्रमज्ञान आदि पनि मोहकै पेटभित्र पर्दछन् । मूर्च्छालाई पनि मोहकै परिवारभित्र पर्दछन् विज्ञहरू । चित्तको विकल्प, चित्तको चञ्चलता मोहकै परिणाम हो । परमेश्वरको मायाशक्तिलाई मोहशक्ति भनिन्छ । दुःख, चिन्ता, देहादिमा आत्मबुद्धि नै मोहको परिणाम भएकाले यिनलाई पनि मोह नै भनिन्छ । देहादिमा आत्मबुद्धि नै मोहको मूल हो । त्यसको उच्छेद नगरी आत्मकल्याण हुँदैन । मोहलाई पालेर राख्ने मूर्ख हो । मोहलाई शास्त्रीय युक्तिद्वारा फाल्ने पुण्यात्मा हो, ज्ञानवान् हो ।

मोहको अत्यन्त राम्रो र स्पष्ट परिभाषा यसरी पनि गरिएको छ-

मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।

एतदन्यं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः ॥

(पद्मपुराण)

मेरी आमा, मेरा बाबु, मेरी श्रीमती, मेरो घर भन्दै यिनैमा हुरुक्क भएर तिनको पछि लाग्नु नै मोह हो भन्ने प्रसिद्धि छ ।

मोह त धर्ममा हुने विमूढता नै हो । आफ्नो आत्यन्तिक शान्ति, कल्याण र आनन्दको मार्गलाई छोडेर संसार र संसारीमा आफ्नो भाव राख्नु मोह नभए के त ?

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तै पृथक् विधैः ॥

(प्रायश्चित्तविवेकः)

कुनै कामना नराखेर नै हुन गएको पापको प्रायश्चित्तको विधान छ, त्यो हो वेदादि शास्त्रको अभ्यास, स्वाध्याय आदि । मोहवस, कामना राखेर स्वार्थपूर्तिका लागि गरिएको पाप प्रक्षालनार्थ अन्य भिन्न प्रकारका प्रायश्चित्तको विधान शास्त्रमा पाइन्छ ।

मोहवस गरिएका पाप धुनका लागि ठुला ठुला उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ । यसबाट मोह आत्मविस्मृति हो, विमूढता हो, कर्तव्यप्रतिको सुदृष्टिको नितान्त अभाव हो भन्ने बोध हुन्छ । म र मेरो भाव मोह हो । मोहसँग शोक पनि गाँसिएको छ । श्रीमद्भगवद्गीताको अर्जुनको शोक र मोह हटाउनु नै उद्देश्य हो । श्रीकृष्णले गीता सुनाइसकेपछि अर्जुनको मोह नष्ट भयो । शोक र मोहले गर्दा अर्जुन युद्धबाट विमुख हुन खोजेका हुन् । शोकको कारण मोह हो, मोहको कारण अज्ञान हो । आफ्नो स्वरूपको विस्मृति नै अज्ञान भएकाले अज्ञानको अरू कारण छैन । अज्ञान हटाउनाका लागि ज्ञानमात्र समर्थ छ । शोकमोह निवृत्तिका लागि सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक स्वरूपको साक्षात्कार नै समर्थ हुन्छ । मोहले गर्दा नै संसारलाई सत्य मानेको हो । मोह नष्ट भएका उत्तम अधिकारीलाई तत्त्वमसि महावाक्य सुन्नासाथै आत्मबोध हुन्छ । तमोगुणको आधिक्य भयो भने प्रमाद, मोह र आलस्यादि उत्पन्न हुन्छन् । यसले बुद्धिलाई ढाकिदिन्छ र मान्छे मूढ बन्दछ । ज्यादा सम्पत्तिले पनि मान्छेलाई मोहित बनाउँछ र मोहले मान्छे पतनोन्मुखी बन्दै जान्छ ।

काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य- यी ६ जना शत्रुलाई हामीले आफूभित्रै पालेर राखेका छौं । मोह पनि एक शत्रु हो । यसलाई स्वरूपज्ञानरूपी खड्गले समाप्त पार्नु हाम्रो पुरुषार्थ हो । अविद्या वा अज्ञानको कार्य वा परिणाम हो शोक र मोह । अज्ञान समूलरूपमा नष्ट भएका खण्डमा शोक र मोहको अस्तित्व पनि समाप्त हुन्छ-

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

(ईशावास्योपनिषद् ७)

जीवन्मुक्त महापुरुषाका दृष्टिमा सम्पूर्ण प्राणी आत्मादेखि अभिन्नरूपमा अनुभूत हुन्छन् । त्यसरी एकात्मीय देख्ने विद्वान्, ज्ञानवान्का निमित्त न त शोक हुन्छ, न त मोह नै । अतः शोक र मोहबाट सदाका लागि छुटकारा पाउने हो भने अविद्या वा अज्ञानलाई आत्मबोधद्वारा नष्ट गरिहाल्नुदेखि अर्को उपाय नै छैन ।

भेदमा, द्वैतमा, भिन्नमा मोह हुन्छ । अभेदमा, अद्वैतमा, अभिन्नमा मोह हुँदैन । मोहको परिणाम हो चिन्ता, दुःख, शोक, छद्पटी, ताप, वेदना र मरण । मोह नै मृत्यु हो ।

बुद्धिद्वारा जब विवेकविज्ञानलाई कलुषित पार्ने बुद्धि अविवेकरूपी कालिमा नष्ट हुन्छ अनि वैराग्यको उदय हुन्छ ।

(श्रीमद्भगवद्गीता २/५२)

अविवेक नै मोह हो । अविवेकी नै मोहरूपी जालमा फसेका हुन्छन् । भोगासक्त अविवेकी, मोहग्रस्त अज्ञानी, पापी नै नरकमा परेर दुःख भोग गर्दछन् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १६/१६)

अज्ञानबाट उत्पन्न भएको मोहरूपी तमोगुणको सिकार बनी अज्ञानी, मूढ, संसारी मान्छे सुख-दुःख, जन्म-मृत्युको चक्करमा घुमिरहन्छ । जुन सुखले आफूलाई कलुषित, क्षोभित र मोहित बनाउँछ, त्यो सुख हो तामस । भगवान् श्रीकृष्ण यही सन्दर्भमा भन्नुहुन्छ-

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १८/३९)

जुन सुखले आरम्भमा र अन्त्यमा पनि आत्मा (आफू)लाई मोहित बनाउँछ त्यस्तो निद्रा, आलस्य र प्रमादबाट उत्पन्न हुने सुख तामस सुख हो । मोह तमोगुणको कार्य हो, तमोगुण अज्ञान, अविद्या, भ्रमज्ञानको कार्य हो । अतः

मोहबाट मुक्त हुनका लागि विद्या किंवा ज्ञान नै— स्वरूपज्ञान, अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार नै चाहिन्छ।

धनको, कुलको, वर्णको, आश्रमको, लिङ्गको, विद्याको, ऐश्वर्यको, गुणको अभिमानले, मदले मत्त र मोहित भएका मान्छे आफ्नो यथार्थ स्वरूप बिर्सन्छन् र अन्धकारमा पर्दछन्। अज्ञानले, भोग वासनाले, पुरानो संस्कारले, पारिवारिक र सामाजिक वातावरणले, कुशिक्षाको प्रभावले मान्छेलाई मोहले सताउँछ र पाइला-पाइलामा मोहित हुन्छन् र अनेक प्रकारका दुःख र चिन्ता, शोक र सन्तापले पीडित बन्दछन्। कोही स्त्रीको मोहमा फसेका छन् त कोही सम्पत्तिको मोहमा, कोही पदका मोहमा फसेका छन् त कोही आफन्त भनाउँदाकामा। त्यसैले मोह सामान्यतः दुई प्रकारको हुन्छ —

१) विषयजनित मोह र

२) अज्ञानजनित मोह।

विषयजनित मोह विषयले ल्याएको मोह, विषयमा फसेर ल्याएको वा भएको मोह (स्त्री, पुत्र, धन-सम्पत्ति आदिबाट भएको वा तिनीहरूमा टाँसिएर भएको मोह) हो। यस्तो खाले मोह बरु त्यति खतरनाक हुँदैन। कारण तत् तत् वस्तु प्राप्त भयो वा अनुकूल बन्यो भने त्यो मोह जान्छ।

अज्ञानजनित मोह अत्यन्त भयङ्कर छ। स्वरूपसाक्षात्कार नहुन्जेलसम्म अज्ञानजनित मोह रहिरहन्छ।

अर्जुनले श्रीमद्भगवद्गीताको एकादश अध्यायको आरम्भमा मोहोऽयं विगतो मम (११/२) भनेका छन्। यो मेरो मोह गयो। यो मोह भनेको भगवान् श्रीकृष्णलाई यथार्थरूपमा नजान्नु, नचिन्नु, नबुझ्नु रूप मोह हो। त्यही गयो। अब कृष्णलाई साक्षात् परमात्मा हुनुहुँदोरहेछ भनी अर्जुनले बुझे। उहाँको ज्ञान, ऐश्वर्य, बल, पराक्रम, गुण, शक्ति आदिको सीमा रहेनछ भन्ने कुराको राम्रो बोध भयो— गीताको सातौँ, नवौँ र दसौँ अध्यायमा। भगवान् श्रीकृष्णबाट प्राप्त उपदेशामृत पान गरेपछि अर्जुनको भगवान्का विषयमा भएको मोह गयो।

अब विश्वरूप दर्शन गरेपछि, भक्तिको महान् महिमा बुझेपछि, क्षेत्र र क्षेत्रज्ञलाई राम्ररी चिनेपछि र अन्त्यमा शरणापन्न भएपछि अर्जुनको स्वरूपविस्मृतिजन्य अज्ञान नष्ट हुन्छ, ब्रह्मको अपरोक्ष ज्ञान हुन्छ र अन्त्यमा नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा..... (श्रीमद्भगवद्गीता १८/७३)

(मेरो मोह नष्ट भयो, आफ्नो स्वरूप फेला पारें....) भनी अर्जुनले आफ्नो मूलाविद्या नष्ट भएको घोषणा गरे, निवेदन गरे- भगवान् श्रीकृष्णका पाउमा । अब अज्ञान छैन-अब जीवनमुक्तिको सुखानुभूति हुन्छ ।

जगत्लाई जगत् रूपमा नजान्नु पनि मोह नै हो । जीवलाई जीवरूपमा नजान्नु पनि मोह नै हो । त्यस्तै ईश्वर र ब्रह्मलाई स्वरूपतः नजान्नु भन् महामोह हो । यसरी हामीले जीव, जगत्, ईश्वर र ब्रह्मलाई यथार्थरूपमा, पारमार्थिकरूपमा जान्नु पर्छ । गुरु र शास्त्र अनि ईश्वरका कृपाले साथै आफ्नै साधना र तपस्या, श्रद्धा र त्यागका बलले जान्न सकियो भने अज्ञानजन्य मोह नष्ट हुन्छ सदाका लागि र आफू कृतकृत्य बनिन्छ । यही हो हाम्रा वेद, उपनिषद्, गीता आदि शास्त्रको मूल उद्देश्य । मोह आफैले पालेको महान् शत्रु हो, यसलाई नष्ट गर्नेपर्छ ।

मोह नष्ट गर्नु हाम्रो पुरुषार्थ हो । मोह नष्ट भए पछि ज्ञानोदय भयो । ज्ञानद्वारा मोक्ष प्राप्त भयो । जीवनको लक्ष्य हो मोक्ष । यसैबाट हाम्रो आत्यन्तिक कल्याण हुन्छ ।

शिवमस्तु !

४३. योग

आजको युगको माग

योगको सामान्य अर्थ हो जोड । दुई वा धेरै वस्तु वा विचारको मिलन, एकाकार, संयुक्त स्वरूपलाई योग भनिन्छ । तीन र तीनको योग छ हुन्छ, दश योग दुई बाह्र हुन्छ । गणितले दिने सामान्य अर्थ यो हो भने अध्यात्मशास्त्रले दिने अर्थ अलि फरक छ—

योगश्चित्तवृत्ति निरोधः

(पातञ्जलयोगसूत्र १।२)

चित्तवृत्तिको निरोधावस्थालाई योग भनेर बुझ्नु पर्छ।

चित्त अत्यन्त चञ्चल छ, एकैछिन पनि अचल भएर, स्थिर भएर, शान्त भएर बस्नै सक्तैन। यो चित्तको स्वभाव हो। तर चित्तलाई चञ्चलताबाट रोकेर शान्त बनाउन पनि सकिन्छ, त्यो उपाय हो— अभ्यास र वैराग्य। शान्त बनाउन परमात्मातिर फर्काउनुपर्छ अनि संसारी विषय भोगबाट तीव्र वैराग्यको उदय हुनुपर्छ। अनि चित्त शान्त भइहाल्छ। यो पनि चित्तकै स्वभाव हो। यति बेला चित्त त चैतन्य भएर बसेको हुन्छ। चित्त छ तर विषयतिर प्रवृत्त भएको छैन— यसैलाई योग भन्दछन्। अखण्डाकार वृत्ति भनेको पनि यही हो। यसैलाई समाधि पनि भन्दछन्। आजको युगले खोजेको योग यही नै हो। यहाँ आनन्दै आनन्दमात्र हुन्छ।

हिजो-आज 'योगः योगाः' भन्ने शब्द निकै लोकप्रिय बनेको छ- कुइरे, काले, गोरे सबैका मुखबाट यो शब्द निस्केको सुनिन्छ। यसले शारीरिक व्यायामका रूपमा प्रसिद्धि पाएको छ। शारीरिक चिकित्सक समेत 'बिहान बेलुका, योगाः गर्ने गर्नुस् हात गोडा दुखेको कम हुन्छ' भन्न थालेका छन्। घरकी बुहारी अनि सासू पनि भन्ने गर्छन्- 'बिहान, बेलुका योगाः गर्ने गरेकी छु, आड-अढिङ्गर दुखेको कम भएको छ' भन्दछन्। तर पातञ्जलयोगदर्शनले बताएको योग यो

होइन, यतिमात्र होइन । योगका आठ अङ्ग छन् । त्यसैले अष्टाङ्ग योग भनिन्छ । ती हुन्—

यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधि । यीमध्ये पहिला पाँच योगका बहिरङ्ग साधन मानिएका छन् भने पछिल्ला तीन धारणा, ध्यान र समाधि अन्तरङ्ग साधन हुन् भनी योगका ज्ञाताहरू भन्दछन् । यी आठै अङ्गको विधिपूर्वक पालन, अभ्यास, अनुभव वा राम्ररी सम्पादन गरिएको छ भने यथार्थ योग भयो । होइन भने शारीरिक व्यायाममा नै सीमित रह्यो ।

योग हो चित्त शुद्धिका लागि, व्याकरण हो शब्द शुद्धिका लागि र स्वास्थ्य विज्ञान शरीरशुद्धिका लागि । अतः योगको अभ्यास त भयो चित्तशुद्धि भएन भने योग सफल भएन ।

योगको अर्थ जोड भएको हुनाले भगवान्, परमात्मा, ईश्वरसँग जोड्नु, जोडिदिनु नै योग हो । श्रीमद्भगवद्गीताका प्रत्येक अध्यायका अन्त्यमा भनिएको छ— 'योगशास्त्रे' ... 'योगोनाम' ... 'अध्यायः' । गीता योगशास्त्र हो । अर्जुनविषादयोगदेखि मोक्षसंन्यासयोगसम्म अठार अध्याय योगैयोगले भरिएको छ । भगवान् श्रीकृष्णसँग जोडिएको हुनाले नै यी प्रत्येक अध्यायले योग हुने सौभाग्य पाए । शरीरसँग मात्र योगलाई सीमित बनाउने हो भने न त योगदर्शनको महिमा बुझियो न त आध्यात्मिक लाभ नै भयो । गीतामा कर्ममा कुशलतालाई योग भनेको छ, समतालाई योग भनेको छ । कर्मयोग, सांख्ययोग, भक्तियोग, ज्ञानविज्ञानयोग आदि भनेर प्रत्येक अध्याय योगले भरिएको छ । कर्मसँग योग, भक्तिसँग योग जोडिनुको अर्थ, मर्म र रहस्य हो भगवान्सँग जोडिनु । भगवान्सँग नजोडिएको योग हुँदैन । हिजोआजको बजारिया 'योगा' हुन जाला शरीर सम्बन्धी मात्र ।

योग यमनियमादिबाट आरम्भ भएर निर्विकल्प वा धर्ममेघ समाधिसम्म पुगेर टुङ्गिन्छ । चित्तलाई आफ्नो अधीनमा राख्नुबाट आरम्भ भएको योग चित्तलाई चैतन्यसत्तामा विलापन गरेर विश्रान्ति लिन्छ । चित्त परमात्मामय हुनु, परमात्मामा एकाकार हुनु, द्वैतबोध हुनु योगको अन्तिम लक्ष्य हो । निर्विकल्प समाधिको पनि परिपाक भएर समाहित स्थितिमा सदाकाल रहिरहनु नै योगको इष्ट, अभीष्ट हो ।

हिजो आज 'ध्यान', 'ध्यान' त भन्दछन् । यसको रहस्य हो— संसारका कुनै पनि वस्तु, विषय नचिताएर एकाग्र भएर, आत्मस्वरूपमा स्थित हुनु हो । पातञ्जल

योगदर्शनको उद्देश्य पनि चित्तलाई नचलाइकन चैतन्यमा विश्राम लिनु हो । गीतामा भनिएको छ— **नकिञ्चिदपि चिन्तयेत्** । कुनै कुराको चिन्तन नहोस्— यही हो ध्यान । यही स्थितिमा दीर्घकाल पर्यन्त, तैलधारावत् चित्त चलेन भने समाधि भयो । समाधिमा ध्यान गर्ने ध्याता पनि ध्येय परमात्मामा मिलेको हुन्छ । त्यहाँ ध्याता, ध्यान, ध्येयरूपी त्रिपुटी रहँदैन— ध्येय परमात्मा मात्र बाँकी रहन्छ । यही नै ध्यानको परिपाकावस्था हो । भावातीत ध्यान भनेर अहिले पश्चिमी समाजमा प्रसिद्धि पाएको पनि यही हो । महेश योगीले यही योगको प्रचार गरे ।

योगको विधिपूर्वकको अभ्यासले शरीर स्वस्थ, मन स्वस्थ, बुद्धि स्वस्थ र आत्मा पनि आफ्नो स्वरूपमा स्थित हुने भएकाले आजको युगमा यसको ज्यादा माग बढेको हो । हुन त वैदिक ऋषिहरू सदाकाल योगस्थ थिए । योगमा स्थित भएर नै सारा व्यवहार हुने भएकाले त्यहाँ छलकपट, स्वार्थलिप्सा, तेरो-मेरो आदि इत्यादि केही थिएन । योगीहरू कहिल्यै पनि विषयाभिमुखी, भोगकामी हुँदैनन् । विषय र भोगबाट उपराम हुन सक्थे कि व्यक्तिको, घर-परिवारको समाजको अनि राष्ट्रकै अनुहार फेरिन्छ, वातावरण नै अर्को हुन्छ— शान्त, पवित्र, हिंसादेखि रहित, सेवापरायण, परमात्मापरायण ।

योग सबैका लागि अत्यन्त उपयोगी सिद्ध भइसकेको छ । एक जना सामान्य मानिस, श्रमजीवी, विद्यार्थीदेखि लिएर ठुलठुला प्राध्यापक, उद्योगपति, व्यापारी, राजनेतासम्मका लागि पनि त्यत्तिकै उपयोगी छ योग, योगको अभ्यास, योगप्रतिको आस्था र निष्ठा । आज सर्वत्र, सर्वदा तनाउ छ, तनाउ छ । एकजना सात/आठ वर्षको केटो पनि आफ्नो साथीसँग भन्दछ— 'क्या टेन्सन (तनाउ) भयो यार ।' यो विश्वव्यापी तनाउ (टेन्सन)को उपचारको एकमात्र सर्वसुलभ र अत्यन्त सरल उपाय हो— योग । एकैछिन कुनै कुरा पनि नचिताएर बस्नोस् त आनन्दको अनुभव हुन्छ । हो यसैलाई दीर्घकालसम्म गर्न सकियो भने सारा तनाउबाट पार भइयो । ध्यानबाट शुरु गर्नुहोस् समाधिमा पुगिन्छ । ध्यानमा आफू पुग्नका लागि यमनियम आदि पाँच बहिरङ्ग साधनको पनि विधिपूर्वक पालन र अभ्यास गर्नेपर्छ । जेतेमेते खाने, जे पायो त्यही गर्नेले योगको अभ्यास गर्ने सक्तैन, गरे पनि सफलता मिल्दैन । व्यापारी, उद्योगपति, राजनैतिक कार्यकर्ता, राजनेता, प्राध्यापक, शिक्षक आदिले नियमित श्रद्धापूर्वक योगाभ्यास गरे भने मुलुकले काँचुली फेर्नेछ ।

शिवमस्तु !

ॐ

४४. राष्ट्र, भाषा र नेपाली

राष्ट्र

जनता भनेका जनार्दन हुन् । त्यसैले जनता-जनार्दन भनिन्छ । जनताको प्राण वा आत्मा भनेको राष्ट्र हो । राज्+ष्ट्रन भएर बनेको शब्द राष्ट्र भनेको देश हो, राज्य हो, मुलुक हो । स्वतन्त्र जनता अनि सरकार एवं सार्वभौमसत्तासम्पन्न भएको भूमिविशेषलाई राष्ट्र भनेर बुझिन्छ । यो सर्वप्रथम भूमि हो, जमिन हो अनि त्यहाँका सार्वभौमसत्तासम्पन्न जनता जनार्दन हुन् । स्वतन्त्र अस्तित्व भएको, भाषा-साहित्यले विभूषित एउटा निश्चित सिमानाभित्र अवस्थित कार्यपालिका, न्यायपालिका एवं व्यवस्थापिकाले सुशासित, निर्वाचित सरकारबाट प्रशासित एउटा सामर्थ्य, इतिहास र पहिचान बनाएको भूमि हो राष्ट्र भनेको ।

राष्ट्र वैदिक शब्द हो । वैदिक कालदेखि नै राष्ट्रलाई अत्यन्त उच्च स्थानमा विराजमान गराइएको पाइन्छ । राष्ट्र जनताको सर्वस्व हो, यथार्थ हो, विपना हो ।

राष्ट्राय वर्धय । (राष्ट्रका लागि बढ ।)

(अथर्ववेद तृतीय मण्डल, ८ राष्ट्रधारणा सूक्त १)

यो यस मण्डलको २९ औं सूक्त हो । यो सूक्त राष्ट्रको हित, राष्ट्रको कल्याण, जनताको उन्नति गर्ने पवित्र भावनाले ओतप्रोत छ ।

राष्ट्र संवेश्यं दधातु ।

(अथर्ववेद तृतीय मण्डलम् ८ राष्ट्रधारणा सूक्त १)

यहाँ भनिएको छ— अग्नि देवताले हामी राष्ट्रवासीका निमित्त शान्तिदायक हाम्रो राष्ट्रलाई अविचलित अर्थात् स्थिर, मजबुत बनाऊन् ।

यसरी राष्ट्रको कल्याणार्थ शुभसन्देशहरू दिइएको सूक्तहरू, मन्त्रहरू वेदका विभिन्न मण्डलहरूमा पाइएका छन् ।

भूमे मातर्निधेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।

संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥

(अथर्ववेद १२, भूमिसूक्तम् ६३)

[हे मातृभूमि ! हामीलाई कल्याण मार्गमा प्रतिष्ठित गराउ । हे कवि ! हे देवी ! हामीलाई धनधान्यले भरिपूर्ण बनाउ । हाम्रो कल्याण गर । हामीलाई स्वर्ग जाने बाटो देखाइदेऊ ।]

यहाँ भूमिको महिमा गाइएको छ, भूमिसँग कल्याणका लागि याचना गरिएको छ । साथसाथै भूमिको जय होस्, जय होस् भनी मङ्गल कामना गरिएको छ ।

आफ्नो राष्ट्र आफ्नी मातृभूमिको कल्याण निमित्त सारा देव-देवीसँग प्रार्थना गर्दै धन र धर्मले राष्ट्र सम्पन्न होस् भन्ने वरदान मागिएको छ ।

यसरी नै वेदका मन्त्र भन्दछन्—

येन देवं सवितारं परि देवा आधारयन् ।

तेनेम ब्रह्मणस्पते परि राष्ट्राय धत्तन ॥

(अथर्ववेद १९/२४, राष्ट्रसूक्त १)

[हे ब्रह्मणस्पति देवता ! अरू देवताहरूले सविता देवतालाई चारैतिरबाट धारण गरेजस्तै गरी यस महान् शान्तिको अनुष्ठान गर्ने यजमानलाई राष्ट्रको सुरक्षाका निमित्त तयार गराउ ।]

वास्तवमा राष्ट्र नै त्यस राष्ट्रका जनताको कर्मको, उपासनाको, ज्ञानको आधारभूमि हो । टेक्ने थलो, बस्ने ठाउँ नभईकन त केही पनि गर्न सकिँदैन । अतः राष्ट्र नै आधारशिला, मेरुदण्ड र सर्वस्व नै हो । त्यस राष्ट्रको सभ्यता, शिक्षा, ज्ञान, समुन्नति साराका सारा भौतिक वा आध्यात्मिक विकास, प्रगति, संस्कृति आदिको लागि मूल थलो त राष्ट्र नै हो ।

वयं राष्ट्रे जागृयामः । (श्रुति)

[हामीहरू राष्ट्रका लागि जागौं ।]

राष्ट्रले हामीलाई आत्मकल्याणार्थ जगाओस् । अथवा हामी हाम्रै कल्याणका लागि राष्ट्रलाई जगाऔं । यसरी वैदिक कालदेखि पौराणिक काल हुँदै आजको वर्तमान कालमा आइपुग्दासम्म पनि हाम्रो राष्ट्र हाम्रो लागि त्यत्तिकै महान्, त्यत्तिकै गौरवशाली, त्यत्ति नै अपरिहार्य, त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण र त्यत्तिकै माननीय र अद्वितीय छ । त्यसैले होला पौराणिक युगमा आइपुगेपछि हाम्रा पूर्वाचार्यले, कारक पुरुषले उद्घोषण गरे—

अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

[आफूलाई जन्म दिने आमा (जननी) र आफू बाँचेको धरती जहाँ हामी जन्मियौं (जन्मभूमि) यी दुवै अर्थात् आमा र आफ्नो देश स्वर्गभन्दा पनि ठूला छन्, महान् छन्, अतुलनीय छन् ।]

स्वर्ग हामीले देखेका छैनौं— कल्पनाकै संसार हो, सपनाको राज्य हो । तर जन्मभूमि, मातृभूमि त हाम्रो आँखाअगाडि, मुटुको ढुक्ढुकीका साथमा छ । त्यसैको अन्न, जल, तेज, वायु र आकाशमा बाँचिरहेका छौं । हाम्रो आधार, हाम्रो यथार्थ, हाम्रो विपना, हाम्रो जीवन बाँच्ने थलो, हाम्रो भुक्ति र मुक्तिको सोपान नै हाम्रो राष्ट्र हो । जन्मभूमि, मातृभूमि, पितृभूमि, भ्रातृभूमि, योगभूमि, भोगभूमि र मोक्षभूमि पनि यही हो— हाम्रो राष्ट्र । हाम्रो नेपाल, हाम्रो प्राण, हाम्रो आत्मा, हाम्रो सर्वस्व । नेपाल छ, हामी छौं । नेपाल छैन भने हामी पनि छैनौं ।

भाषा

भाय्+अङ्+टाप् स्त्री— यसरी भाषा शब्दको व्युत्पत्ति भएको छ भनी कोषले अर्थ गरेको छ । यसको अर्थ हो वाणी, बोली, वक्तृता । सरस्वती हुन् वाणीकी अधिष्ठाता देवी । त्यसैले सरस्वतीको अर्को नाम हो भाषा । अथवा सरस्वतीको विशेषणका रूपमा पनि भाषालाई लिन सकिन्छ ।

भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयुज्यते इति भाषा । शास्त्र र व्यवहारमा प्रयोग भएर मनुष्यका हरप्रकारका शारीरिक र मानसिक क्षुधालाई शान्त गर्नका लागि प्रमुख माध्यमको भूमिका निर्वाह गर्ने साधन नै भाषा हो ।

भाष + 'गुरोश्च हलः' इति यप्रत्ययः टप्— यो पनि अर्को व्युत्पत्ति हो
वैयाकरणले अर्थाएअनुसार भाषाका विषयमा । अर्थका विस्तारमा भन्नुपर्दा
कोषअनुसार— वाग्देवता, ब्राह्मी, भारती, गी, वाक्, वाणी, सरस्वती, उक्ति, भाषितं,
वचनं, वच, वाक्यम् आदि ।

मनका भाव, विचार, कल्पना, सोचाइ, चिन्तन आदिलाई अर्काका मन र
मस्तिष्कमा संप्रसारण गर्ने वा प्रकट गर्ने सार्थक शब्द वा वाक्यहरूको समूह नै भाषा
हो । यो मानव वाणी वा बोली हो । कुनै पनि शिष्ट, सभ्य, स्वस्थ मनस्थिति भएको
समझदार व्यक्तिले लेख्ने वा बोल्ने लिपि, अक्षर वा बोली, वाणी, ढङ्ग, शैली आदि
पनि भाषा नै हो । भाषा भनेको परिभाषा, कुराकानी, बातचित अनि सरस्वतीको
नामान्तर पनि हो । भाषा शब्दले कसैको लक्षण, चिनारी वा परिचयलाई पनि
जनाउँछ । भगवान् श्रीकृष्णसँग अर्जुनले श्रीमद्भगवद्गीतामा ज्ञानवान्, जीवनमुक्त,
स्थितप्रज्ञ सज्जनको लक्षण कस्तो हुन्छ, त्यस्ता महात्मालाई कसरी चिन्ने हो ? भनी
सोध्दा 'भाषा' शब्दको प्रयोग गरेका छन्—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता २/५४)

[हे केशव ! समाधिमा बसेको, समाधिको अभ्यासबाट आत्मस्वरूपमा
विराजमान भएको ज्ञानवान्, जीवनमुक्त महात्मा, स्थितप्रज्ञ अर्थात् जसको प्रज्ञा
स्थिर छ, आफूमा स्थित छ त्यस्ताको लक्षण (भाषा) के कस्तो हुन्छ ? त्यस्ता
पुण्यात्मा, अमरात्मा, विमलात्मा, शुद्धात्मा, महात्मालाई कसरी चिन्ने हो ? त्यस्ता
बुद्धि स्थिर, अचल, शान्त भएका साधु, सज्जनको बोलाइ, खवाइ, हिँडाइ आदि
व्यवहार के कस्तो हुन्छ ?]

यसरी यहाँ यस प्रसङ्गमा भाषा शब्द लक्षणका अर्थमा, परिचयका अर्थमा,
विधि व्यवहारका अर्थमा प्रयोग भएको छ । यसका उत्तरका सन्दर्भमा भगवान्
श्रीकृष्णले जीवनमुक्त ज्ञानवान्को विस्तृत र व्यापक लक्षण द्वितीय अध्यायको
अन्त्यसम्म दिनुभएको छ । त्यसको चर्चा यस पंक्तिकारका अन्य दार्शनिक
निबन्धहरूमा भइसकेको छ ।

अब स्पष्ट भयो— भाषा नै ज्ञान विज्ञानको अभिव्यक्तिको साधन हो, माध्यम हो। मान्छेलाई चिन्नुपर्‍यो भने उसको भाषाबाट थाहा हुन्छ। सभ्यता, संस्कृति, इतिहास, प्रगति, स्थिति, रीति, नीति, कला, साहित्य, नैतिक, चारित्रिक, धार्मिक, दार्शनिक, भौतिक आदि इत्यादि सबै प्रकारका मानव मस्तिष्कका उपजहरू भाषामा नै अभिव्यक्त भएका हुन्छन्।

भाषा राष्ट्रको गौरव हो, शोभा हो, आभूषण हो। त्यस राष्ट्रको भाषाले, अझ राष्ट्रभाषाले त्यस देशलाई चिनाएको हुन्छ, सिँगारेको हुन्छ। जति राष्ट्रको राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरू समुन्नत हुन्छन् उति त्यसको राष्ट्रको राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरू समुन्नत, शिष्ट, व्यापक र परिष्कृत भएका हुन्छन्। भाषाको गहिराइबाट व्यक्तिको गहिराइ थाहा हुन्छ। वैज्ञानिकको भाषा, दार्शनिकको भाषा, कवि लेखक साहित्यकारको भाषा, राजनैतिक नेताको भाषा र सर्वसाधारण जनताको भाषामा अवश्य पनि अन्तर पाइन्छ। त्यसैले भाषा हाम्रो अनुहार हो, त्यतिमात्र होइन, भाषा त हाम्रो मन र मस्तिष्कको उचाइको मापन यन्त्र हो। भाषा वाणी हो, सरस्वतीको वरदान हो। बोल्ने मानिसको भावना पवित्र भए भाषाले गति पाउँछ। आफ्नो वाणी (भाषा) लाई पवित्र पार्नका लागि असल, पवित्र परमात्माको गुणानुवाद गर्ने बोली बोल्नुपर्दछ। नत्र संसारकै मात्र चर्चा गर्ने हो भने भ्यागुताको टर्टरजस्तो मात्र हुन्छ। अरूको उपकार गर्ने बोलीले पनि वाणी, भाषा पवित्र हुन्छ।

नेपाली

नेपाल राष्ट्रमा जन्मेका, हुर्केका वा बाहिरबाट आएर विधिपूर्वक, कानूनी व्यवस्था र मान्यताका आधारमा नेपालको नागरिक भएका जनता नै नेपाली हुन्। वंशजको नाताले वा अङ्गीकृत भएका नाताले हुन्— ती नेपाली हुन्। नेपाल राष्ट्रप्रति, नेपाल भूमिप्रति, नेपाल आमाप्रति नेपाल मेरी जन्मभूमि हुन् भनी अन्तरात्मादेखि ममता राख्ने प्रवासमा बसेका नेपाली पनि मूलतः नेपाली नै हुन्। कोही कानूनतः नेपाली हुन्छन् भने कोही जन्मजात नेपाली। अनि कोही भावनात्मक रूपले नेपाली हुन्छन्। यसरी राष्ट्रगत रूपमा अनि भाषागत रूपमा पनि नेपाली भएका छन्। भारतका दार्जिलिङ, आसाम आदि ठाउँमा बसेका नेपालीहरू आफूलाई नेपाली हौं भन्नमा गर्वको अनुभव गर्दछन्। त्यस्तै बर्माका बसेका अनि अमेरिका,

बेलायत, जापान, अस्ट्रेलिया, क्यानडा आदि संसारका विभिन्न देशमा बसोबास गर्ने नेपाली पनि आफूलाई गौरवका साथ हामी नेपाली हौं भन्छन्। एनआरएन (NRN) भनेका नेपालमा नबसेका तर नेपालमूलका अनि विश्वका विभिन्न देशमा बसेका नेपाली नै हुन्। यिनलाई गैरआवासीय नेपाली भन्ने गरेका छन् तिनीहरूले नै। यिनीहरू भन्दछन्—

नेपालको राष्ट्रभाषा नेपाली हो। नेपाल अधिराज्यमा बसोबास गर्ने पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म, उत्तरमा हिमालयदेखि मध्यभागमा पहाड हुँदै दक्षिणतर्फ तराईका मैदानसम्म बसोबास गर्ने सम्पूर्ण नेपालीको अभिव्यक्तिको साभा माध्यम भाषा नेपाली हो। नेपाल राष्ट्रको प्रशासनको, अदालतको, शिक्षाको, साहित्यको र सम्पूर्ण जनताको आपसमा विचारको, भावनाको आदानप्रदान गर्ने, सबैले बुझ्ने साभा भाषा हो नेपाली। नेपाली भाषाको मूल हो संस्कृत। प्राकृत (शौरसेनी) हुँदै अनेक अपभ्रंशको बाटो गर्दै धेरै कालखण्ड पचाएर नेपाली भाषाले नेपाल राष्ट्र र नेपाली जनताका बीचमा असाधारण वर्चस्व र महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। भन्दै असी प्रतिशत नेपाली नेपाली भाषा बोल्दछन्, बुझ्दछन् र साक्षर रहेछन् भने लेखपढ पनि गर्न सक्दछन्। नेपाली भाषाले वर्तमानकालका सञ्चार प्रणालीका माध्यमबाट विशेषतः पुस्तक, पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन आदिमा आफ्नो महत्त्व र महिमालाई उजागर गर्दै आएको छ।

नेपालका नागरिक सबै नै नेपाली हुन्। यी नेपाली पहाडमा, हिमालमा, तराईमा जहाँ बसे तापनि नेपाली हुन्। ब्राह्मण हुन् वा गुरुङ, पुरुष हुन् वा नारी, हिन्दु हुन् वा बौद्ध सबै नेपाली हुन्। नेपाली भाषा मातृभाषा भएका हुन् वा थारु, मैथिली भाषा बोलून् वा शेर्पा— सबै भाषाभाषी नेपाली हुन्। नेपाली हुन् अनि पाल्पाली, नेपाली हुन् अनि गोर्खाली वा भोजपुरे सबै नेपाली। यसरी नेपाल आमाका सन्तान सबै नेपाली। नेपाल राष्ट्रका नाताले, नागरिकताका हिसाबले नेपाली।

नेपाली मूलका नेपाली विदेशमा बसेका छन् भने तिनले पनि आफूलाई नेपाली नै भन्दछन्। धेरै वर्ष बसेका अथवा पुस्तौँपुस्ता बसेका भए तापनि हामी नेपालबाट आएका नेपाली नै हौं भन्दछन्। नेपालका नेपालीले पनि यिनलाई नेपाली (प्रवासी) नै भन्दछन्। तिनीहरू नेवार वा बान्तवा, नगरकोटी हुन् वा लेप्चा सबै नेपाली। विदेशबाट नेपालमा आएर बसेका र नेपालका नागरिक

भइसकेका पनि नेपाली नै हुन्। यी सबै नेपालीले बोल्ने भाषा पनि नेपाली नै हो। एक थरी जातिगत, जन्मगत, भावगत, श्रद्धागत, आत्मीयतागत हिसाबले नेपाली जनता भए भने अर्को अभिव्यक्तिको माध्यमले नेपाली। यसरी नेपाली शब्दको अर्थ गर्नुपर्दछ र यही किसिमले बुझ्नु पनि पर्दछ।

राष्ट्र नेपाल, भाषा नेपाली अनि राष्ट्रभाषा नेपाली। यी सबैको उन्नतिमा, प्रगतिमा, हितमा, व्यापकतामा, संरक्षणमा, संवर्धनमा हामी सम्पूर्ण नेपालीको कल्याण छ। यसैमा हाम्रो मातृभूमि नेपालको पनि कल्याण छ। नेपाल राष्ट्रलाई विश्वका माभ्रमा चिनाउने नेपाली जनता हुन्, नेपाली भाषा हो। यही सिद्धान्त र दर्शनलाई अन्तरात्मादेखि आत्मसात् गरी, यही पवित्र भावना बोकी यसलाई कार्यान्वयन गर्ने भीष्म प्रतिज्ञा गरी लागिपरेका महामना स्वर्गीय गोपाल पाँडे असीमको र उनका विचारलाई समर्थन गर्ने उनका सहयोगी विद्वान्, कवि, लेखक, शिक्षक, राष्ट्रभाषा, राष्ट्रभक्तहरूको सदिच्छाबाट शुभारम्भ गरिएको 'नेपाली शिक्षा परिषद्' (सं. २००८) आज साठी वर्षको भएको छ र यसले विभिन्न कार्यक्रमका साथ हीरकजयन्ती मनाएको छ। ने.शि.प.ले आफ्नो गतिलाई निरन्तरता दिँदै एउटा इतिहास बनाएको छ र नेपाली भाषासाहित्यका सन्दर्भमा, एउटा अत्यन्त महिमामय वर्चस्व र असाधारण भूमिका बनाएको छ। यस संस्थालाई यहाँसम्म ल्याउनका लागि अथक प्रयास गर्ने स्व. गोपाल पाँडेलगायत उनकी सुपुत्री श्रीमती रमा शर्मा, भीमबहादुर अधिकारी, नित्यराज पाण्डे, राष्ट्रकवि माधव घिमिरे, स्व. बद्रीविक्रम थापा, स्व. खड्गमान मल्ल आदि आदिको नाम सदा सदाकाल सम्झिरहनुपर्दछ।

संस्था, संस्थापक र वर्तमानकालका सञ्चालक आदि सबैलाई नमन गर्नु, नेपाल राष्ट्र, नेपाली जनता र राष्ट्रभाषा नेपालीप्रति श्रद्धा सुमन चढाउनु हाम्रो कर्तव्य हो। नेपाली शिक्षा परिषद्, यसका संस्थापकहरू र यसका शुभेच्छुक सबैमा सादर अभिवादन ! परमात्मा श्रीपशुपतिनाथले हामी सबैलाई सदबुद्धि प्रदान गरून्।

(राष्ट्र भाषा, हीरक जयन्ती विशेषाङ्क, २०६९)

शिवमस्तु !

४५. रोग नलागदैमा

रोग शत्रु हो । रोग दुःखको घर हो । रोग आफैँले रोपेको विषवृक्षको फल हो । अन्जानमा वा जानाजान कमाएको आफ्नै सम्पत्ति हो रोग । रोगलाई नियन्त्रण नगरीकन आएको पाहुना हो पनि भन्न सकिएला । शरीर नै रोगको भण्डार हो, त्यसमा पनि मानव शरीर । हजारौँ प्रकारका रोग यही शरीरभित्र छन्— कति जानिएका, कति नजानिएका । साध्य रोगलाई सामान्य उपचारबाट निको पार्न सकिएला, कष्टसाध्य रोगलाई निको पार्न गाहारो नै पर्छ । अर्काथरी रोग असाध्य नै हुन्छन्, हामीलाई लिएरै जान्छन् ।

रोग त खतरनाक नै हो । तर रोगभन्दा पनि खतरनाक हुन्छ— रोग लाग्ला भन्ने डर, रोग लाग्यो भन्ने डर अनि रोग निको नहोला भन्ने डर । सबैभन्दा खतरनाक, कहालीलाग्दो, भयानक, मुटु काप्ने रोग हो मरिएला भन्ने डरको रोग । यो रोगको डर होइन, डरको रोग हो । समय छँदै, रोगले आक्रमण गर्नुभन्दा अगाडि नै शरीरदेखि छुट्टिएर बस्न सिक्नु परेको छ ।

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावत् च दूरे जरा ।

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ॥

(भर्तृहरिको वैराग्यशतक ७५)

[शरीर स्वस्थ हुँदैमा, रोग नलागदैमा आत्मकल्याणको मार्ग पहिल्याएर, शास्त्रले बताए अनुसार आत्मोद्धार गरिहाल्नु बुद्धिमानी हो । अन्यथा ठूलो नोक्सान व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ ।]

मानव शरीर परमात्माको ठूलो कृपाको परिणाम हो । त्यसमा पनि शरीर निरोग रहनु, स्वास्थ्य ठीक हुनु अर्को महान् कृपा एवम् पूर्वजन्मको पुण्यले मात्र पाइने वरदान हो, आशीर्वाद हो । यति भएर पनि भगवान्मा भक्ति गर्नु, तपस्या गर्नु र ज्ञानद्वारा परमपद मोक्ष लाभ गर्नु परोपकार गर्नु नै मानव जीवनको परम पुरुषार्थ हो ।

सानो होस् वा ठूलो रोग लागिसकेपछि मनमा चिन्ता हुन्छ— यो स्वाभाविक हो । ठूलाठूला दार्शनिक, अध्यात्मचिन्तक, परमात्माको परमभक्त, साधु, सन्त, धैर्यशील, समभदार, सज्जन, तीव्र मुमुक्षु, मुक्त महापुरुषहरूमा अलि धैर्य धारण गर्ने शक्ति परमात्माले प्रदान गर्नुहोला । तर सामान्य मानिस रोग लागिसकेपछि चिन्तित, दुःखी हुन्छन्, रोगकै मात्र कुरा गरिरहन्छन् ।

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । शरीरको स्वस्थताबाटै धर्म सम्पादन गर्न सकिन्छ, रोगी शरीरले न त धर्म हुन्छ, न त अर्थ र काम नै सम्पादन गर्न समर्थ बनेको देखिन्छ । मोक्षको कुरा त असाध्य हुन्छ । यी पुरुषार्थहरू सिद्ध गरिसकेको छ भने मानव जीवन पाएको महान् उपलब्धि भयो । धर्म गर्न शरीर स्वस्थ हुनैपर्छ । धर्म आर्जन गरेपछि प्राप्त भएको अर्थको उपभोग गर्न पनि शरीर स्वस्थ हुनैपर्छ । धर्मबाट चित्त शुद्ध हुन्छ, शुद्ध चित्तमा ज्ञानको उदय हुन्छ र ज्ञानबाट मात्र मोक्ष लाभ हुन्छ । अतः चारै पुरुषार्थ सिद्ध गर्नको निमित्त शारीरिक स्वस्थताको महान् भूमिका छ । प्रायः शरीरका रोगी मनका पनि रोगी हुन्छन् । मनका रोगी त शरीरका रोगी स्वतः नै हुन्छन् ।

आशीर्वाद दिने क्रममा भनिन्छ— **चिरञ्जीवी भव, निरोगी भव ।** यसको तात्पर्य हो— निरोगी भएर लामो समयसम्म (सय वर्षसम्म) बाँच । तर खालि दालभाल खाएर, मोजमज्जा गरेर, अर्कालाई शोषण गरेर बाँच भनेको कदापि होइन अपितु ज्ञानवान् भएर, परोपकारी भएर, समाजमा सुगन्ध छरेर, सबैको प्रिय भएर बाँच भनेको हो । ज्ञानी भएर दीर्घ समयसम्म अर्काको उपकार, कल्याण गर्दै, गर्नका लागि बाँच भनेको हो । समाजको, घरपरिवारको समस्या, काँडा भएर बाँच भनेको होइन । दीर्घरोगी भएर दीर्घजीवी हुनुको कुनै अर्थ छैन ।

हामीले समय छँदै सोचिहाल्नुपर्ने कुरा हो— भगवान्मा भक्ति, भगवान्का पाउमा शरणागति, विवेक, त्याग, तपस्या, वैराग्य र मुमुक्षाद्वारा ज्ञानमा समुन्नति, अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा जीवन्मुक्तिको सुखानुभूति । रोग लागिसकेपछि त आफू पनि अर्काको अधीनमा परिन्छ अनि आफ्ना अधीनमा भएका धन सम्पत्ति समेत अर्काका अधीनमा स्वतः नै हस्तान्तरित हुन्छन् । पहिले आफ्ना परिवारका अधीनमा पुगिन्छ अनि चिकित्सकको अधीनमा अनि रोगका अधीनमा । सारालाई आफ्ना अधीनमा राखेको छु भन्ने मान्छे पूर्ण मात्रामा पराधीन हुन्छ र त्यो

पराधीनता वाध्यतावश स्वीकार गर्नेपर्दछ। अब दान, धर्म, तीर्थ, व्रत, पूजा, पाठ, न्यास, ध्यान, कीर्तन, चिन्तन, कर्म, भक्ति, ज्ञान सबको चिन्तन छोडेर शरीरको चिन्ता गर्न लाग्दछ बिरामी। रोगले आक्रान्त बिरामीले शरीरको चिन्तन गर्ला कि आत्माको वा ब्रह्मको चिन्तन गर्ला ? अब ब्रह्मचिन्तन हुँदैन। अबको चिन्तन हुन्छ शरीरको, रोगको, औषधीको, डाक्टरको, अस्पतालको, परहेजको, खानपिनको। रोग नलाग्दैमा विचार गर्नुपर्छ, निर्णय गर्नुपर्छ र आत्मानुसन्धानतिर, परमात्माका पाउमा शरणापन्न हुनेतिर, तीर्थ, व्रत, दान, धर्मतिर लागिहाल्नुपर्छ। नत्र पछुताउनु मात्र पर्नेछ।

आद्यजगद्गुरु शङ्कराचार्य, रामकृष्ण परमहंस जस्ता ज्ञानवान् शरीरमा कडाभन्दा कडा क्यान्सर जस्ता, भगन्दर जस्ता रोग लागे तापनि पटककै विचलित नहुने मुक्ततामाहरू संसारमा कमै मात्र पाइन्छन्। दूलादूला सिद्धयोगीहरू भने शरीरलाई आफ्नो अधीनमा राखिसकेको हुनाले शरीरको रोगबाट आफू विचलित हुँदैनन्। संसारी, भोगकामी, शरीराध्यासी साराका सारा शरीरका रोगबाट आफू रोगी बनेका हुन्छन् र शरीर मरे म नै मरें भन्ठानेर भयभीत देखिन्छन्।

आज विश्वभर नै टोलटोलमा अस्पताल खुलेका छन्, नर्सिङ्ग होम चलेका छन्। कुनै पनि राष्ट्रमा सरकारले बढीभन्दा बढी बजेट शारीरिक स्वास्थ्यका लागि छुट्याएको हुन्छ। डाक्टरी विद्या सबभन्दा ठूलो मानिन्छ, लाखौंलाख खर्च गरेर, चन्दा दिएर पढिन्छ, पढाइन्छ। समाजमा डाक्टरको ठूलो इज्जत छ। यसबाट सिद्ध हुन्छ मान्छे रोगी बनिएला, दुःख पाइएला अनि अन्त्यमा मरिएला भनी कति डराएका रहेछन्। रोग नलागोस् भनेर करोडौं, अरबौं डलर खर्च गरेका छन् गरीब मुलुकहरूले पनि। धनी र विकसित मुलुकहरूको त कुरै भएन। रोग लागिसकेपछिको उपचारका लागि विभिन्न रोगहरूको अनुसन्धानका लागि त्यस्तै अरबौं, खरबौं डलर खर्च भएका छन्। तैपनि अनेकौं प्रकारका नयाँनयाँ रोगले मान्छे मरिरहेका छन्।

मान्छेको शरीरको टुपीदेखि नङसम्मका प्रत्येक अङ्गप्रत्यङ्गका विशेषज्ञ लागेको लाग्यै छन् तैपनि रोगमुक्त राष्ट्र विश्वमा नै छैन। विभिन्न उमेर समूहका, रोगका विशेषज्ञ तयार भैरहेका छन्, उपचार चलिरहेछ तैपनि मान्छे निरोगी भएका छैनन्— रोग लागेर मरिरहेका छन्।

रोग धेरै प्रकारका हुन्छन्— शरीरको, इन्द्रियको, धनको, मनको, बुद्धिको, अहङ्कारको, अशिक्षाको, दारिद्र्यको, काम क्रोधादिको, अनि सबभन्दा खतरनाक अज्ञानको भवरोग । शरीरमा लाग्ने रोगमा पनि स्थूलशरीरमा लागेको रोगले सूक्ष्म प्रभाव पार्छ अनि कारणशरीर पनि रोगग्रस्त हुन्छ । रोग कारणशरीरबाट शुरु भएर सूक्ष्मलाई रोगी बनाएर अनि स्थूलशरीरमा पनि आइपुग्छ । आधि र व्याधि दुवै रोग हो । आधि मानसिक रोग हो भने व्याधि शारीरिक । कुनै पनि रोग राम्रो होइन । त्यसैले रोगरहित (निरामय) हुनु नै सर्वोपरि कुरा हो । यो महान् पुण्यले, परमात्माका कृपाले र जीवनभरको तपस्या एवम् पुरुषार्थले प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

नहुनु (अभाव) रोग हो भने हुनु पनि रोग हुन्छ— सदुपयोग भएन भने । जसरी धन नहुनु, गरीबी, दारिद्र्य आदि रोग हो भने त्यसरी नै धेरै धन हुनु पनि कतिलाई रोग हुन्छ । कारण धनको अभिमानले, धनको सदुपयोग नहुनाले, धनको अपहरण हुनाले, कति मानिसको बेहाल भएको छ । त्यस्तै विद्याको, पुण्यको दुरुपयोग भयो भने यसैले त्यसलाई खाइदिन्छ, खसालिदिन्छ । अतः कुनै प्रकारको पनि रोगलाई पहिले त चिन्नुपर्छ, निदान हुनुपर्छ । त्यसपछि वेदादिशास्त्रले बताएअनुसार त्यसको उपचार गर्नुपर्छ । अनि मात्र रोगमुक्त बन्न सकिन्छ । बुढ्याइँ पनि रोग हो । धनी, विद्वान्, शक्तिसम्पन्न भए पनि बुढ्याइँले छोड्दैन । अतः बुढो नहुँदै, रोग नलाग्दै, मस्तिष्क ठीक छँदै आत्मकल्याण, आत्मोद्धार गरिहाल्नु नै बुद्धिमानी हो । अन्यथा रोई-रोई मर्नुपर्ने हुन्छ ।

स्वास्थ्य राम्रो हुँदैमा स्वस्थ हुनुपर्छ । वास्तवमा बुझ्नेका लागि स्वास्थ्य भनेकै स्वस्थ— आफ्नो पारमार्थिक ब्राह्मी स्थितिमा स्थित हुनु हो । तर मानिस कुरो बुझ्दैन र दानवको राजा वीरोचन जस्तै पार्थिव, भौतिक शरीरलाई नै सर्वस्व ठानी त्यसैको मात्र पालन, पोषणमा लाग्छ । शरीरलाई अस्वस्थ राख्नु भनेको पटकै होइन । बरु शरीर स्वस्थ (निरोग) हुँदैमा आफू आफ्नो स्वरूप (ब्रह्मस्वरूप) मा स्थित हुनु भनेको हो । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ८२।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

४६. लक्ष्य हो ब्रह्मप्राप्ति

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मानन्दवल्ली प्रथम अनुवाक)

[ब्रह्म सत्यस्वरूप, ज्ञानस्वरूप र अनन्तस्वरूप छ ।]

यो हो ब्रह्मको स्वरूप लक्षण ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।

यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् भृगुवल्ली प्रथम अनुवाक)

[यहाँ देखिने जे जति प्राणी छन् ती जसबाट उत्पन्न हुन्छन् जसको सहाराले बाँच्छन् र अन्तमा यस लोकबाट प्रयाण गरेर अर्थात् मरेर जसमा प्रवेश गर्दछन् त्यो तत्त्व नै ब्रह्म हो । त्यस्तो तत्त्वलाई तात्त्विकरूपबाट जान्ने इच्छा गर ।]

वरुणले आफ्ना छोरा भृगु ऋषिलाई जुन ब्रह्मविद्याको उपदेश दिएका थिए त्यही नै यहाँ भृगुवल्ली नामले प्रसिद्ध छ । माथिको उद्धृतांश पिताले पुत्र भृगुलाई दिएको उपदेश हो ।

बृहत्वात् सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म, एतत्सर्वम् । बृहत्वात् बृहणत्वात्सत्यादिलक्षणं ब्रह्म ।

[यो सारा ब्रह्म हो— त्यो कस्तो छ ? व्यापक छ, सत्य छ । साराको आत्मा भएको हुनाले यो ब्रह्म हो ।]

यही नै सर्व हो, साराको सारा हो, सार हो, रस हो । ब्रह्म नै ईश्वर हो । ब्रह्म नै आत्मा हो । ब्रह्म नै जीव हो । ब्रह्म नै सारा चराचर जगत् पनि हो—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म । जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

(छान्दोग्योपनिषद् ३/१४/१)

[यो सारा ब्रह्म नै हो । जीव नै ब्रह्म हो, अरू होइन ।]

अयमात्मा ब्रह्म । (माण्डूक्योपनिषद् २)

[यो अन्तर्यामी आत्मा, सर्वात्मा नै ब्रह्म हो । ओमकार पनि ब्रह्म नै हो ।]

ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति । (मुण्डकोपनिषद् ३/२/९)

[त्यो परमब्रह्म परमात्माको अपरोक्ष साक्षात्कार जसले गर्दछन् ती त ब्रह्म नै हुन्छन् ।]

मूलतः, स्वरूपतः हामी पहिले ब्रह्म नै थियौं । अब बोधपूर्वक ब्रह्म हुनुपरेको छ । अज्ञानले, अविद्याले, अध्यासले, भ्रमले, विषयको भोगेच्छाले ब्रह्मभाव प्रकट हुन पाएन, अज्ञानले छोपिदियो, छेकिदियो । त्यो अज्ञानरूपी अन्धकारलाई ज्ञानरूपी उज्यालाले पन्छाइदिएपछि आफू जो थियो, जस्तो थियो त्यस्तै भइहाल्छ । भौतिक वस्तुको ज्ञान भयो भने त्यो हुँदैन । हुनुपर्छ भन्ने मान्यता पनि छैन । तर आत्माको यथार्थ ज्ञान भयो भने आत्मा नै हुन्छ । ईश्वरको ज्ञान गयो भने ईश्वर नै हुन्छ अनि ब्रह्मको ज्ञान गयो भने ब्रह्म नै हुन्छ, हुनुपर्छ पनि । ब्रह्मको ज्ञान गर्नेले संसारी, विकारी, जन्म मरणशील हुनुपर्दैन, हुनुहुन्न पनि । नत्र त ब्रह्मको के नै मर्यादा र महानता रह्यो र ?

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । (श्रीमद्भगवद्गीता ८/१३)

ॐ यो एकाक्षर ब्रह्म हो । ब्रह्म निर्गुण निराकार भएको हुनाले यसलाई देखाउने, लखाउने, औल्याउने, सम्झाउने, बुझाउने अनेक माध्यममध्ये एउटा हो ओमकार प्रणव । त्यसो भन्दैमा ब्रह्म प्रणवमा मात्र सीमित छ भन्न खोजिएको पटककै होइन । ब्रह्म त व्यापक छ नि । ब्रह्म नभएको समय छैन, देश छैन, वस्तु छैन ।

केनोपनिषद्मा प्रथम खण्डका चारदेखि आठौँसम्मका पाँच मन्त्रमा ब्रह्मको राम्रो लक्षण गरिएको छ—

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुयासते ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुयासते ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुयासते ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुयासते ॥

यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुयासते ॥

(केनोपनिषद् १।१।४-८)

[जसका विषयमा वाणीद्वारा बोल्न, भन्न, बताउन, व्याख्या गर्न सकिँदैन, जसबाट, जसका शक्ति पाएर वाणीले बोल्ने काम गर्दछ, बोलिन्छ त्यो नै ब्रह्म हो । वाणीद्वारा बताइने तत्त्वको जो मानिस उपासना गर्दछ त्यो ब्रह्म होइन ।

यसैगरी मनले मनन गर्न, सम्झन नसकिने, मनलाई नै मनन गर्ने शक्ति प्रदान गर्ने ब्रह्म हो । मन वा बुद्धिले जानिनेलाई तिमी जसको उपासना गर्दैछौ, त्यो ब्रह्म होइन ।

आँखाले देख्न नसकिने, जसले आँखालाई देख्न सक्ने शक्ति प्रदान गर्दछ त्यो नै ब्रह्म हो । तिमीले आँखाले देखिने वस्तुको उपासना गरेको छौ, त्यो ब्रह्म होइन ।

कानले सुनिने ब्रह्म होइन । कानलाई सुन्न सक्ने शक्ति जसबाट आएको छ त्यो नै ब्रह्म हो । कानले सुनिएका कुराको तिमीले उपासना गरेका छौ भने त्यो ब्रह्म होइन ।

जो प्राणद्वारा चेष्टावान् हुँदैन बरु जसले प्राणलाई चेष्टावान् बनाउँदछ त्यो नै ब्रह्म हो । तिमीले प्राणको शक्ति पाएर चेष्टावान् भएका वस्तुको उपासना गरेका छौ भने त्यो ब्रह्म होइन ।]

ब्रह्म भनेको के हो, कुन हो र कुनचाहिँ ब्रह्म होइन भन्ने विषयमा माथिका मन्त्रहरूले स्पष्ट पारेका छन् । कानका पनि कान, छालाका पनि छाला, आँखाका आँखा, जिब्रोका जिब्रो, नाकका नाक, प्राणका प्राण, मनका मन, बुद्धिका बुद्धि, चित्तका चित्त, अहङ्कारका अहङ्कार, साराका सारा सार

सर्वस्व, ज्ञाता, शक्तिप्रदाता, प्रेरक .स्वामी, सर्वशक्तिमान्, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, अखण्ड, परिपूर्ण सच्चिदानन्द अद्वय स्वरूप नै ब्रह्म हो । ब्रह्मज्ञान नभई मोक्ष नहुने हुनाले यही जन्ममा, आजै, अहिले नै गरिहाल्नुपर्छ भन्ने विषयमा श्रुतिको कति जोडदार उद्घोष छ—

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

(केनोपनिषद् २/५)

[यदि यही जन्ममा, यही मनुष्य शरीरमा, आजै, अहिले नै त्यो परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कार गर्न सकियो भने असाध्य राम्रो भयो, कुशल भयो, कल्याण भयो । यही शरीरमा रहँदा नै ब्रह्मसाक्षात्कार भएन भने साह्रै-साह्रै बरबाद भयो, नाशै भयो ।]

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ।

एतद् वै तत् ।

(कठोपनिषद् २/२/८)

[जो जीवको कर्मानुसार पुरुष अर्थात् परमपुरुषोत्तम परमात्मा प्रलय कालमा सारा सुते तापनि जागा रहन्छ । त्यसरी सदासर्वदा आत्मस्वरूपमा जागा रहने विशुद्ध तत्त्व नै ब्रह्म हो । त्यसैलाई अमृत पनि भन्दछन् । त्यसैमा सारा लोक आश्रित छन् । उसलाई कसैले अतिक्रमण गर्न सक्तैनन् । त्यो यही नै हो ।]

नचिकेताले राखेको ब्रह्मविषयक जिज्ञासाको समाधानका क्रममा यमद्वारा दिएको उत्तर भएको हुनाले 'ब्रह्म यही नै हो' भनी पुनः दोहोर्‍याएर यसैमा जोड दिइएको छ । त्यस्तो ब्रह्मप्राप्ति वा ब्रह्मसाक्षात्कारका लागि के गर्नुपर्छ त भनी सोधिएको अर्को प्रश्नका उत्तरमा यमराज भन्नुहुन्छ :

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

(कठोपनिषद् २/३/१४)

[मुमुक्षु साधकका हृदयमा भएका सम्पूर्ण कामनाहरू जब निर्मूल हुन्छन् तब मरणधर्मा मनुष्यले अमरता प्राप्त गर्दछ। त्यति बेला नै उसले राम्रोसँग ब्रह्मको अनुभव गर्दछ।]

ब्रह्मानुभवका लागि जगत्को वासना निर्मूल नै पार्नुपर्छ। यही नै परम पुरुषार्थ हो। यही आशयको अभिव्यक्ति भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनको ज्ञानीको लक्षण कस्तो हुन्छ भन्ने जिज्ञासालाई समाधान गने क्रममा भन्नुभएको छ—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २/५५)

मनमा भएका सबै प्रकारका कामना, इच्छा, आसक्ति, वासना राम्रोसँग जरैदेखि उखेलेर वा आगाले डढाएर नष्ट नगरेसम्म आत्मज्ञान हुँदैन। यसरी वासना नष्ट गरी आफू आफूमा आरामसँग सन्तुष्ट भएर बसेका बेला नै स्थितप्रज्ञ हुन्छ। यसो गरे ज्ञानको उदय हुन्छ, ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ र जीव शिव बन्दछ।

ब्रह्म के हो भनेर जान्नु, ब्रह्मप्राप्तिको उपाय जान्नु, त्यहीअनुसार साधनामा लाग्नु, ब्रह्मका विषयमा सुन्नु, मनन गर्नु, निदिध्यासन गर्नुको परिणाम (फल) ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नु हो, ब्रह्म नै हुनु हो। यमराजले बताउनुभएको ब्रह्मविषयक, ब्रह्मको ज्ञानविषयक सारा उपदेश सुनेपछि, मनन र निदिध्यासन गरेपछि नचिकेतालाई ब्रह्मसाक्षात्कार भयो र उनी मुक्त भए, अमरता प्राप्त गरे। यो हो ब्रह्मज्ञानको, ब्रह्मज्ञानीको, ब्रह्मजिज्ञासुको महिमा, महत्ता र माहात्म्य।

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा

विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।

ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्यु—

रन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥

(कठोपनिषद् २/३/१८)

[गुरु यमराजले बताएका सम्पूर्ण उपदेश सुनिसकेपछि सम्पूर्ण विद्या (ज्ञान) र योगविधि नचिकेताले प्राप्त गरे, जाने, बुझे। उनी मृत्युरहित, विकाररहित, विशुद्ध भए र ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार गरे।]

अरू जिज्ञासु, मुमुक्षुले पनि यसै गरी साधना गरे, तपस्या गरे, मनका सारा वासनालाई भुटे यसै गरी चित्तशुद्धि भएपछि ज्ञानवान् गुरुबाट ब्रह्मोपदेश सुनेर, मनन र निदिध्यासन गरे अवश्य पनि ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी जीवनलाई धन्य बनाउनेछन् ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

(मुण्डकोपनिषद् १/२/१२)

[त्यो परब्रह्म परमात्मालाई जान्नका लागि हातमा समिधा लिएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुकहाँ जानुपर्छ ।]

ब्रह्म जान्नका लागि ब्रह्मज्ञानीकहाँ उपसन्न भएर, समर्पित भएर, सर्वात्मना शुद्ध चित्त भएर, केवल ब्रह्मज्ञानमात्र प्राप्त गर्ने तीव्र जिज्ञासा लिएर जानुपर्छ । गुरु सद्गुरु हुनुपर्छ, श्रुतिको राम्रो अङ्ग उपाङ्गसहितको ज्ञान भएको हुनुपर्छ र अन्तिम र सर्वोपरि योग्यता हो ब्रह्मनिष्ठ, जीवन्मुक्त, ज्ञानवान् नै हुनुपर्छ गुरु ।

ब्रह्मज्ञानी गुरुका समीपमा उपसन्न, शरणापन्न भएर आएका शुद्धचित्त मुमुक्षु शिष्यलाई ब्रह्मज्ञान दिनुपर्छ भन्ने शास्त्रीय मर्यादा छ । गुरुद्वारा उपदिष्ट शिष्यले ब्रह्मप्राप्ति कसरी गर्ने त भन्दा धेरै उपाय र साधनहरूमध्ये एउटा सजिलो साधनका विषयमा श्रुतिको वचन छ—

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्ध्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

(मुण्डकोपनिषद् २/२/४)

ओमकार (ॐ) धनु, जीवात्मा (साधक, उत्तम मुमुक्षु) बाण हो, परब्रह्म परमात्मा प्राप्ति नै लक्ष्य हो, प्रमादरहित, होसियारीपूर्वक, तन्मय भएर अर्थात् एकाग्र भएर बाण हिकार्यो भने लक्ष्य वेधन गर्न सकिए भैं प्रणवको माध्यमबाट ब्रह्मको उपासना गरियो भने ब्रह्मबोध गर्न सकिन्छ ।

ब्रह्मलाई उपनिषद्हरूमा र पुराणहरूमा आत्मा पनि भनिएको छ । प्रसङ्गवशात् अर्को अर्थ नलागेमा ब्रह्म भन्नाले आत्मा र आत्मा भन्नाले ब्रह्म बुझनुपर्दछ । आत्मा

भन्नाले व्यष्टि, परिच्छिन्न, प्रत्येक चेतन र परमात्मा भन्नाले समष्टि, अपरिच्छिन्न र व्यापक चेतन भन्ने बुझिन्छ। यसै गरी जीवात्मा भनेको घटाकाश भने भैं र परमात्मा भनेको महाकाश भनेभैं हो। वास्तवमा आकाश त एउटै हो नि। बुझ्न र बुझाउनका लागि द्वैतको कल्पना गरिए तापनि हो त द्वैत नै। त्यस्तै आत्मा अनि ब्रह्म, आत्मज्ञान र ब्रह्मज्ञान पनि एकै हो।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो।

(मुण्डकोपनिषद् ३/२/३-४)

यी आत्मा, परमात्मा, परब्रह्म परमेश्वरलाई प्रवचनद्वारा जानिंदैन। लच्छेदार भाषा, साहित्यिक भाषाले, बोल्न सिपालु भएर ब्रह्म जानिने होइन। त्यस्तै आत्मबल, इच्छाशक्ति, परब्रह्म परमात्मा दृढ भक्ति नभए पनि आत्मा किंवा ब्रह्म प्राप्त गर्न सकिंदैन। उसैको कृपा चाहिन्छ। अनन्य भक्तिले कठोर साधनाले प्राप्त गर्न सकिन्छ ब्रह्म।

कालत्रयावाधितं ब्रह्म। सर्वकालावाधितं ब्रह्म। सगुणनिर्गुणस्वरूपं ब्रह्म। आदिमध्यान्तशून्यं ब्रह्म। सर्वं खल्विदं ब्रह्म। मायातीतं गुणातीतं ब्रह्म। अनन्तमप्रमेयाखण्डपरिपूर्णं ब्रह्म। अद्वितीयपरमानन्द शुद्धबुद्धमुक्त सत्यस्वरूप व्यापकाभिन्नापरिच्छिन्नं ब्रह्म। सच्चिदानन्दस्वप्रकाशं ब्रह्म। अमितवेदान्त वेद्यं ब्रह्म। देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं ब्रह्म। सर्वं परिपूर्णं ब्रह्म। तुरीयं निराकारमेकं ब्रह्म। अद्वैतमनिर्वाच्यं ब्रह्म। प्रणावात्मकं ब्रह्म। ... पादचतुष्टयात्मकं ब्रह्म।

(त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्, प्रथमोध्यायः)

प्रश्न— ब्रह्म के हो ? कस्तो छ ?

उत्तर— तीनै कालदेखि पर छ, कालत्रयको घेराभित्र छैन। सबै कालले बाधा गर्न नसकिने छ ब्रह्म—सगुण र निर्गुणस्वरूप छ ब्रह्म। आदि, मध्य र अन्तले शून्य छ ब्रह्म। सारा चराचर ब्रह्माण्ड नै ब्रह्म हो। ब्रह्म मायातीत छ, गुणातीत छ। ब्रह्म अनन्त छ, अप्रमेय (कुनै प्रमाणद्वारा नजानिने) छ। अखण्ड परिपूर्ण छ ब्रह्म। ब्रह्म अद्वितीय, परमानन्द, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्य स्वरूप, व्यापक, अभिन्न, अपरिच्छिन्न छ। ब्रह्म सत्, चित्, आनन्द र स्वप्रकाशस्वरूप छ। ब्रह्म मनले, वाणीले जान्न सकिने होइन। ब्रह्म त वेदान्त शास्त्रद्वारा जान्न सकिने

हो। ब्रह्म देश, काल, वस्तुको परिच्छेदरहित छ। ब्रह्म सारा हो, परिपूर्ण हो।
ब्रह्म तुरीय हो। ब्रह्म निराकार छ र अद्वैत (एक) छ। ब्रह्म प्रणवात्मक
(ॐ कारस्वरूप) छ। ब्रह्म चार पाउले युक्त भएको छ।

प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ।

(ऐतरोपनिषद् ३।१।३)

त्यो प्रज्ञानरूप परमात्मामा नै सारा स्थित छन्।

यो सारा ब्रह्माण्ड प्रज्ञानस्वरूप परमात्माबाट नै शक्तियुक्त छ। प्रज्ञानस्वरूप
परमात्मा नै सम्पूर्ण जगत्का आधार अधिष्ठान हुनुहुन्छ। अतः त्यो प्रज्ञान नै ब्रह्म हो।

यो ऋग्वेदको ऐतरेय आरण्यक (ऐतरेय उपनिषद्) को महावाक्य हो यो।
ब्रह्ममा सारा जगत् प्रतिष्ठित छ र त्यही सबैको प्रतिष्ठास्वरूप, अधिष्ठान, आधाररूप
शिरमा अधिष्ठित असाधारण वस्तु नै ब्रह्म हो।

ओमिति ब्रह्म । (तैत्तिरीयोपनिषद् शिक्षावली १/८)

ओमकार नै ब्रह्म हो। ॐ त परब्रह्म परमात्माको निवास स्थान हो।
भगवान्को नाम पनि भगवान् नै हो।

ब्रह्मविदाप्नोति परम् । (तैत्तिरीयोपनिषद्, ब्रह्मानन्दवल्ली १/१)

ब्रह्मज्ञानीले परब्रह्म परमात्माको अपरोक्ष साक्षात्कार गर्न सक्तछन्। र
परमपद प्राप्त गर्दछन्।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मानन्दवल्ली २/४)

ब्रह्मको आनन्दमय स्वरूपको अपरोक्ष साक्षात्कार गरेको विद्वान्, ज्ञानी,
संन्यासी कहिल्यै पनि कोहीसँग डराउँदैन। जसले ब्रह्मको उपासना गर्दछ
सर्वश्रेष्ठरूपमा भने त्यसले विज्ञानलाई ब्रह्मरूपले नै जान्दछ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन ॥

(तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मानन्दवल्ली ४)

मनसहित, वाणीसहित सम्पूर्ण इन्द्रियहरू त्यो परब्रह्म परमात्मालाई पाउन नसकेर फर्केर आउँछन्। त्यस्ता ब्रह्मको आनन्दलाई जान्ने महापुरुष कोहीदेखि कहिले पनि डराउँदैन र ऊ निर्भय हुन्छ।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। ... तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। ... तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। ... तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्। ... तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। ... सैषा भार्गवी वारुणी। विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता।

(तैत्तिरीयोपनिषद्, भृगुवल्ली २,३,४,५,६)

अन्नलाई, प्राणलाई, मनलाई, बुद्धिलाई र आनन्दलाई ब्रह्म भनेर जान। ब्रह्मलाई तपस्याद्वारा तत्त्वः जान्ने प्रयास गर। ... आनन्दबाट नै सारा प्राणी जन्मेका छन्, पालिएका छन् र आनन्दमा नै प्रवेश गर्दछन्। यसरी जान्ने भने परब्रह्म परमात्माको ज्ञान हुन्छ। यो नै भृगुले आफ्ना पिताश्रीबाट पाएको ज्ञान हो, विद्या हो। त्यसैले यसलाई भार्गवी विद्या पनि भन्दछन्। यो विशुद्ध आकाशरूप परब्रह्म परमात्मामा प्रतिष्ठित छ अर्थात् पूर्ण मात्रामा स्थित छ।

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत्।

अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

(श्वेताश्वतरोपनिषद् २/१५)

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

(श्वेताश्वतरोपनिषद् ६/६/११)

त्यो परब्रह्म परमात्मा एक देव (प्रकाशस्वरूप) नै हो। त्यो सम्पूर्ण प्राणीमा (जड जगत्मा पनि व्यापकरूपले) लुकेर बसेको छ। सामान्य दृष्टिगोचर होइन। त्यो सर्वत्र व्यापक भएर रहेको छ, ऊ नभएको कुनै ठाउँ नै छैन सारा प्राणीको अन्तरात्मामा छ, अन्तरात्मा नै हो। सारा कर्मको अधिष्ठाता र आधार पनि हो। सम्पूर्ण प्राणीको निवास स्थान पनि त्यही ब्रह्म वस्तु हो। त्यहाँ अनन्त ब्रह्माण्ड अटाउँछन्। सारा जीवको, जगत्को, आस्थाको, कोशको, साक्षी पनि त्यही नै हो।

ऊ चैतन्य हो, सबैलाई चेतना प्रदान गर्ने हो । ऊ एकलो हो, अद्वैत हो, केवल हो ।
ब्रह्म निर्गुण हो, निराकार हो, निस्कृय हो, निरञ्जन हो, निर्लिप्त हो ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।

अथ खलु ऋतुमयः पुरुषो यथाऋतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य
भवति स ऋतुं कुर्वीत ।

(छान्दोग्योपनिषद् ३/१४/१)

यो चराचर सारा जगत् ब्रह्म नै हो । यो जगत् त्यही ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छ,
त्यसैमा लीन हुन्छ र नाना प्रकारका चेष्टा पनि त्यसैमा हुन्छ । यसरी शान्त,
प्रशान्त मनले रागद्वेषरहित भएर त्यही परब्रह्म परमात्माको उपासना गर्नुपर्दछ ।
किनभने पुरुष (जीव, साधक, मुमुक्षु, भक्त) निश्चय पनि ऋतुमय— निश्चयात्मक
हो । यस लोकमा मान्छे जस्तो निश्चय गर्दछ, त्यस्तै हुन्छ । त्यस कारण अध्यात्म
मार्गका यात्रीले यही नै ब्रह्मको निश्चय गर्नुपर्छ, परमात्माको उपासना गर्नुपर्छ ।
यो शाण्डिल्यविद्या हो । अन्य शास्त्रमा पनि यही कुरा बताइएको छः—

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ८/६)

[अन्तिम बेलामा (शरीर छोड्ने समयमा) जेजस्तो भावको स्मरण हुन्छ
त्यस्तै-त्यस्तै परिणाम प्राप्त हुन्छ ।]

अन्तिम बेला कुन हो कसैलाई थाहा हुँदैन । अतः यही जीवनमा, आजैदेखि,
अहिलेदेखि नै परब्रह्म परमात्माको अखण्ड चिन्तन गरिरहनुपर्दछ । अनि त जुन
बेला, जहिले, जहाँ, जसरी शरीर छुटे पनि ब्रह्ममा नै लीन हुन्छ, अर्थात् मुक्त हुन्छ ।

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म
आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्वा न
विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥

(छान्दोग्योपनिषद् ३/१४/४)

हृदयस्थ ब्रह्म (आत्मा) र परब्रह्म (परमात्मा) मा एकताको प्रतिपादन यस
शाण्डिल्यविद्यामा गरिएको छ ।

त्यो आत्मा (ब्रह्म) सर्वकाम, सर्वगन्ध, सर्वरस, यी सारालाई सर्वप्रकारले व्याप्त गर्ने वाणीभन्दा परको कुनै प्रकारको भ्रम र विकारले शून्य यस्तो मेरो आत्मा हृदयकमलको माभ्रमा स्थित छ। यही नै ब्रह्म हो। यो शरीर छुटेपछि पनि म त्यही परब्रह्म परमात्मामा नै मिल्दछु। जसको यस्तो निश्चय छ र जसको यस विषयमा कुनै प्रकारको शङ्का पटककै छैन ऊ सदाकाल यही ब्रह्मस्वरूपमा नै रहिरहन्छ। यस्तो सिद्धान्त, विचार, सन्देश शाडिल्य नामका महान् ऋषिले भन्नुभएको हो। यसो भन्नुको अर्थ हो, उहाँको, उहाँको सिद्धान्तको, उपदेशको र यस उपनिषद्को महानताप्रति अक्षर वा सम्मान व्यक्त गरिएको हो।

यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् ३/४/१)

जो साक्षात् अपरोक्ष छ त्यो ब्रह्म हो, त्यही आत्मा पनि हो।

ब्रह्मदेखि अतिरिक्त सारा मिथ्या हो, छँदैछैन— नेति नेति। स्थूल सूक्ष्म, कार्य कारण केही छैन। यो ब्रह्मको उपदेश हो।

तत्त्वमसि (छान्दोग्योपनिषद् ६/८—१६)

सामवेदको छान्दोग्योपनिषद्मा उद्दालक आरुणिले आफ्ना पुत्र शिष्य श्वेतकेतुलाई नौ पटकसम्म बताएको यो महावाक्यले जीवात्मा र परमात्माको एकताको दिव्यज्ञानको उपदेश दिएको छ।

श्रीरामगीतामा भगवान् रामले लक्ष्मणलाई उपदेश दिने क्रममा यो तत्त्वमसि महावाक्यको प्रसङ्ग ल्याउनुभएको छ। यो उपदेशात्मक वाक्य हो— गुरुले शिष्यलाई ब्रह्मज्ञान गराउने। उपदेशलाई सुनेपछि शिष्यले मनन र निदिध्यासन गरेपछि, नित्य निरन्तर दीर्घकाल पर्यन्त, तैलधारावत् ब्रह्माभ्यास गरेपछि, परमात्माको अन्तिम अनुग्रह हुन्छ। मुमुक्षु शिष्यलाई ब्रह्मको अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ र आफ्नो उद्गार व्यक्त गर्दै भन्छन्— अहं ब्रह्मास्मि। म ब्रह्म हुँ। जीव नै शिव भए। धन्य भए, कृतकृत्य भए। वेदान्त यहीँ पुगेर टुङ्गियो। जीवनको परमपुरुषार्थरूप लक्ष्यरूप मोक्ष प्राप्त भयो।

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्म ... (छान्दोग्योपनिषद् ३/१८/१)

[मन नै ब्रह्म हो । यसरी उपासना गर्नुपर्छ । यो अध्यात्मदृष्टि हो ।]

छान्दोग्योपनिषद्मा उपकोशल नामका ब्रह्मचारी ब्राह्मणलाई अग्निहरू एकत्रित भएर ब्रह्मचर्यको उपदेश दिएको मीठो प्रसङ्ग आएको छ । अग्निहरू भन्दछन्—

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । (छान्दोग्योपनिषद् ४/१०/४)

[प्राण ब्रह्म हो । 'कं' ब्रह्म हो । 'ख' ब्रह्म हो ।]

यसको तात्पर्य के हो भने आकाशस्थित सुख ब्रह्म हो । अन्य लौकिक सुख होइन । त्यसै गरी सुखको आश्रयरूप आकाश ब्रह्म हो, अन्य भौतिक आकाश होइन । यो त हृदयाकाशमा अनुभव हुने सुख हो ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । (बृहदारण्यकोपनिषद् ३/९/७/२८)

ब्रह्म विज्ञानस्वरूप र आनन्दमय छ ।

ब्रह्म अनुभवस्वरूप हो । ब्रह्मलाई भिन्न रूपमा होइन, अभिन्नरूपमा अनुभव गरिन्छ । साथै आफ्नै आनन्दस्वरूप पनि हो । आनन्द अर्कै, आफू अर्कै, ब्रह्म अर्कै कदापि होइन । आनन्द, ब्रह्म, आफू एकाकार हुनु नै श्रुतिको तात्पर्य हो ।

ब्रह्मज्ञान प्राप्त भएपछिको परिणाम, प्रतिफल के कस्तो हुन्छ त भन्ने जिज्ञासाका समाधानमा श्रुतिले घोषणा गरेको छ—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

(मुण्डकोपनिषद् २/२/८)

परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कार गरिसकेपछि जीवात्माका, मुमुक्षुका हृदयका ग्रन्थि र शङ्का हट्छन्, समाधान हुन्छन्, शुभाशुभ कर्मको वासना पनि नष्ट हुन्छन् । अब जन्ममृत्यु पनि सदाका लागि टुङ्गिन्छन्—

न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ।

(छान्दोग्योपनिषद् ८/१५/१)

शास्त्रमा ब्रह्मलाई विधिमुखले र निषेधमुखले प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । सगुण ब्रह्मको विवेचना गर्दा विधिमुखले र निर्गुण ब्रह्मको विवेचना, व्याख्या गर्दा

निषेधमुखले गरेको पाइन्छ । नेति नेति भनी माया होइन, मायाको कार्य पनि होइन भनेर सारा कुराको निषेध गरिसकेपछिको जो हो त्यही ब्रह्म हो भन्ने यो पनि शास्त्रीय, वैदिक पद्धति हो । यसैलाई दार्शनिक भाषामा अतद्व्यावृत्ति भन्दछन् । ब्रह्मभन्दा भिन्न जगत् वा माया छैन— बाँकी भएको ब्रह्म हो ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् २/१/१)

[मनले सहित भएको वाणी त्यो ब्रह्मवस्तुलाई प्राप्त गर्न नसकेर रितै फर्कन्छ ।]

किनभने ब्रह्म वाणीको, मनको, बुद्धिको विषय होइन—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ३/४२)

[स्थूल शरीरभन्दा इन्द्रियहरू सूक्ष्म, शक्तिशाली र श्रेष्ठ हुन् । इन्द्रियहरूभन्दा मन, मनभन्दा बुद्धि र बुद्धिभन्दा परको अत्यन्त सूक्ष्म, अत्यन्त शक्तिशाली र अत्यन्त श्रेष्ठ छ । त्यो नै ब्रह्म हो ।]

तर त्यो ब्रह्म मन बुद्धिसम्मको पनि गोचर होइन । त्यो त विषय होइन नि, ब्रह्मका विषयमा वेदको यस्तो घोषणा छ—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥

(मुण्डकोपनिषद् २/२/११)

[यो अमृतस्वरूप परब्रह्म नै अगाडि छ, ब्रह्म नै पछाडि छ, ब्रह्म नै दायाँपट्टि छ, ब्रह्म नै बाँयापट्टि छ, ब्रह्म नै तलतिर र ब्रह्म नै माथिति र ब्रह्म नै चारैतिर फैलिएको छ । विश्वब्रह्माण्डका रूपमा सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म नै सर्वत्र देखिएको छ ।]

वास्तवमा अनन्त विश्वब्रह्माण्डका रूपमा नै ब्रह्मको विवर्त हो । ब्रह्मले आफ्नो स्वरूपलाई नछोडीकन अर्को रूपमा देखिएको मात्र हो । अतः सारा हो ब्रह्म— **सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।**

अभयं हि वै ब्रह्माभयं हि भवति य एवं वेद ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् ४/४/२५)

[जसले ब्रह्मलाई विधिपूर्वक जानेको छ ऊ त अभयरूप ब्रह्म नै हुन्छ ।]

एकमेवाद्वितीयम् (छान्दोग्योपनिषद् ६/२/१)

[त्यो एक नै अद्वितीय ब्रह्म हो ।]

बृहदारण्यकोपनिषद्को भाष्यको अन्त्यमा आद्यजगद्गुरु शङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ—

अनाद्यनन्तं स्वयम्भू ब्रह्म नित्यं तस्मै ब्रह्मणे नमः ।

नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥

(बृहदारण्यकोपनिषद् ...)

[अनादि अनन्त स्वयम्भू ब्रह्म नित्य छ । त्यस्तो ब्रह्मलाई नमस्कार छ । र यस्तो महान् सिद्धान्त र परम्पराका अनुवर्ती गुरुहरूलाई नमस्कार छ ।]

हाम्रो वैदिक गुरुपरम्परा ब्रह्मज्ञानपरम्परा हो । यसैलाई नादपरम्परा वा शब्दब्रह्मपरम्परा वा अभ्युत्थितिपरम्परा पनि भन्दछन् ।

ब्रह्म सगुण-साकार, निर्गुण-निराकार, सगुण-निराकार सबै प्रकारको छ । ब्रह्म मूर्त र अमूर्त दुवै प्रकारको छ । ब्रह्म त वास्तवमा आफू नै हो । शरीरादि संघातभन्दा परको स्वयंज्योति, स्वयंप्रकाश, सच्चिदानन्द अद्वयरूप ब्रह्म आफू नै हो । यही सन्देश र शिक्षा दिनु वेदको उद्देश्य हो । हामी ब्रह्मको ज्ञान गरी ब्रह्मज्ञानी बनेर परमपद मोक्ष लाभ गरौं । यही हाम्रो परमपुरुषार्थ हो ।

शिवमस्तु !

ॐ

४७. लोभ : नरकको द्वार

आफूसँग भएको वा नभएको, अर्काको देखेर वा नदेखेर पनि ती ती वस्तु पाए हुन्थ्यो भन्ने मानसिक प्रवृत्ति विशेषलाई लोभ भन्दछन्। त्यो वस्तुप्रतिको तीव्र लालसा, कामना वा इच्छा नै लोभ हो। त्यो पाए यो वा यसो हुन्थ्यो भन्ने भावनाबाट नै लोभ पैदा हुन्छ। वर्तमान कालमा आफूसँग भएको वा नभएको वा भए पनि थोरै भएको त्यसैलाई धेरै बनाएर धेरै सुखको लालसा, लालचाको कल्पना गर्दा, मनमा उठ्ने एक प्रकारको संवेग नै हो लोभ भनेको।

लोभी मानिसलाई लाज हुँदैन। लोभीमा त्यागको भावना पनि पटकै हुँदैन। जसलाई कहिल्यै पुगेको हुँदैन उसलाई कहाँबाट त्याग बुद्धि आओस्। धेरै जसो मानिसलाई धनसम्पत्तिकै, जग्गाजमिनकै, खानपानकै, घरपरिवारकै लोभ हुन्छ। अनेक अन्याय, अत्याचार र अनुचित कुकर्म गरेर भए पनि ऊ धनसम्पत्ति कमाउन, संग्रह गर्न र त्यसको भोग गर्नमा नै प्रवृत्त हुन्छ। धनसम्पत्तिका लोभले गर्दा नै ऊ भुट, कपट, विश्वासघात, अन्याय, अत्याचार र हुँदाहुँदा हत्या हिंसा गर्न समेत पछि सार्दैन। यी सारा अनर्थका कारण ऊ नरकमा पर्दछ। नीतिकारले भनेका छन्— **लोभ एव मनुष्याणां देहसंस्थो महान् रिपुः**। अर्थात् लोभ त मनुष्यको शरीरमा बसेको सबभन्दा ठूलो शत्रु हो।

जति खोजेको बस्तु पाउँदै गयो उति लोभ बढ्दै जान्छ। लोभले मान्छेको बुद्धिमा बिको लाग्दै जान्छ। विषय लोलुप हुन्छ, धर्म-अधर्म, न्याय-अन्यायको विचार गर्दैन र आखिरमा पतनोन्मुखी बन्दै जान्छ। त्यसैले भगवान् कृष्ण भन्नुहुन्छ—

कामना, इच्छा, आसक्ति, भोगप्रतिको लालसा, आदिले नै लोभतिर परायण हुन्छ अविवेकी मान्छे। यथालाभ सन्तुष्ट हुनुपर्नेमा, मेरो योग र क्षेम

परमात्माले पूर्ण गरिदिनुहुन्छ भनी भगवान्मा भर पर्नुपर्नेमा नाना प्रकारका वासना उठाएर अर्काकोमा अथवा नभएको भए हुने थियो भनी लागिपर्नु, प्राप्तिका लागि अपराध गर्नुबाटै मान्छे नरकगामी बन्दछ। पहिलो कुरो कामना नै खराब हो। काम र लोभको अत्यन्त नजिकैको सम्बन्ध छ। कामी पुरुष नै लोभी हुन्छ। निष्काम, आप्तकाम, आत्मकाम, अकाम र परमनिष्काम मान्छे त महामानव हो, मुक्तात्मा हो। कामना बोकेर हिँडेपछि लोभ लागिहाल्छ। लोभले विलापमा परिणत गराउँछ। त्यसैले हिन्दीमा एउटा उक्ति छ— 'लोभी गुरु, लालची चेला दोनौं नरकमें ठेलमठेला।' काम, क्रोध र लोभ आसुरी सम्पत्तिका जड हुन्। यिनलाई बोधपूर्वक, शास्त्र र सज्जनले बताएअनुसार पूर्ण मात्रामा त्याग गरेको छ भने उसले नरकगामी बन्नुपर्दैन। शास्त्रले र सज्जनले देखाएको बाटोलाई परित्याग गरी जो आफ्नो मनखुसी मार्गमा हिँड्छ त्यो नरकगामी बन्दछ।

'लोभको पिण्डो उभिण्डो' भन्ने हाम्रो उखानले पनि लोभीको बुद्धि, लोभीको गति उल्टोतिर फर्केको हुन्छ भन्ने देखाएको छ। लोभले गर्दा चित्त कलुषित हुन्छ भन्ने कुरा अर्जुनले (गीता १/३८मा) नै उल्लेख गरिसकेका छन्। अतः अर्जुन पनि लोभलाई मन पराउँदैनन् र दुर्योधनादिलाई राज्यको, भोगको लोभले आक्रान्त भएको बताउँछन्। लोभ वास्तवमा कसैको इष्ट होइन तैपनि मान्छे अर्कोकोमा वा अर्कोमा लोभ गर्दछ।

चित्तमा जबजब रजोगुणको वृद्धि हुन्छ तब मानिस बहिर्मुखी हुन्छ, अनि भगवान्को भक्ति गर्नु त कता हो कता संसारतिरै प्रवृत्त हुन्छ। उसको चित्त विषयतिर नै लागेकाले लोभले सताउन थाल्दछ। विषयको भोग वासना प्रबल भएको कारण द्रव्यमा लोभ हुन्छ, पाए फेरि लोभ बढ्दै जान्छ, पाएन भने मनमा अशान्ति हुन्छ। लोभी मान्छेलाई कहिल्यै शान्ति हुँदैन। लोभले शान्तिको ढोका नै बन्द गरिदिन्छ। कामनाको पूर्ति भएन भने रिस उद्ग्रह, पूर्ति भयो भने लोभ बढ्छ। त्यसैले नरकको द्वार भनी मानिएका काम, क्रोध र लोभबाट पार पाएको, उम्केको, यी दोषले रहित भएको मान्छे शास्त्रलाई पूर्णतः पालना गर्दछ, सदाचारी हुन्छ, परमात्मामा निर्भर गर्दछ। त्यसैले चित्त शुद्ध भएका त्यस्ता महापुरुष, सन्त, साधु, सज्जन नै ज्ञानद्वारा परमगति (मोक्ष) प्राप्त गर्दछन्।

सन्तहरू भन्दछन्— पापको बाबु लोभ हो । लोभबाट पाप जन्मन्छ । निर्लोभी, उदारमना मान्छे पुण्यात्मा हुन्छ । नभएको वस्तुलाई पाउने इच्छा, भगवद्प्राप्तिको इच्छा आदिलाई भने लोभ भन्न मिल्दैन । यो पनि नभएको वस्तु पाउन इच्छा गरेको त हो नि भनिएला तर मुमुक्षा, जिज्ञासा आदि लोभभित्र पर्दैनन् । मोक्षको इच्छामा सत्त्वगुणको प्राधान्य हुन्छ । यसर्थ पनि लोभ होइन— मुमुक्षा ।

यदि गुरु पनि लोभी र चेला पनि त्यस्तै लालची भए भने दुवै नरकगामी बन्दछन् । बाटो देखाउने गुरु, संसारसागरबाट पार लगाइदिन्छु भनेर जिम्मा लिने गुरु आफू नै पार लागिसकेको हुनुपर्छ । त्यसो भए शिष्यलाई पार लगाइदिन सक्छ, अन्यथा सम्भव छैन । सत्सङ्ग, सत्शास्त्रको अध्ययन, सद्गुरुको उपदेशश्रवण, भक्ति, परोपकार, ध्यान, योग आदिमा लोभ लागे त राम्रै हो नि । तर, संसारतिरको, विषयवासनातिरको भोगेच्छाबाट लोभ जन्मन्छ । लोभीहरू भोगन पनि सक्तैनन्, लोभीहरू अरूलाई दिन पनि सक्तैनन् । ती त भोगवासना बोकेकाले कहिल्यै सुखी, सन्तोषी र शान्त हुनै सक्तैनन् । लोभी अरूको देख्छन्, मनमनै पाक्छन्, पाउने इच्छा गर्छन्, पाएकामा सन्तुष्ट र तृप्त हुन पनि सक्तैनन् । यस्ता मान्छे अध्यात्ममार्गका पथिक हुन कदापि सक्तैनन् । यी संसारी, विषयी, पामर, मूर्ख हुन् ।

जसले लोभलाई जितेको छ, त्यो मान्छे वैरागी र त्यागी अनि उदारमना हुन सक्छ । हो त्यस्तै मान्छे अध्यात्मविद्याको, वेदान्तको अनुयायी हुन्छ, शुद्ध सात्त्विक विचारको हुन्छ र यही विचारले संसारलाई मिथ्या मान्दछ । ब्रह्ममात्र सत्य भएको हुनाले ब्रह्मचिन्तनपरायण महामना साधक नै भोलि ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी मुक्त हुन्छन् । अतः लोभलाई जित्न सक्नु पनि महान् कुरा हो । लोभ नै सम्पूर्ण अनर्थ परम्पराको मूल हो । लोभबाट नै रजोगुणको आरम्भ हुन्छ । जब चित्तमा रजोगुणको वृद्धि हुन्छ मान्छे संसारतिर फर्किहाल्छ । अनि भक्ति, वैराग्य, उपकार, सेवा, त्याग, जिज्ञासा, मुमुक्षा कता भाग्छन् कता ? उसको वृत्ति विषयको संग्रहतिर पो लाग्दछ । संसारको रागमा रङ्गिएको लोभी, रागी, विषयी आफ्नो इच्छा पूर्ति गर्नतिरै लाग्दछ । विषयको प्राप्तितिरको प्रवृत्ति, प्राप्त भएका वस्तुको संरक्षणमा अर्को प्रवृत्ति हुँदाहुँदै संसारी बन्दछ लोभी मान्छे ।

अध्यात्म मार्गको यात्रीले सर्वप्रथम लोभलाई जित्नै पर्दछ । मोक्ष साम्राज्यमा प्रवेश गर्ने उद्देश्य भएका सत्त्वगुण विशिष्ट सज्जन, मुमुक्षु यदि लोभी भए भने तिनले प्रवेशआज्ञा (भिसा) नै पाउँदैनन् । लोभीलाई मोक्ष मन्दिरका द्वारपालले प्रवेश गर्न दिँदैनन् । त्यसैले लोभलाई जितिहाल्नुपर्छ— अध्यात्म साधकले । भक्तिमार्गमा पनि लोभीको स्थान छैन । लोभीलाई जति दिए पनि पुग्दैन, मागेको माग्यै गर्दछ । लोभीको भुँडी कहिल्यै भरिँदैन । उसलाई अर्काको देख्यो कि पाउँ-पाउँ भन्ने वृत्ति आउँछ त्यही हो खतरनाक लोभ । अर्काको धन, जग्गा, मान् प्रतिष्ठा, पुत्र परिवार आदि जेमा पनि लोभी त देख्यो कि लोभिन्छ र पाउने प्रयास गर्दछ । पायो भने पनि पुग्दैन, फेरि अर्को वस्तुमा लोभ गर्न थाल्दछ । पाएन भने अत्यन्त दुःखी र अशान्त बन्दछ । अतः हामी निर्लोभी बनौं । अनि मात्र अध्यात्म मार्गमा प्रवेश गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ । त्यसपछि क्रमैसँगै चित्त शुद्ध गर्दै ज्ञानी बनेर मोक्ष धाममा पुग्न सकिन्छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ७५।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

४८. वर्तमानकाल

व्याकरणशास्त्रले तीन कालको व्यवस्था गरेको छ । ती तीन कालहरू हुन्— बितिसकेको भूतकाल, पछि आउने भविष्यत्काल र आज हामीले बाँचिरहेको समयावधि वर्तमानकाल । भूतकाल गयो— आफ्नो हातबाट उम्किसक्यो, त्यसमा केही गर्न सकिँदैन । भविष्यत्काल आएको छैन— आउने हो वा नआउने हो, अत्तोपत्तो नै छैन, आउन पनि सक्छ, नआउन पनि सक्छ । त्यो पनि अनिश्चित छ, आफ्नो हातको कुरो भएन । ऊ गएर, बितेर उम्क्यो, फुत्क्यो त्यो नआईकन उम्किन सक्छ, फुत्किन सक्छ, आफूले पतै नपाईकन एकैचोटि भूत हुन सक्छ ।

म बाँचेको, मेरो हातको, मेरो अधीनको, मेरो स्वामित्वको, मेरो तजबिजको, आफ्नो इच्छाअनुसार चलाउन, प्रयोग गर्न सकिने, आफ्नै ढुकुटीको समयावधिलाई मैले मेरो वर्तमानकाल भन्ने गरेको छु । त्यस्तै तपाईंहरूको वर्तमानकाल तपाईंहरूको हातमा छ । यो काल तपाईं, हामी, तिमी, उनी, तिनी सबैको एउटै हो, उही हो । भूत त सबैको बेग्लाबेग्लै भयो होला— छोटे लामो, रमाइलो नरमाइलो, दुःखमय सुखमय आदि इत्यादि । त्यस्तै भविष्य पनि कति लामो हुने हो वा छोटे, शान्तिमय हुने हो वा क्रान्तिमय, यहाँ हुने हो वा अन्यत्र कतै इत्यादि । अब तपाईं हामी सबैको एकै ठाउँमा, एकै समयमा भेटघाट भएको छ— वर्तमानमा । त्यसै कारण आफ्नो हातमा भएको वर्तमानलाई व्यवस्थित, बोधमय, शान्तिमय, आनन्दमय, कल्याणमय बनाऔं— यही हाम्रो पुरुषार्थ हो ।

वर्तमानको अवस्थिति अतुलनीय, अनमोल, असाधारण र अवर्णनीय भएकाले यसको बढीभन्दा बढी सदुपयोग गर्न सके भूतका दुःखहरू बिर्सिन्छन् र भविष्य अत्यन्त उज्ज्वल बन्दछ ।

वासना वर्जिता येन वक्तव्यं च निरामयम् ।

वर्तमानेषु वर्तेत वकारस्तस्य लक्षणम् ॥७॥

(अवधूतगीता १८।७)

जसले आफ्ना जन्मजन्मान्तरको वासनालाई आफ्नो स्वरूपको साक्षात्कारद्वारा भुटिसकेको छ, जसले सबै प्रकारका रोगहरू, चिन्ता र तापहरूलाई समाप्त पारेर आफ्नो वाणीलाई अत्यन्त पवित्र बनाइसकेको छ, जो आफ्नो ज्ञानस्वरूप वर्तमानकालमा वर्तन गरिरहेको छ, अर्थात् जिउँदो भएर बाँचेको छ— यही नै 'अवधूत' शब्दको 'व' कारको लक्षण हो, अर्थ हो । वर्तमानको 'व' मा वासना छैन । वासना भुट्ने वर्तमानमा नै हो, त्रितापबाट रहित हुने वर्तमानमा नै हो, ब्रह्मसाक्षात्कार गरी आनन्दस्वरूपमा वर्तने (बस्ने) पनि वर्तमानकालमा नै हो । अतः वर्तमानकाल नै हाम्रो सर्वस्व हो, विपना हो, यथार्थ हो । भूत सपना हो— आज राति वा हिजो राति देखेको । भविष्य कल्पना हो, भोलि पर्सि देखिने अनिश्चित । त्यसैले आज (वर्तमान) म हो, मेरो हो । यसैमा मैले मलाई भेट्नुप्यो, चिन्नुप्यो । यसभन्दा अगाडि 'म' का बारेमा जान्नुप्यो, जानेको अनुसार सुन्नुप्यो, सुनेको कुरो के कसो हो भनी गुन्नुप्यो, मनन गर्नुप्यो । हो भनी ठहरिएका ठाउँमा अड्नुप्यो, टिक्नुप्यो अनि हुनुप्यो । यी सारा कुरा हुन्छन्— वर्तमानकालमा ।

लियो टल्सट्वाईको अत्यन्त प्रसिद्ध कथा छ— 'Three Question' यसमा सोधिएको छ— What is the most important time ? उत्तर आएको छ— Present time is the most important time (सबभन्दा महत्त्वपूर्ण आवश्यक समय त वर्तमानकाल नै हो ।) किनभने Past is past, it has gone and future is uncertain, Therefore present time is the most important time.

भूत बितिसक्यो, भविष्यत् अनिश्चित छ, त्यस कारण वर्तमानकाल नै सबभन्दा महत्त्वपूर्ण समय हो । यो ध्रुव सत्य हो, शाश्वत सत्य हो— यसको कहिल्यै अपलाप हुँदैन । हिजो गइसक्यो, भोलि आएको छैन— म बाँचिरहेको छु वर्तमानमा । जे जति भएको छ त्यो आजै भएको हो । हिजोकाले पनि आजै गरेका हुन्, भोलिकाले पनि आजै गर्छन् भने वर्तमानमा पनि आजै गरेका छन् । हामीले 'भूतकालमा भयो' भन्यौं भने त्यो त हाम्रो भूत हो, वर्तमानको भूत । तर गरिएको काल त वर्तमान नै हो । भूतकालमा कोही मरेका छैनन्, भूतकालमा कसैले केही गरेका छैनन् । भविष्यत्कालमा

कोही पनि मर्दैनन्, कसैले कहि गदिनन् । मेरो पनि वर्तमानकालमा नै मेरो हुन्, गर्लान् पनि वर्तमानमा नै बसेर गर्लान् । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने वर्तमानकालमात्र सत्य हो । वर्तमानमा कर्म हुन्छ, उपासना हुन्छ अनि ब्रह्मात्मबोध पनि हुन्छ । वैराग्य पनि वर्तमानमा, त्याग पनि वर्तमानमा, सत्सङ्ग भएको, तीर्थ गरेको वर्तमानमा । वर्तमान उम्क्यो भने बरबाद भयो । यसर्थ हामीले आफ्नो हातको वर्तमानलाई देवता मान्नुपर्‍यो, ब्रह्म मान्नुपर्‍यो ।

विश्वका दूलदूला वैज्ञानिकहरूले दूलदूला वैज्ञानिक आविष्कार गरे— वर्तमानमा बसेर, वर्तमानलाई बुझेर । त्यस्तै दूलदूला दार्शनिक, वेदान्तीहरूले ब्रह्मसाक्षात्कार गरे वर्तमानलाई समातेर, वर्तमानको सदुपयोग गरेर । दूलदूला भक्तहरूले भगवान्को साक्षात् दर्शन पाए वर्तमानमा नै टेकेर । वर्तमान मर्‍यो कि भूतमा सर्‍यो अनि त्यसले तर्साउँछ । भविष्यत् धेरै टाढा भयो, आफ्नो हुँदैहुँदैन सधैं भुक्छाउँछ र बिलाउँछ । मेरो हितैषी, मेरो मित्र, मेरो जीवन, म बाँचेको जिन्दगी, मेरो गुरु, मेरो ईश्वर, मेरो ब्रह्म वर्तमानकाल ! वर्तमानकाल ! भूतलाई उजिल्याउने र भविष्यलाई चम्काउने मेरो वर्तमान हो । वर्तमानको सदुपयोग भएन भने म भूत बनँ । अब आफ्नो भूतले आफैँलाई तर्साउँछ अनि अरूलाई पनि । त्यस्ता भूतको भविष्यत् पनि अन्धकारमय हुन्छ, कहालीलाग्दो ।

म जन्मेको वर्तमानमा । मैले गरेको र अब गर्ने पनि वर्तमानमा । मेरो शरीर छुट्ने पनि वर्तमानमा । अतः मेरा लागि न त भूत गयो, न त भविष्यत् आउँदै छ । मेरा लागि एउटामात्र काल छ— त्यो हो वर्तमान । ब्रह्मसाक्षात्कार वर्तमान हो । ईश्वर वर्तमान हो । ब्रह्म वर्तमान हो । अनि म पनि वर्तमान । मेरो न भूत, न त भविष्यत् नै ।

वेदान्तमा देश छैन, वस्तु छैन, काल छैन । त्यसैले ब्रह्म हो— कालातीत, विषयातीत, लोकातीत, कल्पनातीत, भावातीत, मनवाणी अगोचर । संसार माने भूतकाल, भविष्यत्काल तर म माने वर्तमानकाल । म माने उत्तमपुरुष । उत्तमपुरुष हिजोको होइन, भोलिको पनि हैन, आजको मात्र हो— आजैको हो । उत्तमपुरुषलाई भेट्दा आजलाई सम्हाल्न सक्नुपर्छ— हिजो गइसक्यो, भोलि आएकै छैन । हिजो आउँदा रोइयो आफैँ, भोलि जाँदा रुवाइन्छ होला अरूलाई । हाँस्ने पालो मेरो आयो, त्यो त आजै हो, अहिले नै हो । देहलाई र गेहलाई समाउँदा हिजो र भोलिका कुरा आउलान् । आफूलाई, आत्मालाई समाउँदा र हुँदा त आज नै आज वर्तमान । इतिहास मुर्दाको कथा

हो। योजना नपुंसकको व्यथा हो। गरिहाल्नु, बनिहाल्नुरूप मुक्ति त जिउँदाको यथातथ्य जस्तोका तस्तै, सत्य हो। वर्तमानमा बाँचेको ज्ञानी भविष्यमा कहिल्यै मर्दैन। त्यसैले नमर्नका लागि बाँच्न सिक्नुप्यो। आत्मामा बाँच्नका लागि शरीरबाट मर्न पनि सिक्नुप्यो। वेदान्तले यही सिकाउँछ। शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, अहङ्कारबाट मर्न जानियो भने आत्मामा बाँचिन्छ सदासदाका लागि वर्तमानै-वर्तमान।

वेदान्त वर्तमान बोल्छ। वर्तमानले वैदिक विधिपूर्वकको ब्रह्मज्ञानद्वारा मोक्षको द्वार खोल्छ। वर्तमानलाई च्याप्प समातेर बोधपूर्वक बाँच्न जानियो भने वर्तमानमा अमर बनिन्छ चाहे वैज्ञानिक हुन् वा कवि, कलाकार, नेता वा अभिनेता, दार्शनिक वा ज्ञानवान्। जय वर्तमान !

तपाईं विगत वा अनागतका माभ्रमा उभिनुभएको छ। त्यही हो तपाईंको वर्तमान। विगत भूत हो— बिसिदैँ-बिसिदैँ जानुहोस् ! धेरै त बिसिसक्नुभयो पनि होला। त्यो पनि राम्रै भयो। अनागत आएको छैन, त्यसलाई किन कल्पना गर्नु। त्यसमा पनि आएको छैन— गर्भको कुरा कसले जान्ने ? किन जान्ने ? जब तपाईंका विगत रहेनन्, अनागत आएनन्, तब तपाईंको वर्तमान पनि रहेन। वर्तमान त सापेक्ष हो नि। वर्तमान पनि नरहेपछि तपाईं कालातीत। अब तपाईं अहिले नै कालातीत हुनुभयो। कालातीत त ब्रह्ममात्र हुन्छ। वेदान्तले बताएको ब्रह्म तपाईं नै हुनुहुन्छ।

‘तत्त्वमसि’ महावाक्यले त्यही ब्रह्म तपाईं हुनुहुन्छ भन्छ। तपाईंको स्वीकृति खोजेर बसिरहेको छ महावाक्य। सुषुप्तिमा र समाधिमा अनागत र विगत छैन अनि वर्तमान पनि छैन। जसरी यी तीन काल नभएपछि तपाईं कालातीत हुनुभयो त्यसै गरी म पनि कालातीत हुँ। त्यसपछि म भावातीत, अवस्थातीत, कोशातीत ब्रह्मको र मेरो एकताबोध भइहाल्यो नि। त्यसैले म कालको पनि काल महाकाल हुँ, काल नै नभएकाले कालजयी हुँ।

विगत नभएकाले मेरा बाबु, बाजे रहेनन्। अनागत नभएकाले मेरा भनिने छोरा, नाति पनि जन्मेनन्। अब म मात्र एकलो, नितान्त एकलो— अद्वैत। वेदान्तको निचोड सिद्धान्त अद्वैत आज व्यवहारमा, अनुभवमा आयो कि अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार।

शिवमस्तु !

ॐ

४९. 'विषयान् विषवत् त्यज'

श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ महामुनि जीवनमुक्त ज्ञानवान् अष्टावक्र ऋषि आफ्ना अत्यन्त प्रिय तीव्र मुमुक्षु उत्तम अधिकारी शिष्य मिथिलेश राजर्षि विदेह राजा जनकलाई 'ज्ञान कसरी हुन्छ ? मुक्ति कसरी हुन्छ ? र वैराग्य कसरी हुन्छ ?' भन्ने अत्यन्त श्रद्धालु सोधिएको प्रश्नका उत्तरमा अष्टावक्रसंहिता, अष्टावक्रगीताको प्रथम प्रकरणको दोस्रो श्लोकमा भन्नुहुन्छ—

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत् त्यज ।

[हे शिष्य ! तिमी साँच्चै नै मुक्तिकै इच्छा गर्दछौ, मुक्ति नै तिम्रो जीवनको एकमात्र उद्देश्य, लक्ष्य एवं प्राप्तव्य हो भने सम्पूर्ण विषयहरूलाई आजै नै, अहिले नै विषजस्तो गरी छोडिदेऊ, त्यागिदेऊ ।]

पहिलो कुरा हो मोक्षको तीव्र इच्छा । यो जो कोही सामान्य मान्छेमा पाउन सकिँदैन । संसारमा धेरै जसो मानिसमा भोगेच्छा नै हुन्छ । संसारबाट विरक्त भएर संन्यास लिएकाहरूमा पनि लोकेषणा र वित्तेषण देखिन्छ भने अरू व्यवहारी, संसारी, गृहस्थहरूको त कुरै भएन । मोक्षमात्रको इच्छा भनेको संसारका कुनै प्रकारको पनि एषणा (एषणात्रय— पुत्रेषणा, लोकेषणा, वित्तेषणा) देखि रहित हुनु हो । साधनचतुष्टय (विवेक, वैराग्य, शम, दमादि षट्सम्पत्ति र तीव्र मुमुक्षा) सम्पन्न उत्तम अधिकारीमा नै मोक्षको मात्र इच्छा होला । अन्यथा साधना विना अनि साधन विना मोक्षमात्रको इच्छाको सम्भावना नै छैन । यो त शास्त्रज्ञान मात्रले हुने कुरा होइन । भाषण, प्रवचन गर्न जानेर मात्र हुँदैन । शास्त्रको वचनलाई, श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका मुखारविन्दबाट निस्केको अनुभवजन्य महावाक्यलाई श्रद्धापूर्वक स्वीकार गरी, श्रवण अनन्तर मनन र निदिध्यासन गरेका उत्तम

अधिकारीलाई नै अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ र मोक्षावस्थामा पुग्छन् । यस्ता मान्छे त हजारौं, लाखौंमा कोही एकाध भेटिएलान् भनी भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ७/३)

[हजारौं-हजारौं मानिसहरूमध्ये कसैकसैले मात्र सिद्धिका लागि अर्थात् ज्ञानका लागि, परमात्मा प्राप्तिका लागि प्रयत्न गर्दछन्, साधना गर्दछन्, भक्ति गर्दछन्, तपस्या गर्दछन्, अनुसन्धान (मनन, चिन्तन) गर्दछन् । त्यसरी प्रयत्न गर्ने हजारौं-हजारौंमध्येबाट कसैकसैले मात्र मलाई अर्थात् परब्रह्म परमात्मालाई तत्त्वतः (यथार्थतः परमार्थतः) बुझ्दछन्, जान्दछन् ।]

भगवान् श्रीकृष्णले यसबाट के देखाउन खोज्नुभएको हो भने परमात्मातिर लाग्नु सामान्य होइन, असामान्य हो, असाधारण हो । पूर्वको जन्मजन्मान्तरको, युगयुगान्तरको, देशदेशान्तरको, कल्पकल्पान्तरको महान् पुण्यपुञ्जको फलस्वरूप मानव शरीर पाइन्छ । चौरासी लाख योनिमा मनुष्य योनि अत्यन्त उत्तम, सर्वोत्कृष्ट भनेर मानिन्छ । किनभने मानव योनिमा नै वेदादि शास्त्रले बताएअनुसार कर्म उपासना र ज्ञान गर्न सकिन्छ । धेरै पुण्यात्मा देवताहरू स्वर्गादिको भोगमा नै मस्त हुन्छन् ।

पशुपक्षीलाई पापयोनि भनेको छ । तिनले पनि कर्मादि गर्ने अधिकार प्राप्त गरेका छैनन् । वृक्ष वनस्पतिको त कुरै भएन । अतः वेदोक्त कर्मको अधिकारी मानव नै हो । सबै मनुष्यमा ईश्वरमा श्रद्धा, आस्था हुँदैन र भोगपरायण प्रवृत्तिले गर्दा यतातिर टेढो आँखाले पनि हेर्दैनन्, वैदिक कर्मको अनुष्ठान गर्ने त कुरै भएन । कर्म गरे पनि फलको इच्छापूर्वक गर्दछन्, फल, प्राप्त भएपछि सकियो, चित्त शुद्ध हुने लक्षण नै देखिएन । त्यस्ता हजारौंमा कोही-कोही निष्कामना पूर्वक वैदिक कर्म सम्पादन गरी चित्त शुद्ध गर्लान् तर भगवान्मा निरन्तर भक्ति गर्न सक्तैनन् र कर्मकाण्डमा नै अल्मलिएका हुन्छन् । उपासनामा लागेका भक्तहरू पनि सगुण साकारमा नै मग्छन् परेका छन् कतिपय

भने कति त भगवान् वा भगवतीबाट आफूले चाहेको वस्तुकै अपेक्षा राख्छन् । कोही सिद्धिको याचना गर्दछन् भने कोही सम्पत्तिको, मान प्रतिष्ठाको, शक्तिको र सांसारिक समुन्नतिको ।

अब चित्तशुद्ध भएका कोही-कोही चिन्तक तत्त्वका अन्वेषक, आत्मानुसन्धानपरायण वेदान्तीहरू पनि अनेक प्रकारका सांसारिक प्रलोभनमा परेर अल्मलिन बेर छैन । यी सारा एषणाबाट मुक्त भएका, कठोर निर्णय गर्न सक्ने, तीव्र मुमुक्षुमध्ये ईश्वरकृपा, गुरुकृपा, शास्त्रकृपाप्राप्त असाधारण साधक, मुमुक्षु आत्मकृपाका बलले अनि अन्त्यमा पनि ईश्वरकै कृपाबाट ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार गरी मुक्त हुन्छन् । यस्ता तीव्र मुमुक्षुले विषयलाई विषयवत् त्यागेका हुन्छन् ।

विषय भनेको संसार हो, वासना हो, इच्छा हो, कामना हो, आसक्ति हो ।

श्रोत्रेन्द्रियको विषय हो शब्द । कानले खोजेको आत्मप्रशंसा, अनुकूल, इष्ट, गीत, सङ्गीत आदि इत्यादि कर्णमधुर शब्द । स्पर्शेन्द्रियको विषय हो तातो, न्यानो, कमलो, नरम, शीतल, आफूलाई मन पर्ने आदि । नेत्रेन्द्रियको विषय हो रूप, आँखाले खोजेको आफ्नो अनुकूल आदि वस्तु । यी हुन् विषय । यिनलाई विषयजस्तो गरी छोडे मोक्षपद प्राप्त गर्न सकिने कुरा गुरु अष्टावक्रले शिष्य राजा जनकलाई बताउनुभयो ।

विष खायो भने यो शरीर मर्छ । तर विषय खायो भने विषयको वासना त जन्मजन्मान्तरसम्म रहिरहन्छ । अनि त यति उति कति जन्म लिनुपर्ने हो थाहा छैन । विषले वर्तमान शरीरलाई नष्ट गर्‍यो, सकियो तर विषयले त चौरासी लाखको चक्रमा फन्फनी घुमाइरहन्छ । अतः विषभन्दा पनि विषय डरलाग्दो र हानिकारक देखियो । फेरि जन्म, फेरि मृत्यु यो विषय सेवनको परिणाम हो । विषय त्यागको गूढ रहस्य हो, विषयप्रतिको आसक्तिको त्याग । कर्मको त्यागको मर्म हो, रहस्य हो कर्मको फलको त्याग । आ-आफ्नो प्रारब्धबाट प्राप्त भोगमा पटककै आसक्त नभएर गरिदिने, अभोक्ता भएर भोगिदिने, यही हो विषयको त्याग भनेको । सामान्यतया शरीर रहनुजेल विषयको भोग हुन्छ नै । तर संसारी, विषयी, भोगकामी, भोगी बनेर भोग्नकै लागि बाँच्छ भने ज्ञानी, तपस्वी, त्यागी, यथार्थ

संन्यासी, मुमुक्षु बाँचका लागि भोग गर्दछन्, स्वाभाविक धर्म पालनाका निम्ति भोगिदिन्छन् । फरक यति हो ।

अतः अष्टावक्र मुनिको उपदेशको सार हो— विषय आ-आफ्ना ठाउँमा रहन्छन्, रहून् । त्यस्तै मुमुक्षु पुरुष पनि मोक्षको मात्र इच्छा राखी, परमात्मपरायण भएर, अन्तर्मुख भएर विषयलाई अनासक्तिपूर्वक भोग गरून् । त्यति भए उनको चित्त शुद्ध हुन्छ । शुद्ध चित्तमा गुरुबाट प्राप्त ज्ञान अड्छ । अनि मनन, निदिध्यासन गरी जीवात्मा र परमात्माको ऐक्यज्ञान गरी मोक्ष लाभ गर्दछन् ।

(अनन्त धारा, अङ्क २३, २०६८)

शिवमस्तु !

ॐ

५०. व्यापक दृष्टिमा ज्ञान

‘ज्ञा’ धातुबाट भावे ल्युट् प्रत्यय भएर बनेको ज्ञान नाम हो, संज्ञा हो, भाववाचक नाम । जान्नु ज्ञान हो, नजान्नु अज्ञान हो । ब्रह्मका तीन लक्षण मध्येको एक हो चित् । चित् भनेको ज्ञान हो । जान्नु भनेको जानकारी, समझदारी, दक्षता, निपुणता, प्रवीणता, बोध, विद्वता, विवेक, परिचित हुनु हो । ज्ञानेन्द्रियबाट हुने अनुभव, बोध आदि र अन्तःकरणको चरमावस्था ज्ञान हो । महसुस गर्नु, विज्ञ हुनु, खोज्नु, अनुसन्धान गर्नु, निश्चय गर्नु, पक्कापक्की गर्नु, सम्यक् रूपले परिज्ञात हुनु, आत्मा र अनात्मा सबै प्रकारका विषयवस्तु वा पदार्थको अवबोध हुनु रूप ज्ञान नै वर्तमान प्रसङ्गमा सामान्य ज्ञान हो ।

व्यापक अर्थमा, विशेषतः धर्म, अध्यात्म र वेदान्त दर्शनका आधारमा सर्वोच्च एवं सर्वोत्कृष्ट उचाइमा पुगेर गरेको ज्ञान नै सर्वोत्कृष्ट एवं शाश्वत ज्ञान हो । तीव्र मुमुक्षुले तत्त्वज्ञानका लागि गुरुरूपसत्तिपूर्वक सुनेको जीवात्मा र परमात्माको एकताबोध, महावाक्यको लक्ष्यार्थको मनन र निदिध्यासन गरेर अर्थात् त्वं पद र तत् पदको शोधन गरेर, भागत्याग लक्षणाद्वारा उत्पन्न हुने जुन ज्ञान हो त्यसैलाई ज्ञान वा अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार भन्दछन् । अमूर्ति पन्छाउनु नै मूर्ति बनाउनु हो । अनक्षरको अबोध नै अक्षरको बोध हो । ज्ञान बाहिरबाट ल्याएर भित्र पसाउने, बसाउने होइन, बरु भित्रको अज्ञानलाई पन्छाउनु नै ज्ञान हो । मान्छे सबै नै ज्ञानी हुन् । अज्ञानलाई स्वीकार गरेको हुनाले नै अज्ञानी बनेका हुन् ।

ब्रह्मको स्वरूप लक्षण हो— सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । श्रुतिले भन्छ— सत्, चित् र आनन्दस्वरूप नै ब्रह्म हो ।

सत् भनेको सदाकाल भइरहेको र रहिरहने कहिल्यै नहराउने हो । चित् भनेको ज्ञानस्वरूप, जान्ने आफूलाई र सम्पूर्ण जगत्लाई जान्ने हो । आनन्द भनेको आफूले सदासर्वदा खोजिएको वस्तु । ब्रह्माजीदेखि लिएर एउटा कमिलासम्मले आनन्द नै खोजेका छन् । जागेको अवस्थामा जाग्रतमा आनन्दकै खोज छ । सुतेर स्वप्नमा पनि आनन्द नै खोजेको छ । अनि गाढा निद्राकाल, सुषुप्तिमा पनि आनन्दकै अनुभव गरेको छ । जन्मेदेखि नमरुन्जेल अनि मरेपछि पनि साराले आनन्द नै खोजेको छ । यसको कारण हो ऊ आनन्दस्वरूप नै हो । त्यसै कारण ब्रह्मको र जीवको लक्षण मिल्छ ।

सच्चिदानन्द सत् नै चित् अर्थात् ज्ञान हो । अनि ज्ञान नै आनन्द पनि हो । वास्तवमा ज्ञान भएकैले सत्को र आनन्दको खोज भएको हो । जति चेतनको वा ज्ञानको मात्रा बढ्दै जान्छ उति सत्को र आनन्दको पनि अनुभव हुँदै जान्छ । पूर्णज्ञानमा चित् र आनन्द पनि एकाकार हुन्छन्, सत् र आनन्द पनि एकाकार हुन्छन् । सत् र आनन्दको यथार्थ अनुभव गर्दछ चित्ले, ज्ञानले । म जान्दछु, म छु, यो ज्ञान । म थिएँ— म जान्दछु, म पछि पनि रहन्छु यो हो ज्ञान । सत्स्वरूप मलाई आनन्दस्वरूप आफ्नो अनुभव हो । यो ज्ञानस्वरूप मेरो अनुभव हो । यो सबै ज्ञान हो सत्को, चित्को र आनन्दको ।

ज्ञाताज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः ।

कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात् तस्मै ज्ञप्तात्मने नमः ॥

(योगवासिष्ठ, वैराग्यप्रकरण १/२)

[ज्ञाता (जान्ने), ज्ञान (जान्नु) र ज्ञेय (जानिने) द्रष्टा (देख्ने), दर्शन (देख्नु), दृश्य (देखिने), कर्ता (गर्ने) क्रिया (गर्नु) र कर्म (गरिने) आदि सारा त्रिपुटी जसबाट भासमान भएका छन्, त्यस्ता ज्ञप्तिस्वरूप परमात्मालाई नमस्कार छ ।]

ज्ञाताले ज्ञेयलाई अपरोक्ष साक्षात्कार गर्ने साधन हो ज्ञान । ब्रह्म ज्ञप्तिरूप हो । ब्रह्म दृक्स्वरूप हो । यहाँ ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय हराउँछ, द्रष्टा, दर्शन, दृश्य रहँदैन । ज्ञानोत्तर कालमा ज्ञाता रहँदैन, ज्ञाता रहिरहे ज्ञान हुँदैन । ज्ञानकालमा ज्ञातादेखि ज्ञेय अभिन्न हुन्छ । ज्ञाता ज्ञेय परमात्मामा लीन हुन्छ । अब अद्वैत ब्रह्म—मात्र शेष रहन्छ । ज्ञाता ज्ञानद्वारा मुक्त हुन्छन् भने अज्ञानद्वारा बन्धनमा

पर्दछन् । मान्छे बौद्धिक एवं प्राज्ञिक जगत्ज्ञानमा आधारित छ । मान्छे बुद्धिजीवी प्राणी, ज्ञानजीवी हो । ज्ञानी मान्छे सुखी, आनन्दी र शान्त हुन्छ । मान्छे ज्ञानको भोको छ— आनन्दका लागि । सत् र ज्ञान (चित्) अनुभवमा छ तर आनन्द भने खोजमा छ, अनुसन्धानमा छ । ज्ञान जन्मजात हो, यो चेतन चित् हो ।

नवजात शिशुले आमाको दुध चुस्न जान्नु, हेर्नु, सुन्नु आदि स्वतः, स्वभावतः प्राप्त छन् । सामान्यतः आहार, निद्रा, भय र मैथुनजन्य ज्ञान त पशुपक्षी आदिमा पनि छ । मान्छे भने यिनको अतिरिक्त परिश्रम र पुरुषार्थद्वारा नयाँ नयाँ ज्ञान आफैँ आर्जन गर्न, कमाउन सक्छ । आर्जन गरिएको ज्ञानको आधारमा आफू आनन्द भोग्ने र अरूलाई आनन्द दिन सक्छ । यो मान्छेमा भएको विशेष शक्ति र ज्ञानको परिणाम हो । मान्छेको अन्तिम पुरुषार्थ त अद्वैतात्मज्ञानद्वारा प्राप्त गरिने मोक्ष नै हो । अर्काले भरिदिएको ज्ञानका आधारमा लाए अह्राएको काम त कम्प्युटरले वा यन्त्रमानवले पनि गर्न सक्तछ । यो कुनै विशेषता होइन । **ज्ञानमिच्छेत् महेश्वरात्** ज्ञानको आशा, इच्छा गर्नेले महेश्वरको आराधना गरी उहाँबाटै ज्ञान प्राप्त गरून् । सबै प्रकारका अर्थात् बौद्धिक र तात्त्विक ज्ञान देवाधिदेव महादेव भगवान् महेश्वरबाट नै प्रादुर्भाव भएको हुनाले ज्ञानका लागि महेश्वरको तपस्या गर्नुपर्छ । त्यस्तै ज्ञानकी अधिष्ठात्री देवी हुन्— महासरस्वती । छात्रछात्राहरू, गुरुहरू सरस्वतीको पूजा गर्दछन्— विद्या वा ज्ञान प्राप्तिका लागि, जो धारावाहिक रूपमा वेद र वेदअनुकूल शास्त्रका कुरा बोल्दछन् र सत्यवचन, हितवचन मात्र बोल्दछन् । बोलेको कुरा आफ्नै जीवनमा उतार्दछन् र जसले बोलेको कुरा पुग्दछ, त्यस्ताको प्रशंसा गर्दा 'उहाँको मुखमा त सरस्वती नै बसेकी छन्' भन्दछन् ।

या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै, नमस्तस्यै, नमस्तस्यै नमोनमः ॥

(दुर्गासप्तशती ५/२०)

[जो देवी सारा प्राणीहरूमा बुद्धिरूपले अवस्थित छन् । तिनलाई नमस्कार, तिनलाई नमस्कार, तिनलाई बारम्बार नमस्कार छ ।]

बुद्धिरूपी देवी भनेकी ज्ञानस्वरूपिणी शारदा, सरस्वती, भारती हुन् । ज्ञानका लागि महासरस्वतीको आराधना, अर्चना, वन्दना, प्रार्थना गर्नुपर्दछ ।

ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे ।

(दुर्गासप्तशती १/४७)

[विषयपट्टीको ज्ञान सबै जीवलाई हुन्छ ।]

पशुपक्षी आदिमा मात्र होइन, वृक्ष, वनस्पतिमा समेत आफ्नो आफ्नो विषयको ज्ञान हुन्छ । तसर्थ सामान्य दृष्टिले हेर्दा पशुपक्षी, वृक्षवनस्पतिमा समेत आफ्ना क्षेत्रमा, विषयमा ज्ञान हुन्छ भने मनुष्यमा नहुने त कुरै भएन । तर विशेष ज्ञान राख्ने मनुष्य पनि अज्ञानी भएर दुःख पाइरहेको छ ।

ज्ञानीनामपि चेतासि देवी भगवती हि सा ।

बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

(दुर्गासप्तशती १/५५, ५६)

[भगवती महामाया देवी ज्ञानीहरूको पनि चित्तलाई बलपूर्वक खिचेर मोहमा फसाइदिन्छिन् ।]

यहाँ ज्ञानी भनेको शास्त्र पढेका, सामान्यतया भाषण गर्न सक्ने तर यथार्थ तत्त्वको साक्षात्कार नगरेका मनुष्य भनेर बुझ्नुपर्दछ । वास्तवमा जीवन्मुक्त ज्ञानवान्लाई महामायाले खिच्ने होइन । अभि अर्को दृष्टिले पनि यसलाई हेर्न सकिन्छ । पुराणहरूमा कथा आएका छन्— यदाकदा भगवान् महादेव पनि मोहिनी अवतारका पछि लागेको, कहिले ब्रह्माजी पनि सरस्वतीको पछि दौडेको, तर यसको मर्म रहस्य हो— मनुष्यकै प्रवृत्ति, मनोवृत्ति, कामवासनालाई जित्न नसक्ने स्वभावलाई देखाउन यस्ता प्रसङ्ग आउँछन् पुराणहरूमा, ज्ञानीहरूलाई ज्ञानमा दृढ हुनका लागि पनि यस्ता घटनाले होसियारी दिलाएका हुन् ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ९/१)

विज्ञानसहितको ज्ञानलाई यथार्थरूपमा जानेपछि अर्थात् अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानको अनुभव भएपछि हे अर्जुन ! तिमी जन्ममरणादि दोषयुक्त अशुभ संसारको जन्जालबाट पार पाउने छौ । ब्रह्मतत्त्व विषयक शब्द प्रमाण नै ज्ञान हो । ज्ञान त ज्ञप्तिस्वरूप ब्रह्म हो । ब्रह्मको तद् विषयको प्रमाण ज्ञान नै ज्ञान

हो । शास्त्रको उपदेशबाट जन्मेको विशेष प्रकारको बुद्धि नै ज्ञान हो । पदार्थको यथार्थ बोध नै ज्ञान हो ।

शास्त्रको ज्ञान भएको तर अनुभव पटकै नभएकालाई ज्ञानबन्धु भन्दछन् । त्यस्ता ज्ञानबन्धुलाई शास्त्रमा निन्दा गरेको छ । अनुभवमा नआएको ज्ञानले संसारबन्धनबाट मुक्ति प्रदान गर्न सक्तैन । त्यसैले त भनिएको छ—
ज्ञानं भारः क्रियां विना (अनुभवमा नआएको ज्ञान त भारी बोकेको जस्तो मात्र हुन्छ ।)

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ४/३३)

[हे पृथापुत्र अर्जुन ! मोक्ष प्रदान गर्ने अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्काररूप ज्ञानमा सम्पूर्ण कर्म निःशेषरूपले परिसमाप्त हुन्छ ।]

ज्ञान भनेको शास्त्रजन्य र विज्ञान अनुभवजन्य हो । (श्रीमद्भगवद्गीताको ७/२ को श्रीधरी टीका)

ब्रह्मात्मैक्यबोधलाई नै यहाँ ज्ञान भनिएको हो । ब्रह्म सत्, चित्, आनन्द र अद्वैतरूप छ । अखण्डाकार अथवा ब्रह्माकार बुद्धिमा ब्रह्मको यथार्थ अनुभव हुन्छ । वास्तवमा यस्तो बुद्धिमा प्रकाशस्वरूप ब्रह्म प्रतिफलित हुन्छ र मुमुक्षुमा कृतकृत्यताको अनुभव हुन्छ ।

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञान ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १३/१७)

[ब्रह्म वस्तु ज्योतिको पनि ज्योति हो । यो अज्ञानदेखि टाढा छ । अमानित्व आदि ज्ञानको साधनलाई नै ज्ञान भनिएको छ । त्यो ज्ञान भनेको ब्रह्म नै हो, ज्ञानद्वारा पाइने फल पनि ब्रह्मानुभव नै हो र यो ब्रह्म सबैको हृदयमा अधिष्ठित छ । ज्ञान गर्नु पनि ब्रह्म नै हो । अनि ज्ञानद्वारा प्राप्त गरिने पनि ब्रह्म नै हो । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने ब्रह्मदेखि भिन्न अरु केही छँदैछैन । आत्माको शक्ति नै ज्ञान हो । अद्वैत वेदान्तका सन्दर्भमा अभ्र अजातवादका विषयमा

अष्टवक्रगीताको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । विदेह नगरीका विदेह राजा जनकले आफ्ना आदरणीय गुरुसँग प्रश्न गरे—

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।

वैराग्यं च कथं प्राप्तमेतद् ब्रूहि मम प्रभो ॥

(अष्टवक्रगीता १/१)

[ज्ञान कसरी होला ? मुक्ति के गरेर प्राप्त हुन सक्छ ? वैराग्य कसरी हुने होला ? मलाई यी जिज्ञासाको समाधान गरिदिने कृपा गर्नुहोस् ।]

यहाँ ज्ञान भनेको ब्रह्मात्मबोध नै हो । मानव जीवनको परमपुरुषार्थ एवं अन्तिम गन्तव्य पनि यही नै हो । साहित्य, सङ्गीत, कला अदि विषयमा हुने वा भएको ज्ञान पनि ज्ञान नै हो तापनि यसले न त आत्यन्तिक शान्ति न निरतिशय आनन्द नै प्रदान गर्दछ न त दुःखको सर्वथा अभाव नै हुन्छ ।

जीव नै शिव हो, जीवात्मा नै परमात्मा हो र आफू पनि परमात्मस्वरूप हो भनी अनुभवजन्य ज्ञान गर्नुलाई मात्र हाम्रा गीता, उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, योगवासिष्ठ, माण्डूक्यकारिका, अष्टवक्रगीता आदि मोक्षपरक शास्त्रहरूले ज्ञान भनेका छन् । ज्ञानको अन्तिम परिणतिमा मोक्षलाभ हुनै पर्दछ, बन्धनमा पार्ने ज्ञान ज्ञान नै होइन । उपनिषद्को घोषणा छ— तरति शोकमात्मवित् (आत्मज्ञानी शोकबाट पार पुग्दछ ।) संसार जान्ने शोकबाट मुक्त हुँदैन । आजका वैज्ञानिकहरू धेरै कुरा जान्दछन् तर आत्मालाई, आफूलाई जान्दैनन् । त्यसैले शोक र मोहबाट उम्कन सकेका छैनन् । शब्द जान्ने, शास्त्र जान्ने शोकबाट मुक्त हुँदैनन् । जनक राजाको प्रश्नको उत्तरमा अष्टवक्र महामुनिले भन्नुभयो—

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषयत् त्यज ।

(अष्टवक्रगीता १/२)

हे राजन् ! तिमी साँच्चै नै मुक्ति चाहन्छौ भने विषयहरू (शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध आदि) बाट प्राप्त हुने क्षणिक सुखलाई विष जस्तै गरेर छोडिहाल । यसरी विषयलाई बोधपूर्वक अर्थात् विषयको दोषदर्शनपूर्वक छोडिदिनुबाट नै ज्ञानको उदय हुन्छ र ज्ञानबाट नै मोक्ष लाभ हुन्छ ।

वैज्ञानिक पनि ज्ञानी हुन् तर दुःखी । ज्ञानी पनि वैज्ञानिक हुन् तर सुखी ।
यही अन्तर छ ज्ञान र विज्ञानमा । त्यसैले हाम्रा नाट्यसम्राट् बालकृष्ण सम भन्दछन्—
'ज्ञानमर्दछ हाँसेर रोई विज्ञान मर्दछ ।' जुन ज्ञानको टुङ्गो लाग्दछ, पराकाष्ठामा
पुग्दछ, जुन जानेपछि फेरि जान्नुपर्ने केही पनि बाँकी रहँदैन त्यो हो ब्रह्मज्ञान ।
कहिल्यै टुङ्गोमा नपुग्ने, एक जान्यो अर्को जान्न बाँकी हुने, कहिल्यै सन्तुष्टि र
तृप्तिको सास फेर्न नपाईने ज्ञान हो भ्रमज्ञान, भौतिक विषय वस्तुको ज्ञान ।

वेदमा तीन काण्ड छन्—

- १) कर्मकाण्ड— ८०००० मन्त्रले व्याख्या गरेको कर्मलाई नै सर्वोपरि साधन मानेको ।
- २) उपासना काण्ड— १६००० मन्त्रले चर्चा गरेको । उपासनालाई नै सर्वोच्च साधन मानेको ।
- ३) ज्ञानकाण्ड— ४००० मन्त्रले प्रतिपादन गरेको । ज्ञानलाई नै मोक्षको एकमात्र साधन मानेको ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा पनि तीन षट्क छन्— अध्याय १ देखि ६ सम्म कर्मषट्क, ७ देखि १२ औँ अध्यायसम्म उपासना षट्क र १३ देखि १८ औँ अध्यायसम्म ज्ञानषट्क ।

कर्मकाण्ड भन्दछ— कर्म नै पूजा हो (work is worship)

उपासनाकाण्ड भन्दछ— ईश्वर ज्ञान नै हाम्रो लक्ष्य हो Devotion gives salvation. भक्तिबाट नै मुक्ति मिल्दछ ।

ज्ञानकाण्ड भन्दछ— Knowledge is power. ज्ञान नै सर्वोपरि हो, शक्ति हो ।

कुनै बेला ज्ञानी ठूला, कुनै बेला भगवान्का भक्त ठूला, कुनै बेला कर्मकाण्डी ठूला तर आजको भौतिक विज्ञानको संसारमा त वैज्ञानिक पो ठूला मानिएका छन् । यो पनि समयको खेल हो ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ९/१)

वेदान्तले बताएको, लक्ष्य गरेको ज्ञान हो ब्रह्मज्ञान, स्वरूप साक्षात्कार, ब्रह्मात्मबोध-पराशान्ति प्रदायक, सम्पूर्ण दुःख-ताप संहारक, अखण्ड एवं निरतिशय आनन्द प्रदायक, जीवन्मुक्ति सुखात्मक दृढ अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार । यस्तो ज्ञानबाट नै कैवल्य मुक्ति प्राप्त हुन्छ । जन्म र मृत्युको सञ्जाल र जञ्जालबाट सदाका लागि विश्रान्ति मिल्ने भनेको यही मुक्ति हो । ब्रह्मज्ञान वास्तवमा मानसिक क्रिया होइन ।

ऋते ज्ञानान् मुक्तिः भनेर वेदले भनेको ज्ञान र मुक्ति पनि यसैलाई भन्दछन् । भगवान् श्रीकृष्णबाट श्रीमद्भगवद्गीताको उपदेश पाएर अर्जुनले आर्जन गरेको यही ज्ञान हो । उनले आफ्नो उद्गार व्यक्त गरेका छन्—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १८/७३)

[हे परमात्मा श्रीकृष्ण, हजुरको प्रसादले, कृपाले, उपदेशले मेरा सबै अज्ञान, मोह, अविवेक, भ्रमज्ञान नष्ट भए ।]

शुकदेव स्वामीका उपदेशले परीक्षित राजाको अज्ञान पनि यसै गरी नष्ट भयो र राजाले आफ्नो स्थिति गुरुका समक्ष यसरी निवेदन गरे—

अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।

भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥

(श्रीमद्भागवत १२/६/७)

हे गुरुदेव ! तपाईंका कृपाप्रसादले, उपदेशका प्रभाव र प्रतापले मलाई परब्रह्मज्ञान प्राप्त भयो । मैले त्यसलाई अनुभवमा परिणत गरें । अब म यसैमा अटल, दृढ भएको छु । मेरो अज्ञान सदाका लागि नष्ट भइसकेको छ । तपाईंले मलाई भगवान्को परमकल्याण स्वरूप देखाउनुभयो ।

ब्रह्मज्ञान भनेको यही हो, यस्तै हो र ब्रह्मज्ञानको परिणाम वा प्रतिफल पनि यस्तै हुन्छ । यसै गरी आफ्ना परमपूज्य गुरुदेव श्रीअष्टावक्र महामुनिका ब्रह्मोपदेश प्राप्त गरिसकेपछि धन्य धन्य र कृतकृत्य भएका विदेहनगरीका राजा विदेह जनकले पनि आफ्ना उद्गार यसरी व्यक्त गरेका छन्—

अहो निरञ्जनः शान्तो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।

एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विडम्बितः ॥

(अष्टावक्रगीता २/१)

हे गुरुदेव ! तपाईका उपदेशका प्रभावले मैले आफूलाई निरञ्जन अर्थात् सम्पूर्ण उपाधिरहित शान्त र बोधस्वरूप भनेर बुझें। म त प्रकृतिभन्दा पर पो रहेछु। यस्तो ज्ञानस्वरूप भएर पनि आजसम्म जड देह र चेतन आत्माको गाँठो फुकाउन नसकेर दुःखी र चिन्तित भएर बसेको रहेछु। हे गुरुदेव ! तपाईका कृपाले म त अहिले आत्मानन्दको अनुभव गरेर कृतकृत्य भएको छु। यसै गरी हारिद्रुमत गौतमबाट सत्यकाम जाबालले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेका थिए। सनत्कुमारबाट नारदले आत्मविद्या, मधुविद्या प्राप्त गरी धन्य भएका थिए। देवीबाट ब्रह्मज्ञान पाएर हिमालय कृतकृत्य भएका थिए। यस्तै यस्तै दृष्टान्तहरू उपनिषद्हरूमा, भागवतमा, रामायणमा, महाभारतमा र अन्य पुराणहरूमा थुप्रै पाइन्छन्। योगवासिष्ठ रामायणमा वसिष्ठ गुरुबाट ब्रह्मज्ञानको उपदेश पाएर भगवान् राम यसै गरी प्रसन्न भएका थिए। यो हो ब्रह्मज्ञानको महिमा, महत्ता र उपादेयता।

मोक्षधीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

(अमरकोश प्रथम काण्डम् ६)

मोक्षप्रदायक, मोक्षमा पुऱ्याउने, मोक्षोन्मुख बुद्धि अर्थात् अखण्डाकार वृत्तिलाई ज्ञान भनिन्छ र व्याकरण, न्याय, मीमांसा आदि अन्यत्रतिर लागेको एवं कलाकौशल, प्राविधिक, भौतिक विज्ञानसम्बन्धी र संसारदेखि स्वर्गकै भोग गराउँनसम्म उन्मुख भएको बुद्धिलाई विज्ञान भनिन्छ। यो पनि यस प्रसङ्गमा ठिकै हो। हामी पनि ब्रह्मसाक्षात्कार गराउने बुद्धि विशेषलाई ज्ञान र भौतिक उपलब्धि, सुविधा दिलाउने बुद्धिलाई विज्ञान भन्दछौं। अमरकोशअनुसार मोक्षका पनि आठ नाम छन्— मुक्ति, कैवल्य, निर्वाण, श्रेयस्, निःश्रेयस्, अमृत, मोक्ष र अपवर्ग। भक्तिका पनि चार प्रकार छन्—। साकार-सगुण ईश्वरको (राम, कृष्ण आदिको) उपासनाले तत् तत् स्थानका देवता प्रसन्न भएर आ-आफ्नो स्थान शिवको कैलास, विष्णुको वैकुण्ठ, कृष्णको गोलोक, देवीको माणिदीप, ब्रह्माको ब्रह्मलोक आदिमा बस्ने अनुमति दिन्छन्। ती देवताको लोकमा आनन्दसँग बस्न पाउनुलाई सालोक्य मुक्ति भन्दछन्।

भगवान् श्रीविष्णुका सहस्रनाममध्ये ज्ञान पनि एक हो—

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।

(श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्, महाभारत १३/१४९/६१)

भगवान् विष्णु सर्वदर्शी, विमुक्तात्मा, सर्वज्ञ हुनुहुन्छ । साथै सर्वोत्तम, नित्यसिद्ध, देश, काल, वस्तुको सीमादेखि परका ज्ञानस्वरूप ज्ञानमा उत्तम ज्ञान हो । विष्णु ज्ञानगम्य पनि हुनुहुन्छ । कर्मले वा ज्ञान कर्म दुवैले ज्ञान नसकिने तर ज्ञानले मात्र ज्ञान र बुझ्न सकिने ।

विज्ञानले युक्त भएको ज्ञान अर्थात् स्वरूप ज्ञानलाई भागवतले महान् मानेको छ ।

ज्ञानं परमं गुह्यं मे यद् विज्ञानसमन्वितम् ।

(श्रीमद्भागवत २/९/३०)

अनुभवले परिपूर्ण भएको ज्ञान नै विज्ञान हो, त्यो ज्ञान म तिमीलाई बताउँछु भनेर भगवान्ले ब्रह्माजीलाई भन्नुभयो । भगवान् रामले रामगीतामा मोक्षका लागि ज्ञानमात्र समर्थ छ भन्नु भएको छ—

ज्ञानं विमोक्षाय न कर्मसाधनम् ।

(रामगीता २१)

[ज्ञान नै मोक्षको साधन हो, कर्म होइन ।]

जाग्रत् स्वप्न, सुषुप्तिभन्दा परको अवस्था (तुरीय) बुझ्न ज्ञान चाहिन्छ । अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय कोशभन्दा परको अवस्था (ब्राह्मी स्थिति) बुझ्न पनि ज्ञानमात्र समर्थ छ ।

अब निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने ज्ञानलाई व्यापक दृष्टिले हेर्दा ब्रह्म नै ज्ञान हो, ज्ञान नै ब्रह्म हो । अतः ब्रह्मज्ञानी भई जीवन्मुक्त बन्नु नै मनुष्य जीवनको परम पुरुषार्थ हो ।

(जनक, वर्ष १० अङ्क १०।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

५१. शिक्षाको उद्देश्य के हो ?

शिक्षा शिक्षाको लागि होइन, जीवनका लागि हो । शिक्षा अर्कालाई देखाउनका लागि होइन आफ्नै लागि हो । शिक्षा अभिमान, अहङ्कार बढाउनका लागि होइन शिष्टताका लागि, शालीनताका लागि, सुसभ्य र सुसंस्कृत हुनका लागि हो ।

तैत्तिरीयोपनिषद्मा तीन वल्ली (अध्याय) छन् - शिक्षावल्ली, ब्रह्मानन्द वल्ली र भृगुवल्ली । यी तीनै वल्लीको उद्देश्य ब्रह्मज्ञान नै हो । शिक्षा भनेको वास्तवमा विद्या हो, त्यो पनि ब्रह्मविद्या । **सा विद्या या विमुक्तये** - जसले मुक्ति प्रदान गर्दछ त्यो नै विद्या हो । शिक्षावल्लीका पहिला केही अनुवाकमा अकारादि वर्ण, उदात्तादि स्वर, ह्रस्वादि मात्रा आदिको व्याख्या गरेर वेदका मन्त्रहरूको विधिपूर्वक शुद्ध उच्चारण गर्ने विधि बताए तापनि एकादश अनुवाकमा भने ब्रह्मविद्याकै महिमा प्रदर्शित गराइएको छ ।

विद्या दुई प्रकारको छ - परा र अपरा । पराले ब्रह्मविद्या, मोक्षविद्याको चर्चा, विचार र व्याख्या गरेको छ भने अपराले संसारी, व्यावहारिकज्ञानको चर्चा गरेको छ । कठोपनिषद्मा यमराजले नचिकेतालाई श्रेयविद्या र प्रेयविद्याको परिचय गराएर श्रेयविद्याको महिमा गाएका छन् । श्रेयविद्या भनेको आत्यन्तिक कल्याणकारी अर्थात् जन्म-मृत्युको जञ्जालबाट पार पाउने विद्या हो । यसैलाई आत्मविद्या, ब्रह्मविद्या, भूमाविद्या, मधुविद्या, संवर्गविद्या, दहरविद्या आदि विविध नामले पुकारिन्छ । 'विद्यां चा विद्या' भनेर अविद्या र विद्याको प्रसङ्ग ईशावास्योपनिषद्मा आएको छ । यहाँ अविद्या भन्नाले कर्मकाण्ड आदि र विद्या भन्नाले देवता सम्बन्धी ज्ञान भन्ने बुझिन्छ । विद्याको राम्रो ज्ञान भए देवलोक, स्वर्गादिलोक प्राप्त हुन्छ ।

छान्दोग्योपनिषद्मा एउटा अत्यन्त रोचक र मार्मिक प्रसङ्ग आएको छ- सनत्कुमार र नारदको संवादका रूपमा । नारदले चारै वेद, इतिहास, पुराण, व्याकरण, गणित, तर्कशास्त्र, देवविद्या, भूतविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्पविद्या, नृत्य-सङ्गीत आदि सारा पढेर, जानेर पनि शाश्वत शान्तिको अनुभव गर्न सकेनन्, शोकबाट पार पुग्न सकेनन् । मनमा शान्ति, सन्तुष्टि र तृप्तिको अनुभव नभएको हुनाले आफूभन्दा जेठा दाजु सनत्कुमार (सनक, सनन्दन, सनातन र सनत्कुमार) कहाँ गएर उपसन्न भए । आफूलाई सारा शास्त्रको ज्ञान भए तापनि शोक नगएको, शान्ति नभएको कुरा निवेदन गरे सनत्कुमारका समक्ष । वास्तवमा नारद मन्त्रवेत्ता थिए, आत्मवेत्ता थिएनन् । यही कारणले उनको शोक गएको थिएन । कर्म जानेर, नाशवान् संसार जानेर, भौतिक विज्ञान जानेर न त आत्यन्तिक शान्तिको अनुभूति हुन्छ; न त आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक तीन प्रकारका तापबाट मुक्ति नै पाइन्छ । यो कुरो नारदले सनत्कुमारको उपदेशबाट थाहा पाए । सनत्कुमारले भूमाविद्या अर्थात् ब्रह्मविद्याको उपदेश दिएपछि नारद निःशङ्क र शोकरहित भए ।

तरति शोक आत्मवित् ।

आत्मज्ञान भएपछि मात्र सम्पूर्ण प्रकारका शोक, चिन्ता, दुःख, व्यामोह आदिबाट पार पाइन्छ ।

वेदका अङ्गहरूमा शिक्षा पनि एक हो । वेदका छ ओटा अङ्ग छन् । शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष र छन्द । वेदको नाक शिक्षा हो भने मुख व्याकरण हो ।

वेदको शुद्ध उच्चारण (ध्वनि) शास्त्रलाई शिक्षा भनिएको छ वैदिक साहित्यमा । समग्रवेदको विधिपूर्वक अध्ययन गरिसकेपछि शिष्यलाई उपदेश दिँदै आचार्य भन्नुहुन्छ- सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमद । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् शिक्षावल्ली ११/१-२)

साँचो मात्र बोल । धर्मको आचरण गर । नित्य वेदादिशास्त्रको अध्ययन-अध्यापन गर, यसमा हेलचेक्रयाइँ, नगर, वेवास्ता नगर । आमालाई देवताजस्तै मान । बाबुलाई देवताजस्तै गरी मान । आफ्नो गुरु (ज्ञान दिने)

लाई देवताजस्तै गरी आदर, सत्कार गर । पाहुनालाई देवताजस्तै गरी मान ।
इत्यादि ।

यो हो वैदिककालको शिक्षाको मर्यादा, परम्परा, अनुशासन । आजभोलि
पनि विद्यालय, महाविद्यालय र विश्वविद्यालयका दीक्षान्त समारोहमा विशिष्ट
विद्वान्हरूद्वारा यी वेदका मन्त्रहरू उच्चारण गराइन्छन् तर न त भनाउनेले यसको
मर्म र अर्थ बुझेका छन् न त भन्नेले नै ।

विद्या ददाति विनयं

विद्याले विनय दिनैपर्छ, दिएन भने त्यो विद्या भएन । पहिले विद्या पढेका
विद्वान् हुन्थे; शिष्ट, सभ्य, विनयी, सदाचारी, सच्चरित्रवान् हुन्थे । आजको
शिक्षा हासिल गरेकाहरू शिक्षित त भए तर विनयी भएनन् अहङ्कारी भए,
अभिमानी भए, अशिष्ट र चरित्रभ्रष्ट भए, पैसाको लागि मान्छे मार्न पनि पछि
नहर्दने भए । अब हामीले कस्तो शिक्षा दिएछौं त ? हामीले कस्तो शिक्षा लिएछौं
त ? यसको उत्तर तथाकथित शिक्षितले र सरकारले दिनु पर्‍यो ।

साक्षर र शिक्षित भएर, तालिम प्राप्त भएर तथाकथित विशेषज्ञमात्र भएर
पुगेन विद्वान् र चरित्रवान्, ज्ञानवान् र राष्ट्रभक्त, पितृमातृभक्त, भगवान्को भक्त
हुनुपर्‍यो । यो वर्तमान शिक्षापद्धतिबाट सम्भव नै छैन । आजका विद्यार्थी पढ्दैन्नुन्ने
र शिक्षकले पढाउँदैन्नुन्ने । पार्टीको सदस्य बनेर पार्टीको भण्डा बोके सबैतिर सफल
भइन्छन् – यसै भन्दछन् आजका राजनैतिक विश्लेषकहरू । हिजो आज टेलिटेलेमा,
गाउँगाउँमा थुप्रै भण्डालयहरू खुले विद्यालयहरू बन्द हुँदै गएका छन् अर्थात्
शिक्षकले नपढाए पनि हुने, विद्यार्थीले नपढे पनि हुने । शिक्षा व्यवस्था नै त्यस्तै छरे
– प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा । हामीलाई विद्वान्हरू चाहिएका छैनन् नेता भए पुग्छ
रे – सिधासाधा जनतालाई भुक्‍याउने, भुट्को खेती गर्ने, दिनमा हजारौं पटक भुट
बोलेर जनतालाई अल्मल्याउने र आफ्नो दुनो सोभ्याउने । कहाँको वैदिककालको
ब्रह्म विद्या ? कहाँको आधुनिककालको भ्रमपूर्ण शिक्षा ? गुरुकुल धमाधम मासिँदै
छन्, भासिँदै छन् – अँग्रेजी माध्यमका बोर्डिङ् स्कूलहरू उकासिँदै छन् । शिक्षकलाई
विद्यार्थीलाई जसरी हुन्छ (चोरेर, डर धाक देखाएर, पैसाले लोभ्याएर) सफल हुन र
गराउन पाए भयो । विद्यार्थी पनि जतिसुकै – हदै सम्मको अनैतिक काम गरेर आमाका

नाममा छोरीले जाँचमा लेखेर भए पनि सफल हुन पाए पुग्यो । असल हुन कसैले खोजेनन् दुर्भाग्य हो, दुःख लागेको छ । सबैले सफल हुन खोजे, असल हुन खोजेनन् ।

हिजो आजको शिक्षामा नैतिक/चारित्रिक/धार्मिक/आध्यात्मिक उपलब्धिमूलक परिणाम चाहिएको छैन, भौतिक परिणाम भए पुग्छ । असल विद्यार्थी, असल शिक्षकको खोजी हुँदैन हिजो आज-सफल भए पुग्यो । पहिले पहिले भनिन्थ्यो -

विद्वान् सर्वत्र पूज्यते (पञ्चतन्त्र)

(विद्वान्, विद्यावान्, ज्ञानवान्, नैतिकवान् सबैतिर पूजिन्छन् ।)

तर हाम्रा शिक्षकहरू त हाम्रा समाजमा पनि विक्तैनन् भने अन्यत्र पूजित हुने कुरो त कता हो कता ? विद्वान्, चरित्रवान् र ज्ञानवान् बनाउने त हाम्रो शिक्षा पद्धति नै छैन ।

विद्याधनं सर्वं धनं प्रधानम् । (पञ्चतन्त्र)

(सबै पुकारका धनहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ, सर्वोत्तम धन हो विद्या धन ।)

यहाँ विद्या भनेको ज्ञान नै हो - अनुभवजन्य ज्ञान, केवल पुस्तकीज्ञान मात्र भनेको होइन ।

प्राचीन शिक्षापद्धतिअनुसार शिक्षा मानवमूल्य र मान्यतामा आधारित थियो । अनि मानव जीवनको उद्देश्य मोक्ष नै सर्वोपरि हो भनिन्थ्यो । भोग गर्ने मात्र शिक्षालाई त्यत्ति महत्त्व दिइएको थिएन । मानवका चार पुरुषार्थमध्येको धर्मरूपी पुरुषार्थ गरे मोक्षरूप पुरुषार्थ सिद्ध गर्न सहयोग पाइन्छ । अर्थ र काम त स्वतः नै प्राप्त हुन्छ । धार्मिक, धर्मपरायण एवं मोक्षकामीका लागि अर्थ र कामको के चिन्ता ? त्यत्ति वेला ठूलाठूला ऋषि, विद्वान्, ज्ञानवान्हरूले आ-आफ्ना विषयका आधिकारिक ग्रन्थहरूको प्रणयन गरेका थिए - भारद्वाजशिक्षा, नारायणीशिक्षा, याज्ञवल्क्यशिक्षा, नारदशिक्षा, माण्डूकीशिक्षा र व्याकरणका लागि पाणिनीयशिक्षा आदि प्रसिद्ध छन् ।

शिक्षा फेसन होइन, राजनीतिका लागि सहयोग साधन पनि होइन । त्याग र तपस्या, नैतिकता र आध्यात्मिकताका आधारमा आर्जन गरिएको शिक्षा किवाँ विद्या नै व्यक्तिको, समाजको, परिवारको र राष्ट्रकै लागि उपयोगी हुन्छ ।

विद्वान्, प्राज्ञ, प्राध्यापक, कवि, लेखक, स्रष्टा, कलाकार आदि त राष्ट्रका भूषण हुन् । यी पनि राजनीतिमा बिके भने भण्डा बोकेका भरमा, नाराका भरमा, जुलुसमा उल्लेका र कुल्लेका भरमा, पार्टीका चुनावको घोषणापत्र लेखिदिएका भरमा, सडकमा गीत गाइदिएका भरमा, पार्टीको हुँदो कविता लेखेका भरमा विश्वविद्यालयका प्राध्यापक र पदाधिकारी, प्रज्ञाप्रतिष्ठानका प्राज्ञ बन्ने भएपछि शिक्षितको, विद्वान्को, सज्जनको, असल, नैतिक, चरित्रवान्, ज्ञानवान्को कदर, सम्मान कहाँ हुने होला ?

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।

विद्याबन्धुजनो विदेशगमने विद्या परादेवता

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशु ॥

(भर्तृहरि, नीतिशतक २०)

विद्या नै मनुष्यको सौन्दर्य हो र विद्या नै लुकेको धन हो – नदेखिने धन हो । विद्याले नै भौतिक सुख भोग गर्न पाइन्छ, विद्याबाट कीर्ति स्थापना गर्न सकिन्छ । विद्या नै गुरुको पनि गुरु हो । विद्या नै विदेश गएका बेला परदेशको दाजुभाइ जस्तै हुन्छ । विद्या नै परमदेवता पनि हो अर्थात् विद्वान्लाई सबैले पूजन गर्दछन्, मान्दछन् । विद्वान्लाई राजाले पनि मान्यता प्रदान गर्दछन्, कदर र सम्मान गर्दछन् धनलाई वा धनीलाई बरु त्यति मान्यता दिँदैनन् । यसकारण विद्याले हीन भएको मानिस त पशु नै हो । यो हो ब्रह्मविद्याको महत्ता र महिमा । ब्रह्मविद्या भोगको लागि होइन योगका लागि हो, रागको लागि होइन, त्यागका लागि हो ।

न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्व मानसु (श्रुति)

(धनद्वारा, सन्तानद्वारा होइन वरु त्यागद्वारा नै अमृतत्व प्राप्त हुन्छ ।)

आजका विश्वविद्यालयहरूमा त्यागको शिक्षा दिइँदैन अपितु रागको दिइन्छ; योगको शिक्षा दिइँदैन बरु भोगै-भोगको शिक्षा दिइन्छ । त्यसैले आज सर्वत्र अशान्ति, अन्याय, अत्याचार, लुटपाट, मारकाट, हाहाकार, डामाडोल र गन्जागोल मात्र सुनिन्छ, देखिन्छ । यो सारा कुशिक्षाको, कुशासनको ,

कुभावनाको, कुबुद्धिको परिणाम हो। हिजोआज पढेगुनेका, जाने-सुनेका मूर्खहरू धेरै भए। सज्जनको, साधुको, सन्तको आजको समाजमा स्वागत सम्मान छैन। धनको, बलको, छलको मोल बढ्यो। यो पनि भोगवादी कुशिक्षाको दुष्परिणाम हो।

आचार्यवान् पुरुषो वेद (छान्दोग्योपनिषद् ६/१४/२)

आचार्यवान् पुरुषले नै आत्माको ज्ञान गर्दछन्। आचार्यवान् भनेको ज्ञानवान् गुरु भएका शिष्य भनेको हो। त्यस्ता सदगुरुका शिष्यले मात्र ब्रह्मविद्या, आत्मविद्या प्राप्त गर्न सक्छन् भनेको हो। यस्ता आचार्य, यस्ता सदगुरु पाउन आजभोलि अत्यन्त दुर्लभ भइसक्यो। स्वयं घोषित, शिष्य शिष्याको सम्पत्तिको शोषक गुरु भनाउँदाहरू त बजारमा जति भने पनि पाइन्छन् तर शिष्यको सन्तापहारक, अज्ञान निवारक गुरु पाउन गाह्रो भइसक्यो। त्यसैले पढेका मान्छे पनि सुखी छैनन्, खुसी छैनन्, सन्तुष्ट छैनन्, तृप्त छैनन्। यी साराको कारण सुशिक्षा भएन, सुसंस्कृतिको विकास भएन।

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति (छान्दोग्योपनिषद् ७/२३/१)

निश्चय नै जुन भूमा हो त्यही नै सुख हो, अल्पमा सुख छैन।

भूमा भनेको ज्ञान हो, ब्रह्म हो, आत्मा हो, पूर्णताको प्राप्तव्य हो- त्यसैमा सुख छ, आनन्द छ, शान्ति छ। अल्प भनेको संसार हो, वासना हो, विषय हो, न्यून हो, अपुग हो, थोरै हो - यसमा सुख छैन, शान्ति छैन। सनत्कुमारले देवर्षि नारदलाई दिएको उपदेशको एक महान् र महत्वपूर्ण अंश हो यो। यस्तो शिक्षा पो शिक्षा, जसले शिष्यका सारा चिन्ता, दुःख, छटपटीलाई हटाएर नष्ट गरिदिन्छ। यो हो आचार्य, सदगुरुको महानता, विशेषता एवं शिष्टता।

संसारी शिक्षा, जड भौतिकवादी शिक्षा, मिथ्या व्यवहारमा मात्र सीमित भएको तथाकथित वैज्ञानिक, प्राविधिक शिक्षाले मात्र मनुष्यको आत्यन्तिक कल्याण गर्दैन, क्षणिक सुख त होला।

शिक्षाको आरम्भ हुनुपर्छ धर्मबाट र शिक्षाको समापन किंवा शिक्षान्त हुनुपर्छ मोक्षमा पुगेर। तर व्यक्तिको समाजको र राष्ट्रकै दुर्भाग्य हो - वर्तमान

शिक्षा अर्थबाट शुरु हुन्छ र काममा (उपभोगमा) पुगेर टुङ्गिन्छ। त्यसैले कसैलाई शान्ति छैन - शिक्षा दिनेलाई अनि शिक्षा लिनेलाई पनि।

हाम्रो शिक्षाको मूल हो वेद। हाम्रो संस्कृतिको मूल हो वेद। वैदिक दर्शन, वैदिक सिद्धान्त, वैदिक धर्म, वैदिक परम्परा, वैदिक कर्मकाण्ड, वैदिक उपासनाकाण्ड र वैदिक अद्वैतात्मज्ञान नै हाम्रो शिक्षा र संस्कृतिको मूल आधार र पृष्ठभूमि हो।

वैदिक दर्शन र वैदिक ज्ञान परम्परा र मर्यादा रहितको शिक्षा मूलविनाको वृक्ष हुन्छ र त्यस्तो संस्कृति पनि मनोरञ्जनको साधनमात्र बन्दछ। शिक्षा भनेको उपाधि होइन। संस्कृति भनेको गान-बजान र मनोरञ्जन मात्र होइन। पैसो मात्र हेर्ने, मोज र भोजमा मात्र डुब्ने शिक्षालाई कसरी शिक्षा भन्ने ? अर्धनग्न नाच नचाएर मद्यमांस धोकेर आफ्नो स्वार्थ अनुकूल कर्मकाण्डको व्याख्यामा आधारित संस्कार र संस्कृतिले त आफ्नै मौलिकताको, चारित्रिक उत्कर्षको, वैदिक वर्चस्वको जगेर्ना गर्न सक्तैनन् अनि आधार नभएको संस्कृतिले हामीलाई चिनाउन सक्तैनन्।

नेपालको आफ्नो परम्परा र आफ्नै संस्कृति, आफ्नै मौलिक शिक्षा पद्धति पनि हुनै पर्छ। भएन भने नेपालको अस्तित्व रहँदैन। गन्धा राजनीतिले नियन्त्रण गरेको शिक्षा र संस्कृति त पार्टीको घोषणापत्र हुन्छ र त्यसैको संस्कृति र शिक्षा बन्दछ। यस्तो प्रकारको शिक्षाले समग्र राष्ट्रको अनि सम्पूर्ण नेपालको भलो कदापि गर्दैन। संस्कार नभएको असंस्कृत र धार्मिक एवं आध्यात्मिक आधार नभएको अधार्मिक, अनैतिक संस्कृतिले हाम्रो राष्ट्रिय अस्मितालाई कदापि संरक्षण गर्न सक्तैन। हाम्रो शिक्षा र हाम्रो संस्कृतिले हामी चिनिनुपर्दछ। हाम्रो शिक्षा र संस्कृतिको आधार भनेको धर्म हो, अध्यात्म हो अनि वेद हो। संस्कृत नभएको शिक्षा र संस्कृति पनि अपाङ्ग नै बन्दछ। मोक्षदिने शिक्षाको र संस्कृतिको संरक्षण गरौं। संस्कृतको संरक्षण गरौं। यसरी हाम्रो धर्मको संरक्षण गरौं। यसैमा कल्याण छ।

शिवमस्तु !

ॐ

५२. शिव : व्यापक अर्थमा

भगवान् शिव परब्रह्म, परमात्मा, परमेश्वर हुन् । शिव गुरु, शिव देवता, शिव नै सम्पूर्ण प्राणीका प्राण, बन्धु, आराध्य, आधार हुन् । शिव सबैका आत्मा हुन् । शिव नै जीवरूपमा प्रत्येक प्राणीका अन्तरात्मा हुन् । शिवभन्दा भिन्न केही छैन, कोही छैन । भगवान् शिवको स्तुति गान गरे, प्रार्थना गरे, भजन कीर्तन गरे मेरा वाणी पवित्र बने, मेरो जिब्रो धन्य भयो । मेरा मनमा शिवको चिन्तन नित्य निरन्तर भए, मैले शिवकै मनन गरे मनले सार्थकता प्राप्त गर्‍यो । मेरा कानले शिवको महानता, महत्ता, गुणानुवाद सुने शिवले दिएको कानले आफ्नो कर्तव्य पूर्ण गर्‍यो । मेरा आँखाले शिवलिङ्गको दर्शन गरे, शास्त्र पढे, यो जगत् नै शिवको लीला हो भनेर आनन्द विभोर भएर हेरे आँखा पवित्र भयो, सफल भयो, सार्थक भयो । मेरो शिरले शिवका पाउमा दर्शन गरे, शिवमन्दिरका नजिकमा पुगेर विनयपूर्वक निहुरिएर मनले वन्दना गरे, शिरको शोभा भयो । त्यसै गरी मेरा हातले शिवको पूजनका लागि फूल टिपे, शिवलाई रुद्राक्ष पहिराइदिए, शिवको प्रेम, भक्ति र श्रद्धापूर्वक पूजा गरे, शिवभक्तहरूलाई दान दिए, हातको शोभा भयो, हात पाएको सफल भयो । गोडाले शिवमन्दिरको बाटो पहिल्याएर दर्शन गर्न गए, तीर्थयात्रामा अग्रसर भए परमात्मा शिवले दिएको वरदान ठाउँमा परेछ भनी सन्तोष भयो । मेरा सम्पूर्ण इन्द्रिय (पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय), मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार (चार अन्तःकरण) प्राण (पञ्च प्राण) आदि साराको सार्थकता त्यति वेला सिद्ध हुन्छ जब यिनीहरू परब्रह्म, परमात्मा, शिवका लागि, शिवप्रीत्यर्थ समर्पित हुन्छन् र आफूलाई शिवमय बनाउने छन् ।

शिवो गुरुः शिवो देवः शिवो बन्धुः शरीरिणाम् ।

शिव आत्मा शिवो जीवः शिवादन्यद् न किञ्चन ॥

(स्कन्दपुराण ब्रह्मोत्तर, अध्याय ५)

[शिव गुरु, देवता, बन्धु, आत्मा र शिव नै जीव हुन् र शिवदेखि भिन्न अरु केही छैन ।]

यसरी शिवलाई आफ्नो सर्वस्व मानेका खण्डमा आफूलाई शिवमय बनाएका खण्डमा, आफ्नो सम्पूर्ण शक्तिलाई शिवमा समावेश गर्न सकेमा यस लोकमा भुक्ति र संसार बन्धनबाट मुक्ति मिल्दछ भन्ने पुराणहरूको मान्यता छ, यसमा एकमत छ । अतः हामी पारमार्थिक दृष्टिले शिवका उपासक बनौं । शिवतत्त्व र ब्रह्मतत्त्वमा वास्तवमा अन्तर छैन । शिव वैदिक एवं तान्त्रिक विद्याका आद्य आचार्य मानिएका छन्— ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः ।

योगशास्त्रका र तन्त्रशास्त्रका प्रवर्तक, प्रणेता शिव सबैका, सबै सम्प्रदायका साभा सम्पत्ति हुन् । जिज्ञासु, मुमुक्षु, वैरागी, सनातन वैदिक दर्शनका अनुयायीका लागि उपास्य, आराध्य, वन्दनीय परमात्मा शिव ज्ञानदाता, मोक्षदाता समेत हुन्— ज्ञानं चेच्छेन्महेश्वरात् । ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरात् ।

ज्ञान खोज्नेले महेश्वरको उपासना गर्नुपर्दछ । शिव कल्याणस्वरूप, आनन्दमूर्ति, शान्तसरोवर, वैराग्यभूषण, त्यागराशि, भक्तभावपुञ्ज, करुणावरुणालय, ज्ञानशेखर, आशुतोष भएकाले जसले जुन रूपमा शिवको उपासना गरेको छ, त्यही रूपको वरदान दिन्छन् । शिवो भूत्वा शिवं यजेत् भन्ने शास्त्रवचनानुसार शिवको पूजा गर्दा आफूलाई शिव नै मानेर गर्नुपर्दछ । त्यस्तै देवीको पूजा गर्दा देवी हुनुपर्दछ । पूजा गर्दा न्यास गर्नुपर्दछ । न्यासको अर्थ हो त्यही रूप हुनु । यो हाम्रो वैदिक परम्परा हो ।

शिव हुन्— सत्यम्, ज्ञानम्, अनन्तम्, ब्रह्म । माण्डूक्योपनिषद् (मन्त्र ७) मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको छ शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः । तुरीय स्वरूप अर्थात् चतुर्थम्— यो अ मात्रा ब्रह्मको वाचक हो । ब्रह्म त निर्गुण-निराकार तथा सगुण-साकार पनि हो । भगवान् शिवलाई लिङ्गरूपमा उपासना गर्ने हो भने यो त निराकार हो, मूर्तिरूपमा पूजन गर्ने हो भने साकार पनि मान्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा, परमार्थमा शिवतत्त्व र ब्रह्मतत्त्वमा भेद नभएकाले निर्गुण-निराकारै हो । भक्तहरूको कल्याण हेतु शिवले पनि नाना प्रकारका लीला गरेका र सगुण-साकार रूपमा आएका विविध कथाहरू पनि पाइन्छन् ।

रुद्रहृदय उपनिषद्मा स्पष्ट रूपमा लेखिएको छ— सत्त्वगुणप्रधान कार्यरूपमा विष्णु, रजोगुणप्रधान क्रियारूपमा ब्रह्मा र तमोगुणप्रधान कारणरूपमा महेश्वरलाई लिइएको छ । वास्तवमा यी त्रिमूर्ति एकै हुन्, उही नै हुन् । कामका हिसाबले तीन नाम र रूपको व्यवस्था पुराणहरूमा गरिएको छ, उपनिषद्हरूमा वर्णित छ—

कार्यं विष्णुः क्रिया ब्रह्मा कारणं तु महेश्वरः ।

प्रयोजनार्थं रुद्रेण मूर्तिरिका त्रिधा कृता ॥

ब्रह्मा, विष्णु, शिव, देवी, सूर्य, गणेश आदि नाना नाम र रूपको व्यवस्था हाम्रा पुराणहरूमा पाइए तापनि मूलतः, तत्त्वतः, यथार्थतः, परमार्थतः एकै हो, उही नै हो । भेददृष्टिले हेर्नु हुँदैन, भेद छैन पनि । **अभेददर्शनं ज्ञानम्** । वास्तवमा ज्ञान भनेको अभेददर्शन नै हो । शिवतत्त्व एक, अद्वैत र निर्गुण भएकाले उपासना पनि निर्गुण नै भयो भने निर्विकल्प समाधिको सुगमतापूर्वक सिद्धि हुन्छ । शिव परमात्मतत्त्व भएको हुनाले यो कल्याणरूप नै हो, त्यसैले सदाशिव भनिन्छ । पृथ्वीद्वारा उत्पत्ति, जलद्वारा स्थिति, तेजद्वारा संहति, वायुद्वारा तिरोभाव (निग्रह) र आकाशद्वारा अनुग्रह लीलाको परिज्ञान हुन्छ । यी पाँचै तत्त्व सदाशिवमा विद्यमान छन् ।

सद्योजात (पूर्वबाट पश्चिम फर्केको मुख), वामदेव (दक्षिणबाट उत्तर फर्केको मुख), तत्पुरुष (पश्चिमबाट पूर्व फर्केको मुख) र अघोर (उत्तरबाट दक्षिण फर्केको मुख) र ईशान (माथितिर फर्केको मुख) यी पाँचै शिवका पञ्चमुख हुन् भने कालाग्निरुद्र नामक अधोमुख समेत गरी शिवलाई षड्मुख पनि भनिन्छ । भगवान् पशुपतिनाथका बाहिरबाट (चार ढोकाबाट) देखिने चार मुख त प्रसिद्ध नै छन् । शिरोभागमा श्रीयन्त्र बनाएर पराम्बा पार्वतीको तान्त्रिक विधि समेतले ईशान सहितको पूजा हुन्छ । अधोमुख भएका कालाग्निरुद्रको पनि पूजा हुन्छ । यो भयो बाह्य शिवपूजा । आन्तर शिवपूजा हो— आफूलाई शिव मान्नु र सदासर्वदा शिवकै चिन्तन गरिरहनु । शिवको ध्यान, शिवको उपासना, शिवतत्त्वको अनुसन्धान गर्नु र आफू र शिवमा अभेद दृष्टि राख्नु आन्तर शिवपूजा हो ।

शिव शब्दमा 'श' भनेको शयन र सुख किंवा आनन्दवाची हो । आनन्द कि त सुषुप्तिमा हुन्छ अबोधपूर्वक, कि त हुन्छ समाधिमा बोधपूर्वक । सुषुप्ति र समाधिमा देहसम्बन्धी ताप र चिन्ताको निवारण हुन्छ । 'इ'ले आफ्नो वास्तविक अभीष्टको उपलब्धिलाई द्योतन गर्दछ । यसरी अभीष्टको उपलब्धि भएपछि भौतिक (आधिभौतिक) तापको निवारण वा निराकरण हुन्छ । 'व'को अर्थ हुन्छ अमृतबीज । अमृत र समय, वरुण देवमय भयो भने दैवी (आधिदैविक) तापको निवारण हुन्छ । सर्वान्तर्यामी सर्वज्ञ, सर्वात्मस्वरूप परब्रह्म, परमात्मा शिवको ध्यान, धारणा, आराधना, अर्चना, जप, पाठ, भजन, कीर्तन, चिन्तन, मनन, श्रद्धा, भक्ति गन्यो भने, शिवतत्त्व विज्ञानले समाधि सिद्धि, अभीष्टोपलब्धि र दैवानुग्रहको प्राप्ति सदासर्वदा सम्भव हुन्छ । यसो भए आध्यात्मिक ताप निवारण हुन्छ । यसरी 'श'कारको अर्थ हुन्छ नित्यानन्द, 'इ'कारको अर्थ हुन्छ परमात्मा पुरुषोत्तम र 'व'कारको अर्थ हुन्छ अमृतमयी पराम्बा जगदम्बा शक्तिस्वरूपा पार्वती । समष्टिमा शिव र शक्तिको एकाकार हुन्छ सदाशिवमा ।

शिवतत्त्वभिन्न कार्यब्रह्म, कारणब्रह्म र कार्यकारणातीत ब्रह्मको उपासना गरिन्छ । कार्यब्रह्म जगत् हो र कारणब्रह्म माया किंवा अविद्या हो । र कार्यकारणातीत ब्रह्म साक्षात् सदाशिव, सच्चिदानन्द, अद्वय, निर्गुण, निराकार, शुद्ध, अखण्ड, परिपूर्ण, स्वरूपभूत, स्वयंप्रकाश शिव हो ।

जीव नै शिव हो । सच्चिदानन्द परमात्मा नै शिव पदको लक्ष्य हो । जीवको पनि वास्तवस्वरूप त सच्चिदानन्द नै भएकाले जीवले संसार, वासना, इच्छा, अज्ञान छोडिदियो भने जीव र शिवको एकता सिद्ध हुन्छ— जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

शिवमस्तु !

ॐ

५३. शिव र शक्तितत्त्व

शिव ब्रह्म स्वरूप हुन्, शक्ति माया हुन् ।, यी दुईबाट सम्पूर्ण सृष्टि, पालन र संहार भएको छ । ब्रह्ममा मायाको कल्पना गरिएपछि ईश्वर हुन्छ र त्यही ईश्वरबाट सृष्टि हुन्छ । ईश्वरबाट माया भिकिदिने हो भने मायातीत परब्रह्म परमात्मा, शुद्ध सत्, शुद्ध चित्, शुद्ध आनन्दबाट न त सृष्टि हुन्छ, न त पालन वा लय । त्यसैले शिव तत्त्व ब्रह्म हो माया शक्ति हो । जब-जब सृष्टिको प्रसङ्ग आउँछ तब-तब शिवसँग शक्ति, केदारसँग गौरी, महादेवसँग पार्वती महेश्वरसँग उमा आउँछिन् । त्यस्तै नारायणसँग लक्ष्मी, कृष्णसँग राधा, रामसँग सीता, सत्यनारायणसँग सत्यदुर्गा आएर नै सृष्टि, स्थिति, लयादि कर्म सम्पादन हुन्छ । सृष्टि नभएका बेला शिवतत्त्वबाट शक्तितत्त्वको उपसंहार हुन्छ अथवा शिवतत्त्वमा नै शक्तितत्त्व पनि एकाकार हुन्छ, अद्वैत सच्चिदानन्द ब्रह्ममात्र बाँकी रहन्छ । योगीहरूको, ज्ञानीहरूको, भक्तहरूको साधनाको, तपस्याको, अभ्यासको, त्यागको, वैराग्यको अन्तिम स्थिति यही हो- शिव र शक्तितत्त्वको एकाकार, अद्वैताकार, अखण्डाकार अवस्था, स्थिति । यसैलाई ब्राह्मीस्थिति भनिन्छ ।

भनिन्छ शिवबाट शक्ति भिकिदिने हो भने शव हुन्छ रे । तर शिवतत्त्व तात्त्विक रूपमा शक्ति (माया) रहित नै हुनुहुन्छ । माया त कल्पित हो नभएको वस्तुको नाम हो माया । सृष्टि नै कल्पित भएकाले शिवतत्त्वमा कल्पित मायाको कुनै भूमिका नै छैन । अर्को रूपबाट विचार गर्दा सारा सृष्टि शक्तितत्त्वबाट नै भएको छ । शिवतत्त्व त ब्रह्मतत्त्व हो । उसबाट सृष्टि,

पालना आदि हुँदैन । त्यसैले त अध्यात्म रामायणको रामहृदयमा भगवती सीता भन्नुहुन्छ—

रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सत्तामात्रमगोचरम् ॥

मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यन्तकारिणीम् ।

तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतन्द्रिता ॥

(अध्यात्मरामायण, बालकाण्ड १।३२, ३४)

[हनुमान्लाई सम्बोधन गर्दै सीताजी भन्दछिन्—

राम त साक्षात् परब्रह्म परमात्मा हुन्— सच्चिदानन्द अद्वय ब्रह्म हुन् । सारा उपाधिदेखि रहित सत्ता सामान्यरूप, इन्द्रियादिदेखि परका शुद्ध चिन्मात्र हुन् ।

सारा सृष्टि स्थिति र लयको मूल कारण त म नै हुँ, शक्तिस्वरूपा । परमात्मा ब्रह्मस्वरूप रामको सान्निध्य पाएर सृष्टि आदि कर्म गर्ने म नै हुँ ।]

यो हो शिव—तत्त्व र शक्ति—तत्त्वको महानता, विशेषता र बुझ्नै पर्ने तात्त्विक अपरिहार्यता । शक्तितत्त्वलाई अभि व्यापक र स्पष्टरूपमा बुझ्न श्रीदेव्यथर्वशीर्षको अध्ययन आवश्यक छ । देवी (शक्ति) सम्पूर्ण देवताहरूलाई आफ्नो परिचय यसरी दिन्छिन्—

अहं ब्रह्मरूपिणी ।... अहं ब्रह्माब्रह्मणी वेदितव्ये । ... अहमखिलं जगत् ।
वेदोऽहमवेदोऽहम् ।

(देव्यथर्वशीर्ष २, ३, ४)

(म ब्रह्मरूपिणी हुँ । म जान्न योग्य ब्रह्म पनि हुँ । वेद (ज्ञान) र अवेद (अज्ञान) पनि म नै हुँ । यसबाट सिद्ध हुन्छ सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड शक्तितत्त्व, देवीतत्त्वबाट ढाकिएको छ । शक्तिदेखि अतिरक्ति कसैको केही सत्ता नै छैन । हुँदाहुँदा ब्रह्मविद्या, मोक्षविद्या पनि शक्ति, दुर्गा, देवी नै हुन् ।

हुन पनि हो चाहे शिवतत्त्व मानौं चाहे शक्तितत्त्व मानौं तत्त्व त एकै हो उही नै हो । त्यो हो ब्रह्मतत्त्व, आत्मतत्त्व । ती देवी अज्ञेया, अनन्ता, अलक्ष्या, अजा, एका, अनेका साराका सारा उनी एकमात्र हुन् । यसरी शक्तिलाई तात्त्विक दृष्टिले

विचारविमर्श गर्ने हो भने शक्तितत्त्वदेखि भिन्न केही छैन, यही अद्वैत ब्रह्मतत्त्व हो । भुक्ति र मुक्ति प्रदान गर्ने पनि यही हो । शक्तिका उपासक शाक्तहरू वा तन्त्रका उपासक तान्त्रिकहरू शक्ति, पराम्बा, काली, महामायालाई नै सर्वस्व मान्दछन् । यो पनि ठिकै हो ।

शिवका उपासक शिवतत्त्वलाई नै ब्रह्मतत्त्व मान्दछन्- यो पनि ठिकै हो । वैष्णव विष्णुका उपासक विष्णुलाई नै सर्वस्व मान्दछन् । यो पनि ठिक सोचाइ हो । त्यस्तै गाणपत्य गणेशलाई र सौर्य सूर्यलाई आफ्ना आराध्य, सर्वोपरि तत्त्व र सत्य मान्दछन् । यसरी बेग्लै-बेग्लै उपासकले बेग्लाबेग्लै देवतालाई, तत्त्वलाई माने तापनि मूल तत्त्व एकै हो, उही नै हो ।

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ।

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः

सोऽयं यो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

(हनुमन्नाटकम् १।४)

[शिवभक्तहरूले शिवलाई नै सर्वस्व, सर्वोपरि मान्दछन्, त्यस्तै वेदान्तीले ब्रह्मलाई, बौद्धले बुद्धलाई, प्रमाणमा सिपालु तार्किक नैयायिकले कर्तालाई, जैनहरूले अर्हत्लाई, मीमांसकले कर्मलाई आफ्नो आराध्य, उपास्य मान्दछन् । यी साराका सारालाई वाञ्छित फल दिने त त्रैलोक्यका नाथ परमात्मा हरि नै हुनुहुन्छ ।]

यसबाट पनि के सिद्ध हुन्छ भने तत्त्व एकै हो शिवतत्त्व वा शक्तितत्त्व वा विष्णुतत्त्व ।

शिवका साथ शक्ति छिन्, शक्तिका साथ शिव छन् । यी एक अर्काका पूरक हुन् । यिनमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । यी दुईमा अभेद-दर्शन गर्नु नै ज्ञान हो । ज्ञान हुन्छ अद्वैतमा । उपासना हुन्छ द्वैतमा ।

भगवान् शङ्करले आफ्नी अर्धाङ्गिनी, वामाङ्गी पार्वतीलाई एकपटक प्रेमपूर्वक नै काली ! भनेर सम्बोधन गर्नुभएछ । कालीलाई रिस उठेछ । अनि गौरीघाटमा आएर तपस्या गरिछन् धेरै काल । भगवान् भोलेबाबा पशुपतिनाथ पाल्नुभएछ र प्रेमपूर्वक गौरी ! भनेर सम्बोधन गर्नुभएछ । अनि गौरी अत्यन्त

प्रसन्न भइछन् । त्यहाँदेखि त्यो तपस्थली, घाट नै गौरीघाट भनी प्रसिद्ध भएछ । आजसम्म पनि गौरीघाटको एक विशेष शिलालाई गौरीका रूपमा पूजा गर्ने परम्परा छँदैछ ।

केदार-गौरीको व्रतविधि, पूजाविधि, व्रत कथा आदि प्रसिद्ध छ । कार्तिककृष्ण अमावास्या (लक्ष्मीपूजा, दीपमालिका) का दिनको मध्याह्नमा पूजा गर्ने विशेष विधि छ । २१ डोरोमा २१ पवित्र ग्रन्थी बनाएर त्यसैमा केदार र गौरीको आवाहन गरी पूजा गरिन्छ । यसबाट यस लोकमा धनधान्यले युक्त भुक्ति र ज्ञानद्वारा मुक्ति हुने माहात्म्यमा बताइएको छ ।

यसरी शिवतत्त्व र शक्तितत्त्व सर्वत्र एकाकार भएको पाइने हुनाले यी दुईमा अभेददर्शन गरेमा ज्ञान हुन्छ र मोक्षलाभ हुन्छ ।

शिवमस्तु !

ॐ

५४. शिवतत्त्व

तात्त्विक दृष्टिकोणले हेर्दा शिवतत्त्व र ब्रह्मतत्त्व एउटै हो, उही नै हो । विष्णुतत्त्व र शिवतत्त्वमा कति पनि भेद छैन । अझ जीवतत्त्व र शिवतत्त्वमा पनि पारमार्थिक दृष्टिमा भेद छँदैछैन— जीवो ब्रह्मैव नापरः (जीव नै ब्रह्म हो, अर्को होइन) । द्वैतमा ओर्लियो कि तेरो-मेरो, तँ-म, ठूलो-सानो आदिको बखेडामा परिन्छ तर अद्वैतमा उक्लिएका खण्डमा यी सारा भेद-भावभन्दा माथि उठिन्छ । द्वैत नो सहते श्रुतिः (श्रुतिले, वेदले, द्वैतलाई कदापि स्वीकार गरेको छैन) ।

चारै वेदका महावाक्यले अद्वैतकै प्रतिपादन गरेका छन् । कैवल्यमुक्ति नै वास्तवमा मुक्ति हो । सालोक्य, सामीप्यमोक्ष त कैवल्यमा पुग्ने साधनमात्र हुन् साधकलाई यस क्षेत्रमा आकर्षण गर्नका लागि ।

शिव कल्याणका भण्डार हुनुहुन्छ । सातिशय होइन निरतिशय कल्याण हुन्छ शिवको उपासना गरेका खण्डमा । अध्यात्ममार्गका पथिकले आत्यन्तिक कल्याणका लागि प्रयत्न गर्नुपर्छ, पुरुषार्थ गर्नुपर्दछ । निष्काम कर्मयोगबाट आरम्भ गरिएको अध्यात्मयात्रा अद्वैतात्मज्ञानद्वारा अर्थात् दृढ अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा मोक्ष प्राप्ति भएपछि ब्रह्मानन्दरूप पूर्णतामा, गन्तव्य र प्राप्तव्यमा पुगेपछि टुङ्गिन्छ ।

पारमार्थिक ममा र शिवतत्त्वमा अन्तर छैन । म भन्नु, शिव भन्नु, विष्णु भन्नु, ईश्वर भन्नु, ब्रह्म भन्नु, आत्मा भन्नुमा तात्त्विक अन्तर छैन । मूलमा भेद छैन । शाखा-प्रशाखा भएपछि भेदको कल्पना गरिएको मात्र हो । मूलमा पानी नहाले हाँगाबिँगा ओइलाउँछन् । वेद नै सारा शास्त्र, सिद्धान्त र दर्शनको मूल हो । वेदले भेदको कल्पना गरेकै छैन ।

तात्त्विक दृष्टिले हेर्दा यज्ञशालाको अग्नि र मसानघाटको अग्निमा अन्तर छैन। जलतत्त्वको दृष्टिले हेर्दा गङ्गाको जलमा र वाग्मतीको जलमा भिन्नता छैन। त्यस्तै भोल्या र मिसिसिपी, हाड्‌हो र मन्दाकिनी नाममा, रूपमा, स्थानभेदमा भिन्न होलान् तर जलतत्त्वका दृष्टिमा भिन्न छैनन्। त्यस्तै शिव र राममा, राम र कृष्णमा, गणेश र सूर्यमा, पराम्बा दुर्गा र नारायणमा भेद छँदैछैन। हाम्रो बुद्धि, सोचाइ, आग्रह, विश्वास, श्रद्धा आदिको तारतम्यले भिन्नताको कल्पना गरिएको मात्र हो— दुःखको सर्वथा अभाव, तीनै प्रकारका तापबाट सदासर्वदा मुक्ति र निरतिशय सुखानुभूति। यो नै विश्व ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण प्राणीमात्रको लक्ष्य हो, अन्तिम प्राप्तव्य र गन्तव्य हो। त्यसैले सबैको मिलन हुन्छ— अखण्ड आनन्दमा। सुषुप्तिमा सबैले त्यही आनन्दको अनुभव गरेका छन् तर अबोधपूर्वक। त्यही आनन्दलाई बोधपूर्वक गर्ने स्थान हो समाधि। समाधिमा शिवतत्त्व र ब्रह्मतत्त्वमा भेद रहँदैन।

हामी वैदिक सनातनीहरू पाञ्चायनको पूजा गर्दछौं। कोही शिवलाई इष्टदेव मान्दछौं त कोही दुर्गालाई, कोही गणेशलाई त कोही सूर्यलाई अथवा कोही नारायणलाई। हाम्रा इष्टदेव वा देवी भिन्न होलान् तर तत्त्वतः विचार गर्ने हो भने यिनमा पक्कै भेद छैन।

अभेददर्शनं ज्ञानम् (अभेददर्शन नै ज्ञान हो)। भेददर्शन ज्ञान होइन, बुद्धि होइन, अहङ्कार होइन, म त आत्मा हुँ, ईश्वर हुँ, ब्रह्म हुँ। त्यही हो शिवतत्त्वमा पुग्ने उत्कृष्ट उपाय। ममा रहेको ब्रह्मतत्त्व र शिवमा भिन्नता कदापि छैन। वास्तवमा मैरे सत्तामा निखिल ब्रह्माण्डका सारा वस्तु सत्तावान् देखिएका छन्, मैरे प्रकाशमा सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड प्रकाशित भएको छ। ममा रहेको ब्रह्मतत्त्व र शिव, विष्णु, ब्रह्मा, दुर्गा, गणेश, सूर्य, अग्नि आदि तेत्तीसकोटी देवतामा वा पितृमा वा गन्धर्व आदिमा मात्र होइन चराचर जगत्मा भएको ब्रह्मतत्त्व एकै हो। शिवतत्त्वको सार सिद्धान्त हो— आत्मतत्त्व, ब्रह्मतत्त्व, वा ईश्वरतत्त्व। वेद र वेदान्तले बताएको मूल मर्म पनि यही नै हो।

गन्तव्य, लक्ष्य एकै छ— मार्गहरू कुनै सोभा होलान् वा बाङ्गा होलान्। पुगुपर्ने ठाउँ एउटै हो भने बाटामा किन भगडा गर्ने ? किन नाम र रूपका

विषयमा विभेद खडा गर्ने ? पूजा र पद्धतिमा पूजा सामग्री र नैवेद्यलाई लिएर किन बखेडा चलाउने ? नबुझेहरू छुट्न खोज्छन् भने बुझेहरू जुट्न खोज्छन् । शिवतत्त्वलाई समातौं शिवको भोलापन, शिवको कल्याण कामना, शिवको त्याग र तपस्यालाई लिएर कुरा गर्नेले मिलनबिन्दु फेला पारिहाल्छन् । शिव र शक्ति एकै सिक्काका दुई पाटा हुन् । एकै नदीका दुई किनारा हुन् । यी दुई त व्यवहारमा मात्र भिन्न देखिएका हुन्— परमार्थमा एक हुन्, अद्वैत हुन् । अद्वैतमा भगडा छैन । भगडा हुन्छ द्वैतमा, तेरो र मेरोमा । सुषुप्तिमा र समाधिमा आफूमात्र भएको, अरु कोही नभएको अनुभव हुन्छ । यही कुरा बोधपूर्वक भए आफूमात्र ब्रह्मैब्रह्ममात्र ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ४८/२०६६)

शिवमस्तु !

ॐ

५५. श्रीगुरु - माहात्म्य

ॐ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानन्दमूर्तये ।

निष्प्रपञ्चाय शान्ताय निरालम्बाय तेजसे ॥

(निरालम्बोपनिषद्)

[प्रपञ्चदेखि रहित भएका, शान्तस्वरूप, कुनै प्रकारको अवलम्बन नभएका, ज्ञानले धपक्क बलेका तेजोमय, सत्, चित् र आनन्दकै मूर्तरूप भएका साक्षात् परमात्मा शिवका स्वरूप श्रीसद्गुरुदेवलाई साष्टाङ्ग दण्डवत् प्रणाम गर्दछु, नमस्कार गर्दछु ।]

वैदिक सनातन धर्ममा, सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा र उत्तरमीमांसा (वेदान्त) जस्ता पूर्वीय छ ओटै आस्तिक दर्शनमा, कर्मकाण्डमा, उपासनाकाण्डमा र ज्ञानकाण्डमा अर्थात् सर्वत्र श्रीगुरुदेवको सर्वोपरि भूमिका छ, असाधारण महत्ता छ । त्यसैले त हामी हाम्रा जुनसुकै शुभकर्मको शुभारम्भमा विघ्नविनाशक गणपति गुरुको पूजा गर्दछौं, प्रार्थना गर्दछौं । अनि ज्ञानदाता गुरुलाई नमन गर्दछौं—

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

[गुरु नै सृष्टिकर्ता ब्रह्मा, पालनकर्ता विष्णु र लयकर्ता महेश्वर हुनुहुन्छ । गुरु त निर्गुण-निराकार साक्षात् परब्रह्मस्वरूप नै हुनुहुन्छ । त्यस्ता गुरुदेवलाई नमस्कार गर्दछु ।]

ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ।

व्योमवत् व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

सृष्टिकर्ता, पालनकर्ता र संहारकर्ता सारा ऐश्वर्यले सम्पन्न, गर्न नगर्न र जेजस्तो पनि गर्न सक्ने सर्वसमर्थ, सर्वज्ञ, सर्वान्तर्यामी, सर्वनियन्ता व्यापक ईश्वर, ज्ञानप्रदाता, भवभयत्राता, ज्ञानवान् जीवन्मुक्त गुरुदेव र आफू (आत्मा) लाई राम्ररी चिनाउने, तिनमा अभेददर्शन गराइदिने सम्पूर्ण प्राणीमा व्याप्त भएर रहेका आकाश जस्ता निर्मल, शुद्धस्वरूप दक्षिणामूर्ति स्वरूप भगवान् शङ्करलाई, गुरुका रूपमा आएका ज्ञानवान् गुरुलाई अनि शिव र गुरुदेखि अभिन्न आत्मस्वरूप आफूलाई नमस्कार गर्दछु ।

गुरु भनेका वास्तवमा ज्ञानदाता नै हुन् । मास्टर, टिचर, ट्युटर, लेक्चरर, प्रोफेसर आदि अँग्रेजी शब्दले र अर्थले पनि भेटाउन नसक्ने उच्च आसनमा गुरु विराजमान छन् । अज्ञानरूपी अन्धकारलाई नष्ट गरिदिने नै गुरु हुन्—

गुरुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद् रुशब्दस्तन्निरोधकः ।

अन्धकारानिरोधित्वाद् गुरुशब्दः स उच्यते ॥

['गु' शब्दले अन्धकारलाई जनाउँछ । 'रु' शब्दले अन्धकारलाई नाश गर्ने भन्ने अर्थ दिन्छ । त्यस कारण 'गुरु' शब्दको तात्त्विक अर्थ अन्धकारलाई नष्ट गर्ने ज्ञानवान्, आदरणीय, आचार्य महापुरुष भन्ने बुझिन्छ ।]

मनुस्मृति (२/१४२) अनुसार भन्ने हो भने गर्भाधानदेखि लिएर मन्त्रदान विद्यादानसम्म जसले प्रदान गर्दछन् । तिनलाई अर्थात् जन्मदाता, संस्कारदाता र मन्त्र ज्ञानदातालाई गुरु मानेको छ । वेदका अध्यापक आचार्य पनि गुरु हुन्, कालिकापुराणमा गुरु ज्ञानी हुनुपर्छ भनिएको छ । धर्मछाडा, कर्मछाडा, अभिमानी, क्रोधी, अर्काको डाहा गर्ने मान्छे कदापि गुरु हुन योग्य हुँदैनन् भनी गुरुको योग्यतामा राम्रो प्रश्न उठाइएको छ । गुरु शुद्ध, भए भने मात्र शिष्यको कल्याण हुन्छ, मूल नै शुद्ध भएन भने हाँगाबिँगाको के गति होला भनी कालिकापुराणमा बताइएको छ । गुरुका शुद्धताको विषयमा मनुस्मृति अनुसार (२/१४९) भन्ने हो भने तपस्या र ज्ञानले पूर्ण भएका गुरु पूज्यतम हुन्, महात्मा हुन् । बृहस्पतिलाई देवताका गुरु भनिन्छ । त्यस्तै सात बारमध्ये एकलाई

गुरुबार (बृहस्पतिबार) भनिन्छ। यो गुरुको महिमा हो। उपाध्याय शब्दलाई पनि गुरुकै स्थानमा राखिएको छ।

ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध, उपदेष्टा, सन्ध्या उपासना आदिका उपदेशक, पिता, चक्रवर्ती सम्राट् आदिका लागि पनि गुरुशब्द प्रयोग गरिएको छ। विष्णुसहस्रनाम (महाभारत १३/१४९/६५) मा गुरु प्रयोग भएको छ। यसको शाङ्करभाष्यमा ब्रह्मज्ञान दिने, सबका पिता भनी अर्थ गरिएको छ। भगवान् विष्णुलाई गुरु भने भैं भगवान् शिवलाई पनि गुरु मानेको छ। ब्रह्मा पनि गुरु नै हुन्। बाबु, बाजे, आमा, मामा, दाज्यू आदि पनि गुरुस्थानीय नै हुन्।

कूर्मपुराण (उपरिविभाग अध्याय १२) अनुसार गुरुवर्गको एक लामो सूची पाइन्छ। माथि नै उल्लेख भएभैं बाबु, आमा, बाजे, बज्यै आदि इत्यादि पनि गुरुमा नै पर्दछन्। कुलको थकाली पुरुष गुरु, स्त्रीगुरु आदिको पनि उल्लेख छ। युक्तिकल्पतम ग्रन्थमा गुरुको आचार, यिनीप्रतिको आदर, सेवाको पनि विधान पाइन्छ। असल गुरु अर्थात् सद्गुरु कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषयमा राम्रो प्रकाश पारिएको छ—

सदाचारः कुशलधीः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ॥

त्यस्तै मन्त्रगुरुको लक्षण—

शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान् ।

शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥

तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते ।

[गुरु सदाचारी हुनै पर्छ। गुरु नै दुराचारी भए त्यसले आफ्ना शिष्यलाई के शिक्षा दिने ? त्यस्तै गुरु बुद्धिमान्, सारा शास्त्र जानेको, दयालु, गुणी, असल कुलमा जन्मेको, शान्त, इन्द्रियनिग्रही, नम्र, साधारण वेशधारी, आचारमा शुद्धता भएको, प्रतिष्ठित, पवित्र, तपस्वी, सत्यवादी, गृहस्थ हुनुपर्छ, यी सद्गुरुका लक्षण हुन्। आचार्य चाणक्यले पनि गुरुका विषयमा भनेका छन्—

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वेषामतिथिगुरुः ॥

(चाणक्यनीति, सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)

[ब्राह्मणहरूको गुरु अग्नि हो, वर्णहरूमा ब्राह्मण सबैका गुरु, स्त्रीहरूका गुरु आफ्नै पति हुन् र सबैका गुरु अतिथि हुन् ।]

लिङ्गायत सम्प्रदायमा गुरुलाई धुनधानै मान्दछन् र षोडशोपचारले पूजा गर्दछन् । त्यस्तै सिक्खहरू गुरुलाई असाध्य मान्दछन् । उनीहरू आफ्नो धार्मिक ग्रन्थलाई नै गुरुग्रन्थसाहेव भन्दछन् । गुरुका वाणीलाई अक्षरशः पालना गर्दछन् । गुरुद्वारा सिक्खको मन्दिर हो, तीर्थस्थान हो ।

जन्मदिने पितामाता त महान् गुरु हुन्, हुन् । यसमा विकल्प छैन, पितामाताले पार्थिव शरीरलाई जन्माए, हुर्काए, बढाए, सिकाए इत्यादि गरे । मर्ने शरीरका जन्मदाता मातापिता हुन् भने कहिल्यै नमर्ने, नजन्मने, बूढो नहुने, रोग नलाग्ने आत्माको, ईश्वरको, ब्रह्मको ज्ञान गराएर जन्ममृत्युको चक्रबाट पार गराइदिने, अन्धकारबाट उज्यालोमा, मृत्युबाट अमरतामा, असत्बाट सत्मा, द्वैतबाट अद्वैतमा पुर्‍याइदिने, तीनै प्रकारका तापबाट सदासर्वदाका लागि छुटाएर शाश्वत, सनातन, निरतिशय, अखण्ड, नित्य आनन्दमा पुर्‍याइदिने गुरु हुन् । अतः यिनको महत्ता र महिमा जन्मदाता मातापिताको भन्दा पनि महान् मानिएको छ । वैष्णव सम्प्रदाय, कृष्णप्रणामी सम्प्रदाय, राधास्वामी सम्प्रदाय, नानक सम्प्रदाय आदि सारा सम्प्रदायमा गुरुलाई देवताजस्तै गरी मान्दछन् र गुरुको आज्ञा पालन गर्नु आफ्नो महान् कर्तव्य र सौभाग्यको कुरो ठान्दछन् ।

उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद् गुरुः ।

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टु त्वध्वरे व्रती ॥

(अमरकोशः द्वितीय काण्ड, ब्रह्मवर्गः ७)

अपाध्याय र अध्यापक भनेका पढाउने गुरुका नाम, गुरु भनेको गर्भाधानादि संस्कार गर्ने बाबु र मन्त्र सुनाउनेको नाम, आचार्य भनेको साङ्गोपाङ्ग र अर्थसहित वेद पढाउनेको नाम— यी सबैलाई सामान्यतया गुरु भनिन्छ । तर वास्तविक गुरु त ज्ञानदाता नै हुन् । वैदिक सनातनी गुरुलाई सर्वोपरि मानी शिरले पाउमा दण्डवत्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
गरी गुरुको आज्ञालाई न न न च नगरीकन पालना गर्दछन्— आज्ञा गुरुणां
ह्यविचारणीया ।

तान्त्रिकहरू पनि गुरुलाई अत्यन्त श्रद्धा र विश्वासपूर्वक मानेर तन्त्रसाधना गर्दछन् । त्यस्तै सङ्गीत र कलाका साधक पनि गुरुमा अत्यन्त आदर सत्कार अभिव्यक्त गर्दछन् । निगमका क्षेत्रमा होस् वा आगमका क्षेत्रमा जति विद्या गुह्य-गोप्य हुँदै गयो उति नै गुरुको महिमा पनि बढ्दै गयो ।

तन्त्र, मन्त्र, यन्त्र विद्यामा गुरुको महिमा महान् मानिएको छ । वेद महान् शास्त्र हो, ग्रन्थ हो । वैदिक दर्शन र साहित्यमा वेदलाई अपौरुषेय मानेको छ । यो कुनै पुरुष विशेषबाट प्रणीत, निर्मित, सिर्जित, लिखित नभएर परमात्मा नारायणको निश्वासबाट निस्केको मानिन्छ । त्यस्तै वैदिक मन्त्रद्रष्टा महर्षिहरूले वेदका मन्त्रहरूलाई आफू समाधिस्थ भएका बेला देखे अनि शिष्य-प्रशिष्य हुँदै गुरुपरम्पराबाट आएको हो र पछिमात्र लिपिबद्ध गरियो भनिन्छ ।

आज विश्वका सारा ग्रन्थहरूमध्ये सबभन्दा पुरानो वेद नै हो भनेर विश्वकै विद्वान्ले मानेका छन् । त्यस्तो महान् ग्रन्थ, शास्त्र पनि आफैं बोल्दैन, यसको रहस्य, तत्त्वको उद्घाटन गर्ने गुरु नै भएकाले वेदले देखाएको ब्रह्मको ज्ञान गराइदिने गुरुको जति महिमा गाए पनि कम नै हुन्छ । गौतम बुद्धले आफ्नो कोही गुरु नभएको र मैले जे पाएँ त्यो आफ्नै अभिज्ञानबाट पाएँ भनेका थिए रे । त्यस्तै रमण महर्षिले कुनै गुरुबाट ज्ञान पाएको होइन भनिन्छ । प्रातः स्मरणीय मस्तराम बाबाका पनि कोही गुरु थिएनन् । यस्ता असाधारण कारक पुरुष जन्मजातै केही लिएर आएका हुन्छन् र कुनै गुरुको आवश्यकता पर्दैन, बाँकी साराको लागि गुरुको अनिवार्यता सर्वत्र स्वीकार गरिएको छ । त्यसैले पनि गोस्वामी तुलसीदास भन्दछन्— 'गुरु विनु ज्ञान नहोई' । हो पनि गुरुविना ज्ञान हुने सम्भावना नै छैन । नाथ सम्प्रदाय र सन्त सम्प्रदायमा पनि गुरुको महान् महत्त्व गाइएको छ । अभ कतिसम्म पनि भनिन्छ भने गुरु त ईश्वरभन्दा पनि महान् छन् । किनभने ईश्वरलाई चिनाइदिने त गुरु नै हुन् नि । गुरु बोल्ने ईश्वर नै हुन् ।

गुरुकुलमा बसेर गुरुकै सान्निध्य पाएर गुरुबाटै परा र अपरा सबै विद्या प्राप्त गर्ने हाम्रो वैदिक परम्परा थियो । त्यसको केही अंश अभैँ पनि भारतमा एवं नेपालमा पाइँदैंछ । प्रत्येक वर्ष आषाढशुक्ल पूर्णिमालाई गुरुपूर्णिमा, व्यासजयन्ती भनेर मान्ने हाम्रो परम्परा अद्यापि छँदैछ । यो गुरुको पूजाको दिन हो, गुरुलाई सम्मान गर्ने, अभिनन्दन गर्ने, गुरुप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्ने दिन हो । गुरुलाई ज्ञानकै कारण माता-पिताभन्दा पनि उच्च बताइएको छ । गुरुलाई ब्रह्मा, विष्णु, महेश समान अभि साक्षात् परब्रह्म परमात्मा मान्नुबाट गुरुको सर्वोपरि स्थान भएको स्पष्ट हुन्छ । 'गुरुगीता'मा त गुरुको कति हो कति महिमा गाइएको छ— अवर्णनीय छ ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणमा दत्तात्रेयका चौबीस गुरुको प्रसङ्ग आएको छ । कूर्मपुराण उपरिविभाग द्वादश अध्यायमा बाह पन्ध्रजना गुरुको उल्लेख छ । कसैबाट केही सिक्न्यो, जान्यो भने गुरु मान्नु परिहाल्यो । यस्ता प्रकारका गुरु त थुप्रै हुन्छन् जीवनभरमा । तर वास्तविक, पारमार्थिक अज्ञानरूपी अन्धकार नाशै गरेर ज्ञानालोकमा पुर्‍याइदिने, जन्म र मृत्युको जन्जाल-सञ्जालबाट सदाको लागि मुक्ति दिलाइदिने गुरु त एउटै हुनुहुन्छ । जसको करुणाले, दयाले, कृपाले, अनुग्रहले सबै प्रकारका (आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक) ताप, चिन्ता, दुःख, पीडा आदिबाट सदासर्वदाका लागि छुटाइदिएर शाश्वत सनातन, आत्मिक, आध्यात्मिक, अखण्ड, परिपूर्ण, अविनाशी शान्ति र आनन्द प्रदान गराइदिने, त्यस्तो सर्वोत्तम मार्ग देखाइदिने श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुदेव नै सच्चा गुरु हुनुहुन्छ । त्यस्ता गुरु त साक्षात् परब्रह्म नै साकाररूपमा, सगुणरूपमा शिष्य कल्याणका लागि अवतरित हुनुभएको भनेर मान्न सकिन्छ ।

ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्नका लागि सबभन्दा पहिले त अधिकारी बन्नुपर्‍यो । अधिकारी बन्नका लागि साधन चतुष्टय सम्पन्न हुनैपर्छ । साधन चतुष्टय निम्न प्रकार छ—

- १) नित्यानित्यवस्तुविवेक,
- २) इहामुत्रफलभोगविराग,
- ३) शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा र समाधान षट्सम्पत्ति र
- ४) मुमुक्षुता ।

यस्ता ज्ञानको अधिकारी नै ज्ञानको खोजी गर्दै सद्गुरु, उत्तम देशिककहाँ गएर ब्रह्मज्ञानको याचना गर्दछन्—

तत् विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

(मुण्डकोपनिषद् १/२/१२)

त्यो अद्वैत ब्रह्म वस्तुको अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार गरी मोक्ष प्राप्त गर्ने इच्छाले अभिप्रेरित भएर, त्यही ब्रह्म ज्ञानका लागि त्यो उत्तम अधिकारी साधनसम्पन्न भएर श्रोत्रिय (श्रुतिको साङ्गोपाङ्ग अध्ययन गरेका र अरूलाई विधिपूर्वक सिकाउन सक्ने) र ब्रह्मनिष्ठ (अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार गरी मोक्षलाभ गरिसकेका) गुरुका समीपमा, सान्निध्यमा हातमा समिधा लिएर अत्यन्त श्रद्धा र भक्तिसाथ शरणापन्न हुनुपर्छ र गुरुबाट ज्ञानको याचना गर्नुपर्छ ।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्षन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ४/३४)

ज्ञानप्राप्त गर्नका लागि भुकेर साष्टाङ्ग दण्डवत् गरेर, सेवापरायण भएर विधिपूर्वक नम्रभावले ज्ञानवान् तत्त्वदर्शी गुरुका चरणका शरणमा पच्यो भने ज्ञानी गुरुले ज्ञान दिनुहुन्छ । वेद, उपनिषद्, पुराण, ब्रह्मसूत्र, गीता आदि सारा शास्त्र गुरुशिष्य परम्पराबाट आएका छन् । ज्ञानवान् गुरु उपदेश दिने, उत्तम मुमुक्षु शिष्यले सोध्ने— यो वैदिक सनातन परम्परा हो । तत्त्वमसि जस्ता महावाक्य सुनेपछि अत्यन्त उत्तम अधिकारी मुमुक्षु भने श्रवणानुमक्ति (सुन्दासाथै) मुक्त भइहाल्छन् । होइन भने श्रवणपछि मनन, निदिध्यासन गरी आत्मसाक्षात्कार गरी मुक्त हुन्छन् । वेदलाई हामी श्रुतिमाता भन्दछौं । श्रुति भनेको सुन्दासुन्दै आएको । पहिले आदिगुरु नारायणबाट यो ज्ञानको परम्परा आयो— ब्रह्मा, विशिष्ट, शक्ति, पराशर, व्यास, शुकदेव, गौडपादाचार्य, गोविन्दभगवदाचार्य, शङ्कराचार्य उनका चार शिष्यहरूबाट नै यो परम्परा चलेको छ ।

भगवान् शङ्करबाट पार्वतीले तान्त्रिक र वैदिक ज्ञान पाएको प्रसङ्ग पुराणहरूमा आएका छन् । नारायण गुरु वेदव्यास शिष्य, वेदव्यास गुरु

शुकदेव शिष्य, शुकदेव गुरु परीक्षित शिष्य। श्रीमद्भागवत यसै गरी आएको छ ।

अष्टावक्र गुरु जनक शिष्य, श्रीकृष्ण गुरु अर्जुन शिष्य, श्रीराम गुरु लक्ष्मण शिष्य, वसिष्ठ गुरु राम शिष्य, ब्रह्मर्षि याज्ञवल्क्य गुरु जनक शिष्य भएर ज्ञान परम्परा चल्दै आएको प्रसङ्ग हाम्रा गीताहरू, योगवासिष्ठ, उपनिषद् आदिमा आएको छ । छान्दोग्योपनिषद्मा गुरु एवं पिता आरुणिले आफ्नो पुत्रशिष्य श्वेतकेतुलाई तत्त्वमसि महावाक्य नौ पटक उपदेश दिएको प्रसङ्ग अत्यन्त प्रसिद्ध छ ।

भगवान् शङ्कराचार्यको दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्मा पनि गुरुरूप दक्षिणामूर्तिको महान् महिमा गाइएको छ ।—

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नमः इदं दक्षिणामूर्तये ।

[गुरुमूर्ति भएका दक्षिणामूर्तिलाई नमस्कार छ ।]

वैदिक र पौराणिक साहित्यमा गुरुभक्ति र गुरुकृपाको असाधारण महिमा गाइएका प्रसङ्ग यत्रतत्र, सर्वत्र पाइन्छन् । ईश्वरकृपा, शास्त्रकृपा, गुरुकृपा र आत्मकृपाका विषयमा पनि विशेष प्रकाश पारिएका छन् । यी चारमध्ये गुरुकृपा भयो भने बाँकी तीन कृपा पनि प्राप्त हुन्छन् भनिएको छ । गुरुकृपा पाउनका लागि गुरुमा उपसन्न हुनुपर्छ, गुरुको चरणका शरणमा सर्वात्मभावेन समर्पित हुनैपर्छ । शिष्यको आत्माको पुकार गुरुका कानमा पुगेपछि गुरु कृपा गर्नुहुन्छ र शिष्यको उद्धारको, कल्याणको द्वार खुल्दछ । जसरी अधिकार प्राप्त शिष्यले आत्मकल्याणका लागि सद्गुरुका खोजमा सम्पूर्ण शक्ति र भक्ति लगाउनु पर्छ त्यसरी नै सद्गुरु पनि आफूले अनेकौँ जीवन र साधनाबाट प्राप्त महान् ज्ञान बाँड्न असल, मुमुक्षु, तीव्र वैरागी, योग्य अधिकारी शिष्यका खोजमा हुनुहुन्छ ।

एकजना पवित्र व्यक्तिको शुद्ध आत्माबाट त्यस्तै अर्को आत्मामा शक्ति सञ्चार गर्ने सामर्थ्य भएका आत्माको असाधारण शक्ति सञ्चारित जसमा

हुन्छ त्यस्तो सत् पात्रको नाम हो शिष्य । यी दुई आत्माको मिलन, सुयोगबाट नै ज्ञानको चमक आउँछ, एउटा असाधारण घटना घट्दछ, अज्ञानको पर्दा सदाको लागि हट्दछ र ज्ञानको आलोकले जीवन भलमल्ल उज्यालो हुन्छ । जन्म र मृत्युको बन्धन चुँडिन्छ, जीव शिवस्वरूपमा प्रविष्ट हुन्छ । यही हो कृपा, गुरुको आवश्यकता । बीज, पवित्र शक्तिशाली हुने हो र जमिन पनि अत्यन्त मलिलो, घामपानी लाग्ने खालको भयो भने यी दुवै मिलेर बिउले अपूर्व विकास गर्दछ र लटरम्म फल लाग्दछ । अर्थात् असल गुरुको सान्निध्य र कृपा प्राप्त भए शिष्य ज्ञानद्वारा मोक्ष लाभ गर्दछ, जीवन धन्य र कृतकृत्य बन्दछ ।

ज्ञानका सन्दर्भमा सद्गुरुमा असाधारण योग्यता हुनुपर्दछ र ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्ने मुमुक्षु शिष्य पनि असाधारण नै हुनुपर्छ—

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा ।

(कठोपनिषद् १/२/७)

असाधारण र असाधारणको संयोगबाट असाधारण नै फल निस्कनेमा शङ्का नै छैन । शिष्यमा सत्यता, पवित्रता, सच्चा ज्ञानपिपासा, तीव्र मुमुक्षा, असाधारण जिज्ञासा, अत्यन्त श्रद्धा, समर्पित भावना, अटुट वैराग्य र अध्यवसाय हुनैपर्दछ । शिष्यमा तनको, मनको, वचनको र धनको पनि शुद्धता हुनु नितान्त आवश्यक छ । एक जना योग्य शिष्यको योग्यताका विषयमा पनि जान्नु आवश्यक छ । आजको बौद्धिक संसार अध्यात्मबाट पनि पछि परेको छैन । अनुसन्धानको लहर चलेको छ । वेद पढ्छन्, कुरान पढ्छन्, बाइबल पढ्छन् । यस्तै आ-आफ्ना धारणा बनाएर अब पुग्यो, कुरो फेला प्यो भनेर ढुक्क भएर बसेका तथाकथित धार्मिक गुरु नपाइने होइनन् । तर ती ती ग्रन्थ त शब्दकै राशि, भण्डार त हुन् नि । ती त धर्मका सुक्खा कङ्कालमात्र हुन् । फेरि ती त जड हुन् । कागजमात्र हुन्, अक्षरमात्र । तिनलाई सजीव बनाउने त गुरु हुन्— श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु हुन्, श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु । शब्दको जञ्जालमा अल्मलिएका, पंक्ति कण्ठ पारेर, तिनलाई ओकलेर मात्र पण्डित भनाउन खोज्ने मान्छेलाई शास्त्रले गुरु मानेको छैन— गुरु हुन त ज्ञानवान् नै, ब्रह्मनिष्ठ नै मुक्तात्मा नै हुनुपर्दछ ।

सद्गुरु, सच्चा गुरु यस्तौ हुनुपर्छ—

श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मवित्तमः ।

वेदादि शास्त्रका वेत्ता, मर्मज्ञ, तत्त्वज्ञ, निष्पाप, कामको, वासनाको, इच्छाको, एषणाको गन्धसमेत नभएका श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी नै साँच्चै गुरु हुन्, गुरु हुन् योग्य छन् ।

अन्धालाई आँखा दिने, बहिरालाई श्रोत्रेन्द्रिय दिने, लङ्गडालाई गोडा दिने, लाटालाई वाणी दिने अनि अँध्यारामा बाटो हराएका पथभ्रान्त पथिकलाई बाटो देखाइदिने गुरु नै वास्तविक, पारमार्थिक गुरु हुन् । त्यसैले वेदका मन्त्रद्रष्टा ब्रह्मर्षिहरू गुरुरूप परमात्मासङ्ग प्रार्थना गर्दछन्—

असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय ।

(अक्ष्युपनिषद् १)

हे गुरुदेव ! हे परब्रह्म परमात्मा, हे ईश्वर ! मलाई असत्बाट सत्मा पुर्‍याइदेऊ । मलाई अन्धकारबाट उज्यालोमा लगिदेऊ । मलाई मृत्युको मुख (मरण) बाट अमरतामा लगिदेऊ ।

भगवान् चतुर्मुख ब्रह्माले भगवान् नारायणसँग प्रश्न गर्नुभयो—

गुरुः क इति । गुरुः साक्षादादिनारायणः पुरुषः । स आदिनारायणोऽहमेव तस्मान्मामेकं शरणं ब्रज । मदभक्तिनिष्ठो भव । मदीयोपासनां कुरु । मामेव प्राप्स्यसि । मदव्यतिरिक्तं सर्वं बाधितम् । ... इत्येवं महाविष्णोः परमिममुपदेशं लब्ध्वा पितामहः परमानन्दं प्राप ।...

(त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद् ८, उत्तरकाण्ड)

गुरु भनेका को हुनुहुन्छ ?

नारायणले जवाफ दिनुभयो— गुरु त साक्षात् आदिनारायण पुरुष हुनुहुन्छ, ती आदिनारायण भनेको त म नै हुँ । त्यस कारण मेरै शरणमा परिहाल । मेरो भक्तिमा निष्ठावान् बन । मेरो नै उपासना गर । त्यसो गर्नु भन्ने मलाई नै प्राप्त गर्नेछौ । मदेखि अतिरिक्त सारा कुरालाई छोडिदेऊ । ... यसरी गुरुरूप महाविष्णुले लामो उपदेश गरेपछि पितामह ब्रह्मा परम आनन्दमा प्राप्त हुनुभयो ।

ब्रह्मज्ञान गर्नका लागि गुरुमुखबाट महावाक्य ब्रह्मोपदेश सुन्नेपर्दछ, अर्को बाटो छैन ।

गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण स्वानुभूत्या च चिदघनं
ब्रह्मैवाहमिति ज्ञात्वा वीतशोको भवेन्मुनिः ॥

(महोपनिषद् ४/२५)

गुरु र शास्त्रले देखाएको मार्गमा हिँडेर आफ्नो अनुभूतिलाई चैतन्यघन परमात्मामा मिलाएर म नै ब्रह्म हुँ भन्ने कुरा राम्ररी जान्यो भने सम्पूर्ण शोक समाप्त हुन्छ । मुनिले यसै गर्दछन् र अरूलाई पनि यस्तै उपदेश दिन्छन् ।

गुरुको कति महान् महिमा छ भन्ने विषयमा उपनिषद्को उद्घोष छ—

दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् ।

दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥

(महोपनिषद् ४/७७, वराहोपनिषद् १२/७६)

विषय त्याग गर्न सारै नै गाह्रो छ । तत्त्वदर्शन गर्न त कता-कता कठिन छ । सहजावस्थामा बस्न अत्यन्त मुस्किल छ— सद्गुरुको करुणा विना । तर सद्गुरुको करुणा भयो, कृपा प्राप्त भयो भने यी सबै नै सम्भव हुन्छन् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

(श्वेताश्वतरोपनिषद् ६/२३, योगशिखोपनिषद् २/२२)

जसको परमात्मा परमेश्वरमा जस्तो भक्ति छ त्यस्तै नै भक्ति आफ्ना सद्गुरुदेवमा पनि हुनुपर्दछ । त्यस्तो महान् हृदय भएका महात्मा पुरुषका हृदयमा वेद-वेदान्त विषयका रहस्यमय गोप्य विषयहरू प्रकाशित हुन्छन् ।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवः सदाशिवः ।

न गुरोरधिकं कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

(योगशिखोपनिषद् ५/५६)

[गुरु नै ब्रह्मा, गुरु नै विष्णु, गुरु नै देवता र गुरु नै सदाशिव परमात्मा हुनुहुन्छ। अतः तीनै लोकमा गुरुभन्दा बढी, ठूलो, मान्नुपर्ने कोही छैन।]

गुरुसँग व्यवहारकालमा द्वैतको भावना गर्नुपर्छ तर गुरुको भक्ति गर्ने बेलामा गुरु, ईश्वर र आत्मामा अभेद भाव राख्नुपर्छ। गुरु गुरु नै हुनुहुन्छ, शिष्य जतिसुकै जान्ने भए पनि, गुरुसरहै भए पनि शिष्य नै हो नि, गुरुका अगाडि।

कर्णधारं गुरुं प्राप्य तद्वाक्यं ल्पववदृढम्।

अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम्॥

(योगशिखोपनिषद् ६/७९)

कर्णधार अर्थात् नाड (डुङ्गा) चलाउने नाविक, डुङ्गे, बोटेका रूपमा गुरु हुनुहुन्छ। गुरुका उपदेश, ब्रह्मवाणी, महावाक्य नाडका वा डुङ्गाका रूपमा लिएर गुरुको वाणीको रातदिन अभ्यास रूपको पानीमा डुङ्गा चलायो भने भवसागर पार तरिन्छ। ब्रह्माध्यासरूपी नदीमा, महावाक्यको उपदेशरूपी डुङ्गा गुरुरूपी नाविकले चलाएको छ भने संसाररूपी नदी पार गर्न सकिन्छ। **गुरुः कर्णधारम्** भनेर। गुरुलाई नाविकका रूपमा गरिएको कल्पना अत्यन्त युक्तियुक्त देखिन्छ। यस्तै आशयको प्रसङ्ग भागवतको एकादश स्कन्धमा श्रीकृष्णद्वारा उद्धवलाई उपदेश दिने क्रममा आएको छ—

गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते।

ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शनम्॥

(आत्मोपनिषद् ३)

[ब्रह्म नै गुरु र शिष्यका भेदले देखिएको मात्र हो। तत्त्वदर्शन भएपछि वा तत्त्वदर्शन कालमा केवल शुद्ध ब्रह्ममात्रको दर्शन हुन्छ।]

ज्ञानोत्तर कालमा मुक्त शिष्य यसरी उद्गार व्यक्त गर्दछन्—

अहो ज्ञानमहोज्ञानमहो सुखमहोसुखम्।

अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुमहो गुरुः॥

(अवधूतोपनिषद् ३२)

मलाई ज्ञान भयो । आश्चर्य भयो । महान् कार्य सम्पन्न भयो । महान् ज्ञान प्राप्त भयो । महान् सुख भयो । आश्चर्य भयो— सारा दुःख गयो । मलाई यस्तो महान् ज्ञान गराइदिने वेदउपनिषद् आदि शास्त्र पनि महान् हो, धन्य हो, आश्चर्य हो । अहा! यस्तो ज्ञान गराइदिने गुरु महान् हुनुहुन्छ । मेरो ठूलो कल्याण गराइदिने गुरुप्रति म कृतज्ञ छु, मेरो अभिनन्दन र अभिवादन गुरुका पाउमा समर्पित छ ।

गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा गति ।

(शाठ्यायनीयोपनिषद् ३६)

[गुरु नै सर्वोपरि धर्म र गुरु नै सर्वोपरि परम गति हुनुहुन्छ ।]

हाम्रा गुरु र हाम्रो वैदिक धर्मको यो महानता हो । वर्तमान कालका धर्ममा न त यो शक्ति नै छ न त गुरुमा नै । आजकालका तथाकथित गुरु धर्मलाई व्यवसाय बनाउँछन्, एउटा उद्योग वा खेतीका रूपमा लिन्छन् । अझ कति परधर्मी, विधर्मी, अधर्मी त आफ्नो धर्म बेच्न पनि तयार, किन्न पनि तयार छन् । राजनेता पनि पैसा पाए भने धर्म बेच्नारहेछन् र राष्ट्रकै धर्म छैन राष्ट्रलाई धर्मनिरपेक्ष भन्नसम्म सक्ता रहेछन् । धार्मिक नभए पनि धर्मको व्याख्या गर्न पछाडि हट्ता रहेनछन् । यस्ता अधर्मी, धर्मबेचुवा, अधार्मिक, धर्मछाडाले चलाएको राष्ट्रको हालत कस्तो होला? यो त राष्ट्रकै दुर्भाग्य हो ।

धर्ममा आस्था भयो भने गुरुमा पनि आस्था हुन्छ । हामी वैदिक सनातनी धर्म पनि मान्दछौं अनि गुरु पनि । हाम्रो वैदिक कालमा पौराणिक कालमा र आधुनिक कालमा समेत ठूलाठूला गुरुभक्त महापुरुषहरू देखिएका छन् ।

श्रीरामको गुरुभक्ति उदाहरणीय छ । दीक्षगुरु विश्वामित्र र कुलगुरु वशिष्ठको असाधारण सेवा गरेको, आज्ञा पालन गरेको घटना रामायणमा ठाउँठाउँमा पाइन्छन् । त्यस्तै श्रीकृष्णका सान्दीपनि गुरुबाट चौसठ्ठीकला सिकेको, गर्गऋषि कुलपुरोहित (गुरु) मा श्रद्धा भक्ति देखाएका प्रसङ्ग आएका छन् श्रीकृष्णका जीवनीमा । रामले गुरु वसिष्ठबाट ब्रह्मज्ञान सुनेको ग्रन्थ योगवासिष्ठ नामले प्रसिद्ध छ । परशुरामले भगवान् शङ्करबाट सारा ज्ञान पाएको कथा पुराणमा पाइन्छ ।

ज्ञानमिच्छेत् महेश्वरात् भन्ने सदुक्तिबाट पनि ज्ञानको इच्छा गर्नेले भगवान् शिवमा समर्पित हुनुपर्दछ। सबभन्दा अधिक श्रद्धेय, सबभन्दा बढी विश्वसनीय, सबभन्दा ज्यादा प्रेमास्पद श्रीसद्गुरु नै हुनुहुन्छ। उहाँ नै जहिले पनि जहाँ पनि आफ्ना परम प्रिय शिष्यको शङ्का, शोक र सास्तीलाई दूर अनि निर्मूल पार्नका लागि तयार हुनुहुन्छ। गुरुजत्तिकै दयालु, कृपालु र हितैषी जगत्मा पाउन दुर्लभ छ। कसैले केही पाएका छन् भने गुरुकृपाबाट नै पाएका छन्।

उपनिषद्मा, पुराणहरूमा, महाभारतमा, रामायणमा र आधुनिक युगमा समेत गुरुभक्त शिष्यहरूको गुरुभक्तिकै कारण गुरुकै आशीर्वाद र कृपा प्राप्त गरी सिद्धि पाएको, शक्ति पाएको, सम्पत्ति पाएको र सम्पूर्ण विद्या प्राप्त गरेका अनेकौं उदाहरण पाइन्छन्। यही क्रममा एक नाम आउँछ गुरुभक्त आरुणिको। अयोद धौम्यका शिष्य आरुणिले खेतमा पानी थुन्न गएका बेला आफू नै आलीमा सुतेर पानी थुनेको देखेर गुरुले 'तिमीलाई सम्पूर्ण विद्या प्राप्त होओस्' भनी आशीर्वाद दिनुभयो र उनी सम्पूर्ण शास्त्रका ज्ञाता भए, ज्ञानी भए र उनी उद्दालक आरुणि बने।

अर्का गुरुभक्त शिष्य हुन् उपमन्यु। गुरु त उही अयोद धौम्य। गुरुले गाई चराउने काम अह्वाउनुभयो तर खान भने केही दिनुभएन। उनी भीक्षा गर्थे, सो छोडे। गाईको दूध, दूधको फिँज सारा छोडे, आँकको दूध खाँदा आँखा फुट्यो। गाईको पछि पछि लाग्दैछन्, कुवामा खसे, अश्विनीकुमारको स्तुति गरेपछि आँखा खुल्यो। आखिर अश्विनीकुमारकै आशीर्वादले सम्पूर्ण विद्या प्राप्त गरे। गुरुले अनुमोदन गरेपछि उनी ज्ञानी बने, आचार्य बने।

अर्का गुरुभक्त शिष्य हुन् उत्तङ्क। अयोद धौम्यका शिष्य वेदका शिष्य उत्तङ्कले गुरु, गुरुआमाको आज्ञा पालन गर्न अनेक कष्ट सहे। आखिर गुरु र गुरुआमाको आशीर्वाद पाएर महान् प्रतापी, ज्ञानी र तपस्वी ऋषि बने।

सत्यकाम जाबाल पनि गुरुभक्त शिष्यका पंक्तिमा अत्यन्त प्रसिद्ध छन्। छान्दोग्योपनिषद्को चौथो अध्यायको चौथो खण्डदेखि यिनको प्रसङ्ग आएको छ।

आद्यजगद्गुरु शङ्कराचार्यका चारजना शिष्यमध्ये एकजना पढाइमा अलि कमजोर थिए। तर सेवामा र गुरुभक्तिमा बेजोड थिए। गुरुले आफूप्रतिको सेवा

र भक्ति देखेर आशीर्वाद बर्साइदिनुभयो । उनी विद्वान् बने । उनको नाम तोटकाचार्य रह्यो ।

ध्यानमूलं गुरोर्मूर्तिः पूजामूलं गुरोः पदम् ।

मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं मोक्षमूलं गुरोः कृपा ॥

(श्रीगुरुगीता)

[ध्यानको मूल नै गुरुको मूर्ति हो । पूजाको मूल गुरुको पाउ हो । मन्त्रको मूल नै गुरुको महावाक्य हो । मोक्षको मूल त गुरुको कृपा हो ।]

न गुरोरधिकं तत्त्वं न गुरोरधिकं तपः ।

तत्त्वज्ञानात् परं नास्ति तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

(श्रीगुरुगीता)

[गुरुभन्दा ठूलो तत्त्व छैन । गुरुभन्दा माथिको कुनै तपस्या छैन । तत्त्वसाक्षात्कारभन्दा माथि पुगनुपर्ने, जानुपर्ने बाँकी नै छैन त्यस्तो तत्त्वसाक्षात्कार गराएर अनादिकालदेखिको जन्ममृत्युको बन्धनलाई सदाका लागि नष्ट गराइदिने गुरुदेवलाई नमस्कार छ ।]

यस्ता महिमाशाली 'गुरु' शब्दको विश्लेषण गरौं—

'ग'—को अर्थ हो माया । 'उ'—को अर्थ हो भ्रम, अज्ञान, अविद्या 'र'—को अर्थ हो सगुण—साकार ईश्वर । 'उ'—को अर्थ हो सगुण—निराकार ईश्वर ।

गुरुको अर्थ हो अज्ञान, अविद्या, माया र त्यसको फल जीवमा भएको भ्रम, मोह, शोक, लोभ, आदिलाई समूल नष्ट गर्ने ।

'ग'—को अर्थ हो अन्धकार 'उ'—को अर्थ हो ढाकिएको । 'र'—को अर्थ हो प्रकाश । 'उ' को अर्थ हो अन्धकार हटाइएको ।

गुरुको अर्थ हुन्छ— अज्ञानरूपी अन्धकारलाई नष्ट गर्ने व्यक्ति ।

ग+उ अज्ञान र जीव । र+उ बुद्धि र आत्मा शक्ति (शिव) ।

गुरुको अर्थ हो जीवको अज्ञान अखण्डाकार वृत्तिमा शिवले नष्ट गरिदिने ।

'गु' सिद्धिदाता गणेश र 'रु' को अर्थ हो ज्ञानदाता शिव ।

गुरुको अर्थ अज्ञान हटाउने र ज्ञान दिने हो ।

गुरुका विषयमा लेखिएका ग्रन्थहरूमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हो श्रीगुरुगीता । यसमा गुरुको महान् महिमा गाइएको छ । अपराविद्या (संसारसम्बन्धी विद्या) त शिक्षक, प्राध्यापक आदि विना प्राप्त गर्न सकिँदैन भने पराविद्या (ब्रह्मविद्या) मधुविद्या, आत्मविद्या प्राप्त गर्न त गुरु, सद्गुरु, श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ, जीवन्मुक्त गुरुको नितान्त आवश्यकता छ । त्यसैले गुरु आत्मा, गुरु ईश्वर, गुरु ब्रह्म नै हुनुहुन्छ । श्रीसद्गुरुका चरणका शरणमा पर्नु ठूलो कुरो हो । उपसन्न शिष्य भएर नम्रतापूर्वक गुरुका पाउमा परी ज्ञानको, ब्रह्मज्ञानको याचना गरे गुरुले ब्रह्मोपदेश दिनुहुन्छ । गुरुले दिएको ज्ञानलाई मनन र निदिध्यासन गरे ब्रह्मको अपरोक्ष साक्षात्कार हुन्छ र शिष्य कृतकृत्य हुन्छ । अब जन्मनु पर्दैन, मर्नु पर्दैन । मानव जीवनको अन्तिम लक्ष्य, परमपुरुषार्थ मोक्ष हो । मोक्षप्राप्तिका लागि सद्गुरुदेवको महान्, असाधारण भूमिका छ । त्यसैले गुरुको महिमा अपरंपार छ ।

शिवमस्तु !

५६. श्रीमद्भगवद्गीतामा अहङ्कार

म भन्ने अभिमान नै अहङ्कार हो । अहंले आकार लिएपछि अहङ्कार हुन्छ । आकार नलिएको अहं त्यति खतरनाक छैन । अहं ब्रह्मास्मि, अहं मुक्तोस्मि भन्नु त राम्रो हो नि । आफूमा नभएको गुणको अध्यारोप गरी म ब्राह्मण हुँ, व्यापारी हुँ, मन्त्री हुँ, संन्यासी हुँ, पुरुष हुँ, नारी हुँ, कालो हुँ, गोरो हुँ, लङ्गडो हुँ, बलियो हुँ, बुद्धिमान् हुँ आदि भन्नु अहङ्कार हो । यहाँ अहंले आकार लियो । म यस्तो हुँ उस्तो हुँ भन्ने भाव विशेष नै अहङ्कार हो । यसैलाई अज्ञान, अविद्या पनि भन्दछन् ।

अहङ्कारले आफूलाई दुःखी बनाउँछ, जोसँग वा जसका अगाडि अहङ्कार गरिन्छ उसलाई पनि दुःखी बनाउँछ । अतः अहङ्कारले कसैको पनि कल्याण गर्दैन । यो त सम्पूर्ण दोष र अनर्थको मूल हो । अहङ्कारले अनर्थ शृङ्खलामा प्रवृत्त गराउँछ । नभएकोमा होको ज्ञान र भएकोमा होइनको ज्ञान हुनु नै अहङ्कार हो, अविद्या हो, अध्यास हो । बुद्धिमान्, विवेकी, सत्सङ्गीले त भरसक अहङ्कार गर्दै गर्दैनन्, यदि आइहाल्यो भने पनि यसलाई ज्ञानपूर्वक हेर्न दृष्टिले रोकिदिन्छन् वा छोडिदिन्छन् । अहङ्कारलाई आउनै नदिन असाध्य गाह्रो छ तर प्रयत्न गर्नु, विचार गर्नु भने सकिन्छ ।

ममात्र सर्वश्रेष्ठ हुँ, राम्रो हुँ, गुणी हुँ, बलियो हुँ, धनी हुँ, विद्वान् हुँ, नेता हुँ, कलाकार हुँ, कवि हुँ, पुरुष हुँ, गायक हुँ आदि इत्यादिलाई लिएर हुँ हुँ गर्नु नै अहङ्कार हो, अभिमान हो । यो एक प्रकारको मानसिक रोग हो, दोष हो, कुण्ठा हो, ग्रन्थि हो, आभास हो । अहङ्कारले कसैको बाहिर नै निस्केर अनेक अनर्थ खडा गर्छ भने कसैको भित्रभित्रै दबेर बसेको वा दबाएर राखेको हुन्छ ऐजन् मौकामा फुत्त बाहिर निस्केर बरबादै गर्दछ । यो एक प्रकारले मिथ्या ज्ञान विशेष हो, बुद्धिको एउटा अवस्था हो ।

अहं+कृ+घञ् अहंकृति, उद्धतमनस्क नै अहङ्कार हो । पहिले आरम्भमा अहंमात्र थियो, म भन्ने भावना । यसले आकार जस्तो पनि लिन सक्छ— वासनाले, अज्ञानले । यो त अभिमानमा आश्रित भएको अन्तःकरणकै एक भाग त हो नि । वेदान्तले बताएअनुसार अहङ्कार सामान्यतः तीन प्रकारको हुन्छ त्यही हो वृत्ति पनि— १. सात्त्विक, २. राजसिक र ३. तामसिक ।

हुन त अहङ्कार कुनै पनि ठिक होइन तथापि तुलनात्मकरूपमा भन्ने हो भने पहिले तामसिकलाई छोड्नै पर्छ, अनि राजसिकलाई र अन्त्यमा सात्त्विक पनि त्याज्य नै हो । साङ्ख्यसिद्धान्तका अनुयायीहरूका अनुसार महत्तत्त्वबाट आएको पञ्चतन्मात्रादिको कारण भएको तत्त्व विशेष नै अहङ्कार हो । अहङ्कारका धेरै नाम छन्, एक प्रकारले पर्यायवाची भनिदिए पनि हुन्छ, ती हुन्— अभिमान, घमण्ड, सेखी, फुर्ती, गर्व, मान, दर्प, चित्तोद्रेक, स्मय, मद आदि । यो त म भन्ने ज्ञान हो तर अज्ञान कोटीमा नै पर्दछ ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा अहङ्कारको प्रसङ्ग यसरी निम्न अध्यायहरूमा निम्न प्रकारले प्रयोग गर्नुभएको छ भगवान् श्रीकृष्णले—

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता २।७१)

[जो मनका सबै प्रकारका कामनालाई त्याग गरेर विषय सम्बन्धी आशारहित भएका छन् र म र मेरो भन्ने भावले रहित भएर आफ्नो प्रारब्धअनुसार जगत्मा विचरण गरिरहेका छन् तिनले शान्ति अर्थात् मोक्ष लाभ गर्दछन् ।]

शरीर र शरीरले बनाएको सम्बन्धमा म र मेरो भाव नै यहाँ अहङ्कार शब्दले दिएको अर्थ बुझिन्छ । वास्तवमा हो पनि यही । यही अर्थमा अहङ्कार अन्यत्र पनि यसरी प्रयोग भएको छ—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ३।२७)

[जति कर्म हुन्छन् ती प्रकृतिका विकारभूत गुणद्वारा नै हुन्छन् । तर अहङ्कारी मूर्ख मान्छे अज्ञानले मोहित भएर म कर्ता हुँ भनी अभिमान गर्दछ ।]

अहं र मम भन्ने अभिमानले मोहित भएको जीव नै आफूलाई कर्ता, भोक्ता, प्रमाता भनेर मान्दछ र दुःखी—सुखी बन्दछ । आफ्ना प्यारा भक्तहरूको चिनारी दिने अनुक्रममा भगवान् श्रीकृष्ण निरहङ्कार अर्थात् अहङ्कार पटकै नभएको भक्त अत्यन्त प्यारा छन् भन्नुहुन्छ (श्रीमद्भगवद्गीताको १२।१३) । यसरी नै श्रीमद्भगवद्गीताको तेन्हीं अध्यायको सातदेखि एघार (अमानित्वदेखि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्) सम्मका पाँच श्लोकमा ब्रह्मज्ञान प्राप्तिका बीस साधन बताइएको छ । यी बीसमध्येको एक हो अनहङ्कार । शरीर, मन, बुद्धि र त्यसले बनाएका सम्बन्धमा अहम्भाव अर्थात् म र मेरो भन्ने बुद्धि भएन भने ज्ञान प्राप्त गरियो र मोक्ष लाभ भयो, अहङ्कारी भइयो भने अज्ञानी भएर जन्ममृत्युको चक्रमा घुमियो ।

अहङ्कारं बलं दपं कामं क्रोधं च सश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १६।१८)

आसुरी स्वभावका मानिस दोषै—दोषका पोका हुन्छन् भन्ने क्रममा आउँछ—डाढे स्वभाव भएका मान्छे अहङ्कार, बल, घमण्ड, काम र क्रोधलाई आफ्नो भनी स्वीकार गर्दछन् र ईश्वरलाई द्वेष गर्दछन् ।

म ठूलो मान्छे हुँ, असल कुलको हुँ, विद्वान् हुँ, धर्मात्मा हुँ भन्ने अभिमान नै अहङ्कार हो । यसले अनर्थमात्र मच्चाउँछ । आसुरी, दानवी, राक्षसी स्वभावका मान्छे धर्मछाडा हुन्छन् । यस्तामा कामवासना पनि ज्यादा हुन्छ र असाध्य रिसाहा हुन्छन् । यी सारा अनर्थकारक दोषका खानी बोकेका मान्छेको चाँडै नै पतन हुन्छ । यस्ता मूर्ख मान्छे सारामा साक्षीरूपले अवस्थित परमात्मा ईश्वरलाई देख्नैनन् र अभि द्वेष पो गर्दछन् ।

यस्ता राजसिक र तामसिक स्वभावका मानिसको स्वभाव कस्तो हुन्छ त भन्दा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १७। ५)

[जो शास्त्रले नबताएको डरलाग्दो घोर तपस्या दम्भ र अहङ्कारले युक्त भएर अनेक प्रकारका कामना राखेर आसक्ति र बलका जोसमा मैमत्त भएर गर्दछन् ती भगवान्लाई पनि दुःख दिन्छन् र आसुरी प्रकृतिका हुन्छन् ।]

अहङ्कार नछोडे ब्रह्मज्ञान हुँदैन । भगवान् आद्यजगद्गुरु शङ्कराचार्यले ब्रह्मज्ञानको सबभन्दा ठूलो बाधक अहङ्कार भन्नुभएको छ । संसारतिर फसाउने पहिलो प्रमुख कारण हो अहङ्कार । मायाको मूर्तरूप अहङ्कार नै हो । अज्ञानले गर्दा अहङ्कारलाई नै मूर्ख मान्छे आफ्नो स्वरूप ठान्दछ । अहङ्कार हो मिथ्या आभासमात्र ।

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १८। ५३)

[अहङ्कार, दुराग्रह, घमण्ड, काम, क्रोध र संचय गर्ने भावना त्यागेर ममतारहित भएका शान्त प्रकृतिका योगी, साधक, तपस्वी, चिन्तक नै ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न समर्थ हुन्छन् ।]

भगवान् कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ— अहङ्कारले मेरो कुरा नसुने बिग्रन्छौ, अहङ्कार लिएर लडाइँ गर्दिनै भन्नु मिथ्या निश्चय हो (श्रीमद्भगवद्गीता १८। ५८—५९) ।

यसरी श्रीमद्भगवद्गीतामा अहङ्कारको धज्जी उडाइएको छ । अहङ्कारीलाई ज्ञान हुँदैन भनी अरू शास्त्रमा पनि बताइएको छ । अहङ्कार शत्रु हो, अज्ञान हो, मिथ्याभिमान हो । यसलाई जित्न, ज्ञान चाहिन्छ, भगवान्मा समर्पित भावना चाहिन्छ, तीव्र वैराग्य चाहिन्छ, मोक्षको मात्र इच्छा हुनुपर्छ । यसैबाट हाम्रो कल्याण हुन्छ ।

(समुदय, पूर्णाङ्क ७७।२०६९)

शिवमस्तु !

५७. श्रीमद्भगवद्गीतामा बुद्धिको प्रयोग

सामान्यतया अन्तःकरणका चार रूपमध्ये एउटा हो बुद्धि । गीतामा बुद्धिको व्यापक प्रयोग भएको छ । बुद्धिकै अर्थ दिने चित्त, प्रज्ञा, धी, स्थितधी आदि शब्दको प्रयोग भए तापनि चित्तको एक प्रकारको विशिष्ट स्थितिलाई बुद्धि शब्दले द्योतन गरेको छ ।

गीताको आरम्भमा अर्थात् पहिलो अध्यायको २३ औं श्लोकमा अर्जुनले धृतराष्ट्रलाई 'दुर्बुद्धे' भनी उपेक्षात्मक, निन्दात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् । यसरी अर्काको अपमान गरी दुर्बुद्धे भन्ने अर्जुनकै पनि बुद्धि ठीक नभएको कुरा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई 'प्रज्ञावादी' भनी मीठो व्यङ्ग्य गर्नुभएको हुन्छ । वास्तवमा नजानेको तर जानेभैं गरी अभिमानबाट स्पष्ट गर्नेलाई प्रज्ञावादी भनिन्छ । यसरी गीतामा बुद्धिको विविध रूपमा प्रयोग भएको छ ।

गीता स्वयं नै बुद्धिकै साम्राज्य हो । भगवान् श्रीकृष्णका मुखारविन्दबाट निस्केको महान् शास्त्र भएकोले गीता बुद्धिकै भण्डार हो । गीतामा विभिन्न अर्थमा, विभिन्न शब्दान्तरमा बुद्धिको प्रयोग असी स्थानभन्दा बढीमा भएको छ ।

गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनको बुद्धि परिवर्तन गर्नका लागि बढीभन्दा बढी शास्त्रीय आधारमा बुद्धिको प्रयोग गर्नुभएको छ । त्यसैले गीतालाई सर्वशास्त्रमयी भनिन्छ । यहाँ सम्पूर्ण शास्त्रको, वेदको, उपनिषद्को, महाभारतको र अन्य पुराणहरूको पनि सार पाइन्छ । यसको कारण हो गीतामा बुद्धिको, विचारको, प्रज्ञानको प्रशस्त प्रयोग भएको छ । आखिर युद्धबाट पराङ्मुख हुन लागेका अर्जुनलाई सम्झाउँदा-सम्झाउँदा युद्धमा अभिमुख बनाउनु भयो । यो बुद्धिकै चमत्कार हो ।

यो सृष्टि, यो धरती, यसमा गरिने विधि व्यवहार, यो प्रगति, यो विकास, यी ग्रन्थहरू, यो विज्ञान, यो अध्यात्मज्ञान, यो अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार आदि इत्यादि सारा बुद्धिकै खेल त हो नि। त्यसैले गीतामा श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवाद त बुद्धिकै चरम उत्कर्षको खुल्ला पाठशाला हो। यहाँ बुद्धिरूपी अमृतको पान गर्न पाइन्छ। कर्मकाण्ड, उपासना (भक्ति) काण्ड र ज्ञानकाण्डले भरिभराउ भएका गीता बुद्धिको, ज्ञानको, विचारको सूक्ष्म चिन्तनको सागर हो। यो त बुद्धिको कामधेनु वा कल्पवृक्ष हो। विद्वान्ले, विचारवान्ले गीताबाट भुक्ति र मुक्ति दुवै पाउँछन्। यसलाई आलोडन गर्नुपर्छ, यसमा अवगाहन गर्नुपर्छ। गीतामा बुद्धिकै अर्थमा धी, प्रज्ञा, मन, मति आदि शब्द पनि प्रयोग भएका छन्। श्रीमद्भगवद्गीतामा बुद्धि र बुद्धिका पर्यायवाची शब्द कुन अध्यायका कुन कुन श्लोकमा प्रयोग भएको पाइन्छ सो निम्न प्रकार छ :—

सबभन्दा पहिले अर्जुनले भगवान् श्रीकृष्णसँग बुद्धि बिग्रेर युद्धका लागि रणसंग्राममा जम्मा भएका धृतराष्ट्रका छोराहरूलाई र उनका लागि युद्ध गर्न जम्मा भएका अरूहरूलाई समेत हेर्नका लागि आफ्नो रथ युद्धको मैदानतिर लानुहोस् भनी निवेदन गरे (गीता १।२३)। यहाँ अर्जुनले दुर्बुद्धि भनेर दुर्योधनलाई लक्ष्य गरेका हुन्। फेरि भनूँ— दुर्योधनको मात्र बुद्धि बिग्रेको होइन, उनका बाबु धृतराष्ट्रको पनि बुद्धि बिग्रेकै हो भन्ने आशय छ अर्जुनको। त्यतिमात्र पनि होइन। बुद्धि बिग्रेका बाबु, तिनको बुद्धि बिग्रेको जेठो छोरो दुर्योधन अनि त त्यसै गरी बुद्धि बिग्रेका अरू उनान्सय भाइहरू, अझ तिनलाई समर्थन गरेर युद्धमा होमिन आएका बुद्धि बिग्रेका अन्य राजाहरू, दुर्योधनका मतियार र पिछलग्गुहरू सबैलाई हेर्न खोजेका छन् अर्जुनले। यसरी कौरवपक्षका सम्पूर्ण एघार अक्षोहिणी सेना समेतलाई अर्जुनले दुर्बुद्धि भएका, बुद्धि बिग्रेकामा पारिदिएका छन्। अर्जुनलाई अगाडि सारेर भनेको र ठहर गरेको त वेदव्यासले नै हो अनि श्रीकृष्णको पनि यसमा सम्मति छ भन्नुपर्छ। यसरी बुद्धि बिग्रेका कौरवहरू र कौरवका पक्षमा लागेका र युद्धका मैदानमा जम्मा भएका सबैलाई ठेगान लगाउन नै महाभारतको योजना भएको देखिन्छ।

यसरी गीतामा बुद्धिको प्रसङ्ग 'दुर्बुद्धे' बाट शुरू हुन्छ। अर्जुनले जसरी दुर्योधनलाई दुर्बुद्धि भएको भनेर ठहर गरे त्यसै गरी अर्जुनको अज्ञानलाई द्योतन

गर्ने शब्द 'प्रज्ञावादांशतच भाषसे' (गीता २।११) भनेर श्रीकृष्णले अर्जुनलाई तथाकथित प्रज्ञावान् भनी सम्बोधन गर्नुभएको छ। प्रज्ञावादी भनेको को हो भने वास्तवमा जानेको छैन तर खुबै जानेको जस्तो आग्रह गर्ने र त्यही अनुसार अरूलाई देखाउने पनि। आफू बुद्धिमान् हुँ भन्ने ढोंग गर्नु प्रज्ञावादीको लक्षण हो। पण्डितहरू बितिसकेका घटना र अनागतका घटनालाई लिएर कहिल्यै पनि शोक गर्दैनन् भन्नुहुन्छ भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई। अर्जुनले लड्नु हुन्न भनेर खुबै विद्वत्ता छाँटे। त्यसैले कृष्णले अर्जुनलाई प्रज्ञावादी भन्ने उपाधि दिनुभएको हो। जसरी दुर्बुद्धि राम्रो होइन त्यसै गरी प्रज्ञावादी पनि राम्रो होइन।

यसपछि साङ्ख्यबुद्धि र योगबुद्धिको प्रसङ्ग आउँछ (गीता २।३९)। भगवान् भन्नुहुन्छ— अर्जुन तिमीलाई मैले साङ्ख्यबुद्धि अर्थात् ज्ञानयोग बताएँ। अब निष्काम कर्मयोगरूप योगबुद्धि बताउँछु। ब्रह्ममा लागेको बुद्धिलाई सांख्यबुद्धि भनिन्छ, निष्काम कर्ममा लागेको बुद्धिलाई योगबुद्धि भनिन्छ। पहिलोमा लाग्न नसक्नेका लागि दोस्रो बुद्धिको अवलम्बन गर्नुपर्छ। समग्र गीतामा यी नै दुई प्रकारका बुद्धिको चर्चा छ— ज्ञानयोग र कर्मयोग। कर्मयोग भित्र उपासना (भक्ति) योग पनि घुसेको छ। बुद्धि विचारपरायण भयो वा ब्रह्मचिन्तन, ईश्वरचिन्तन, आत्मचिन्तनतिर लाग्यो भने ज्ञानयोग भयो। बुद्धि भावुक भयो, मस्तिष्कभन्दा हृदयलाई काममा लगायो भने भक्तियोग वा कर्मयोग भयो। गीताको प्रतिपाद्य विषय त ब्रह्मात्मैक्य बोधद्वारा दुःखको सर्वथा निवृत्तिपूर्वक अखण्ड एवं परमानन्दप्राप्ति हो। यही लक्ष्यप्राप्तिका लागि भगवान्ले मनुष्यलाई अशीर्वाद वा वरदानका रूपमा कृपा गरेर बुद्धि दिनुभएको छ र त्यस बुद्धिलाई विचारपूर्वक सदुपयोग गर्न गीतामा अर्जुनलाई माध्यम बनाएर मुमुक्षु, सज्जन, चिन्तक साधकलाई सिकाउनु भएको छ। श्रेयमार्ग वा आत्यन्तिक कल्याणमार्ग र तत्परायण बुद्धि नै व्यवसायात्मिका बुद्धि हो। यो निश्चयात्मिका हुन्छ र एउटै हुन्छ, नाना प्रकारका शाखा भेदले युक्त हुँदैन। त्यसैले तिमी कल्याणमार्गलाई निश्चयपूर्वक अवलम्बन गर (गीता २।४१)। यो हो कृष्णको अर्जुनलाई उपदेश। संसारी वा स्वर्गादिसम्पन्न भोगपरायण बुद्धिका पछि दौडकाहरूको व्यवसायात्मिका बुद्धि हुँदैन र ती त काम्यकर्मतिरै अलमलिएका हुन्छन्।

फलमा आसक्त बुद्धिभन्दा समत्वबुद्धि अत्यन्त उत्कृष्ट हो भनी कृष्णले बताउनुभयो अर्जुनलाई (गीता २।४९) निष्कामकर्ममा प्रवृत्त भएको बुद्धिलाई बुद्धियोग भन्नुभएको छ। यस्तो बुद्धि सिद्धि र असिद्धिमा समान रहन्छ। समत्वबुद्धि पनि यही हो। यस्तो बुद्धिद्वारा सम्पादन गरिएको निष्कामकर्मले चित्त शुद्ध हुन्छ र ज्ञानमा पुग्न सजिलो पर्छ। फलको इच्छा राख्नेलाई कृपण भनेको छ।

वरदानरूपमा प्राप्त बुद्धि गुणका तारतम्यले, प्रयोगकर्ताका दृष्टिकोणले कर्ममा, भक्तिमा, ज्ञानमा, ध्यानमा, त्यागमा, वैराग्यमा सर्वत्र प्रयोग हुन्छ। बुद्धिकै तारतम्यले त्यसको फल निकृष्ट पनि र उत्कृष्ट पनि प्राप्त हुन्छ। मान्छे बुद्धिकै पोको त हो नि। बुद्धि बिग्रियो, मान्छे बिग्रियो। बुद्धि सप्रे मान्छे सप्रियो। बिग्रिएको वा बिग्रिन लागेको बुद्धिलाई उत्कृष्ट, सर्वोत्तम बुद्धि बनाएर, प्रयोग गराइएको प्रयोगशाला हो श्रीमद्भगवद्गीता।

समत्व बुद्धिरूप योग नै कर्ममा कुशलता हो— योगः कर्मसु कौशलम् (गीता २।५०)

आ-आफ्नो वर्णाश्रम धर्म पालन गर्दा समत्वबुद्धि भयो भने निष्काम कर्मयोग भयो। यसले चित्त शुद्ध बनाउँछ। चित्त शुद्ध भएपछि सर्वत्र भगवान्को दर्शन पाइन्छ। अब क्रमशः ज्ञानमा रुचि बढ्दै जान्छ। त्यही बुद्धिको ब्रह्मज्ञानमा निष्ठा हुन्छ। ज्ञान प्राप्त गरी मोक्षपद प्राप्त हुन्छ। यसरी समत्वबुद्धिबाट आरम्भ गरिएको अध्यात्मयात्रा मोक्षमा पुगेपछि टुङ्गिन्छ (गीता २।५१)।

विवेकवती बुद्धिले संसारतिर आसक्त मोहकलिललाई त्याग्न सक्तछ र वैराग्यप्राप्त हुन्छ (गीता २।५२)। श्रुतिले नै बताएअनुसार दशतिर छरिएको मनलाई निश्चल र विक्षेपरहित विवेकवती बुद्धिले परब्रह्म परमात्मातिर लगेर त्यहाँ नै दृढतापूर्वक बसालेपछि चित्त वा बुद्धि समाधिस्थ बन्दछ र ब्रह्मानुभव स्वतः प्राप्त हुन्छ (गीता २।५३)।

अचल बुद्धिको अर्को नाम हो स्थितिः (गीता २।५४) यसैलाई स्थितप्रज्ञः पनि भनिएको छ (गीता २।५५-५६)। बुद्धिलाई स्थिर बनाउनु नै मुमुक्षुको पुरुषार्थ हो। यो स्थिति प्राप्त गर्नका लागि मनमा आएका र आउने सम्भावना

भएका सबै प्रकारका कामनाहरू बुद्धिपूर्वक त्याग गर्नुपर्छ र आफू आफूमा सन्तुष्ट, तृप्त हुनुपर्छ। यो पनि बुद्धिकै तारतम्य हो।

स्थितप्रज्ञको लक्षण अर्जुनले जान्न खोजेको हुनाले श्रीकृष्णले उत्तर दिने क्रममा माथिको लक्षण बताउनुभएको हो। स्थितप्रज्ञ भनेका त ज्ञानवान्, जीवनमुक्त महापुरुष हुन्। ज्ञानवान्को चित्त त चैतन्य नै बनेको हुन्छ। बुद्धि भएको तर कुनै विषयमा आकारित नभएको स्थिति नै स्थितप्रज्ञको यथार्थ स्वरूप हो। विषयमा विराग, दोषदर्शन गर्ने र विषयलाई विषयवत् देख्ने दृष्टि भए बुद्धि स्वरूपमा स्थित हुन्छ। वृत्तिरहित बुद्धि शुद्धचैतन्य ब्रह्मस्वरूपमा अवगाहन गर्दछ। यति बेला बुद्धि हुन्छ तर ब्रह्माकाराकारित। सम्पूर्ण गीताको लक्ष्य पनि यही स्थितिमा पुर्‍याउनु हो। यसरी स्थितप्रज्ञ भइसकेपछि सुख—दुःख, लाभ—हानि, शीत—उष्ण, मान—अपमान आदिले छुँदैन। बुद्धि स्थिर भएपछि संसारभरिका आकर्षण पूर्ण मात्रामा पाखा लाग्छन्। चित्त चल्थो भने आफ्ना अधिष्ठान ब्रह्ममा बस्न सक्तैन। अनि जे पायो त्यही गर्दछन् छाडाहरू। गीतामा असीभन्दा बढी ठाउँमा 'बुद्धि' शब्दको सोभै र प्रकारान्तरले प्रयोग भएको छ।

बुद्धि, स्थितधी, प्रज्ञा, बुद्धिसंयोग, स्थिरबुद्धि, बुद्धियोग, युक्तात्मा, समबुद्धि, स्थिरमति, समबुद्धि, अर्पितमनोबुद्धि, आत्मनिग्रह, बुद्धिमान्, मेधावी, बुद्धियोग आदि शब्दको प्रयोग भएको छ गीतामा।

गीताको पहिलो षट्क (अध्याय १ देखि ६ सम्म) ले त्वं पदको शोधन गरी बुद्धिको शुद्धि गर्छ। यसले पाप प्रक्षालन गर्दछ, ईश्वराभिमुख बनाउँछ—मलदोष निवारण गर्दछ, चित्तलाई अन्तर्मुख बनाउँछ। गीताको दोस्रो षट्क (अध्याय ७ देखि १२सम्म) ले बुद्धिलाई विशुद्ध बनाउँछ। यसले विषयदोष (चित्तको चञ्चलता) को निवारण गर्दछ, अन्तर्मुख भएको चित्तवृत्तिलाई आफूमा नै बसाउँछ तत्पदको शोधन गर्दछ, ईश्वरमा बसाउँछ। अब बुद्धि ब्रह्ममा विलापित गरी गराउँछ तत् र त्वंको एकता। गीताको तृतीय षट्क (अध्याय १३ देखि १८औँ अध्यायसम्म) ले साधकको चित्त चैतन्य नै बनिहाल्छ। यहाँ पुगेपछि ईश्वरदेखि अभिन्नताको बोध गराउँछ—**न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते।**

वेदान्तदर्शनले बुद्धिलाई हरहालतमा ब्रह्मरूपमा अवस्थित गराउन खोजेको छ। बुद्धि जागा होस्, अनि सम्पूर्ण विश्व निदाओस्— यो नै अभीष्ट हो, इष्ट हो। समाधि यही हो। सदाकाल यही स्थिति रहे जीव शिवस्वरूपमा परिणत भयो। **जीवो ब्रह्मैव नापरः**—को अवस्था यही हो। जीव नै ब्रह्म हो, अर्को होइन। यो पनि बुद्धिकै पराकाष्ठाको स्थिति हो।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥

(गीता ५।१७)

परब्रह्म परमात्मतत्त्वमा बुद्धि लागेका, आफू र परमात्मा एकै हो भन्ने अभेददर्शन भएका, त्यसैमा दृढतापूर्वक निष्ठा भएका त्यसैमा परायण भएका, अज्ञान र पाप नष्ट गरेका ब्रह्मज्ञानीले फेरि फर्कनु नपर्ने गति पाउँछन्। बुद्धिको अन्तिम स्थिति यही हो। ब्रह्मभूत, ब्राह्मीस्थिति, स्वरूपसाक्षात्कार, अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान, बुद्धि ब्रह्मरूपमा अवसान हुनु यही हो। बुद्धिले कुनै विषय नचिताएको अनि स्वरूपमा जागेर ननिदाएको अवस्था विशेष नै बुद्धिको सर्वोच्च स्थिति हो। मानव प्रयत्न यहाँ पुगेर विश्राम लिन्छ। अब जान्नु बाँकी छैन। जीवनको अन्तिम अवस्थामा भए पनि यो स्थिति प्राप्त भयो भने ब्रह्मनिर्वाण (मोक्ष) प्राप्त हुन्छ (गीता २।७२)। भनिएको छ— **तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः**— तत्त्व साक्षात्कारतिर लाग्नु नै बुद्धिको स्वभाव हो। विषय चिन्तन गर्नु बुद्धिको स्वभाव कदापि होइन। बुद्धिलाई आफ्नो स्वभाव (ब्राह्मीस्थिति) मा बस्न दिनु हाम्रो बुद्धिमानी हो। **स्थिरबुद्धि** (गीता ५।२०), **यतेन्द्रिय** (गीता ५।२८), **समबुद्धि** (१२।१४), **अर्पित मनोबुद्धि** (१२।१४), **स्थिरमति** (१२।१९), **असक्तबुद्धि** (१८।४९), **बुद्ध्या विशुद्धया** (१८।५१), **ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा** (१८।५४), **बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव** (गीता १८।५७) आदि महान् सद्बुक्तिका आधारमा के कुराको निर्णयमा पुग्न सकिन्छ भने बुद्धि हाम्रो आत्मा हो, प्राण हो, मुटु हो, मस्तिष्क हो र सर्वस्व नै भएकाले यसलाई कि त परब्रह्म परमात्मामा सर्वात्मभावेन समर्पण गरिदिनुपर्‍यो कि त आफू बुद्धिका सबै प्रकारका वृत्तिदेखि रहित भएर बुद्धिको प्रकाशक, साक्षी भएर बस्नुपर्‍यो। यसो गरे बुद्धि ब्रह्मस्वरूपमा परिणत हुन्छ र बोधपूर्वक

बुद्धिरहित स्थितिको अनुभव हुन्छ । गीताअनुसार बुद्धिको पराकाष्ठाको स्थिति यही हो । मानव जीवनको परमपुरुषार्थ हो— अखण्डाकार बुद्धिमा सच्चिदानन्द अद्वय स्वरूप परब्रह्म परमात्माको आत्मरूपमा अनुभव गर्नु । जीवनमुक्तिको अवस्था यही हो ।

अर्जुनले अन्त्यमा गएर— नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा (मोह नष्ट भयो, ब्राह्मीस्थितिमा बसें) भन्नुमा पनि बुद्धिकै सर्वोच्च, सर्वोत्कृष्ट स्थितिको द्योतन भएको छ । यही परिस्थितिमा पुग्नु हाम्रो पनि परमपुरुषार्थ हो । यही नै मोक्षावस्था हो ।

(अनन्त धारा, अङ्क २९।२०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

५८. सङ्गसङ्गौ ज्ञानी बनौं

उपनिषद्हरूको आरम्भ र अन्त्यमा शान्तिपाठ गर्ने वैदिक परम्परा आजसम्म पनि जस्ताको तस्तै छ। महावाक्यरत्नावलीमा उल्लेख भएअनुसार उपनिषद्को शान्तिपाठक्रम निम्न प्रकार छ—

पाँचओटा मन्त्र शान्तिपाठ भनेर मानिएका छन्। मुक्तिकोपनिषद्मा पनि पाँचै शान्तिपाठको चर्चा छ। ऋग्वेद, यजुर्वेद (शुक्ल र कृष्ण दुवै), सामवेद र अथर्ववेदका प्रसिद्ध दश उपनिषद्हरूका आरम्भ र अन्त्यमा शान्तिपाठ पढ्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था छ।

ईशावास्योपनिषद् र बृहदारण्यकोपनिषद्को शान्तिपाठ हो—

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

केनोपनिषद् र छान्दोग्योपनिषद्को शान्तिपाठ हो—

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो

बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदम् माहं ब्रह्म ॥

निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्तनिराकरणं

मेस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

प्रश्नोपनिषद्, माण्डूक्योपनिषद् र मुण्डकोपनिषद्को शान्तिपाठ हो—

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ऐतरेयोपनिषद्को शान्ति पाठ हो—

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठित—

माविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः ॥

अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि ।

सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु ।

अवतु मामवतुवक्तारमवतु वक्तारम् ॥

कृष्णयजुर्वेदको कठशाखा अन्तर्गतको नचिकेता र यमको संवादले भरिएको कठोपनिषद् उपनिषद्हरूको क्रममा अत्यन्त प्रसिद्ध उपनिषद् हो । त्यस्तै कृष्णयजुर्वेदको तैत्तिरीय शाखाका अन्तर्गतको तैत्तिरीय आरण्यकको अङ्ग मानिएको दश अध्याय मध्येको सातौं, आठौं, नवौं अध्याय नै तैत्तिरीयोपनिषद् नामले प्रसिद्ध छ । यसको ब्रह्मानन्दवल्ली र कठोपनिषद्को शान्ति पाठ हो —

ॐ सह नावतु । सहनौ भुनक्तु । सहवीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषामहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ = हे पूर्णब्रह्म परमात्मन्; (तपाईं)

नौ = हामी दुवै गुरु-शिष्यको;

सह = सँगसँगै;

अवतु = रक्षा गरिदिनुहोस्;

नौ = हामी दुवैको (गुरु र शिष्य/शिष्यहरूको)

सह = सँगसँगै;

भुनक्तु = पालन गरिदिनुहोस्;

सह = सँगसँगै;

वीर्यम् = शक्ति, सामर्थ्य;

करवावहै = प्राप्त गर्न सकौं; प्राप्त गर्न सक्ने गराइदिनुहोस्;

(नौ = हामी दुवै थरीको);

अधीतम् = पढेको, अध्ययन गरेको स्वाध्यायबाट आर्जन गरिएको ब्रह्मविद्या;

तेजस्वि = तेजोमय, शक्तिशाली, काममा आउने खालको अनुभवमा
आत्मसात् हुने;

अस्तु = होओस्;

मा विद्विषामहै = विद्वेष नगरौं ।

हामी सँगसँगै ब्रह्मज्ञानको अभ्यास गरौं, श्रद्धापूर्वक ब्रह्मविषयक स्वाध्याय गरौं, चर्चा गरौं, ऊहापोह गरौं, विचार विमर्श गरौं, सत्सङ्ग गरौं । ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि मोक्षलाभ पनि सँगसँगै गरौं । ज्ञानवान्, ब्रह्मनिष्ठ, जीवनमुक्त गुरुदेवले आफूमा भएको, आफूले कठोर तपस्याबाट आर्जन गरेको ब्रह्मविद्या, मधुविद्या, आत्मविद्या, पराविद्या आफ्ना अत्यन्त प्रिय, उपसन्न, समर्पित, श्रद्धालु, तीव्र मुमुक्षु, साधन चतुष्टय सम्पन्न, अधिकार प्राप्त शिष्यलाई दिनुहुन्छ र शिष्य पनि गुरुबाट प्राप्त ब्रह्मविद्या, महावाक्य श्रवण अनन्तर मनन, निदिध्यासन गरी अपरोक्ष साक्षात्कार गरी गुरु जस्तै मुक्त बन्दछन् । त्यसैले सँगसँगै ज्ञान गरौं, मोक्ष लाभ गरौं भन्ने वेदको मन्त्रको सार्थकता सिद्ध हुन्छ । यो सम्भव छ । यस्तो हुनैपर्छ । भएको पनि छ ।

ज्ञानको रक्षा ज्ञानीले गर्दछन् । अनि ज्ञानले ज्ञानीको रक्षा गर्दछन् । ज्ञान भनेको ब्रह्म हो, आत्मा हो । ज्ञानी पनि आत्मा हो, ब्रह्म हो । ज्ञानवान् गुरुकहाँ उपसन्न भएर जाने शिष्य पनि अवश्य ज्ञानी बन्दछन् । अनि सँगसँगै रक्षा भयो, ज्ञानको आनन्दको उपभोग पनि भयो ।

ब्रह्मज्ञानको प्राप्ति सँगै होओस् । ज्ञानको परिणाम हो मोक्ष । जीवनमुक्ति सुखानुभूति पनि सँगै होओस् । यसरी तपस्या, साधना, अभ्यास, स्वाध्याय आदिद्वारा आर्जन गरिएको ब्रह्मविद्याको रक्षा पनि गुरु-शिष्य दुवैबाट हुनुपर्छ ।

धर्मो रक्षति रक्षितः

[हामीले धर्मको रक्षा गर्छौं भने रक्षा गरिएको धर्मले हाम्रो पनि रक्षा गर्दछ ।]

हामीले शास्त्रको, वेदको रक्षा गर्छौं भने रक्षा गरिएको शास्त्रले, वेदले हाम्रो रक्षा गर्दछ । हामीले संविधानको रक्षा गर्छौं भने रक्षा गरिएको संविधानले हाम्रो रक्षा गर्दछ । हामीले देशको रक्षा गर्छौं भने रक्षा गरिएको देशले हाम्रो रक्षा

गर्दछ। यस भौतिक जगत्मा, नैतिक जगत्मा, आध्यात्मिक जगत्मा सर्वत्र यही नियम, नीति र न्याय लागु हुन्छ। त्यसै कारण प्रस्तुत शान्तिपाठको मूल मर्म हो हामी गुरु-शिष्यले पारस्परिक सद्भावद्वारा ज्ञानको आदान-प्रदान गरौं, गन्यौं भने हामी दुवै पक्षको कल्याण हुन्छ। परमात्मासँग प्रार्थना गरियो- हामीहरूको सँगसँगै रक्षा होओस्। हामी सँगसँगै आर्जन गरिएको ब्रह्मविद्याको रक्षा गरौं।

ब्रह्मज्ञानको तेजले तेजस्वी बनौं। पढेको विद्या आर्जन गरिएको ज्ञान खेर नजाओस्! खेर जाने खालको, काममा न आउने, जीवनमा उपभोग गर्न नमिल्ने, नसकिने सैद्धान्तिक मात्र भएको ज्ञानको केही काम छैन। अनुवाद मात्रको काम छैन, अनुभवमा आएमात्र कामयावी भयो। पढेको विद्याको फल तत्कालै आफ्नो जीवनमा अनुभव गर्न पाइयोस् न। जस्तो हिजो-आज प्राविधिक शिक्षा-वैज्ञानिक शिक्षा भन्दछन् नि- जीवनमा, काममा, व्यवहारमा तत्कालै आइहाले। हो त्यस्तै ब्रह्मविद्या पनि तत्कालै व्यवहारमा आइहाल्यो भने सार्थक भयो। हामीले सिकेको ज्ञान तेजस्वी बनेोस् भनी परमात्मासँग प्रार्थना गर्नु, याचना गर्नुको रहस्य यही हो।

अब अन्तिम र अत्यन्त मार्मिक पक्ष हो हामी परस्परमा कदापि द्वेष नगरौं, ईर्ष्या नगरौं। एकले अर्काको आलोचना, टीका, टिप्पणी नगरौं हामी एकात्मीय बनौं, अनेकमा एक बनौं। हाम्रो आत्मा+आत्माको सदाकाल मिलन भइरहोस्। द्वेष गर्न थाल्यौं भने हामीले जीवनभर लगाएर आर्जन गरेको विद्या खरानीमा मिल्न, पानीमा बग्दछ। त्यो विद्याले हामीलाई सराफ्छ र हामी सदाका लागि अधोगतितिर धकेलिन्छौं। त्यसैकारण आत्मामा कदापि द्वेष नगरौं। यही वेद विद्या नै धन हो। अझ सर्वप्रधान, सर्वोत्कृष्ट धन हो— **विद्याधनं सर्वधनं प्रधानम्**।

हाम्रा वैदिक ऋषि तपोधन, गोधन, विद्याधन थिए। यहाँ आचार्य र शिष्य प्रार्थना गर्दछन्— परब्रह्म परमात्मासँग हाम्रो विद्याको स्वरूप प्रकाशित होओस्। त्यसरी तपस्या, त्याग, साधनाद्वारा आर्जन गरिएको विद्याले हामी दुवैको सँगसँगै रक्षा गरौस्। उपनिषद्बाट प्रकाशित परब्रह्म परमेश्वर परमात्माले नै हाम्रो रक्षा गरून्। वास्तवमा रक्षा गर्न समर्थ विद्या नै हो, ज्ञान नै हो— शस्त्र-अस्त्रले सिपाहीले रक्षा गर्ने होइन। विद्याबाट फल्ने फललाई प्रकाशित

गरेर हामी दुवैको पालन गरुन् । फल भोग्न हामीलाई शक्ति प्रदान गरुन् । विद्याकृत वीर्य, सामर्थ्यलाई हामी साथसाथै सम्पादन गर्न सकौं । हामीले अध्ययन, स्वाध्ययन गरेको ब्रह्मविद्या अत्यन्त तेजस्वी बनोस् । विद्या सुपठित बनोस् । जीवनमा कामयावी बनोस् । पाइला-पाइलामा अध्ययन गरिएको विद्याले साथ देओस् । व्यवहारमा, प्रयोगमा आओस् । अर्को अत्यन्त मार्मिक पक्ष के हो भने यसरी सँगसगै अत्यन्त सौहार्दपूर्ण वातावरणमा, अरण्यमा, एकान्तमा, शान्त परिस्थितिमा शुद्ध अन्तःकरणमा तपोबलले आर्जन गरिएको- दिएको र लिएको विद्या गुरु (आचार्य) र उपसन्न शिष्यको बिचमा कदापि विद्वेष खडा नहोओस् । पुराणमा उपनिषद्मा पनि प्रसङ्गमा आएका छन्— शिष्यदेखि रिसाएर गुरुले मैले दिएको विद्या ओकल, छद्द भनेको र शिष्यले सारा त्यो अमोघ ब्रह्मविद्या छाडेको । त्यसैबाट तैत्तिरीय शाखा, तैत्तिरीय उपनिषद् बनेको । कुनै गुरुले शिष्यसँग दक्षिणाका रूपमा हातको बुढी औंला मागेको, शिष्यले दिएको इत्यादि । यो विद्वेषको परिणाम हो । कसैले आफ्नो वर्ण नै ढाँटेर विद्या पढेको त्यस्ता घटना पनि पाइन्छन् । त्यही सम्भावनालाई देखेर यहाँ भनियो— **मा विद्विषावहै** । हामी परस्परमा विद्वेष नगरौं । यसो भयो भने जीवनभरको साधना, तपस्या वेकार भयो ।

पछाडि तीनपटक **शान्तिः शान्तिः शान्तिः** भनेको आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक शान्ति होओस् भनेको हो । यी तीन प्रकारका तापबाट सारा प्राणी तापित भइरहेका छन् । अभि मनुष्य त आध्यात्मिक तापबाट ज्यादा ताडित, तापित र चिन्तित भएको देखिन्छ । त्यसैकारण परब्रह्म परमात्मासँग प्रार्थना गरी हामी दुवैथरीलाई यी तीन तापले नसताऊन्, हामीलाई सदा सर्वदा, सर्वत्र शान्ति होओस् । भौतिक शान्ति, दैवीशान्ति र आध्यात्मिक शान्ति पनि उनै परमात्माको कृपा भयो भने मात्र हुने हुनाले परमात्मासँग याचना गर्नु स्वाभाविक हो । दिन सक्नेसँग माग्ने त हो नि ।

यहाँ आचार्य र शिष्य माग्दछन् परमात्मासँग । नादवंश परम्पराको, आचार्य र उपसन्न शिष्यको, वैदिक स्वाध्यायको, अनुशासन र मर्यादाको ब्रह्मज्ञान गर्ने वैदिक पद्धतिको ज्वलन्त दृष्टान्त नै हो यो शान्तिपाठ । ज्ञानार्जन गर्ने उदात्त चिन्तन धाराको उपल्लो स्थितिको चित्रण पाइन्छ यहाँ । ज्ञान प्राप्तिका लागि

ब्रह्मनिष्ठ जीवनमुक्त सदगुरुको महान् भूमिका भएभैं अत्यन्त तीव्र मुमुक्षु, साधन चतुष्टय सम्पन्न अधिकारयुक्त उपसन्न, शरणापन्न शिष्यको पनि त्यत्तिकै ठूलो भूमिका छ। यसरी आचार्य शिष्यबाट मात्र ज्ञान प्राप्त हुँदैन— वेद, उपनिषद् आदि शास्त्रको पनि त्यत्तिकै महिमामय भूमिका छ। अन्तिम र महानतम भूमिका त परब्रह्म परमात्माको कृपाको हो। यी सबैको सङ्गमलाई द्योतन गरेको छ प्रस्तुत शान्तिपाठले। परमात्माले रक्षा गरेमात्र हामी सुरक्षित छौं— शरीरदेखि लिएर विश्वब्रह्माण्डसम्म र मन, बुद्धिदेखि लिएर आर्जन गरिएको ब्रह्मविद्याको रक्षा पनि उनै परमात्माको कृपाबाट सम्भव छ। त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा गर्नुहुन्छ—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १०।१०)

जसले (गुरुले र शिष्यले, भक्तले, साधनाले) श्रद्धापूर्वक मेरै चिन्तन, मेरै भजन गरिरहन्छन् तिनीहरूलाई म तत्त्वसाक्षात्कार, अपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार रूपी ब्रह्मज्ञान प्रदान गर्दछु। त्यस्तो पराकाष्ठाको ज्ञानद्वारा तिनीहरूले आत्मस्थ, हृदयस्थ, आत्मस्वरूप मलाई आफूभित्रै प्राप्त गरी कृतकृत्य हुन्छन्।

भक्तिका सन्दर्भमा, योगका, त्यागका, प्रसङ्गमा अनि ज्ञानका क्षेत्रमा सर्वोपरि भूमिका र कृपा छ— परब्रह्म परमात्मा पुरुषोत्तमको। त्यसैले श्रीकृष्ण आज्ञाहुन्छ—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टे

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।

(श्रीमद्भगवद्गीता १५।१५)

म सम्पूर्ण प्राणीहरूका हृदयमा बसेको छु। मबाट नै मेरा भक्तहरूलाई ज्ञान प्रदान गर्दछु, त्यसरी प्रदान गरिएको ज्ञानको स्मरणलाई सदा उपस्थित गराइदिनु अनि कथंकदाचित् मैले कृपापूर्वक प्रदान गरिएको ज्ञानको उचित सम्मान गरेन, त्यसको मर्यादाभित्र रहेन र ज्ञानको अभिमानले अरुलाई सताउन थाल्यो वा मलाई नै उपेक्षा गर्न लाग्यो भने सारा ज्ञानलाई भुसुक्क बिर्साउने काम पनि म नै गरिदिन्छु।

वेदको स्मरण र विस्मरण पनि मबाट नै हुन्छ । यसबाट के सिद्ध भयो भने सारा गर्ने-गराउने उनै मायावी परमात्मा हुनुहुन्छ ।

सृष्टिका क्रममा यी सबैको नितान्त आवश्यकता सर्व स्विकृत छ । गुरु-शिष्य, भगवान्— भक्त, प्रकृति-पुरुष, ईश्वर-माया, ब्रह्म-जीव, ज्ञान-अज्ञान, सत्-असत्, चेतन-जड, दुःख-सुख अनि द्वैत-अद्वैत आदि सापेक्षतामा आधारित भएकाले ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु चाहियो । ब्राह्मीस्थितिमा, निर्विकल्प समाधिमा द्वैतको सम्भावना नै छैन । सृष्टिमा ओर्लियो कि सहयोगको, सहकार्यको, सद्भावको, सहिष्णुताको आवश्यकता परिहाल्यो । पुरुष-नारी, जन्म-मृत्यु बन्धन र मोक्ष आदिको प्रसङ्ग आयो कि सुख-दुःखको कथा र व्यथाले पिरोलियो कि ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु को आविर्भाव भयो । सह भनेकै सँगसँगै हो । एकमा, अद्वैतमा सह हुँदैन, चाहिँदैन । यो हो द्वैतबाट अद्वैतमा पुग्ने विधि । यस मन्त्रमा आध्यात्मिक सहिष्णुता, सद्भाव, सहयोग, सहमति, सामूहिक साधना, सामूहिक सुरक्षा, सँगसँगै गरिने फलभोग, सँगै आर्जन गरिने ऊर्जा, सौर्य, तेज, वीर्य, पराक्रम र अन्ततोगत्वा मोक्षसम्म पनि सँगसँगै होओस् भनी परमात्मासँग प्रार्थना गरिएको छ । यो हो वैदिक चिन्तन धाराको उदात्त स्थिति र आध्यात्मिक उत्कर्ष प्राप्तिको गुरु-शिष्यको सँगसँगै गरिने साधनाको ज्वलन्त दृष्टान्त ।

शिवमस्तु !

ॐ

५९. सत्य नै ब्रह्म हो

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । (सर्वसारोपनिषत् १)

सत्यमविनाशि ॥ (शुकरहस्योपनिषत्)

ब्रह्मको स्वरूप लक्षण हो सत्य (सत्) ज्ञान (चित्) र अनन्त (आनन्द) ।

सत्य वस्तु, अविनाशी हुन्छ । नाशवान् जत्ति असत्य हो र सत्यको कहिल्यै पनि नाश हुँदैन । सदाकाल रहिरहने सत्य हो । त्यस्तो सत्य ब्रह्मदेखि भिन्न अर्को केही छैन । त्यो ब्रह्म आफू हो, आत्मा हो । आफू कहिल्यै हराउँदैन । आफू नभएको कसैले स्वीकार गर्न सक्तैन । सुषुप्तिमा, मूर्च्छामा समेत आफू हराएको हुँदैन । त्यस्तो सत्य, चैतन्य, आनन्द र अद्वयस्वरूप ब्रह्म हो ।

ॐ असतो मा सत् गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मांमृतं गमय ।
(अक्ष्युपनिषत् १)

[असत्बाट म (हामी) लाई सत्मा लगिदिनुहोस् । अन्धकारबाट म (हामी) लाई उज्यालोमा पुर्‍याइदिनुहोस् । मृत्युबाट म (हामी) लाई अमरतामा पुर्‍याइदिनुहोस् ।]

यो हो वैदिक ऋषिले गरेको प्रार्थना, स्तुति परब्रह्म परमात्मा समक्ष ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टेऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(गीता २।१६)

शीत उष्ण आदि जगत्को स्वभाव हो । यसको कारण इन्द्रियादि पनि जगत् नै हो । त्यसैले कारण असत् भएकाले कार्य पनि असत् हो । किनभने यसको भाव छैन— हुनुपर्ने छैन । अस्तित्व नै नभएकाले सत् होइन । प्रमाण, कारण आदि खोज्दै जाँदा शीतोष्णादि असत् नै ठहरिन्छन् ।

घडा भनेको माटोमा नै हो । त्यसैले घडा सत्य हैन । किनभने उत्पत्तिभन्दा अगाडि र नाश भएपछि जसको अस्तित्व रहँदैन त्यो असत् हो । असत्को भाव हुँदैन, सत्को अभाव हुँदैन । भाव भनेको सत्ता र अभाव भनेको असत्ता हो । तत्त्वदर्शी ज्ञानीहरूले सत् के हो र असत् के हो भनी निर्णय गरिसकेका छन् । यसरी सत् र असत्को निर्णय गरेर सत्मा आफू बसेका र असत्लाई सदाको लागि त्यागिदिएका नै तत्त्वदर्शी ज्ञानी हुन् ।

जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति तीनै अवस्था र भूत, वर्तमान, भविष्यत् तीनै कालमा एकनासले रहिरहने वस्तु सत् हो । परस्परमा व्यभिचरित हुने वस्तु असत् हो । त्यसैले पनि शीत, उष्ण आदि जगत् असत् नै ठहरियो । सत्य सनातन वस्तु हुनाले कहिल्यै नाश हुँदैन । सत् र असत्को वास्तविक निर्णय त तत्त्वदर्शीहरूले बुझेका हुन्छन् । सत्लाई ग्रहण गरेको बुद्धि सत्बुद्धि हुन्छ र असत्लाई ग्रहण गरेको बुद्धि असत् बुद्धि हुन्छ । घटादि विषय गर्ने बुद्धि नित्य परिवर्तनशील छ भने ब्रह्मलाई, आत्मालाई विषय गर्ने बुद्धि अपरिवर्तनशील छ । सत् आत्मतत्त्व भएकाले सदाकाल रहिरहन्छ । असत् अनात्म जगत् आदि भएकाले नित्य परिवर्तनशील छ ।

तत्त्वमसि महावाक्यमा सत् नै तत् हो, त्यो ब्रह्म हो । त्यसैले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई तत्त्व भन्दछन् । त्यो ब्रह्म (तत्) नै तिमी (त्वं) हौं भनेर उपनिषदले जीवात्मा र परमात्माको एकता प्रतिपादन गरेको छ । आफूलाई जान्न अरू कसैको सहयोग चाहिँदैन । आफू त स्वयंप्रकाश हो, स्वतःसिद्ध हो । तर शरीरादि जगत् आदि जड हुन्, परप्रकाश्य हुन् । जडले, असत्ले आफूलाई पनि जान्दैन, अरूलाई पनि जान्दैन । सत् भनेको चित् पनि हो अनि सत् र चित् जो हो त्यही नै आनन्द पनि हो । त्यसैले ब्रह्मको स्वरूप लक्षण गर्दा सच्चिदानन्द एवं अद्वय भनेको छ । उता शरीरादि, जगदादि असत् हो, जड हो, दुःखरूप हो अनि द्वैत हो । यसरी तत्त्वज्ञानीहरूले सत् र असत्को, आत्मा र अनात्माको शास्त्रीय एवं वैज्ञानिक परिभाषा गरेका छन् र आफूलाई सत्मा, चित्मा, आनन्दमा र अद्वैतमा पारेका छन् । ज्ञानवान् आफूलाई सत्स्वरूप, आत्मालाई ब्रह्मस्वरूप भनी मान्दछन् र सदासर्वदा आनन्दमा मग्न रहन्छन् । संसारी, विकारी सदा दुःखी रहन्छन् ।

पूर्ण ब्रह्मलाई ॐ तत् सत् तीन प्रकारले निर्देश गरिएको छ। सृष्टिको आदिमा यो तीन प्रकारको नामबाट ब्राह्मण, वेद र यज्ञको रचना गरिएको हो। सृष्टिका आरम्भमा यी तीन पवित्र नामको स्मरण गरेर ब्रह्मले पहिले ब्राह्मण, वेद र यज्ञको सृष्टि गर्नुभयो। यी तीन नाम नै सम्पूर्ण कर्मको सफलताको द्योतक मानिन्छन्। (गीता १७/२३)

नैव नाशो निवासो वा (गीतागुह्यम्, मस्तरामबाबा)। आत्मा (आफू) को नाश हुँदैन, जगत् सदाकाल रहिरहँदैन। यही हो आत्मा र अनात्माको लक्षण।

आत्मा सत् भएकाले अविनाशी छ। यही आत्माले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई व्याप्त गरेको छ, ढाकेको छ—सर्वत्र आत्मा-आत्मामात्र छ। आत्मा नभएको कतै छैन। त्यस्तो व्यापक, सत्, चित्, आनन्द, अद्वय आत्मालाई नाश गर्न कोही समर्थ छैन।

पारमार्थिक सत्तामा सत् ब्रह्ममात्र छ। त्यसैलाई योगवासिष्ठ (उपसम प्रकरण ५५ र ९१) मा सत्तासामान्य भनेको छ। **नेतिनेति** भनी जगत्को निरसन गरेर बाँकी रहेको परिशिष्ट वस्तु आफू हो। यसैले सारा प्रपञ्चलाई निषेध गर्दै-गर्दै गएको हो। त्यही परिशिष्टको नाम हो सत्तासामान्य। अनात्म प्रपञ्चलाई होइन, छैन, मिथ्या भनी पन्छाएपछि अवशिष्ट वस्तु तुरीय हो, सत्तासामान्य हो, आफू (आत्मा) हो। यसैलाई संविन्मात्र पनि भनिन्छ। पारमार्थिक सत् यही हो, चित् यही हो, आनन्द र अद्वय ब्रह्म पनि यही भनिन्छ। मेरो वास्तव स्वरूप पनि यही हो।

सत् सत् नै हो, असत् असत् नै हो भनेर तत्त्वसाक्षात्कार गरेका ज्ञानीहरूले निर्णय गरेका हुन्छन्। तत्त्व भनेको ब्रह्म हो, आत्मा हो, आफू हो। जसले ब्रह्मको साक्षात्कार गरेका छन् तिनीहरू नै तत्त्वदर्शी हुन्।

तत्त्वदर्शी भन्नु पण्डित (गीता २/११), धीर (गीता २/१३), (२/१५) भन्नु एउटै हो। यस्ता तत्त्वदर्शी, पण्डित, धीर आदि शोक गर्दैनन्। यिनले सत्यलाई देखेका छन्, तत्त्वलाई बुझेका छन्।

आत्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ...।

(छान्दोग्योपनिषद् ६/१६/३)

यो सारा आत्मा हो । त्यो नै सत्य हो । त्यही नै आत्मा हो । हे श्वेतकेतु !
 त्यो आत्मा तिमी नै हो अथवा तिमी नै त्यो आत्मा हो । चार महावाक्यमध्येको यो
 छान्दोग्योपनिषद्को, सामवेदको महावाक्य हो । यो महावाक्य भगवान् रामले
 आफ्ना प्यारा भाइ लक्ष्मणलाई सुनाउनुभएको हो । यसभन्दा अगाडि
 छान्दोग्योपनिषद्मा पिता आरुणिले आफ्ना प्यारा छोरा श्वेतकेतुलाई यही तत्त्वमसि
 महावाक्यको उपदेश दिनुभएको हो ।

सदेव सोप्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

(छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१, पैङ्गलोपनिषद् १)

[हे सौम्य ! आरम्भमा यो एकमात्र अद्वितीय सत् नै थियो ।]

यहाँ आरम्भ भन्नाले सृष्टिकै आरम्भ बुझनुपर्दछ । त्यसो भए निखिल
 ब्रह्माण्डको सृष्टि हुनुभन्दा पहिले के थियो त भन्दा सत्मात्र थियो । सृष्टिकालमा
 आफूमात्र थियो अरु केही, कोही थिएन । आफूभन्दा भिन्न एउटा कण वा
 सिन्कोसम्म पनि देखियो भने सृष्टि नै हुँदैन । सृष्टिकालमा सम्पूर्ण चराचर
 जगत् आफूमा नै विलीन भएको हुन्छ । अथवा सृष्टिको आरम्भ नै नभएको
 अवस्था विशेष हो सृष्टि । आफूमात्र, केवल आफू भएको हो भने त्यो आफू के
 हो भन्दा त्यो हो सत्मात्र, चिन्मात्र, आनन्दमात्र । वैशेषिक, बौद्ध आदिका मतमा
 यो सिद्धान्त, दर्शन स्वीकृत नहोस् तर अद्वैत वेदान्तदर्शनको अभीष्ट हो— आरम्भमा
 एकमात्र अद्वितीय सत् नै थियो । उत्पत्तिभन्दा पहिले असत् थियो मान्नु समीचीन
 छैन । कारण असत्बाट सत्को उत्पत्ति सम्भव नै छैन । अभावबाट भावको
 उत्पत्ति भएको दृष्टान्त कतै पाइँदैन । घडाको उत्पत्ति हुनुभन्दा पहिले घडा
 थिएन, माटोमात्र थियो । कुमालेले माटोबाट नै घडा बनाएको हो । घडाको
 उपादान कारण त माटो नै हो । कुमाले त निमित्त कारणमात्र हो । कुमाले
 घडासँगै सदाकाल बसिरहँदैन । त्यसैले निमित्तमात्र भनेको । तर जहाँ—जहाँ
 घडा छ त्यहाँ—त्यहाँ माटो सदाकाल छ । उपादान कारणले आफूबाट सृष्ट पदार्थलाई
 कदापि छोड्दैन— माटोले घडालाई नछोडे भँ, सुनले गहनालाई नछोडेभँ, धागाले
 कपडालाई नछोडे भँ । त्यसै गरी सत्ले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई, निखिल
 ब्रह्माण्डलाई, जन्म र मृत्युलाई, सृष्टि, पालन र संहारलाई पनि कदापि छाड्दैन ।
 सृष्टिभन्दा अगाडि नै उपस्थित भइसकेको सत्ले महाप्रलय अनन्तर पनि आफ्नो

अस्तित्वलाई सुरक्षित राखेको हुन्छ। त्यसैले सत्को अपलाप कदापि हुँदैन। त्यसै कारण भनियो सत् सृष्टिभन्दा अगाडि पनि थियो, सृष्टिकालमा पनि सत्मात्र छ अनि सृष्टिको समाप्ति अनन्तर पनि सत्मात्र रहिरहन्छ। त्यस्तो सदासर्वदा, सर्वत्र रहने सत् जड होइन, चेतन हो, चित् हो, चैतन्य हो। त्यस्तो सत्मात्र, चित्मात्र वस्तु दुःखरूप कदापि हुँदैन। त्यो त अखण्ड आनन्दस्वरूप नै हो। त्यस्तो सच्चिदानन्द अद्वय ब्रह्म हो। आफूलाई छोडेर सत्, चित्, आनन्दको सिद्धि नहुने हुनाले आफू नै हो साराका सारा।

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा ...

(मुण्डकोपनिषत् ३।१।५)

यो आत्मा सत्यभाषण, सत्यव्यवहार, सत्यको चिन्तन, तपस्या आदिबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। आत्मा नै ब्रह्म हो। सत्यका आधारबाट भेटिने आत्मा ब्रह्म सत्यस्वरूपै हुन्छ।

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः।

येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

(मुण्डकोपनिषत् ३।१। ६)

सत्यको नै विजय हुन्छ, भूटको होइन। किनभने त्यो देवयान नामक मार्ग सत्यले परिपूर्ण छ। त्यही बाटोबाट पूर्णकाम ऋषिहरू हिँड्दछन्। त्यहाँबाट गएपछि सत्यस्वरूप परब्रह्म परमात्माको सर्वोत्कृष्ट धाममा पुगिन्छ।

यी उपनिषद्का मन्त्रहरूबाट के कुरो स्पष्ट हुन्छ भने सत्य साध्य पनि हो, साधन पनि हो अनि सत्य नै प्राप्तव्य, ज्ञातव्य पनि हो। त्यसै कारण सत्य र ब्रह्ममा भेद छैन। तीनै कालमा अवाधितरूपमा रहिरहने सत्यमात्र भएकाले त्यही ब्रह्म हो। सत्यस्वरूप ब्रह्मलाई सत्यभाषण, सत्यचिन्तन, सत्यानुसन्धानद्वारा अपरोक्ष साक्षात्कार गर्न सकिने भएकाले पनि सत्य भनेको ब्रह्म नै हो। सत्य त ब्रह्मदेखि अतिरिक्त अर्को कोही, केही हैन, हुनैसक्दैन।

(अनन्त धारा, अङ्क ३०।२०७०)

शिवमस्तु !

ॐ

६०. सत्यकाम जाबाल

वैदिक युगको कुरा हो । गुरुकुलमा बसेर छात्रहरू परा र अपरा विद्याको अध्ययन गर्दथे । ब्रह्मचारीले ब्रह्मचर्याश्रममा बसी गुरुका पाउमा उपसन्न भएर आर्जन गरेको विद्या जीवनभरका लागि उपयोगी हुन्थ्यो । श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका पाउमा साष्टाङ्ग दण्डवत् गरी सेवापरायण भएर गुरुकुलमा बसेर आर्जन गरिएको विद्या (ब्रह्मविद्या) बाट नै शिष्यको आत्यन्तिक कल्याण भएको प्रसङ्ग वैदिक र पौराणिक कालमा पनि आएका छन् ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

(मुण्डकोपनिषद् १।२।१२)

परब्रह्म परमात्माको अपरोक्ष साक्षात्कार गर्नका लागि अथवा परब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि मुमुक्षु पुरुषले हातमा समिधा लिएर श्रद्धा, विनय र समर्पित भावले वेदको राम्रो ज्ञान भएका र ब्रह्ममा निष्ठा भएका ब्रह्मज्ञानी सद्गुरुका शरणमा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्ने उद्देश्यले जानुपर्दछ । यो हो ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि गुरुकहाँ जाने वैदिक परम्परा । यसरी गुरुका अत्यन्त निकट भएर (अन्तेवासी भएर) गुरुको सेवा गर्दै ब्रह्मविद्याको र लौकिक विद्याको पनि अभ्यास गर्ने गरिन्थ्यो । यही अनुक्रममा एक अत्यन्त मेधावी, गुरुभक्त, असाधारण धीर र अन्तेवासी उपसन्न शिष्य सत्यकामको प्रसङ्ग आएको छ— छान्दोग्योपनिषद्मा ।

सामवेदको छान्दोग्योपनिषद्को चौथो अध्यायमा पनि सत्यकाम नामक एक छात्रको मीठो कथा छ ।

जाबाललाई उपनयन संस्कार पनि नहुँदै गुरुकुलमा ब्रह्मचर्यपूर्वक बसी ज्ञानार्जन गर्ने उत्कट अभिलाषा भयो र गुरु हारिद्वमत गौतमको आज्ञानुसार

आमासँग गएर आफ्नो गोत्र सोधे । तर आमाले आफू रातदिन घरमा आएका अतिथिहरूको सेवामा संलग्न भइरहेको र त्यसै ताका बालक जन्मेको र बेफुर्सदीको कारण एवं प्रसङ्ग पनि नपरेकाले आफूले आफ्ना पतिसँग आफ्नो गोत्रका विषयमा नसोधेको कुरो बताइन् । गोत्रको ज्ञान हुन नपाउँदै पति परलोक भएको र छोराको नाम सत्यकाम भएकाले उनले तिमी सत्यकाम जाबाल भयौ भनिन् । ती साना वटुक गुरु हारिद्वमत गौतमका आश्रममा गएर प्रणाम गरी आफू ब्रह्मचर्यपूर्वक गुरुका आश्रममा बस्ने कुरा निवेदन गरे । गुरुले सत्यकामको गोत्र सोध्नुभयो । उनले आफ्नी आमाले आफ्नो गोत्रका विषयमा ज्ञान नभएको र आफ्नो नाम सत्यकाम भएको र आमाको नाम जबाला भएको हुनाले आफूलाई सत्यकाम जाबाल भनेर जान्न निवेदन गरे । यस्तो निष्कपट भावको, स्पष्ट सत्य कुरा सुनेर गुरुले निर्णय गर्नुभयो— यी ब्राह्मणपुत्र हुन् । यिनको उपनयन संस्कार पनि गरिदिनुभयो । यसको साथै आफ्ना गोठबाट दुब्ला, पातला चारसय गाई छुट्याएर “ल यी गाई लिएर जङ्गलमा चराउन लैजाऊ यी गाईलाई राम्ररी स्याहार सुसार गरी एक हजार बनाएपछि मात्र फर्केर आउनु । अनि म तिमीलाई ज्ञान दिउँला” भनी गुरुले सत्यकाम जाबाललाई चारसय गाई जिम्मा लगाइदिनुभयो ।

सत्यकाम जाबाल चारसय गाई लिएर जङ्गलतिर लागे । गाईको राम्ररी स्याहार सुसार गरी एक हजार बनाए । यिनको यो तपस्या, त्याग, धैर्य, ज्ञानको तीव्र भोक आदिदेखि अत्यन्त प्रसन्न भएका वायु देवताले वृषभ (साँढे) को रूपधारण गरी आएर भने “हे सत्यकाम जाबाल हामी एक हजार भयौं । तिमीले गुरुका अगाडि गरेको प्रतिज्ञा पूर्ण भयो । अब आचार्यकुलतिर प्रस्थान गरौं र हामीलाई गुरुका समीपमा लगिदेऊ ।” त्यति भनेपछि तिमीलाई ब्रह्मको एक पाउको शिक्षा म नै दिन्छु भन्दा उनले हुन्छ भगवन् भनी आफ्नो जिज्ञासा विनम्रतापूर्वक राखे ।

वृषभरूपका वायुदेवताले भने म तिमीलाई ब्रह्मको एक पाउ बताउँछु त्यो हो पूर्व दिक्कला, पश्चिम दिक्कला, दक्षिण दिक्कला र उत्तर दिक्कला । यो ब्रह्मको प्रकाशवान् नाम भएको चारकलावाला पाउ हो । यो जान्ने मनुष्य प्रकाशवान् हुन्छ र प्रकाशवान् लोकलाई जित्दछ ।

गुरुका आश्रमतिर लाग्दा बाटामा अग्नि ले ब्रह्मको अर्को एक पाउको सन्देश दिँदै भने पृथिवी कला हो, अन्तरिक्ष कला हो, द्युलोक कला हो र समुद्र कला हो। यो ब्रह्मको चार कलाको पाउलाई अनन्तवान् भन्दछन्। यसलाई जाने अनन्तवान् भइन्छ र अनन्तवान् लोकलाई जितिन्छ।

त्यसको भोलिपल्ट सूर्यले हाँसको रूपमा आएर उपदेश दिए— अग्नि कला हो, सूर्य, चन्द्रमा र विद्युत् कला हो, यो ब्रह्मको चारकला भएको पाउलाई “ज्योतिष्मान्” भन्दछन्। यसको उपासना गरी यसको राम्रो ज्ञान भए ज्योतिष्मान् बनिन्छ र ज्योतिष्मान् लोकलाई जित्न समर्थ भइन्छ।

भोलिपल्ट मद्गु (एक प्रकारको जलचर पक्षी) ले आएर सत्यकाम जाबाललाई ब्रह्मका चार कला भएको एउटा पाउका विषयमा उपदेश दिए। यी त प्राणदेवताका अर्का रूप थिए। मद्गु भन्दछन्— प्राण कला हो, चक्षु कला हो, श्रोत्र कला हो र मन कला हो। यो ब्रह्मको चतुष्कला पाउको नाम हो आयतनवान्। यसको उपासना गरेर यसलाई जान्यो भने आयतनवान् बन्नका साथै आयतनवान् लोकलाई आफ्ना अधीनमा राख्न सकिन्छ।

यसरी गाई ल्याउँदा सत्यकाम जाबालले बाटैमा नै विभिन्न रूपमा आएका देवताहरुबाट ब्रह्मका चार पाउ र सोह्र कलाको उपदेश प्राप्त गरे। एक हजार गाई लिएर आफ्ना गुरुका समीपमा गई आफूले हजार गाई बनाएर ल्याएको व्यहोरा निवेदन गर्दा गुरु अत्यन्त प्रसन्न हुनुभयो र भन्नुभयो— तिमी त ब्रह्मवेत्ता जस्तो पो देखिन्छौ। उनले भने— “हो, मलाई मनुष्यदेखि भिन्न देवताहरुले ब्रह्मको उपदेश दिए। तर हे गुरुदेव ! अब तपाईं नै मलाई ब्रह्मको उपदेश दिनुहोस्। मलाई पूज्यपाद गुरुकै मुखारविन्दबाट उपदेश सुन्ने इच्छा छ र मैले ऋषिहरुबाट के सुनेको छु भने आचार्य (गुरु) बाट सुनेको ब्रह्मविद्या विधिपूर्वकको हुन्छ र सफलीभूत पनि हुन्छ। त्यसैले मलाई ब्रह्मको उपदेश दिनुहोस्।”

अब आचार्य (गुरु) हरिद्वमत गौतमले देवताहरुले जुन ब्रह्मविद्याको उपदेश दिएका थिए त्यही विद्याको उपदेश दिनुभयो। त्यो षोडश कलावाला विद्यामा कुनै पनि कमी थिएन। अर्थात् प्राप्त विद्यालाई नै ठीक छ भनी अनुमोदन

गरिदिनुभयो । शिष्य सत्यकाम जाबाल गुरु हरिद्रुमत गौतमबाट ब्रह्मविद्या प्राप्त गरी कृतकृत्य र धन्य भए ।

यो वैदिक कालदेखिको ज्ञानपरम्पराको मर्यादा हो, अनुशासन हो । आचार्यवान् पुरुषो वेदः ज्ञानवान् आचार्यबाट सुनेको ब्रह्मज्ञान नै प्रामाणिक र शास्त्रीय हुन्छ । पुस्तक पढेर जाँचमा पास भए जस्तो होइन ज्ञान भनेको । ब्रह्मविद्या गुरुमुखबाटै सुनुपर्छ । गुरुको आज्ञा पालन गरे मात्र ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । ब्रह्मज्ञान अत्यन्त दूलो तपस्या, त्याग, धैर्य, सहनशीलता आदिमा पारङ्गत भए मात्र पाइन्छ । सत्यकाम जाबालमा माथि बताइएका सम्पूर्ण गुणावली थिए । त्यसैले वृषभ, अग्नि, हाँस आदिबाट पनि ज्ञान प्राप्त गरे । गुरुले वृषभ आदिबाट उपदिष्ट विद्यालाई नै आफ्ना मुखबाट दिएर शिष्यको कल्याण गरिदिनुभयो ।

यो गुरुको महानता, उदारता, करुणा, कृपा हो । वृषभ आदि प्रतीकात्मक गुरु पनि गुरु नै हुन् । अनि गुरु त साक्षात् परब्रह्म नै हुनुहुन्छ । यस कथामा आएका सत्यकाम जाबाल, गुरु हरिद्रुमत, वृषभ, अग्नि, हंस, मदगु सबैको स्थान अत्यन्त उच्चकोटिको छ । हामीले ज्ञान लिन योग्य पात्रमात्र बन्नुपर्छ । गुरु आइपुग्नुहुन्छ र गुरुले ज्ञान दिएर हाम्रो अज्ञान हटाइदिनुहुन्छ ।

(अनन्त धारा, २१।२०६८)

शिवमस्तु !

ॐ

६१. सन्धिसङ्ग सन्धि गर्दा

सन्धि भनेको मिलन हो, सङ्गम हो, एकता हो, मित्रता हो । सं + धा+ कि बाट सन्धि बन्दछ । छुट्टिनु विग्रह हो भने जुट्नु, मिल्नु एक हुनु सन्धि हो । अद्वैत वेदान्तअनुसार भन्नुपर्दा जीवात्मा र परमात्माको ऐक्यभावलाई सन्धि भनेर बुझ्नुपर्छ । व्यवहारमा मित लगाउने भनेको पनि दुई जनाको भावनात्मक एकतामा विधिपूर्वक आबद्ध हुनु हो । सन्धिको अर्थ हो मेल, सम्मिश्रण, सम्बन्ध, मित्रता, सङ्गठन, मैत्री, आत्मीयता, मेलमिलाप । व्याकरणअनुसार भन्ने हो भने सन्धि भन्नाले अधिल्लो शब्दको अन्त्य वर्ण र पछिल्लो शब्दको आदि वर्णमा केही परिवर्तन भई एकरूप भई मिल्ने काम वा नियम बुझिन्छ । वेदान्तदर्शनले बताएअनुसारको सन्धि हो दुई वस्तुको माझको खाली ठाउँ, अन्तर । यसैलाई अन्तराल पनि भनिन्छ । सन्ध्या, साँध, सीमा, सीमाना आदि शब्द पनि सन्धिसँग सम्बन्धित छन् । सम्बन्ध शब्दले पनि दुईको मिलनलाई नै जनाउँछ ।

अब यहाँ विशेषतः अन्तरालमा, सन्ध्यामा प्रवेश गरिन्छ । वृत्ति वृत्तिको सन्धि अर्थात् दुई वृत्ति (घटाकारवृत्ति र मठाकारवृत्ति) को बीचको भागमा सामान्यतः केही पनि छैन, खाली ठाउँ छ । तर त्यहीँ आत्माको, आफ्नो किंवा ब्रह्मको अनुभव हुन्छ । घटाकारवृत्ति (घटको सम्भना) गयो पटाकार वा मठाकारवृत्ति (मठ वा पटको सम्भना) भइसकेको छैन त्यहाँ आत्मा छ, आफू मात्र छ । रामको खेतको सीमा सकियो, श्यामको खेत आइपुगेको छैन त्यहाँ खाली ठाउँ छ, साँध छ, साँधको ढुङ्गो वा पर्खाल वा सीमा स्तम्भ छ । त्यो खाली ठाउँमा कसैको हकदाबी छैन । त्यो दुवैको साझा सीमा रेखा हो । सीमानाको ढुङ्गो वा किलो छ । त्यो किलो नै ब्रह्म हो, त्यसमा जगत् छैन । अर्थात्, त्यसमा कुनै आकार छैन । त्यसमा दुवैको स्वायत्तता छैन । संसार नभएको ठाउँ हो त्यो । संसार भनेको म र मेरोपन हो । म र मेरोपन हटाएपछि

त्यसको प्रकाशकमात्र बाँकी रहन्छ। त्यही प्रकाशक, अविनाशी, एकरस, शुद्ध, असङ्ग आत्मा हो, साक्षी हो। घर र जङ्गलको अन्तराल, घर र घर बीचको अन्तराल, जाग्रत् अवस्था र स्वप्न अवस्थाको अन्तराल, त्यसै गरी स्वप्न र सुषुप्तिको अनि सुषुप्ति र जाग्रत्को अन्तराल आदि वृत्तिको बीचको भाग नै हाम्रो आनन्द र शान्तिको थलो हो। जाग्रत्मा सत्त्वगुणको आधिक्य छ, तमोगुण र रजोगुणको उपस्थिति छ। त्यसै गरी रजोगुण प्रधान स्वप्न हो र सुषुप्ति त तमोगुणको आधिक्य भएको ठाउँ हो। त्यहाँ तीन ओटा सन्धि पाइन्छ। यी तीन अवस्थाको बीचको खाली स्थानमा आनन्दको अनुभूति हुन्छ। अन्तरालमा विषय चिताएको छैन र निदाएको छैन भने ब्रह्ममात्र छ। रविवार सकियो सोमवार आएको छैन। त्यो ठाउँ खाली छ। त्यही खाली, शुद्ध, निर्मल, अन्तरालमा परमात्मा विराजमान हुनुहुन्छ। स्थानराहित्य, वस्तुराहित्य र कालराहित्य स्थितिमा स्वरूपस्थितिको अनुभव हुन्छ। बिहान र दिउँसोको सन्ध्या, अन्तराल, दिनको र रातको बीचको सन्ध्या, सन्धि, अन्तरालमा आफूमात्र छ। बिहान, दिन र रातमा पनि आफू व्यापक रूपमा विराजमान थियो। तर विषयले छोपिएको थियो। अब विषयको, वृत्तिको उपस्थिति नभएकाले आफ्नो मात्र परिपूर्ण उपस्थिति छ। यसरी अन्तरालको, सन्धिको अनुसन्धान गर्नुपर्छ र त्यही अन्तरालमा आत्माको अनुभव गर्नुपर्छ।

नेपाल र भारतको बीचको ठाउँ हो दशगजा, दशगज परिमाणको दूरी (फासला) छ। नेपालको सिमाना सकियो, भारतको सिमाना आइपुगेको छैन। त्यहाँ दशगजा नामको खाली ठाउँ छ। त्यसमा दुवै देशको खासै अधिकार छैन। त्यहाँ कसैले, कुनै निर्माण गर्न नपाउने कुराको सम्झौता भएको छ। त्यो खाली ठाउँमा, अन्तरालमा बसेर ब्रह्मको चिन्तन गर्ने। किनभने त्यहाँ ब्रह्ममात्र छ, कुनै कुरामा, कुनै देशमा नटाँसिएको सन्धि छ। यो त एउटा दृष्टान्तमात्र हो— खाली ठाउँ फेला पार्नका लागि सजिलो होस् भनेर प्रस्तुत गरिएको। यस्तो खाली ठाउँलाई राजनीतिका भाषामा No Mans Land (कसैको पनि एकाधिकार नभएको भूमि) भनिन्छ। अन्वयरूपले ब्रह्म सर्वत्र भएकाले कुनै खाली ठाउँ खोज्नुपर्दैन। तर व्यतिरेकरूपले वस्तुले ढाकिदिएकाले ब्रह्मको स्पष्ट दर्शन गर्न पाइँदैन, सकिँदैन। त्यसैले एकान्त, शान्त, अरू विषयले नछेकिएको, नअलमल्याइएको ठाउँ खोजिएको

छ। त्यो ठाउँ हो अन्तराल, सन्धि। चित्ताकाश र भूताकाशभन्दा परको वा यी दुईको बीचको आकाश हो चिदाकाश, हो यहाँ स्वरूपानुभव हुन्छ।

साँझमा सन्ध्या गर्ने हाम्रो परम्परा छ। दिन र रातको सन्ध्यामा, रात र दिनको सन्ध्यामा हामी जप गर्दछौं, आत्मचिन्तन गर्दछौं। यही हो अन्तरालमा आत्माको अनुसन्धान गर्नु भनेको। खाली ठाउँमा आफूमात्र छ। सुषुप्तिमा पनि अरू केही छैन, कोही छैन आफूमात्र छ। त्यसैले यहाँ आनन्द छ। सुषुप्तिमा जस्तै समाधिमा पनि संसार छैन, विषय छैन, भोग छैन तर आफूमात्र छ, अनि आनन्दको अनुभव भएको छ। सुषुप्तिमा र समाधिमा ठूलो अन्तर छ। सुषुप्तिमा अज्ञान छ भने समाधिमा ज्ञान छ। सन्धि आफू हो, ब्रह्म हो। नचिताएको र ननिदाएको समयमा ब्रह्म प्राप्त हुन्छ। त्यहाँ ब्रह्ममात्र थियो र छ।

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ६/२५)

[अध्यात्म साधकले इन्द्रिय संयम गरेर धैर्ययुक्त बुद्धिद्वारा बिस्तारै-बिस्तारै विवेकयुक्त शुद्ध मनलाई आत्मस्वरूपमा स्थापित गरेर अरू कुनै कुराको पनि चिन्तन नगरोस्।]

कुनै कुराको चिन्तन नगर्नु नै अन्तरालमा बस्नु हो, सन्धिमा बस्नु हो। यसबाट समाधि प्राप्त हुन्छ। समाधि भनेको आफूमात्र भएको स्थिति। चित्तका वृत्तिहरूले कुनै पनि वस्तु नसमातेको र आफूमात्र जागा भएको अनि आनन्दको उद्रेक भइरहेको अवस्था विशेषलाई चारैतिरबाट नियन्त्रण गर्दै-गर्दै ल्याएर आत्मस्वरूप ब्रह्ममा स्थापित गरिदिनुपर्छ, अनि कुनै कुराको पनि चिन्तना गर्नु हुँदैन। भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई समाधिको सजिलो बाटो यसै गरी सिकाउनुभएको छ। अभ्यास र वैराग्यका बलले चित्तलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न सकिन्छ भनेको पनि यही हो। **आत्मसंस्थं मनः कृत्वा** भनेको अभ्यास हो, **न किञ्चिदपि चिन्तयेत्** भनेको वैराग्य हो।

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ॥

(माण्डूक्यकारिका आ.प्र. १५, गौडपादाचार्य)

[नचाहिने कुरा, संसार, विषय वासनाले प्रेरित भएर चिताइने अनात्म वस्तु आदिलाई समातिएको अवस्थाको नाम हो स्वप्न। यहाँ स्वप्नभित्र जाग्रत् पनि पर्दछ। चाहिने, आत्मा, ब्रह्म, विषयरहित स्थितिमा अनुभव गरिने वस्तुलाई नसमातेको अवस्था विशेषको नाम निद्रा, गाढ निद्राकाल। यसैलाई सुषुप्ति भन्दछन्।]

नचाहिने वस्तु समातिएको र चाहिने वस्तु नसमातिएको अवस्थादेखि भिन्न, संसारदेखि अन्यको अन्तराल हो तुरीय अवस्था। यहाँ आफूमात्र छ। यहाँ आनन्दमात्र छ— ब्रह्मानन्द, स्वरूपानन्द, शिवानन्द। यहाँ सन्धि छ, सन्ध्या छ। सन्धिसँग सन्धि गर्नु भनेको यस्तै अवस्थामा विश्राम गर्नु भनेको हो। जीवात्मा र परमात्माको मिलन गराउने स्थान हो स्वाध्याय, सत्सङ्ग। स्वाध्याय वा सत्सङ्गमा बसेको बेला जगत् छुटेको छ तर ब्रह्ममा, आत्मामा जुटिसकेको छैन, जुट्न-जुट्न लागेको छ, अनि संसार पनि पूरै मात्रामा छुटिनसकेकाले छुट्न-छुट्न लागेको छ। त्यसैले आफू सन्ध्यामा, सन्धिमा, अन्तरालमा बसेको छ। जगत्वासना र ब्रह्मवासनाको अन्तराल, सन्ध्या नै स्वाध्याय, सत्सङ्ग हो। यहाँ जीवात्मा वारिपट्टि छ, परमात्मा पारिपट्टि छ। यी दुईको मिलन गराउने पुलको वा डुङ्गाको काम गर्दछ सत्सङ्ग र स्वाध्यायले। स्वाध्याय छुट्यो कि सत्सङ्ग पनि टुट्यो अनि पुल पनि भत्कियो। अब कसरी पुल पारी जाने। अतः रातदिन अखण्डरूपमा, तैलधारावत्, दीर्घकालपर्यन्त ब्रह्मचिन्तन, आत्मचिन्तन, आत्मानुसन्धान गरिरहनु भनेर शास्त्रले बताएका छन्। शास्त्र, सज्जन, सन्त, महात्मा, ज्ञानवान्, गुरु, कर्णधार अर्थात् नाविक वा डुङ्गे वा बोटे माफ्नी हुन्। सत्सङ्ग वा स्वाध्याय डुङ्गा हो। डुङ्गा वा पुलमा पुगेपछि गुरुले पार लगाइदिनुहुन्छ।

नदीको किनार (तट) मा बसेर सन्ध्या गर्नु भनेको पनि जमीनको र पानीको अन्तराल, सन्धिमा बस्नु भनेको त हो नि। त्यो पनि रात र दिनको बीच भागमा वा दिन र रातको बीचमा अर्थात् प्रातः कालको सन्ध्या र सायंकालको सन्ध्यामा बसेर अनात्म चिन्तनबाट चित्तलाई हटाएर, छुटाएर आत्मचिन्तनमा जुटाउनु वा लगाउनु भनेको छ हाम्रो वेदले, उपनिषदले। यही हो सन्धिसँग सन्धि गर्नु भनेको।

पृथ्वी, जल, तेज र वायु अडेका छन् आकाशमा। आकाश भनेको खाली ठाउँ हो। खाली ठाउँ भनेको सन्धि हो, साँध हो, सीमान्त हो। यहाँ वस्तु छैन,

ब्रह्ममात्र छ, त्यसैले पृथ्वी आदि सारा भूतभौतिक पदार्थमात्र होइन, अपितु अनन्त र निखिल ब्रह्माण्ड नै ब्रह्म, आत्मामा अडेको छ। हामीले खाली ठाउँ खोज्नुपर्‍यो आफू बस्नका लागि, आफ्नो घर बनाउनका लागि, आफू ढलीमली गर्नका लागि। त्यो हो तट, किनार, साक्षी। साक्षी वादी होइन, प्रतिवादी पनि होइन बरु मुद्दामा नपसेको र नफसेको मान्छे हो। हामी पनि पहिले जीवबाट साक्षीमा उक्लनुपर्‍यो अनि ब्रह्मको दर्शन हुन्छ। साक्षी भनेको तटस्थ, कूटस्थ व्यक्ति हो। साक्षी भनेको दैलाको बत्ती हो। दैलो भनेको भित्र पनि होइन अनि बाहिर पनि होइन। दैलामा बसेको मान्छेको नाम हो साक्षी। यसले संसार देखेको छ फेरि संसारमा नै बसेको पनि छ तर संसारमा फसेको छैन। एउटा रुखमा दुई ओटा चरा बसेका छन्। ती अनादिकालदेखिका साथी साथी हुन्, मित्र हुन्। एउटा हेरिमात्र रहन्छ, खाँदैन तर असाध्य आनन्दी छ। अर्को हेर्ने, खाने, डुल्ने, घुम्ने गरी दौडादौडमा छ तर असाध्य दुःखी छ। अर्को नखाने चरो भनेको साक्षी हो, आनन्दी छ, निर्विकार छ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

(मुण्डकोपनिषद् ३/१/१, श्वेताश्वतरोपनिषद् ४/६,

ऋग्वेद १/१६४/२०, अथर्ववेद ९/१४/२०)

आजको साक्षी नै भोलि साक्ष्य पदार्थ नरहेपछि ब्रह्म बन्दछ। यो सारा हाम्रै मानसिक धरातललाई लिएर विश्लेषण गरिएको हो। जीव र जगत्भाव हामीभित्रै छ, त्यहाँबाट माथि उठेपछि, साक्षीभाव हामीभित्रै छ, अनि त्यहाँबाट पनि माथि उठेपछिको ब्रह्मभाव पनि हामीभित्रै छ।

रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः। यहाँ एक राम सकिएपछि खाली ठाउँ छ अनि अर्को रामः आउँछ। यही हो सन्धि भनेको, साँध भनेको, सन्ध्या भनेको अनि अन्तराल भनेको। अगाडिको राम जीवराम हो भने पछाडिको राम शिवराम हो। यी दुईको मिलन गराउन सन्ध्याको अनुसन्धान गर्नुपर्छ, सन्ध्यामा बसेर आत्मचिन्तन गर्नुपर्छ, सन्धिसँग विग्रह, भगडा, मतभेद गर्नुहुँदैन, सन्धि गर्नुपर्छ, मेलमिलाप गर्नुपर्छ, मित्रता गर्नुपर्छ, सन्धिसँग सन्धि गर्नु भनेको सन्ध्याकालमा बसेर आत्माको खोजी गर्नु भनेको हो।

मध्यान्ह भनेको दिन-दिनको बीचको अत्यन्त सूक्ष्म भाग हो ठ्याक्कै १२ बजेको बेला । एघारको अन्त्य, बाह्रको आरम्भ त्यो पूर्वाह्न पनि होइन, अपराह्न पनि होइन । न ए.एम. न त पि.एम. नै । त्यसैले नाम राखियो NOON भनेर त्यस्तै हामी भन्दछौं मध्यरात भनेको रातको अन्त्य, दिनको आरम्भ हो । मिड नाइट । हाम्रो शरीरमा पनि हाड र हाडका बीच जोर्नी हुन्छन् । जोर्नी भनेको सन्धि हो । त्यो बलियो भयो भने हाडले राम्ररी काम गर्दछन् । अर्कालाई सन्धिसर्पन पार्नु हुँदैन । सन्धि सर्पन भनेको असजिलो, अपठ्यारो, मर्का भनेको हो । साँध, साँधियार गतिला भए भने घरमा शान्ति हुन्छ । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने हामीले आत्मकल्याण चाहने हो भने सन्धिसँग सन्धि गर्नेपछि । हिजोआज 'सम्मति सम्मति' भनिन्छ । 'सम्मति गर्ने सम्मति भयो' भनिन्छ । यसको अर्थ, आशय पनि त्यही नै हो । विग्रहबाट कसैको कल्याण हुँदैन । मिलनबिन्दुमा पुगेर मिल्यो भने शान्ति, आनन्द ।

अध्यात्ममा पनि जीवात्मा र परमात्माको मिलन, सन्धि, मित्रता, एकात्मता खोजेकै हो सारा उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, गीता आदि शास्त्रले । अद्वैत वेदान्तले प्रतिपादन गर्न खोजेको पनि यत्ति नै हो, यही नै हो— जीवभाव छोडेर शिवभावमा दृढतापूर्वक संस्थापित हुनु । अध्यात्मशास्त्रमा बताइएका सबै प्रकारका कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड, ज्ञानकाण्ड, योग, ध्यान, वैराग्य, अभ्यास, दान, धर्म, तीर्थ, व्रत आदि साधनाका सम्पादनबाट पाइने फल हो मिलन, एकता, अद्वैतात्मबोध । यहाँ जीवात्मा र परमात्मा दुवै भिन्न धर्मका भिन्न वस्तु होइनन्, एक हुन् । त्यसैले एकताको बोध नै ज्ञान हो । यसैबाट जीवन्मुक्ति मिल्दछ । संसारमा पसेर, बसेर, फसेर आत्मप्राप्ति हुँदैन । यसप्रतिको रागलाई त्याग गर्नेपछि । अनि परमात्मामा मिल्नैपछि । हो यसैका लागि सजिलो उपाय हो सन्धिसँग सन्धि गर्ने । बुभेरे अन्तरालमा, सन्ध्यामा बसेर आत्मानुसन्धान गरे अवश्य पनि आत्मबोध हुन्छ, जीवात्मा र परमात्माको ऐक्यज्ञान हुन्छ । यतैबाट मोक्ष लाभ हुन्छ ।

(अनन्त धारा, अङ्क २४।२०६८)

शिवमस्तु !

ॐ

६२. साधु सन्तको महिमा

असल र अनुकरणीय चरित्र भएका, सबैको हित र कल्याण कामना गर्ने, आफ्नो उद्धार आफैले गरेका, उदार हृदय भएका महान् आत्मा नै साधु हुन्। उत्तम, उचित, योग्य, ठीक, पुण्यात्मा, धर्मात्मा, प्रतिष्ठित, पवित्रात्मा, दयालु, शुद्ध, विशुद्ध, हर्षदायी, प्रसन्नात्मा, कुलीन, ऋषि, महाजन, महात्मा नै साधु शब्दद्वारा विभूषित भएका हुन्छन्। साधु, सज्जन, सन्त, त्यागी, महात्मा, संन्यासी आदि शब्द समान अर्थमा प्रयोग भएका छन् अर्थात् यी पर्यायवाची शब्द हुन्। साधु शब्द नाम, संज्ञा पनि हो र विशेषण पनि। जैन भिक्षुकलाई साधु भन्छन् साथै सनातन, दशनामी संन्यासीहरू पनि आफूलाई साधु भनेर चिनाउँछन् र भन्दछन् 'हामी साधु हौं।' अरूहरू पनि भन्दछन्— 'उहाँ त साधु हुनुभएछ।'।

संसारबाट फरक्क फर्केका, भोगवासनाबाट तरक्क तर्केका, सांसारिक प्रपञ्च, विषयादि व्यवहारबाट अनासक्तिपूर्वक पर पन्छेर बसेका, आफ्नो आध्यात्मिक, पारमार्थिक र आत्यन्तिक कल्याणतिर अभिमुख भएका, रातोदिन परमात्म-चिन्तनमा जीवन बिताएका वा त्यस्तो जीवन बिताउने दृढ सङ्कल्प लिएर भौतिक वासनाबाट पराङ्मुख भएका व्यक्ति नै साधु हुन्। यस्ता व्यक्ति ब्रह्मचारी, गृहस्थी, वानप्रस्थी संन्यासी जो पनि हुन सक्छन्। साधु बन्न र हुन संन्यास नै लिनुपर्छ भन्ने छैन। गृहस्थमा बसेका, गार्हस्थमा नफसेका साधु, सन्त, सज्जन, पनि समाजमा पाइन्छन्, चिन्न सक्नु मात्र पर्दछ।

सन्त, सरल स्वभावका मानिस, सोझा मान्छे, शिष्ट, भद्र, विवेकी, परमार्थमा लागेका मनुष्य साधुकोटीमा पर्दछन्। साधु हुनका लागि कुनै वर्ण, लिङ्ग, आश्रम आदिको आवश्यकता छैन। साधु सन्त सांसारिक भैभमेलामा अल्मलिएका, अल्भेका वा आसक्त हुँदैनन्। यी त अमलात्मा, शुद्धात्मा, विमलात्मा, महात्मा पो हुन्।

त्यसैले कसैले असल, अनुकरणीय, विशेष उल्लेखनीय शुभ एवं प्रशंसनीय कर्म गन्यो भने त्यस्ता व्यक्तिलाई, प्रेरणा वा प्रोत्साहन दिनुपर्‍यो वा उसले गरेको असल कामलाई ठीक गन्यो भनी समर्थन जनाउनुपर्‍यो वा राम्रो गन्यो भनी समर्थन जनाउनु पर्‍यो भने हामी व्यवहारमा भन्दछौं— 'साधुवाद ! धन्यवाद ! स्याबास् ! राम्रो !'

साधुवाद कुनै राजनैतिक आस्था बोकेको वाद वा वकबाद भने पटककै होइन । राजनीतिमा विशेष प्रयोग हुने— कसैलाई जिन्दावाद र कसैलाई मुर्दावाद भन्नु होइन । बरु यो त आत्मवाद, अध्यात्मवाद, ईश्वरवाद वा ब्रह्मवाद पो हो ।

अब हाम्रा नीतिशास्त्र, अध्यात्मशास्त्र, मोक्षपरक शास्त्रहरूले साधुलाई कुन दृष्टिकोणबाट कसरी हेरेका रहेछन् त्यतापट्टि विचार र विश्लेषण गरौं ।

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥

(सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ४७।३६)

जस्तो मन त्यस्तै वचन, जस्तो वचन त्यस्तै क्रिया वा व्यवहार अनि मन, वचन र कर्ममा सदा काल एकनास र एकरूपता भएका व्यक्ति नै साधु हुन् । साधु हुनका लागि मनमा जे छ बोलीमा त्यही हुनुपर्छ, बोलीले जे बोलिन्छ भरे व्यवहारमा, क्रियाकर्ममा त्यही नै हुनुपर्छ । साधुको लक्षण यही हो— हाम्रो नीतिले यही भन्दछ ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनः ।

मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मन्येन्यत् दुरात्मनः ॥

(चाणक्यनीति ३५)

मन, वचन र कर्म एउटै हुनु महात्मा, साधुको लक्षण हो भने यी तीनमा भिन्न-भिन्न व्यवहार हुनु अर्थात् मनले एक, वचनले अर्को र कर्मले अर्को गर्नु पापात्मा, दुष्टको लक्षण हो । संसारमा, व्यवहारमा महात्माहरू दोहोरो चरित्रका हुँदैनन्, जे बोल्छन् त्यही गर्दछन् अनि जे गर्दछन् त्यही मात्र बोल्दछन् ।

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।

पापं तापं त दैन्यं च वृत्तिः सन्तो महाशयाः ॥

(सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ४७।६)

गङ्गाले पाप नाश गरिदिन्छन्, चन्द्रमाले शीतलता प्रदान गरेर ताप नाश गरिदिन्छन् भने कल्पवृक्षले जे चितायो त्यही दिएर दीनता, चिन्तालाई हटाइदिन्छन् । साधु, सन्त, महात्मा आदिको सङ्गतले त पाप, ताप, दैन्य सारालाई एकै पटक नाश गरिदिने हुनाले साधुको सङ्गत गर्नु नै बुद्धिमानी हो ।

यसरी साधुको महानता, महत्त्व आदिका विषयमा हाम्रा शास्त्रहरूले पाइला-पाइलामा महिमा गएका छन् । हाम्रा नीतिशास्त्रका आचार्यहरू साधुको महिमा र गुणगान गाएर कहिल्यै थाक्दैनन् र यसरी साधुको सङ्गतको स्तुति गाउँछन्—

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।

कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥

(सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ९०।७)

साधु, सज्जन, महात्माको दर्शनमात्रले पनि पुण्य हुन्छ, त्यसैले साधुहरूलाई तीर्थ नै हुन् भनिएको छ— साधु तीर्थस्वरूपै हुन् । किनभने तीर्थमा स्नान गर्‍यो भने, तीर्थको सेवा गर्‍यो भने कालान्तरमा फल फल्दछ, त्यसको परिणाम सुख, शान्तिदायक हुने हुनाले त्यसको लागि केही काल पर्खनुपर्दछ । तर साधुहरूको सङ्गत गर्‍यो भने त तत्कालै, उत्तीखेरै फल पाइन्छ, शान्ति प्राप्त हुन्छ, ज्ञानालोकबाट आलोकित हुन पाइन्छ ।

साध्नोति परकार्यमिति साधुः अरूको उपकारमा सदासर्वदा अग्रसर भएका सन्त, सज्जन नै साधु हुन् । यहाँ बाहिरी पोसाकको कुरा छैन, भित्री भावनाको, मनोवृत्तिको, नियतको कुरा छ । आर्य, शिष्ट, अनुकरणीय चरित्र भएका महाशय, महोदय, महात्मा नै साधु हुन् ।

न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति ।

न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साध्नोति लक्षणम् ॥

(गरुडपुराण)

सम्मान प्राप्त भएका बेला नमात्तिने र अपमान भएका समयमा नरिसाउने, नआत्तिने सदाकाल एकनास रहने, नमिठो कहिल्यै नबोल्ने सज्जन नै साधु हुन् । यस्तै सन्तले अर्काको उपकार गर्न सक्छन् ।

भवन्ति परदुःखेन साधवा नित्यदुःखिताः ।

आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ॥

(अग्निपुराण)

अर्काको दुःखमा आफू पनि दुःखी हुने नै साधु हुन् । अर्काले आफूलाई दुःख दियो वा अरू कुनै कारणले दुःख पाइयो भने दुःखको होइन सुखको अनुभव गर्ने, विशाल छाती र पवित्र मन, शुभ बुद्धि भएका महात्मा नै साधु हुन् । यसरी चरित्रबाट, विचारबाट, आचारबाट साधुलाई चिन्नुपर्छ र साधु बन्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । साधु-सन्त भनेका संसार र व्यवहारबाट अनासक्त भएर परब्रह्म परमात्मातिर अभिमुख भएका, दुःखको सर्वथा अभाव र आनन्दको आत्यन्तिक र शाश्वत प्राप्तिका लागि अनवरतरूपमा लागेका सज्जन, महात्मा हुन् । साधुको यो स्वभाव हो, स्वरूप हो— नाम र रूपदेखि भिन्न ।

मान्छे मूलतः, स्वभावतः साधु हो, सन्त हो । जति विषय र वासनामा, संसारी प्रपञ्च र भूत भौतिक वस्तुमा लुब्ध बन्दै गयो उति असाधु र असन्त बन्दै गएको हो । आफ्नो पारमार्थिक कल्याण चाहने महान् उद्देश्य लिएका सज्जन पुरुष नै अर्काको हित र उपकारमा समर्पित हुन सक्तछन् । अध्यात्मतिर अभिमुख नभएको, ईश्वरमा, आत्मामा, ब्रह्ममा आस्था नभएको मान्छेले न त आफ्नो पारमार्थिक कल्याण गर्न सक्तछ न त अरूको नै भलो गर्न सक्तछ । त्यो संसारमा लट्पटिन्छ त्यहीँ मर्छ, महमा डुबेर मरेको मौरी वा कमिला भन्ने ।

साधु-सज्जन, सन्त-महात्माको सङ्गत कति महान् र शीतलता प्रदान गर्ने खालको हुन्छ भन्ने क्रममा वाल्मीकि ऋषि आफ्नो उद्गार यसरी व्यक्त गर्नुहुन्छ—

चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।

चन्द्रचन्दनयोर्मध्ये शीतला साधुसङ्गतिः ॥

(शुभाषितरत्नभाण्डागारम् ९०।६)

श्रीखण्ड चन्दनको सेवन गर्‍यो भने त्यसले शीतलता प्रदान गर्दछ । लोकमा चन्दनले भन्दा पनि चन्द्रमाले अझ शीतलता र शान्ति प्रदान गर्दछ । तर चन्द्र र चन्दनभन्दा पनि साधु, सन्त, महात्माको सेवा, सत्सङ्ग गर्‍यो भने कताकता शान्ति

र शीतलता प्राप्त हुन्छ । अतः साधुसँगको समागम सत्सङ्ग अत्यन्त कल्याणकारक र आनन्ददायी हुन्छ ।

ब्रह्मर्षि वाल्मीकि मुनिले आफ्नो अत्यन्त प्रसिद्ध वेदान्तको शिरोमणि मोक्षपरक शास्त्र योगवासिष्ठ महारामायणमा यत्रतत्र सर्वत्र नै साधुसँगको सङ्गम, सज्जन महात्माहरूको सेवा विषयमा व्यापक चर्चा गर्दै मोक्ष प्राप्तिका लागि सरल, सहज र सरस उपाय साधुसँगलाई नै औल्याउनुभएको छ ।

साधुसङ्गमसच्छास्त्रपरदैवाऽत्र कारणम् ।

साधनं बाधनं मोहजालस्य यद कृत्रिमम् ॥

(योगवासिष्ठ महारामायण उत्पत्ति प्रकरणम् ६/५)

परब्रह्म परमात्माको अपरोक्ष साक्षात्कार गर्नका लागि अनेकौँ उपायहरूमध्ये दुई ओटा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण उपाय अवलम्बन गर्‍यो भने मोहजाल समाप्त हुन्छ र अकृत्रिम आत्मस्वरूपको साक्षात्कार हुन्छ । साधु सज्जन ज्ञानवान्को सङ्गत र सत् शास्त्रको अभ्यासबाट नै भवरोगबाट पार पाइने र स्वरूपको साक्षात्कारपूर्वक अखण्ड, निरतिशय आनन्दको अनुभूति हुने कुराको व्यापक चर्चा छ योगवासिष्ठ महारामायणमा—

सच्छास्त्रसज्जनासङ्गौ संसृतिर्व्याधिनाशिनौ ।

(योगवासिष्ठ महारामायण उत्पत्ति प्रकरणम् ६/१३)

[सत्शास्त्र र सज्जनहरूसँगको सत्सङ्गबाट नै संसाररूपी, सृष्टिरूपी भवरोग नाश गर्न सकिन्छ ।]

साधुसङ्गमसच्छास्त्रपरः शीघ्रः स मुच्यते ।

(योगवासिष्ठ महारामायण, उत्पत्ति प्रकरणम् ६/१८)

[साधुसङ्ग र सत्शास्त्रको अवलम्बनबाट मुमुक्षु चाँडै नै मोक्ष अवस्थामा पुग्दछन् ।]

महान् हृदय भएका, सदाचारनिष्ठ संसारका वासनाबाट पर पुगेका, ज्ञान र वैराग्य आदि शुभ गुणबाट विशिष्ट महाशय नै साधु हुन् । मुमुक्षुले यस्ता सज्जन, साधुका शरणमा गएर आत्मकल्याण, आत्मोद्धार गरिहाल्नुपर्दछ । साधु, सन्त,

महात्माको सत्सङ्गको परिणामले विवेक उत्पन्न हुन्छ। विवेकरूपी वृक्षबाट मोक्षरूपी फल फल्दछ। त्यसैले वाल्मीकि मुनि भन्नुहुन्छ—

मोक्षद्वारे द्वारपालश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।

शमो विचारः सन्तोषश्चतुर्थः साधुसङ्गमः ॥

(योगवासिष्ठ महारामायण मुमुक्षुव्यवहार प्रकरणम् ११/५९)

[मोक्षमन्दिरमा चार ढोका छन्, तिनमा चारजना द्वारपाल छन्। ती चार द्वारपालका नाम हुन्— शम, विचार, सन्तोष र साधुसङ्गम।]

मोक्षमन्दिरमा प्रवेश गर्न चाहने तीव्र मुमुक्षु सज्जन, साधकले प्रयत्नपूर्वक चारैजना द्वारपाललाई रिभाउन खुब सेवा गर्नुपर्दछ, नत्र भित्र पस्नै दिँदैनन्। चारै जना द्वारपाल (ढोकापाले) रिभिए वा प्रसन्न भए भने आफू जुन ढोकाबाट भित्र प्रवेश गरे पनि भयो— कसैले रोकटोक नगर्ने भए। कथंकदाचित् चारै जनालाई खुसी पार्न सकिएन भने तीन जनासम्मलाई जसरी भए पनि सेवा गरी प्रसन्न पार्ने, अनुकूल पार्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ। यदि तीन जनालाई पनि आफ्नो अनुकूल बनाउन सकिएन भने दुई जनालाई मात्र भए पनि रिभाउने पर्दछ। दुई जनालाई रिभाउन पनि सकिएन भने एक जनालाई त प्राणको बाजी लगाएर भए पनि खुसी बनाउने पर्दछ। एक जनामात्र अनुकूल भए भने उनले आफ्ना साथीलाई सिफारिस गरिदिन्छन्—छोडिदेऊ छोडिदेऊ भनेर। अनि तेस्रा र चौथाले पनि छोडिदिन्छन् र आफू मोक्षमन्दिरमा आनन्दसँग प्रवेश गर्न पाइन्छ अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ।

यसबाट सिद्ध भयो मोक्षका लागि साधु महात्माको सत्सङ्ग अत्यन्त आवश्यक र उपयोगी छ। अब सन्तोष, शम, विचार र साधुसङ्गम भनेको के हो भने सन्दर्भमा महर्षि वाल्मीकि भन्नुहुन्छ—

सन्तोषः परमो लाभः सत्सङ्ग परमाः गतिः ।

विचारः परमं ज्ञानं शमो हि परमं सुखम् ॥

(योगवासिष्ठ महारामायण मुमुक्षुव्यवहार प्रकरणम् १६/१९)

[सबभन्दा ठूलो लाभ भनेको सन्तोष हो। सबभन्दा ठूलो गति, प्राप्ति, उपलब्धि भनेको सत्सङ्ग हो। विचार नै परम ज्ञान हो भने शम (मनोनिग्रह) बाट नै परमसुख प्राप्त हुन्छ।]

सत्सङ्गको अवलम्बन गरियो भने पुनर्पुनर् ठाउँ बाँकी रहँदैन । मोक्षपद, मोक्षधाम भन्दा पर अर्को स्थान छैन । त्यहाँ पुन्याइदिन्छ सत्सङ्गले । आद्यजगद्गुरु भगवान् शङ्कराचार्य सत्सङ्गको महानता देखाउँदै भन्नुहुन्छ—

सत्सङ्गत्वे निःसङ्गत्वं निःसङ्गत्वे निर्मोहत्वम् ।

निर्मोहत्वे निश्चलितत्वं निश्चलितत्वे जीवन्मुक्तिः ॥

(मोहमुद्गरः ९)

[सत्सङ्गका अभ्यासले संसारबाट, विषय तृष्णाबाट असङ्ग बनिन्छ । जब विषयादिबाट असङ्ग भइन्छ, तब मोह (अज्ञान) क्रमशः नष्ट हुँदै जान्छ । निर्मोह भएपछि चित्त अखण्ड हुन्छ अर्थात् अखण्डाकार वृत्तिको उदय हुन्छ । चित्त अखण्ड भएपछि ज्ञानोदय हुन्छ । ब्रह्मात्मैक्यबोध भएपछि जीवन्मुक्तिको सुखानुभूति हुन्छ ।]

यो हो साधु सन्त महात्मासँगको सङ्गतको फल । अतः शास्त्रको र आचार्यहरूको मूल आसय हो सत्सङ्ग भइरहोस् र असत्सङ्ग कदापि नहोओस् । फेरि भाष्यकार जगद्गुरु शङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ—

त्रिजगति सज्जनसङ्गतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका ।

(मोहमुद्गरः १३)

[तीनै जगत्मा सज्जन, साधु सन्त सङ्गतको समागम, सत्सङ्ग एउटैले संसाररूपी महासागर तर्नका निमित्त डुङ्गाको काम गर्दछ । सत्सङ्गरूपी नौका पाइयो भने भवसागरबाट सजिलै पार पुग्न सकिन्छ ।]

वास्तवमा भन्ने हो भने सत्सङ्ग वा साधुसङ्गबाटै ज्ञानार्जन गर्ने हाम्रो वैदिक परम्परा र मर्यादा हो । वेदान्तका विषयमा ब्रह्मका, आत्माका, ईश्वरका विषयमा प्रश्नोत्तर, संवाद, सत्सङ्ग, छलफल, ऊहापोह, प्रवचन, स्वाध्याय आदि गर्ने हाम्रो आफ्नै मौलिक पद्धतिको ज्वलन्त दृष्टान्त हो ।

स्वामी विरक्त शिरोमणि शुकदेवले अत्यन्त श्रद्धालु, मुमुक्षु, उत्तम अधिकारी परीक्षित राजालाई ब्रह्मज्ञानको, उत्तम भक्तिको, निष्काम कर्मयोगको उपदेश दिनुभयो र परीक्षित राजा मुक्त हुनुभयो । यो पनि साधुसङ्गमको परिणाम, प्रतिफल

हो । त्यस्तै भगवान् श्रीकृष्ण असाधारण, अद्वितीय साधु, महात्मा, सन्तशिरोमणि, साक्षात् नारायणका अवतार हुनुहुन्थ्यो र अर्जुनले भगवान् (साधु) को उपदेशबाट आफ्नो अनादिकालदेखि आएको अज्ञान परम्परालाई जैरेदेखि उखलेर फालिदिनुभयो र मुक्त हुनुभयो । यस्तै अष्टावक्र महामुनि महान् ज्ञानवान् साधु हुनुहुन्थ्यो । उहाँको सत्सङ्ग पाएको हुनाले विदेह नगरका राजा जनकले आफ्नो शङ्का समाप्त पारी अद्वैतात्मज्ञानद्वारा जीवन्मुक्त भएर विदेह नगर जनकपुरको राज्य सम्हाल्नुभयो । राम महान् साधु हुनुहुन्थ्यो र त आफ्ना परमप्रिय भाइ लक्ष्मणलाई ज्ञान दिनुभयो— रामगीतामा । त्यस्तै ज्ञानवान् मुक्तात्मा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ लोकगुरु ब्रह्मर्षि वसिष्ठ साधु, सन्त गृहस्थ महात्मा हुनुहुन्थ्यो । वसिष्ठ गुरुले श्रीरामलाई पन्ध्र वर्षको किशोर उमेरमा नै ज्ञान दिएर मुक्त बनाएर व्यवहारमा, राजकुमारले गर्नुपर्ने काममा प्रवृत्त गराउनुभयो— योगवासिष्ठ महारामायणअनुसार । यस्ता सयौँ दृष्टान्त पाइन्छन्— हाम्रा उपनिषद्हरूमा, पुराणहरूमा र अन्य महाभारत, रामायण आदि इतिहासहरूमा । यो सारा साधु सन्तको महिमा, महानता, ज्ञानवत्ता र उदारता हो ।

साधु, सन्त, महात्मा, सज्जनहरूसँगको सत्सङ्गले लाभैलाभ मात्र छ भनी भर्तृहरि भन्नुहुन्छ—

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं

सत्सङ्गतिः कथय किं करोति पुंसाम् ॥

(भर्तृहरि, नीतिशतक २३)

साधु, सन्त, महात्मा, सज्जनहरूसङ्गको सत्सङ्गले बुद्धिमा भएको जडतालाई नष्ट गरिदिन्छ, वाणीलाई सत्यले भरिपूर्ण बनाइदिन्छ । मान सम्मान बढाइदिन्छ । पापलाई भस्म बनाइदिन्छ । चित्तलाई प्रसन्न पारिदिन्छ । कीर्तिलाई दशैँ दिशामा फैलाइदिन्छ । मनुष्यको कल्याणका निमित्त सत्सङ्गले, साधुसमागमले के नै गर्न बाँकी राख्ला त ? अर्थात् सत्सङ्गले यस लोकदेखि परलोकसम्म सुख, शान्ति, आनन्द प्रदान गर्दछ । यो हो सत्सङ्गको महिमा ।

साधुचरित सुभ चरित कपासू ।

निरस बिसद गुनमय फल जासू ॥

(रामचरितमानस, बालकाण्ड)

साधु, सज्जन, महात्माको चरित्र अत्यन्त पवित्र र अनुकरणीय हुन्छ । यहाँ दृष्टान्त दिनुहुन्छ, सन्त तुलसीदास कपासको जस्तो भनेर । कपासभन्दा पनि श्रेष्ठ चरित्र हो । निर्गुण कपास जनता जनार्दनका प्रयोगका लागि दुःख सहेर भएपनि सगुणमा आउँछ । अनि कपडा बन्दछ । तर साधु, सन्त, महात्मा, भक्त उद्धारका लागि निर्गुण भइदिनुहुन्छ अनेक कष्ट सहेर । यो हो साधुको महानता । साधुसन्तको स्वभाव कस्तो हुन्छ भन्ने अनुक्रममा साधु नै उदाहरण दिनुहुन्छ— नदीजस्तो, फलफूलले लटरम्म भएको वृक्ष समान भनेर । नदी जसले, जति पानी जहाँ लगेर, जे गरे पनि परवाह गर्दैनन् र पानी दिएको दियै हुन्छन् । त्यस्तै फलेको वृक्ष एक त भुकेको हुन्छ, अर्को कुरा आफू रित्तिएर अरूको पेट मात्र होइन भकारी नै भरिदिन्छ । यही हो, यस्तै हो— साधु, सज्जन, सन्त, महात्माहरूको महिमा र महानता । हामी साधु सन्तलाई चिनाँ र आफू पनि उनीहरू जस्तै बनाँ । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

(अनन्त धारा, अङ्क २५।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

६३. स्मृतियोग

स्मृतियोग त अन्तःकरण (मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार) को एक प्रकारको वृत्तिविशेष हो । वृत्तिरूप ज्ञान हो, मनको धर्म हो— स्मृति । स्मृतिमा परब्रह्म, परमात्मालाई श्रद्धापूर्वक, प्रेमपूर्वक, विश्वासपूर्वक जुटाएको छ, जोडिदिएको छ— साधकले, भक्तले, मुमुक्षुले भने स्मृतियोग भयो । सम्भना भन्नु, स्मरण भन्नु, स्मृतिज्ञान भन्नु, स्मरणशक्ति भन्नु, बुद्धि भन्नु एकै हो । यो वास्तवमा वृत्तिरूप ज्ञान हो । यस्तै नै यी पनि हुन्—

कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृति र्हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ।

(बृहदारण्यकोपनिषद् १। ५।३)

काम भनेको कामवासना, कामना, इच्छा, भोगेच्छा हो । सङ्कल्प भनेको अगाडि आएका वस्तुका विषयमा नाना प्रकारको कल्पना हो । संशयपूर्ण ज्ञानलाई विचिकित्सा भनिन्छ भने अदृष्ट पदार्थको लागि श्रद्धेय व्यक्ति आदिमा पूर्ण पत्याार वा विश्वास हो श्रद्धा । आस्तिकका भाव वा भक्ति पनि श्रद्धा नै हो । यसको विपरीत भावलाई अश्रद्धा भनी बुझिन्छ । देहादि शिथिल भए तापनि आफूलाई सम्हालेर यथास्थितिमा रहनु धैर्य हो भने यसको विपरीत अवस्थामा पुग्नु अधैर्य हो । शास्त्रविरुद्ध, नीतिविरुद्ध कुकर्ममा अग्रसर हुन नमान्नु लाज हो भने निश्चय गर्नु, निर्णय गर्नु बुद्धि हो । शास्त्रविरुद्ध कर्म गर्न आँट नगर्नु डर हो । माथि वर्णन गरिएका सारा भाव मनका नै हुन् । यही क्रममा भएको, गरेको, देखेको, सुनेको, पढेको कुनै पनि कुरा, वस्तु, व्यक्ति आदिलाई आफ्नो मानसपटलमा, मनमा ल्याउनु, मनमा आउनु स्मृति हो, स्मरण हो, सम्भना हो । यो बुद्धिविशेष पनि हो—

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम् ।

(तर्कसंग्रह)

प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तदनुसन्धानविषयः स्मृतिः ।

(न्यायवार्तिक)

यही स्मृतिसँग मिल्दोजुल्दो चित्तको अर्को वृत्तिविशेष छ— त्यसलाई प्रत्यभिज्ञा भनिन्छ । आफ्नो जीवनका बितेका दिनमा अनुभवमा आएका, अनुभूत वस्तुको सादृश्यमा भएको स्मृति विशेषलाई प्रत्यभिज्ञा भनिन्छ । प्रत्यभिज्ञा त एउटा दर्शन नै हो । यसको संस्कार, वासना, आदिसँग पनि सम्बन्ध छ । आफूले पहिले कहाँ देखिसकेको देवदत्तलाई केही कालपछि देखियो भने 'यो त्यही देवदत्त हो' भन्नु प्रत्यभिज्ञा हो । साथै यो देवदत्तको स्मृति पनि हो ।

त्यस्तै उस्तै समान धर्मको, अरू कुनैको फेरि देखेर, सुनेर, सम्भेर हुने ज्ञानविशेष नै प्रत्यभिज्ञा हो । सुषुप्तिको आनन्दाकारवृत्ति र अज्ञानाकारवृत्तिको अनुभव जाग्रत्कालमा अभिव्यक्त गर्नु पनि प्रत्यभिज्ञा नै हो । ब्रह्मज्ञान पनि यस्तै हो भनी कतिपय दार्शनिकहरूले भनेका छन् । अनुभूत विषयको ज्ञान अथवा अनुभूत संस्कारजन्य ज्ञान यो पनि मनकै वा बुद्धिकै भेद त हो नि । तर भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ— **यो बुद्धेः परतस्तु सः** । बुद्धिभन्दा परको, भित्रको, माथिको, बुद्धिको पनि साक्षी, बुद्धिको पनि प्रकाशक चैतन्यरूप परमात्मा हुनुहुन्छ । त्यो नै आफू हो ।

त्यो ब्रह्मवस्तुलाई अखण्डाकार बुद्धिले जान्न सकिन्छ तर इन्द्रियले सकिन्न— **बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्** परमात्मा स्मृतिजन्य होइन, स्मृतियोगबाट बोधगम्य भने हो ।

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात् ।

विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥

(श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्)

[जसको स्मरणमात्रले पनि जन्म र मरणरूप संसारको बन्धनबाट मुक्त हुन सकिन्छ त्यस्ता सर्वशक्ति सम्पन्न, सर्वान्तर्यामी भगवान् विष्णुलाई नमस्कार छ ।]

यो हो स्मरणयोगको महिमा । यसै प्रसङ्गमा भागवतमा आएको अजामिलको कथालाई सम्भन्नु सान्दर्भिक हुन्छ । अजामिल राम्रा मान्छे थिए, कुसङ्गतले गर्दा भ्रष्ट भए तर मर्न लागेको बेला (अन्तिमकालमा) 'नारायण !' भनेर डरले आफ्नो प्यारो छोराको नाम स्मरण गर्दा ठूलो उद्धार भयो, विष्णुका लोकमा पुगे । यो हो स्मृतियोगको महान् महिमा । डरले, करले, घृणाले, आसक्तिले जेले भए पनि अन्त्यकालमा वा जीवनका विविध समयमा जहिले भए पनि परमात्माको स्मृति भयो भने स्मृतियोग हुन्छ र त्यस्ताको कल्याणै कल्याण हुन्छ । यसरी स्मृतियोगबाट उद्धार भएका थुप्रै कथाहरू पुराणहरूमा र उपनिषद्मा पनि पाइन्छन् ।

कुसङ्गतबाट सर्वनाश हुने कुराको प्रसङ्ग आउँछ गीतामा—

सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।

(श्रीमद्भगवद्गीता २। ६२-६३)

[कुसङ्गतबाट कामना हुनेछ, कामना पूर्ण नभए क्रोध हुन्छ, क्रोधबाट मोहित हुन्छ मान्छे । बुद्धि सम्मोहित भयो भने स्मृतिविभ्रम हुन्छ । स्मृति भ्रष्ट भयो भने बुद्धि नाश हुन्छ । बुद्धि नै नष्ट भयो भने आफ्नो स्वरूपस्थितिबाट च्युत हुन्छ अर्थात् सर्वनाश हुन्छ ।]

अतः स्मृतिलाभ गर्नु नै हाम्रो कर्तव्य हो । स्मृतिलाभ गर्न नित्य, निरन्तर, दीर्घकालपर्यन्त तैलधारावत् रूपमा परब्रह्म परमात्माको चिन्तन गरिरहनुपर्छ । अज्ञानजन्य मोह नष्ट गर्न शुभसंस्कारजन्य (परमात्मविषयक) ज्ञान चाहिन्छ । यसैलाई यहाँ स्मृतिरूपमा स्वीकार गरिएको छ । परमात्माको स्मृति भयो भने अथवा परब्रह्म परमात्माको चिन्तन गर्दा संस्कारजन्य स्मृतिको स्मरण भयो भने स्मृतियोग बन्दछ ।

सामान्यतया संसारी, विषयी, नाशवान्, क्षणिक, भौतिक प्रपञ्चको पनि स्मृति हुन्छ । तर त्यहाँ परमात्माको स्वरूपको चिन्तनको अभाव भएको हुनाले स्मृतियोग हुन पाएन । विषयको स्मरण (सम्भना) ठूलो कुरो होइन । ईश्वरस्मरण, वेदान्तस्मरण, आत्मस्मरण ठूलो कुरो हो ।

अन्ते नारायणस्मृतिः (भागवत २।१।६) अन्त्यकालमा परब्रह्म परमात्मस्वरूप नारायणको स्मृति भयो भने महान् लाभ भयो । जगत्को, धनसम्पत्तिको, पुत्रपौत्रादिको सम्भनानाले त संसारकै चक्करमा घुमाइरहन्छ । सम्भन त सम्भेको हो तर योग भएन भने स्मृतियोग हुन पाएन । त्यसैले आत्यन्तिक कल्याण भएन । धर्मका प्रमाणहरूमा अथवा धर्मका स्रोतहरूमा स्मृतिशास्त्रको गणना गरिएको छ ।

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥

(मनुस्मृति २।१२)

[श्रुति (वेद), स्मृति (मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति आदि), सदाचार र असल आचार विचार, विधि, व्यवहार र आफ्नो आत्माका लागि अत्यन्त समर्पित हुनु यी चार प्रकारका विषय नै साक्षात् धर्मका लक्षणभित्र पर्दछन् ।]

स्मृतिशास्त्रको संख्या त बीसौं छन्— वसिष्ठ, दक्ष, मनु, विष्णु, यम, अंगिरा, संवर्त, पराशर, व्यास, बृहस्पति, गौतम आदि ।

वेदान्तका तीन प्रस्थान (श्रुति, स्मृति र न्याय)मध्ये श्रुति भन्नाले वेद र स्मृति भन्नाले श्रीमद्भगवद्गीता भन्ने बुझिन्छ । स्मृतिशास्त्र भन्नाले धर्मशास्त्रलाई पनि लिएको पाइन्छ—

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

(पराशरस्मृति १।२४)

[सत्ययुगमा मानव धर्मशास्त्र प्रामाणिक मानिन्थ्यो भने त्रेतामा गौतम धर्मशास्त्र, द्वापरमा शङ्खलिखित धर्मशास्त्र प्रामाणिक मानिन्थ्यो भने अहिले कलियुगमा पराशर धर्मशास्त्रलाई आधार मानिन्छ ।]

धर्मको लक्ष्य चित्तशुद्धि हो भने ज्ञानको लक्ष्य मोक्ष हो । अतः धर्मपूर्वक मोक्षमा पुग्नु हाम्रा शास्त्रले बताएअनुसारको चार पुरुषार्थमध्ये पहिलो र अन्त्यको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् । दोस्रा र तेस्रा अर्थ र काम त प्रारब्धअनुसार

स्वतः प्राप्त हुन्छन्, हुन्छन् । भगवान्का भक्तिका सन्दर्भमा स्मृतिको महान् भूमिका छ । किनभने स्मृतिमा भगवान् जोडिएपछि मात्र स्मृतियोग हुन्छ, नत्र त स्मृतिमात्र हुन्छ । परमात्माको चिन्तन नै वास्तवमा पारमार्थिक स्मृति हो । त्यसैले भनिन्छ—

अनुभूतप्रियादीनामर्थानां चिन्तनं स्मृतिः ।

(उज्ज्वलनीलमणि)

[अनुभव गरिएको प्यारो वस्तुको चिन्तनलाई स्मृति भनिन्छ ।]

कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मैधा धृतिः क्षमाः ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १०।३४)

[स्त्रीहरूमा जसमा कीर्ति, श्री, वाणी, स्मृति, बुद्धि, धृति र क्षमा यी पाइन्छन् ती उत्तम स्त्री हुन् ।]

यिनको आभास मात्र सम्बन्धले पनि मानिस आफूलाई कृतार्थ मान्दछन् । यी सब म नै हुँ । यो हो भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना विभूतिहरू अर्जुनलाई बताउँदाको प्रसङ्ग । अतः यहाँको स्मृति भगवान् नै हुनुहुन्छ । यो हो सम्भनाको स्वरूप । भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

(श्रीमद्भगवद्गीता १५।१५)

[म सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मा भएर तिनीहरूका अन्तःकरणमा बसेको छु । यस कारण सम्पूर्ण प्राणीहरूको स्मृति, ज्ञान र तिनको लोप पनि मबाट नै हुन्छ ।]

पुण्यकर्म गर्ने पुण्यात्माहरूलाई स्मृति र ज्ञान म दिन्छु र पापकर्म गर्ने पापात्माहरू ता आफ्ना कुकर्मका प्रभावले आफूले जानेको ज्ञान पनि अज्ञानमा परिणत गर्दछन्, दुरुपयोग गर्दछन् एवं पुण्यले आर्जित गरेको स्मृति, परमात्माको स्मृति, विस्मृतिमा परिणत गर्दछन्, बिर्सन्छन् । भगवान् श्रीकृष्णले श्रीमद्भगवद्गीताको अन्त्यमा पुगेर अर्जुनलाई **सर्वधर्मान्परित्यज्य ...** भन्ने उपदेश दिनुभएपछि अर्जुन आफ्नो अन्तिम उद्गार यसरी व्यक्त गर्दछन्—

नष्टे मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १८।७३)

[हे अच्युत ! मेरो अज्ञानजन्य मोह नष्ट भयो । हजुरका कृपाले स्मृति प्राप्तमा लाभ भयो । अब तपाईंको आज्ञाअनुसार जे गर्नुपर्छ, गर्छु ।]

यही नै सम्पूर्ण संसाररूप अनर्थको कारण थियो र समुद्रजस्तै पार हुन अत्यन्त कठिन थियो । सबै अज्ञानरूपी मोह नष्ट भयो एकातिर भने अर्कातिर तपाईंका कृपाले, तपाईंमा आश्रित भएका हुनाले मलाई आफ्नो स्वरूपविषयक कस्तो स्मृतिलाभ भयो भने मेरा मनका सबै प्रकारका ग्रन्थिहरू अर्थात् शङ्काहरू समाधान भए, गाँठाहरू फुके । अज्ञानजनित मोहको नाश र आत्मविषयक स्मृतिलाभ भएको हुनाले सम्पूर्ण शास्त्रले दिन खोजेको कुरा मैले पाएँ । गीताले दिनुपर्ने दिएको छ, हामीले पाउनुपर्ने पाएका छौँ । श्रीकृष्णले ज्ञान दिनुभयो, अर्जुनले बिर्सेको ज्ञान पाए— स्मृतिर्लब्धा भनेको यही हो । 'प्राप्तिको प्राप्ति' भनेको पनि यही हो ।

अज्ञानजनित मोह नष्ट नभई स्मृतिलाभ हुँदैन । संसारलाई, शरीरलाई, सम्पत्तिलाई नबिर्सीकन परब्रह्म परमात्मालाई सम्भन सकिँदैन । त्यसैले अर्जुनलाई स्मृतिलाभ भयो भन्नुको तात्पर्य हो— उनले आफ्नो स्वरूप बिर्सेर संसारलाई, अज्ञानलाई, मोहलाई, शोकलाई, प्रमादलाई, प्रज्ञावादलाई, तथाकथित पाण्डित्यलाई समातेका थिए, सम्भेका थिए । अब उनमा असाधारण परिवर्तन आयो— बिर्सेको स्वरूप सम्भे, अज्ञान नष्ट भयो । भगवान्का कृपाले अर्जुनका शङ्काहरू नष्ट भए, उनी आफ्नो स्वरूपमा अडे, विचलित भएनन् । आफ्नो प्रसङ्गप्राप्त कर्ममा प्रवृत्त हुन्छु भनेर प्रतिज्ञा गरे, क्षत्रियोचित कर्म सम्पादन गर्न अग्रसर भए । यही हो स्मृतिर्लब्धाको तात्पर्य । यसैलाई स्मृतियोग भन्न सकिन्छ— अर्जुनका स्मृतिमा परमात्मा श्रीकृष्ण जोडिनुभयो । श्रीकृष्णको कृपा अगाडि पनि थियो । तर त्यो कृपालाई अर्जुनले स्वीकार वा आत्मसात् गर्न सकेका थिएनन् र त शोकविह्वल भएका थिए ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा सामान्यतः अठार अध्यायका अठार योग छन् । तिनका अतिरिक्त योगहरूमध्ये बुद्धियोग पनि एक हो भने अर्को महत्त्वपूर्ण योग हो—

स्मृतियोग । देहादि, गेहादि, जगदादि नाशवान् वस्तुको स्मृतिमा योग नभएकोले स्मृतिमात्र भयो । त्यही स्मृतिमा भगवान्, नारायण, परमात्मा, शिव, पराम्बा आदिको सम्भना, स्मरण भयो भने स्मृतियोग भयो । अतः हामी स्मृतियोगको अभ्यास गरौं अनि अन्तकालमा पनि तिनै परमात्माको स्मृति हुन्छ र परमपदलाभ हुन्छ ।

स्वायम्भुव मनुकी छोरीको नाम थियो प्रसूति । आफ्ना पिताले ती कन्या दक्ष प्रजापतिलाई विवाह गरेर दिए । ती कन्याबाट चौबीस ओटी छोरी जन्मिए । तीमध्येका कीर्ति, मेधा, धृति, स्मृति र क्षमा हुन् । कीर्ति, मेधा र धृतिको धर्मका साथ विवाह भयो भने स्मृतिको अंगिरा ऋषिका साथ विवाह भयो र क्षमाको पुलहका साथ ।

भृगुकी पत्नी ख्यातिबाट श्रीको उत्पत्ति भयो र उनको भगवान् श्रीविष्णुका साथ विवाह भयो । वाक्को जन्म ब्रह्माजीबाट भयो । माथिका सात स्त्रीजातिमा पाइने गुण उत्कृष्ट खालका गुणमा गनिन्छन् र यी ती ती गुणका अधिष्ठात्री देवता पनि हुन् । यस्ता गुण भएका नारीहरू श्रेष्ठ नारीमा गनिन्छन् । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्णले यो सबैलाई आफ्ना विभूतिमा स्वीकार गर्नुभयो ।

गीताको १५।१५ मा पनि **मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च** भन्नुभएको छ । निष्काम कर्मको फलस्वरूप चित्त शुद्ध भएपछि परमात्मा परमेश्वर प्रसन्न हुनुहुन्छ । त्यसरी, प्रसन्न भएको म ईश्वरका अनुग्रहले श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ आचार्य (गुरु)बाट ब्रह्मको उपदेश प्राप्त गरेर मनन, निदिध्यासनरूप साधनाद्वारा अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानरूप स्वरूपको स्मरण (स्मृति) मबाट (मेरै कृपाबाट) हुन्छ र मुमुक्षु मुक्त हुन्छ । यसरी विधिपूर्वक कर्म, उपासना र ज्ञानको बाटो लिएर चित्त शुद्ध गर्नतिर नलागी, शास्त्रको मर्यादाभिन्न नरही जथाभावी जीवन बिताएका बहिर्मुखी वृत्ति भएका पापात्माहरूलाई स्वरूपको स्मृति हुँदैन र ब्रह्मज्ञान पनि हुँदैन ।

यसबाट सिद्ध हुन्छ— जुन बेला पनि परमात्माको स्मृति भइरह्यो भने त्यो स्मृतियोग हुन्छ र अन्तिम बेला अर्थात् प्राण (शरीर) छुट्ने समयमा पनि परमात्माको स्मरण छुट्दैन । यसरी जीवनभरको स्मृतियोगको अभ्यासले अन्तकालमा पनि ईश्वरस्मरण हुन्छ र त्यो जीव परमात्मामय बन्दछ अर्थात् जन्ममृत्युको चक्करमा आउँदैन । यो हो वेदान्तको चुरो कुरो ।

प्राणवियोगका समयमा जस्तो जस्तो भाव गन्थो, जस्तो स्मरण गन्थो त्यस्तै प्राप्त हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ। त्यस कारण पनि स्मृतियोगको आवश्यकता छ। अनि त भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

(श्रीमद्भगवद्गीता ८।७)

[त्यस कारण तिम्रो जुन बेला पनि मेरोमात्र स्मरण गर र शास्त्रअनुसार स्वधर्मयुद्ध पनि गर ।]

यो गीताको महान् दर्शन हो। यसभित्र व्यावहारिक र पारमार्थिक ज्ञान भरिएको छ। मनले परमात्माको स्मरण गर्ने, शरीर— इन्द्रियादिद्वारा स्वधर्मरूप युद्ध गर्ने। युद्ध भन्नाले प्रारब्ध प्राप्त सबै प्रकारका कर्म भन्ने बुझ्नुपर्दछ। 'मनमा राम, हातमा काम' यही हो अनासक्त कर्मयोग, यही हो निष्काम कर्मयोग, यही हो परमात्माको भक्ति, अनि यसैभित्र छ मुक्तिमा पुग्ने युक्ति। स्मृतियोगले अन्ततोगत्वा ज्ञानयोगमा पुर्‍याउँछ। मुमुक्षु पुरुष ज्ञानद्वारा मुक्त हुन्छ। यहाँ पुगेपछि स्मृतियोग पूर्णमात्रामा सफल हुन्छ, सार्थक सिद्ध हुन्छ।

(समुदय, पूर्णाङ्क ७०।२०६७)

शिवमस्तु !

ॐ

६४. स्वामी शशिधरदासको 'वैराग्याम्बर'

शशिधरदासको 'सच्चिदानन्दलहरी' भित्र १८ वटा विभिन्न उपशीर्षकका सानाठूला निर्गुण भजन, दोहा आदि प्रकाशित छन्। यी सबै त्यति बेलाका सधुक्कडी भाषामा लेखिएकाले नेपाली भाषाका होइनन्। 'वैराग्याम्बर' (वैरागवर) शीर्षकका पाँच उपदेश त्यति बेलाका सधुक्कडी भाषामा लेखिएका छन्। भाषिक दृष्टिले जे भए पनि तात्त्विक दृष्टिले वैराग्याम्बरका पाँच उपदेशमध्येको चारौँ उपदेशमा वेदान्तविषयक कुरा समावेश भएकाले तिनका विषयमा केही विचार गरिन्छ।

वेदान्त ब्रह्मविद्या हो, मधुविद्या हो, दहरविद्या हो, आत्मविद्या हो। जन्ममरणको चक्रबाट पार पुर्‍याउने, जीवन्मुक्ति सुख दिलाउने, देहाध्यास छुटाउने, आत्मकल्याण गराउने, दुःखको सर्वथा अभाव गराएर निरतिशय, अखण्ड आनन्द दिलाउने विद्यालाई वेदान्त विद्या भनिन्छ। वेदान्त उपनिषद्मा आधारित भएकाले किंवा उपनिषद् नै वेदान्त भएकाले उपनिषद्ले तीनवटा काम गर्छ—

१. संसारी वासनालाई थिलथिलो पार्ने, न्यूनीकरण गर्ने, २. जगत्प्रतिको आसक्तिलाई नष्ट पार्ने र ३. ब्रह्मप्राप्ति गराउने।

यसरी उपनिषद्ले जीवात्मा र परमात्माको साक्षात्कार गराउने हुनाले उपनिषद्वरूप वेदान्तको पूर्वीय शास्त्रीय परम्परामा असाधारण भूमिका छ। उपनिषद्ले संसारी वासनाबाट टाढा पुर्‍याएर ब्रह्मस्वरूपको नजिकबाट अनुभव गराउन सकेसम्म प्रयत्न गरेको छ। यसैलाई वेदान्त भन्दछन्— वेदको अन्तिम भाग अर्थात् ज्ञानकाण्ड।

वेदमा तीन काण्ड छन्— कर्म, भक्ति किंवा उपासना र ज्ञान । वेदका एक लाख मन्त्रमध्ये असी हजार मन्त्रले कर्मकाण्डको प्रतिपादन गरेका छन् भने उपासनाको चर्चा गर्नका लागि सोह्र हजार मन्त्र लागेका छन् । बाँकी चार हजार मन्त्रले ज्ञान (ब्रह्मज्ञान) को अत्यन्त गम्भीर चर्चा गरेका छन् । यी चार हजार मन्त्र नै उपनिषद् हुन् । वेदान्त भन्नाले यी चार हजार मन्त्रले प्रतिपादन गरेको ज्ञानपरक पक्षलाई बुझ्नुपर्छ, यी वेदका अन्तिम अंश हुन् ।

कर्मकाण्डको निष्काम भावले अनुष्ठान गरे मुमुक्षु किंवा जिज्ञासुको मलदोष निवारण हुन्छ । कर्मकाण्डले ईश्वरतिरको अभिमुखतालाई राम्ररी द्योतन गरेको छ । उपासनाकाण्डले ईश्वरभक्तिमा स्थिर गराएर आफ्नो अभिमानलाई अत्यन्त शिथिल बनाइदिन्छ । अर्थात् संसारतिर, संसारी वैभवतिर, मानप्रतिष्ठातिर आकर्षित भएको चित्तवृत्तिलाई आत्मातिर, आफूतिर वा ईश्वरतिर अभिमुख गराउनु उपासनाको लक्ष्य हो । आत्मातिर फर्केको चित्तवृत्तिलाई आत्मामा स्थिर बनाउनु, आत्मामा नै रमाउने गराउनु, आत्मसन्तुष्टि सिकाउनु, बाहिर संसारबाट उपराम गराउनु, वैराग्यको आविर्भाव गराउनु भक्ति किंवा उपासनाको काम हो । यसरी भक्तिले विक्षेपदोष (चित्तको चञ्चलता) नष्ट गर्छ र ईश्वर र आफूमा नजिकैको सम्बन्ध स्थापित गराउँछ । अब आयो वेदको अन्तिम खण्ड ज्ञानकाण्डको प्रसङ्ग— ज्ञानले मुमुक्षु किंवा साधकको आवरणदोष नष्ट गर्छ । आवरण भनेको आफूले आफूलाई ब्रह्म किंवा आत्मा हो भन्ने नबुझ्नु हो । वेदको ज्ञानकाण्डले जीवात्मा र परमात्माको एकताको स्पष्ट बोध गराउँछ । उपनिषद् यही हो, वेदान्त यही नै हो । वेदान्तविना ज्ञान हुँदैन, ज्ञानविना मोक्ष हुँदैन ज्ञानद्वारा नै कैवल्यभावमा पुगिन्छ— ऋते ज्ञानान् मुक्तिः, ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ।

मोक्षलाई वेदान्तले अन्तिम पुरुषार्थ मानेको छ । ब्रह्मबोध अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ ज्ञानद्वारा । ज्ञान हुन्छ भक्तिद्वारा । भक्ति हुन्छ कर्मद्वारा । कर्म हुन्छ ईश्वरार्पण बुद्धिद्वारा । अतः हाम्रो अध्यात्मविद्याको आरम्भ हुन्छ आस्तिक्य संस्कारद्वारा । वास्तवमा ईश्वरप्रतिको आस्थाद्वारा आरम्भ भएको वेदान्तशास्त्र, ब्रह्मविद्या उही ईश्वरीय एकात्म सत्तामा पुगेर नै पूर्ण हुन्छ ।

पहिले सामान्य आस्था किंवा श्रद्धा वा भक्तिबाट आरम्भ भएको अध्यात्मयात्रा विधिपूर्वक सम्पन्न गरिएको निष्काम कर्मयोग अनि अत्यन्त श्रद्धा एवं तीव्र वैराग्यबाट अवलम्बन गरिएको उपासना किंवा भक्तियोगको बाटो हुँदै सर्वात्मभावेन ईश्वरका पाउमा समर्पण गरिएको चित्तवृत्तिले स्वीकार गरिएको जीव र ब्रह्मको ऐक्य ज्ञान गराउने ज्ञानयोगमा पुगेर समाप्त हुन्छ। अतः वेदान्त सिद्धान्त पनि हो, अनि व्यवहार पनि हो।

प्रस्थानत्रयी— उपनिषद् (श्रुतिप्रस्थान) श्रीमद्भगवद्गीता (स्मृतिप्रस्थान) र ब्रह्मसूत्र (न्यायप्रस्थान) जस्ता प्रामाणिक शास्त्रीय ग्रन्थहरूलाई आधार बनाएर तिनको उल्लेख गर्दै आफ्नो अनुभवलाई अभिव्यक्त गर्ने हाम्रो वेदान्तपरम्परा हो। तर शशिधर स्वामीले आफ्नै पाराले वेदान्त दर्शन किंवा, वेदान्त सिद्धान्तले प्रतिपादन गरेकै कुरालाई व्यक्त गरेका छन्। आफ्नै गुरुले बताएको र आफ्ना पाराले बुझेको ढाँचा र ढङ्गले बताए पनि शशिधरले वैराग्याम्बरमा गरेको उपदेश वेदान्तभन्दा भिन्नचाहिँ छैन।

जीव र परमात्माका विषयमा उनले विचार गरेका छन्। आफूलाई ब्रह्मवस्तु, चैतन्यवस्तु हुँ भन्ने नबुझेर जीव हुँ, कर्ता, भोक्ता हुँ, शरीरधारी फलाना हुँ भनेर मिथ्यारूपमा, भ्रमरूपमा बुझेको कारणले नै ब्रह्मको अनुभव नभएको हो भन्ने शशिधरले वेदान्त बुझेकै मान्नुपर्छ। सद्गुरुलाई पनि यिनले अत्यन्त उच्चकोटिको सम्मान गरेका छन्। यो पनि वेदान्तसम्मत मर्यादा र अनुशासनभिन्न पर्दछ। उनी 'वैराग्याम्बर' चतुर्थ उपदेशमा भन्छन्— जीव आफ्नो स्वरूपको अज्ञानले गर्दा दुःखी भएको छ। यो कुरा शत प्रतिशत ठीक हो। दुःखको मूल कारण अज्ञान नै हो। उनी भन्छन्— सम्पूर्ण प्रपञ्चमा फसाउने माया हो। मायाबाट उम्के त्यही जीव शिव बन्दछ, ब्रह्म बन्दछ। जीवलाई शिवस्वरूपको अनुभव गर्नका लागि ज्ञानवान्, जीवन्मुक्त, ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी गुरुको नितान्त आवश्यकता छ। गुरुका मुखारविन्दबाट 'तत्त्वमसि' जस्ता महावाक्य श्रवण गर्नुबाट शिष्यको मुक्तिको द्वार खुल्छ। अर्थात् गुरुमुखबाट सुनेको महावाक्यको वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र ऐक्य ज्ञान गर्न मनन र निदिध्यासनको पनि नितान्त आवश्यकता छ।

श्रद्धापूर्वक 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्य मुमुक्षुले गुरुमुखबाट सुन्नुपर्छ भन्ने वैदिक परम्परागत मान्यता हो । त्यसैले श्रीरामगीतामा भगवान् राम आफ्ना अत्यन्त प्यारा भक्त, शिष्य एवं भाइ लक्ष्मणलाई आज्ञा हुन्छ—

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीति वाक्यतो गुरोः प्रसादादपि शुद्धमानसः ।

विज्ञाय चैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन् मेरुरिवा प्रकम्पनः ॥२४॥

ठीक यसै प्रसङ्गमा हाम्रा आदिकवि भानुभक्त आचार्य पनि भन्छन्—

जो यो तत्त्वमसी छ वाक्य यसको वाक्यार्थ जानी लिनु

यस्मा तीन पद छन् ति तीन पदको तात्पर्यमा मन् दिनु ।

'तत्'का अर्थ परात्म हुन् ति पदमा त्वं भन्नु जीवात्म हो

यिन्को ऐक्य बुझाउन्त्या असि छ पद रात्दिन् विचार गर्नु यो ॥

(भानुभक्तको रामायण, उत्तरकाण्ड रामगीता १४)

यिनै शास्त्रीय मर्यादालाई हृदयङ्गम गरी शशिधर स्वामीले 'तत्त्वमसि' जस्ता वेदका महावाक्यको उल्लेख गरेको बुझिन्छ । त्यस्तै त्यो महावाक्य सुन्नका लागि योग्यताका रूपमा चाहिने महत्त्वपूर्ण पक्ष हो— चार साधनको सम्पन्नता । तिनमध्ये विवेक र वैराग्यको पनि यहाँ चर्चा भएको छ । शमदमादि षट्सम्पत्ति र मुमुक्षुताको यहाँ स्पष्ट उल्लेख नभए पनि प्रकारान्तरले ती कुरा आउँछन् । मनको वासना क्षीण नहुन्जेल मन चञ्चल हुने हुनाले वासना क्षीण गराउनुपर्ने स्वामीज्यूको मान्यता छ । अन्त्यमा अभ्यास गर्दै रहे, अभ्यासमा दृढता भएपछि समाधि लाग्छ र त्यसको पनि परिपाक भएपछि परमानन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने भनाइ हाम्रो वेदान्त सिद्धान्तकै मान्यता हो ।

यसरी स्पष्टरूपमा वेद, उपनिषद्, गीता, भागवत, ब्रह्मसूत्र आदि शास्त्रहरूको र राम, कृष्ण, आदिगुरु शङ्कराचार्य आदिको चर्चापरिचर्चा, उल्लेख, आधार, प्रमाण प्रस्तुत नगरिए पनि शशिधर स्वामीको मार्ग पनि वेदान्त अनुकूल नै देखिन्छ । जे होस्, वैदिक सिद्धान्तलाई पूर्णतया या आंशिक रूपमा भए पनि स्वीकार गर्दै आत्मकल्याण एवं सम्पूर्ण मानवसमाजको कल्याण गर्ने उद्देश्यले अभिप्रेरित भएर नेपाल र भारतलगायत अन्य मुलुकमा समेत व्यापक

बनेको यो सन्तपरम्पराले अध्यात्म जगत्मा योगदान गरेकै मान्नुपर्दछ र यसको श्रेय शशिधर स्वामीमा जान्छ नै ।

प्रत्यक्ष रूपमा होस् वा अप्रत्यक्ष रूपमा ईश्वर, परमात्मा वा ब्रह्ममा आस्था र श्रद्धा राख्दै कर्म, भक्ति, उपासना आदिमध्ये कुनैलाई अवलम्बन गरेर होस् आत्मकल्याण, आत्मोद्धारको मार्गमा लागेका आस्तिक संस्कारका सज्जन, सन्त, साधु, महात्मा, मुमुक्षु, भक्त आदि आफू पनि प्रशंसनीय छन् र उनले गरेको आध्यात्मिक योगदानलाई पनि प्रशंसनीय मान्नुपर्छ । यसमा हामी सबैको कल्याण छ ।

(जोसमनि स्मारिका २०५९)

शिवमस्तु !

ॐ

६५. स्वास्थ्यका लागि शाकाहारी भोजन

सामान्यतया स्वास्थ्य तीन प्रकारको हुन्छ— १. तनको २. बुद्धिसहित मनको र ३. आत्माको । स्वास्थ्यको व्युत्पत्ति गर्दा स्वस्थ + घञ् हुन्छ र अर्थ हुन्छ— आत्मनिर्भरता, स्वस्थता, तन्दुरुस्ती, आराम, सन्तोष, निरोगिता आदि । स्वास्थ्यलाई जनाउने अर्को शब्द हो— आरोग्य । आरोग्य भाव अर्थात्, रागबाट मुक्त भएको राम्रो स्वास्थ्य भएको भन्ने बुझिन्छ । रोग भनेको त मृत्युभृत्य हो अर्थात्, यमदूत नै हो भनेर हलायुधकोशले भनेको छ । मृत्युबाट बच्नु आरोग्य हो, स्वस्थ हुनु हो । रोग मुख्य गरेर तीन प्रकारका छन्— १. तनरोग २. मनरोग र ३. भवरोग ।

१. तनरोगको उपचार हुन्छ— स्वाध्याय परिवारमा, अस्पतालमा, औषधालयमा, चिकित्सालयमा, हिजोआजका नर्सिङ्ग होमहरूमा ।

२. बुद्धिसहित मनको रोगको उपचार हुन्छ— विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय र पुस्तकालयहरूमा ।

३. भवरोगको उपचार हुन्छ— स्वाध्याय परिवारमा, सत्सङ्गमा, प्रबोधनमा, तीर्थमा, मन्दिरमा, साधुहरूको समागममा, सद्गुरुहरूको ज्ञानमा, सत्शास्त्रचिन्तन हुने आश्रमहरूमा र आध्यात्मिक अनुष्ठानहरूमा ।

स्वास्थ्य भन्नाले सामान्यतया शारीरिक स्वास्थ्य भन्ने बुझिए तापनि वर्तमान प्रसङ्गमा नैतिक, बौद्धिक र आध्यात्मिक स्वास्थ्यलाई पनि लिनुपर्ने देखिन्छ । पछिल्ला दुईलाई छोडेर पहिलाको मात्र विचार गर्ने, चर्चा गर्ने हो भने एकाङ्गी चर्चा हुन्छ । अतः यहाँ तीनै प्रकारको स्वास्थ्यका लागि शाकाहारी भोजनको के-कस्तो महत्त्व छ भन्ने विषयमा विचारविमर्श गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

शारीरिक स्वास्थ्य, मनसहित बौद्धिक स्वास्थ्य र आध्यात्मिक स्वास्थ्य यी तीनै प्रकारका स्वास्थ्यका लागि शाकाहारी भोजनको महत्त्वपूर्ण स्थान छ। शाकाहार भन्नाले अन्नाहार, फलाहार, दुग्धाहार सबै प्रकारका सात्त्विक आहार पर्दछन्। अर्थात्, माछा, मासु, फुल (अण्डा) आदि मासुजन्य पदार्थदेखि भिन्न सागपात, गेडागुडी, अन्न आदि पर्दछन्। हुन त आहार शब्दको व्युत्पत्तितिर लाग्ने हो भने आहार गरिने सबै नै वस्तु आहारभित्र पर्दछन्। कानको आहार शब्द हो, छालाको आहार स्पर्श हो, आँखाको आहार रूप हो, जिब्रोको आहार रस हो र नाकको आहार गन्ध हो भने मुखले, जिब्रोले खाने, स्वाद लिनेलाई मात्र आहार भन्नुमा आहारको सीमित चर्चा हुन जाला। तथापि हामी वर्तमान प्रसङ्गमा मुखद्वारा गरिने भोजनलाई मात्र आहार भन्नेछौं। विषय आहार हो। इन्द्रियादिले आहार गर्दछन्, भोग्दछन्।

स्वास्थ्यका लागि भन्नाले मानिसका स्वास्थ्यका लागि, त्यसमा पनि खास गरी हाम्रो स्वास्थ्यका लागि भन्ने बुझ्नुपर्छ र यहाँ हाम्रा लागि नै हामी केन्द्रित भएका छौं। हामीमा पनि कोही सत्त्वगुणप्रधान, कोही रजोगुणप्रधान र कोही तमोगुणप्रधान हौंला। यदि छौं भने यहाँ सत्त्वगुणप्रधान हाम्रो स्वास्थ्यका लागि हामी विशेष चर्चा गर्नेछौं।

अन्न नै मानिसको सर्वोपरि भोजन हो, खाद्य हो। यस मानवशरीरलाई अन्नमय शरीर भनिन्छ। अन्न शाकाहारी भोजनमा पर्दछ। अतः अन्नको मानवशरीर रक्षार्थ सर्वाधिक महत्त्व छ। अन्नले मान्छेको मन बन्दछ, शरीरमात्र बन्दै होइन।

आत्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः।

(तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१)

[आत्माबाट नै आकाश उत्पन्न भयो। आकाशबाट वायु, वायुबाट अग्नि, अग्निबाट जल, जलबाट पृथ्वी, पृथ्वीबाट औषधिहरू, औषधिहरूबाट अन्न र अन्नबाट नै यो पुरुष उत्पन्न भयो र यो पुरुष अन्न एवं रसमय नै हो।]

मनुष्य अन्नरसमय भएकाले ऊ अन्नाहारी हो, शाकाहारी हो। उसको शरीर, प्राण, मन, बुद्धि सारा अन्नमा नै आश्रित छन्।

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । ... अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । ... येऽन्नं ब्रह्मोपासते ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् २।२।१९)

[अन्नबाटै सारा प्रजा उत्पन्न हुन्छन् । ... अन्न नै सम्पूर्ण प्राणीमा जेठो हो । अर्थात् सबभन्दा पहिले उत्पन्न भएको हो । अन्न नै ब्रह्म हो । ... यस प्रकार उपासना गर्नुपर्छ ।]

अन्नमय कोश अन्नले बनेको हो । अन्नकै रसबाट निर्मित रजवीर्यबाट बनेको हुनाले शरीरलाई अन्नमय भनिएको हो । शरीर मासुले बनेको होइन । त्यसैले उपनिषद्को घोषणा छ—

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ।

(तैत्तिरीयोपनिषद् ३।२।१९)

[अन्न नै ब्रह्म हो भनेर बुझ, जान, मान ।]

सारा प्राणीहरू अन्नबाट उत्पन्न हुन्छन्, अन्न खाएर बाँच्छन् र मरणोन्मुख भएपछि अन्नमा नै लीन हुन्छन् ।

तैत्तिरीयोपनिषद्को भृगुवल्लीको सातौँदेखि दशौँ अनुवाकसम्म र अभ्र विशेष गरी दशौँ अनुवाकको छैटौँ मन्त्रमा ब्रह्मवेत्ता पुरुषले पनि अन्नको महान् महिमा गाएको प्रसङ्ग अत्यन्त मार्मिक रूपबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसै गरी ऐतरेयोपनिषद्मा अन्नभक्षण विषयमा एउटा मीठो घटनाको उल्लेख छ । ईश्वरको सृष्टिबाट उत्पन्न भएका देवताहरूले आफूलाई बस्नका लागि आयतन अर्थात् शरीर र खानका लागि अन्नको माग गरे । नभन्दै ईश्वरले पहिले गाई, त्यसपछि घोडा र अन्त्यमा मनुष्यको शरीर सृष्टि गरे । आफ्नो घर मानेर प्रसन्न भए । अनि विभिन्न इन्द्रियका माध्यमबाट देवताहरू मनुष्य शरीरमा प्रवेश गरेर, प्रसन्न भएर अन्नको भक्षण गरे (ऐतरेयोपनिषद् १।२।१।-५) ।

यी उपनिषद्हरूको दृष्टान्त र प्रमाणहरूबाट के सिद्ध गर्न खोजिएको हो भने मानिस अन्नाहारी किंवा शाकाहारी प्राणी हो मांसाहारी कदापि होइन ।

श्रीमद्भगवद्गीता (अध्याय १७ र १८) मा तीन प्रकारका आहार अर्थात्, सात्त्विक, राजसिक र तामसिकको व्यापक वर्णन गरिएको छ । तर मांसभक्षण भनेर तामसिकमा समेत परेको छैन भने त्यो त अभक्ष नै भयो ।

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।

(छान्दोग्योपनिषद् ७।७।२२)

[आहार शुद्धि चाहिन्छ । आहरण गरिने वस्तु अर्थात् मुखले, आँखाले, नाकले, कानले, छालाले र मनले पनि उपभोग गरिने सबै प्रकारका विषय शुद्ध भए भने त्यसबाट अन्तःकरण किंवा सत्त्वको शुद्धि हुन्छ । अन्तःकरणको शुद्धि भएपछि अविचलित स्मृति पैदा हुन्छ । स्मृतिको प्राप्ति भएपछि सम्पूर्ण प्रकारका ग्रन्थिहरूको निवृत्ति हुन्छ ।]

त्यसैले शुद्ध सात्त्विक आहार हुन्— अन्न, सागपात, गेडागुडी, फलफूल, दही, दूध, घ्यू, मह आदि । हरियो र ताजा सागपात, काँचो तरकारी, फलफूल आदिमा धेरै भिटामिन हुन्छ । दूध त एक पूर्ण आहार नै हो । दूधाहारी, फलाहारी, शाकाहारी मानिस दीर्घजीवी, सात्त्विक, सरल स्वभावका र चिन्तनप्रधान हुन्छन् । यस प्रकारका आहारबाट कहिल्यै कब्जियत हुँदैन भनी वैद्य, कविराज र प्राकृतिक चिकित्सकहरू भन्दछन् । यस प्रकारका शुद्ध शाकाहारी भोजनबाट स्वास्थ्य त राम्रो हुन्छ, साथसाथै आध्यात्मिक चिन्तनका लागि, योगानुष्ठानका लागि, इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गर्नका लागि पनि ठूलो मद्दत मिल्दछ भनी यस क्षेत्रका विशेषज्ञ, दार्शनिक, चिन्तक, अध्यात्मसाधक, योगी, साधु, महात्माहरूसमेत भन्दछन् ।

मासु र मासुजन्य पदार्थ मानिसका लागि कुनै दृष्टिकोणले पनि कल्याणकारक छैनन् । स्वास्थ्यका लागि त दूरगामी नकारात्मक प्रभाव पार्ने भनेर आज विश्वका धेरै विकसित मुलुकका विशेषज्ञहरूसमेत शाकाहारी भोजनतर्फ आकर्षित हुँदैछन् र मांसाहारलाई त्यागदैछन् । मानिसको शरीरको बनावट (दाँत,

आन्द्रा, पाचन प्रणाली, जिब्रो, घाँटी आदिको) र मान्छेको प्रकृति, स्वभाव र वैचारिक उच्चतालाई विश्लेषण गर्दा र स्वास्थ्यका दृष्टिले पनि मासुजन्य सबै पदार्थ ग्राह्य होइनन्, त्याज्य नै हुन् भन्ने ठहर्छ।

हिंसा मानिसका लागि स्वाभाविक कर्म होइन। त्यसैले भनिन्छ— **पशून् पाहि मा हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि** (यजुर्वेद)। अर्थात् पशुहरूको रक्षा गर्नुपर्छ। कुनै पनि प्राणीको हिंसा गर्नु हुँदैन।

हिंसा नगरीकन पाइने शाकाहारी खाद्य पदार्थ शुद्ध, पवित्र, स्वास्थ्यप्रद एवं सात्त्विक मानिएका छन्। आयुर्वेद शास्त्रले त यस्ता सात्त्विक, शाकाहारी खाद्यसामग्रीलाई मर्त्यलोकको अमृत भनेको छ। जीवनसत्त्व भिटाकिनले युक्त स्वादिलो मीठो, घृतमय, बुद्धिवर्द्धक, कान्तिवर्द्धक, आयुवर्द्धक, वीर्यवर्द्धक, गुणकारी अमूल्य आहार हो भनी आयुर्वेदशास्त्रहरूले दूधको महिमा गाएको छ। जसरी दूधाहार महान् मानिएको छ त्यसरी नै अंकुराहार, फलाहार, कच्चाहार आदिलाई शाकाहारी भोजनभित्र समावेश गरिएको छ। हिजोआज अमेरिका, बेलायत र अन्य पश्चिमी मुलुकका वैज्ञानिकहरू, डाक्टरहरूसमेत शाकाहारी भोजन नै स्वास्थ्यका लागि अत्यन्त हितकारक छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेका छन्। हाल अमेरिकाका बाइस प्रतिशत भन्दा बढी मानिसहरूले शाकाहार मन पराउँछन्। शाकाहारीहरू भन्दछन्— जनावरको वा चराचुरुङ्गीको वा कुनै प्राणीको पनि मासु खानेले तिनका स्वभाव आफ्ना शरीरमा साँछ्न्, साथै तिनका रोग पनि आफूमा ओसाँछ्न् अनि चाँडै नै यमराजका पाहुना हुन पुग्छन्।

मासु खानेहरूमा दयाको भावना शाकाहारीमा भन्दा कम हुन्छ, उनीहरू निर्दयी हुन्छन्। अतः शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक स्वास्थ्य र आध्यात्मिक स्वास्थ्यका लागि पनि मांसाहारभन्दा शाकाहार नै कल्याणकारक छ। योगाभ्यास र आत्मचिन्तनका लागि त शाकाहारी भोजन अपरिहार्य आवश्यकताभित्र पर्दछ। अमेरिकाका सुविख्यात एलोपेथिक डाक्टर डिन अर्निसले मुटुका रोगीलाई मुख्यतया शाकाहारी भोजन र दैनिक आचरणमा पूर्ण परिवर्तन गराई शल्यक्रिया नगरेर नै रोग निको पारेर सो प्रविधिको विश्वमा नै पहिलो पटक उदाहरण प्रस्तुत गरे भन्ने प्रसिद्धि छ। उनका दुइवटा Reversing Heart Disease/Eat More Weigh Less नामक ग्रन्थ विश्वभरी नै बिक्री भएका र बहुचर्चित पुस्तकहरू मध्येका हुन्।

विश्वप्रसिद्ध चिकित्सकहरूको भनाइअनुसार पशुपक्षीको हत्यापछि त्यस मृत शरीरबाट एक प्रकारको रासायनिक तत्त्व निस्कन्छ। मासु खानेले त्यो अखाद्य तत्त्वसमेत खान्छ र त्यसको परिणामले उसमा अत्यधिक मात्रामा रिस र प्रकोपको वृद्धि हुन्छ। त्यसैले त भनिन्छ— मांसाहार कि त बाघ, भालु, चितुवा, ब्वाँसोजस्ता आक्रामक रिसालु जनावरको आहार हो कि त राक्षसहरूको आहार हो; बुद्धिजीवी, साधु प्रकृतिका परोपकारी स्वभावका मनुष्यहरूको आहार पक्कै होइन।

एक केलोरी भटमासका लागि जति इन्धन खपत हुन्छ त्यसको ३९ गुणा बढी इन्धन एक केलोरी मासु तयार पार्न लाग्छ। त्यस्तै एक किलो गहुँ उत्पादन गर्न जति पानीको आवश्यकता पर्छ त्यसभन्दा २०० गुणा बढी पानी त्यति नै मासु तयार गर्न लाग्छ। यो मितव्ययिताको मात्र कुरो होइन, यसबाट हुने प्राकृतिक ऊर्जाको खपत, त्यसले पर्यावरणमा पार्ने नकारात्मक असर समेतको कुरा हो। यसको मानिसको स्वास्थ्यसँग पनि त्यत्तिकै सम्बन्ध छ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणमा लेखिएको छ— मासु खाने मानिसले चाँडै नै आफ्नो आयुलाई क्षीण गर्दछन्, उनीहरू रोगी भएर चाँडै नै बूढा हुन्छन्। वैदिक दर्शनले, धर्मले, नीतिले र अध्यात्मशास्त्रले मानिसलाई केहीको पनि मासु नखानु भनेका छन् भने भौतिक विज्ञानले पनि मुटुको रोग, रक्तचाप, पेटको रोग, बाथ आदि कतिपय शारीरिक रोग र मानसिक तनाव, अशान्ति, निराशा, आक्रोश, हिंसात्मक भावना आदिको मूल कारण मांसाहारलाई नै मानेका छन्। 'जस्तो खायो उस्तै बानी बसायो वा पायो' भन्ने उखानअनुसार पनि स्वभाव, मन, बुद्धि खानाअनुसार हुने हुनाले खानामा शुद्धता, सात्त्विकता नितान्त आवश्यक छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। मासु खाने मांसाहारी बाघ, भालु, सिंह, स्याल, कुकुर, गिद्ध आदि क्रोधी, हिंस्रक र आक्रामक हुन्छन्। मासु नखाने शाकाहारी गाई, खरायो, हरिण, परेवा, सुगा आदि शान्त र सौम्य स्वभावका हुन्छन्। मानिसमा पनि मासु खानेको शरीर, इन्द्रिय, मन, स्वभाव, बुद्धि क्रोधी, आक्रामक, कामी र मूढ किसिमको हुने र मासु नखानेको स्वभाव शान्त, परोपकारी, गुणी, ज्ञानी, भक्त देखिन्छन्। सागपात, अन्न, गेडागुडी, घाँसपात, फलफूल आदि खाने गाई, घोडा, हरिण, गैंडा, हात्ती बलिया, निरोगी र शान्त हुन्छन् र तुलनात्मक रूपमा दीर्घजीवी पनि हुन्छन्।

शरीरको बनावट भोजनप्रक्रिया, पाचनक्रिया र प्रणाली एवं प्रकृतिलाई लिएर विश्लेषणात्मक दृष्टिले हेर्दा मानिस हरहालतमा अन्नाहारी, शाकाहारी, फलाहारी, दुग्धाहारी हो मांसाहारी कदापि होइन । स्वास्थ्यका दृष्टिले पनि हामीले सामान्यतया खाने दाल, भात, तरकारी, दही, दूध आदि (शाकाहारी भोजनले) ले सन्तुलित एमिनो अम्ल र प्रोटिनको आवश्यक परिणाम पुग्ने हुनाले मासु आदि अखाद्यको आवश्यकता पर्दैन ।

गेडागुडी, सागपात, दही, दूध, घ्यू, तोरी, भटमास, मकै, सूर्यमुखी फूलको तेल आदि स्वास्थ्यप्रद खाद्य मानिएको छ । सागपात आदिबाट पाइने र मासुबाट पाइने तत्वको तुलनामा यस विषयका विशेषज्ञको मत छ—

Protein from vegetable sources are better than from animal sources as they do not contain cholesterol and also add roughage (fiber) to the diet . Fats from vegetabe sources are better than those from animal sources . (T . C . Raghuram).

गरिम्मलले आफ्नो पुस्तक *The memory of Bible* मा स्पष्ट उल्लेख गरेका छन्— तोरी, मेथी, भटमास, चना, सिमी आदि शाकाहारी भोजन मस्तिष्कका लागि अति लाभप्रद मानिएका छन् । शाकाहारी भोजन पूर्णमात्रामा स्वास्थ्यप्रद र पुष्टिकर भएको धारणा अमेरिकी आहार विशेषज्ञ सङ्घले आफ्नो प्रतिवेदनमा बराबर उल्लेख गरेको छ । अमेरिका, बेलायत आदि पश्चिमी मुलुकहरूमा समेत हिजोआज शाकाहार भोजनको लहर चलेको छ । चिनियाँ भोजनालयहरूमा पनि शाकाहारी परिकारहरू धेरै किसिमका पाइन थालेका छन् । यदि मांसाहारको बानी हामीमा छ भने हामीले पनि शारीरिक, धार्मिक, नैतिक, आध्यात्मिक एवं मानसिक स्वास्थ्यका लागि मांसाहार त्याग्न अत्यन्त आवश्यक छ ।

(पशुबलि निषेध चेतना)

शिवमस्तु !

ॐ

६६. हनुमान्को महानता : आध्यात्मिकता

अतुलित बलधामं हेम शैलाभदेहं

दनुजवन कृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।

सकल गुणनिधानं वानराणामधीशं

रघुपति प्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥

[तुलना नै गर्न नसकिने बलिया भएका, सुनजस्तै उज्यालो शरीरको कान्ति भएका, राक्षसहरूको वनलाई नै भष्म पार्ने डुँढेलो समान भएका, ज्ञानीहरूमा सर्वश्रेष्ठ भएका, सम्पूर्ण प्रकारका गुणहरूले विभूषित भएका, वानरहरूका नायक (नेता) भएका, भगवान् श्रीरामचन्द्रका अत्यन्त प्यारा भक्त भएका वायुदेवताका पुत्र हे हनुमान् ! तपाईंलाई म नमस्कार गर्दछु ।]

मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥

वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शरणं प्रपद्ये ॥

[जसको मनको गति वायुको भन्दा अत्यन्त वेगवान् छ, जसले इन्द्रियहरूलाई आफ्ना अधीनमा राखेको छ, बुद्धिमान्हरूमा सर्वश्रेष्ठ भएका वायु भगवान्का पुत्र, वानरहरूका समूहमा सबभन्दा प्रमुख भएका श्रीरामचन्द्रका दूत भएका हे हनुमान् ! तपाईंका शरणमा पर्दछौं ।]

हनुमान् साक्षात् रुद्रकै अवतार हुन् । आध्यात्मिकता त उहाँको जीवनको, चरित्रको र लीलाको अभिन्न अङ्ग नै भइहाल्यो । भगवान् श्रीरामका साथमा रातदिन सेवापरक जीवन बिताउन पाइन्छ र साथसाथै रामको प्रेम, कृपा एवं आलिङ्गन समेत पाइन्छ भनेर नै सदाशिव शङ्करले आफ्नो रुद्रावतार छोडेर हनुमानवतार धारण गर्नुभएको हो । चैत्रशुक्ल पूर्णिमा मङ्गलबारका शुभमुहूर्तमा भगवान् शिव आफ्नो एघारौं अंश रुद्र माता अञ्जनीका गर्भबाट पवनपुत्रका रूपमा यस धराधाममा अवतरित हुनुभएको

हो । नवधा भक्तिमा हनुमान्लाई दास्यभक्तिका आचार्य मानिन्छ । आफ्नो स्वामीको आज्ञा पालन गरी सेवा गर्नु, भक्ति गर्नुलाई हनुमान्ले आफ्नो जीवनको महान् कर्तव्य मान्नुभएकाले उहाँको आदर्श दास्यभक्ति चिरकाल पर्यन्त रहिरहेको छ । उहाँमा सम्पूर्ण प्रकारका सिद्धिहरू थिए । हनुमान्मा भएका गुणगरिमाका विषयमा स्वयं श्रीरामले अगस्त्य महर्षिसँग आज्ञा हुन्छ—

शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ।

विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥

(वाल्मीकीय रामायण ७/३५।३)

[शूरता, दक्षता, बल, धैर्य, बुद्धिमत्ता, नीतिपरायणता, पराक्रम तथा प्रभुत्व—यी सारा सद्गुणावलीले हनुमान्भित्र घर बनाएर बसेका छन् ।]

जब राम र रावणका युद्धमा इन्द्रजित्को अमोघ शक्तिले लक्ष्मण मूर्च्छा पर्नुभयो त्यति बेला हनुमान्ले द्रोणाचल पर्वतसहित नै मृतसञ्जीवनी बुटी ल्याउनुभयो, लक्ष्मणको मूर्च्छा दूर भयो अनि थाहा भयो हनुमान्को बुद्धि र बल कति रहेछ भनेर । त्यसैले हनुमान् सङ्कटमोचक हुनुहुन्छ ।

श्रीमद्भगवद्गीताका यथार्थ श्रोता पार्थ भएभैं अर्का श्रोता हुनुहुन्थ्यो मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामका परमभक्त, कल्पान्तजीवी, भगवान् शङ्करका अवतार एवं लीलापुरुषोत्तम भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रका समेत परमभक्त पवनपुत्र, अञ्जनाका लाला बालब्रह्मचारी श्रीहनुमान् । उहाँ परमज्ञानी, परमपुरुषार्थी, परमभक्त, परमतपस्वी, परमअवधूत साक्षात् शङ्करका नै अवतार हुनुभएकाले उहाँमा आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक कुनै प्रकारको पनि शक्ति, सामर्थ्य, ओज, तेज, वीर्य, पराक्रम एवं ज्ञानको कमी थिएन । रामावतार लीलाको समाप्ति भएपछि उहाँको उपस्थिति सामान्यतः कृष्णावतारमा नदेखिए तापनि उहाँको आवश्यकता श्रीकृष्णचन्द्रलाई पनि पच्यो । साथसाथै कृष्णको न्याय, नीति, लीला आदि र युद्ध सञ्चालन पद्धति हेर्न हनुमान् स्वरूप भगवान् शङ्करलाई पनि इच्छा लाग्यो र उहाँले अर्जुनको रथको ध्वजामा बसेर सम्पूर्ण महाभारतको युद्ध हेर्नुभयो । उहाँले आफ्ना इष्टदेव भगवान् श्रीकृष्णका मुखारविन्दबाट निस्केको सम्पूर्ण वेद, उपनिषद्को सारसर्वस्वरूप श्रीमद्भगवद्गीता पनि आद्योपान्त सुन्नुभयो । गीता त सुन्नुभयो, साथै भगवान् श्रीकृष्णको विश्वरूपको

दर्शन पनि गर्नुभयो। उहाँले आफ्नो पूर्व प्रतिज्ञा अनुसार भाइ भीमसेनलाई परोक्षरूपमा महाभारतको युद्धमा सहयोग (सहायता) पनि गर्नुभयो।

युद्धका आरम्भमा श्रीकृष्ण र अर्जुनको पाञ्चजन्य र देवदत्त शङ्खको आवाजका साथै भीमसेनको पौण्ड्र नामक महाशङ्खका महान् नादमा साथ दिएर अर्जुनका ध्वजामा वस्तुभएका अतुल बलशाली पवनपुत्र हनुमान्‌ले घनघोर दिग्दिगन्तव्यापी सिंहनाद गरेर परपक्षी कौरव सैन्यमा डर पैदा गराइदिनुभएको थियो। वास्तवमा परमज्ञानी, रामका परमभक्त, कल्पान्तजीवी, शङ्करावतार पवनपुत्र हनुमान्‌ले कृष्णावतारी आफ्ना इष्टदेव श्रीरामको उपासना गर्न अर्जुनको रथको ध्वजा रोक्नुभयो र अठार दिनको महान् युद्ध हेर्नुभयो। हनुमान्‌ले पनि गीता त सुन्नुभयो तर आफ्ना गुरु वा मान्यजनभन्दा माथिको आसनमा बसेर सुनेको हुनाले पाप लाग्यो र सो पाप पखाल्न पिशाचस्थितिमा रहेर पनि गीताको भाष्य लेख्नुभयो र त्यसको नाम रह्यो गीता—पिशाचभाष्य। तर सो भाष्य अहिले उपलब्ध छैन।

हनुमान्‌मा शारीरिक बलमात्र थिएन, आध्यात्मिक, नैतिक, चारित्रिक आदि समेत सबै प्रकारका बल थिए। तसर्थ हनुमान् वास्तवमा अध्यात्मका मूर्तिमान् अवतार हुनुहुन्थ्यो। हनुमान्‌मा भएको आध्यात्मिक शक्ति, सामर्थ्य, चेतना, ज्ञानगरिमा, विद्वत्ता, सोच, समझदारी, ज्ञानवत्ता आदि रामायणका विभिन्न काण्डमा प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा स्पष्ट देखा परेका छन्। हनुमान्‌ले श्रीरामसँग सबभन्दा पहिलो पटक भेट हुनासाथ रामलाई के भनेर, को भनेर चिन्नुभयो, सो कुरा यसरी स्पष्ट हुन्छ—

मायया मानुषाकारौ चरन्ताविव लीलया।

भूभारहरणार्थाय भक्तानां पालनाय च ॥

अवतीर्णाविह परौ चरन्तौ क्षत्रियाकृती।

जगत्स्थितिलयौ सर्गं लीलया कर्तुमुद्यतौ ॥

स्वतन्त्रौ प्रेरकौ सर्वहृदयस्थाविहेश्वरौ।

नरनारायणौ लोके चरन्ताविति मे मतिः ॥

(अध्यात्मरामायण, किष्किन्धाकाण्ड १/१४—१६)

[तपाईंहरू (राम र लक्ष्मण) मानो पृथ्वीको भार उतार्न र भक्तजनको उद्धार गर्नका लागि लीलावश आफ्नो मायाले मनुष्यरूप धारण गरेर विचरण गर्दै

हुनुहुन्छ। तपाईं साक्षात् परमात्मा नै क्षत्रिय कुमारका रूपमा अवतीर्ण भएर पृथ्वीमा घुमिरहनुभएको छ। तपाईं आफ्नो लीलाले नै संसारको उत्पत्ति, स्थिति र दुष्टहरूको नाश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ। मलाई त कस्तो लाग्छ भने तपाईं सबैका हृदयमा विराजमान भएर सबका प्रेरक, परमज्ञानी, सर्वतन्त्र स्वतन्त्र भगवान् नरनारायण नै यस लोकमा विचरण गरिरहनु भएको छ।]

आफ्नो नेतृत्वमा पठाइएका वानरहरूले सीताजीको पत्ता लगाउन नसकेपछि अत्यन्त निराश भएर आत्महत्या समेत गर्न तयार भएका आफ्ना नेता अङ्गदलाई ढाढस दिँदै हनुमान्ले व्यक्त गर्नुभएका यी वचनहरूले उहाँको ज्ञान, आध्यात्मिक गहिराइ र श्रीरामको वास्तविक परिचय स्पष्टसँग भल्केको पाइन्छ—

रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥

सीता भगवती माया जनसम्मोहकारिणी ।

लक्ष्मणो भुवनाधारः साक्षाच्छेषः फणीश्वरः ॥

ब्रह्मणा प्रार्थिताः सर्वे रक्षोगणविनाशने

मायामानुषभावेन जाता लोकैकरक्षकाः ॥

(अध्यात्मरामायण, किष्किन्धाकाण्ड ७/१६—१८)

[भगवान् राम कुनै साधारण मनुष्य होइनन्, उनी साक्षात् नारायणका अवतार हुन्। भगवती सीता जगत्लाई मोहित पार्ने माया हुन् र लक्ष्मण त्रिभुवनाधार साक्षात् नागनाथ शेषावतार हुन्। यी सब ब्रह्माजीका प्रार्थनाले राक्षसहरूको नाश गरेर पृथ्वीको भार उतार्न र तीनै लोकको रक्षा गर्न मायामानव रूपले अवतार लिएर आएका हुन्।]

अब हनुमान्का विषयमा जाम्बवान्ले के भने भन्ने कुराबाट पनि हनुमान्को ज्ञान, गुण, शक्ति, सामर्थ्य, आध्यात्मिक उत्कर्ष आदि स्पष्ट हुन्छ—

त्वं साक्षाद्वायुतनयो वायुतुल्यपराक्रमः ।

रामकार्यार्थमेव त्वं जनितोऽसि महात्मना ॥ ...

उत्तिष्ठ कुरु रामस्य कार्यं नः पाहि सुव्रत ।

(अध्यात्मरामायण किष्किन्धाकाण्ड ९/१७—२०)

[हे महावीर हनुमान् तपाईं साक्षात् पवनदेवका पुत्र एवं उहाँ जत्तिकै पराक्रमी हुनुहुन्छ। अतः आज आफ्नो सामर्थ्य देखाउनुहोस्। महात्मा वायुले रामको

कार्यसिद्धिका लागि नै तपाईंलाई उत्पन्न गर्नुभएको हो। जुन बेला तपाईंको जन्म भएको थियो त्यस बेला नै माथि आकाशमा उडाएका सूर्यलाई देखेर यो त पाकेको फल पो रहेछ भन्ने ठानेर खाने या लिने इच्छाले पाँच योजन माथि उफ्रेर फेरि पृथ्वीमा खस्नुभएको थियो। यसर्थ तपाईंको बलको माहात्म्य वर्णन गरेर सकिँदैन। हे सुव्रत ! तपाईं उठ्नुहोस् र रामको कार्यसिद्धि गरेर हामी सबैको रक्षा गर्नुहोस्।]

त्यसपछि हनुमान्मा अन्तर्निहित शक्ति प्रकट भयो, उहाँ जुरुक्क उठ्नुभयो र सम्पूर्ण काम पूर्ण भयो। यसरी रामायणका ठाउँठाउँमा हनुमान्मा भएको आध्यात्मिक, शारीरिक, नैतिक, चारित्रिक आदि गुण प्रकट भएका छन् प्रसङ्ग अनुसार।

लङ्का पुगिसकेपछि, सीताजीलाई भेटिसकेपछि, आफ्ना पराक्रम मोटामोटी रूपमा प्रदर्शन गरिसकेपछि जब ब्रह्मपाशले बाँधेर इन्द्रजित्ले हनुमान्लाई आफ्ना बाबु रावणका समक्ष प्रस्तुत गर्‍यो— अनि हनुमान्ले रावणलाई सीताजीलाई ससम्मान श्रीरामका चरणारविन्दमा समर्पण गर र रामसँग क्षमा प्रार्थना गर, यसैमा तिम्नो र तिम्रा मुलुककै कल्याण छ भनी दिएको अर्ति उपदेश अत्यन्त मार्मिक छ, वेदान्तपरक, अध्यात्मपरक छ—

देहात्मबुद्ध्यापि च पश्य राक्षसो

नास्यात्मबुद्ध्या किमु राक्षसो नहि।

(अध्यात्मरामायण, सुन्दरकाण्ड ४/१६)

[तिमी त देहात्मबुद्धिले पनि पुलस्त्यनन्दन विश्रवा ऋषिका पुत्र र कुवेरका भाइ हो। त्यसैले राक्षस होइनौ। यसमा अरु के नै भन्नु छ र ? तिमी वास्तवमा निर्विकार हो। यस कारण शरीर, बुद्धि, इन्द्रियहरू र दुःखादि त न तिम्रा गुण हुन्, न त स्वयं तिमी नै हो। यी सारा कारण त अज्ञान पो हो र स्वप्नहरू जस्तै यी सारा असत् हुन्। ...]

‘म चिन्मात्र अजन्मा, अविनाशी तथा आनन्दस्वरूप हुँ’— यस्तो निश्चयात्मिका बुद्धिले जीव मुक्त हुन्छ। पृथ्वीको विकार भएकाले देह पनि अनात्मा हो र प्राण केवल वायुरूप हो। अतः यो पनि आत्मा होइन। आत्मा त चिदानन्दस्वरूप, अविकारी तथा देहादिसङ्घातदेखि पृथक् र त्यसको स्वामी हो।

यही क्रममा आफ्नो वास्तव परिचय दिँदै हनुमान् रावणलाई भन्नुहुन्छ— अरे अधर्मी रावण ! मेरो समानता त तँ जस्ता करोड जना रावणले पनि गर्न सक्तैनन्।

तैलाई थाहा छैन, म भगवान् रामको दास हुँ, मेरो पराक्रमको कुनै सीमा नै छैन ।

हनुमान् त जन्मदादेखि नै मायाका बन्धनहरूबाट सर्वथा मुक्त हुनुहुन्थ्यो । उहाँले बालककालमा श्रीरामको चरित्र सुन्नुभएको र पढ्नुभएको हुनाले अहर्निश आफ्ना आराध्य, इष्टदेव रामको चिन्तन गरिरहनुहुन्थ्यो । उहाँले आमाका आदेशले श्रीसूर्यका समक्ष गएर उहाँबाट वेद, वेदाङ्ग, वेदान्तप्रभृति सम्पूर्ण शास्त्रहरूको र कलाहरूको अध्ययन विधिपूर्वक गर्नुभएकाले विचार, बुद्धि, ज्ञान, पराक्रम, सदाचार, भक्ति, ब्रह्मचर्य आदिमा उहाँ उदाहरणीय हुनुहुन्थ्यो । व्याकरणका महान् पण्डित, वेदज्ञ, ज्ञानशिरोमणि, विचारशील, तीक्ष्णबुद्धि भएका हनुमान् अतुलपराक्रमी, सङ्गीतज्ञ र गायकसमेत हुनुहुन्थ्यो । रामकथा श्रवण एवं रामनामकीर्तनका अनन्यप्रेमी भएकाले हनुमान् जहाँजहाँ रामको चर्चा हुन्छ, रामकीर्तन हुन्छ गुप्तरूपले त्यस पवित्र स्थलमा पुग्नुहुन्छ ।

हनुमान्ले लक्ष्मणको, सीताको, भीमसेनको, अर्जुनको, गरुडको र विविध समय र स्थानमा प्रसङ्ग प्राप्त सम्पूर्ण सज्जन, भक्त, ऋषिगण आदिको रक्षा गरेका प्रसङ्गहरू महाभारतमा, रामायणमा र अन्य पुराणहरूमा आउँछन् ।

संक्षेपमा भन्नुपर्दा हनुमान् अध्यात्मका मूर्धन्य मूर्ति, ब्रह्मज्ञानका असाधारण विभूति, पराक्रमका अतुलनीय व्यक्तित्व, दास्यभक्त शिरोमणि, नीतिमान्, ज्ञानवान् र सम्पूर्ण सिद्धिका भण्डार हुनुहुन्छ । त्यसैले श्रीरामले हनुमान्लाई तपाईं को हुनुहुन्छ भनी सोझा उहाँले भन्नुभयो—

देहदृष्ट्या तु दासोऽहं आत्मदृष्ट्या त्वदंशकः ।

वस्तुतस्तु त्वमेवाऽहमिति मे निश्चला मतिः ॥

शरीरका दृष्टिले हजुरको दास हुँ, आत्माका दृष्टिले हंजुरकै एक अंश हुँ, तर यथार्थमा, परमार्थका दृष्टिले हजुर नै म हुँ— हजुरमा र ममा पटकै भेद छैन— यही मेरो निर्णय छ ।

श्रीहनुमान्ले हामी सबैको कल्याण गरिदिनुहोस् !

(रजत स्मारिका २०६४)

शिवमस्तु !

६७. हाम्रो आन्तरिक शत्रु : मद र मात्सर्य

मद— मद भनेको गर्व हो, घमण्ड हो। 'म फलानो' भनेर अर्काको अगाडि देखिने र देखाउने अभिमान हो। म यस्तो, म उस्तो भनी धनमा, मानमा, प्रतिष्ठामा, बलमा, विद्वत्तामा, जनशक्तिमा तुजुक देखाएर अर्काको अगाडि ठूलो, मान्य भनी देखाइने चित्तको एक प्रकारको वृत्ति विशेष हो। यस्तो वृत्तिले मदमत्त मान्छेको कदापि कल्याण गर्दैन। तर, मेरो मदका कारण मैरै अकल्याण, अनिष्ट भइरहेको छ भने मद बोकेर हिँडनेलाई नै थाहा हुँदैन। भए पनि उसले आफ्नो गर्व ठानिरहेको हुन्छ।

वास्तवमा मद हाम्रोभित्र बसेको हामीले नै पालेको हाम्रो शत्रु हो। यसलाई नष्ट गर्नुपर्छ— विवेकद्वारा वैराग्यद्वारा, सत्सङ्गद्वारा, सत्शास्त्रको अभ्यासद्वारा, भगवान्को भक्तिद्वारा।

घमण्डका, अभिमानका विभिन्न नामहरूमा मदको स्थान यसरी संस्थापित गरिएको छ—

दर्पो मदोऽवलेपो मानो गर्वो भवेदहङ्कारः ।

आवेशः संवेगः संरम्भः सम्भ्रमस्तथायेपः ।

(हलायुधकोश चतुर्थकाण्डम् ७२२)

दर्प, मद, अवलेप, मान, गर्व, अहङ्कार, आवेश, संवेग, संरम्भ, आरोप आदि अभिमान, घमण्ड, सेखीका नाम हुन्— यी सबै शत्रु हुन् वा शत्रुस्थानीय हुन्। अनि ग्राह्य नभएर त्याज्य हुन्।

गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ॥

(अमरकोश, प्रथमकाण्डम् ४३१)

गर्व, अभिमान, अहङ्कार, मान, चित्तसमुन्नति, दर्प, अवलेप, अवष्टम्भ, चित्तोद्रेक, स्मय, मद— यी एघार अभिमान, सेखीका नाम हुन् ।

अध्यात्मजगत्का यात्रीका लागि अध्यात्मसाधकका लागि यी सबै नै शत्रु हुन्, यिनले हाम्रो कदापि कल्याण गर्दैनन् । तैपनि हामीले यिनलाई आफूभित्रै पालेका छौं, हुर्काएका छौं र बेलामौकामा प्रयोग गरेर आफूलाई ठूलो मान्छे भनाउन खोजेका छौं । यिनको प्रयोगले आफ्नो अकल्याण गरेको हामीलाई नै अतोपतो छैन । त्यसैले हाम्रा उपनिषद् अदि शास्त्र यिनबाट होसियार हुन उपदेश दिन्छन् र काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मार्त्स्यबाट सदा बच्नु भन्दछन् । पुराणले मदको लक्षण यसरी पनि गरेको छ—

अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले ।

इति यज्जायते चित्तं मदः प्रोक्तं स कोविदैः ॥

(पद्मपुराण)

[म जत्तिको महात्मा, म जत्तिको धनवान् संसारमा पृथ्वीमण्डलमा कोही पनि छैन भन्ने खालको चित्तको वृत्ति विशेषलाई नै मद हो भनी यस विषयका विशेषज्ञ विद्वान्हरूले भनेका छन् ।]

हामी सामान्य व्यवहारमा पनि जसलाई मदोन्मत्त भन्दछौं, ती मदले मात्तिएकाहरू अर्काको पनि अकल्याण गर्दछन् अनि आफ्नो पनि । अनावश्यक रूपमा, अनावश्यक अवस्थामा अर्काको अगाडि सेखी देखाउनु, फुर्ती गर्नु, फाईँफुईँ गर्नुबाट कसैलाई पनि लाभ छैन, भलो छैन । मार्नुपर्ने शत्रुलाई पालनपोषण गरी प्रयोग गर्नुबाट त शत्रुकै जित होला, हाम्रो त पराजय र हारमात्र । यसर्थ अध्यात्म तत्त्व जिज्ञासुले, मुमुक्षुले मदलाई आफूभित्र मार्नुपर्छ, बाहिर प्रकट कदापि गर्नुहुँदैन ।

मदले मान्छेलाई मोहित बनाउँछ र मदले मात्तिएको मान्छे कर्तव्य कर्मबाट च्युत हुन्छ । अर्कालाई होच्याएर, तल खसालेर आफू ठूलो हुन खोज्नु त मूर्खता पो हो । मपाईँ हुन खोज्नु पनि मदकै परिणाम हो । ठूलो मान्छेले आफू ठूलो हुँ भन्नै पर्दैन । सूर्यले म उज्यालो भएँ, मसँग उज्यालो छ, तातो छ भन्नु आवश्यक छैन । सूर्य भनेकै तातो र प्रकाश हो । गुलाफले म बास्नादार छु भनी विज्ञापन गर्नुपर्दैन । बास्ना थाहा पाएर मान्छे खोज्दै आउँछन् । ठूलो बनाउने वस्तुले होइन

अपितु विचारले हो । ठूलाको, महान्को लक्षण हो नुहुनु, विनयी हुनु अनि महानता देखाउनु, नीचता, कृपणता, मदोन्मत्तता देखाउनु होइन । मदले मान्छेलाई राक्षस बनाउँछ, क्रूरता थपिदिन्छ अनि मदले मान्छे आफ्नो आध्यात्मिक राजपथबाट तल कता हो कता खस्दछ । यसर्थ हामीले हामी हाम्रो रिपु भएको मदको सिकार नबनीकन मदलाई दमन गरी, नष्ट गरी आफ्नो स्वरूपमा अवस्थान गर्नुपर्दछ । यो आफैँले कमाएको मनको वृत्ति विशेष त हो नि ।

राजनैतिक दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा मदमत्त भएका मुलुकहरू देखिएका छन्— धनका बलले, सैनिक शक्तिका बलले, वैज्ञानिक प्रगतिका परिमाणले, आणविक शस्त्र-अस्त्रका आडले । तर ज्ञानका, भक्तिका, निष्काम कर्मयोगका अध्यात्म साधनाका, वैदिक दर्शन र सिद्धान्तका क्षेत्रमा लागेका भक्त, योगी, वेदान्ती आदिका लागि मदमत्त हुनु कदापि सुहाउँदैन । यो त शत्रु हो । यसले जित्यो भने हाम्रो आध्यात्मिक र भौतिक अस्तित्वलाई समेत नष्ट गरिदिन्छ । अतः यसलाई अध्यात्मकै हतियारले समाप्त पारिदिनुपर्छ । आध्यात्मिक हतियार हुन्— सत्सङ्ग, स्वाध्याय, आत्मचिन्तन, भगवान्को लीला-कथा श्रवण, तीर्थाटन, जप, ध्यान, दान आदि ।

मात्सर्य— मत्सर भनेको इर्ष्या, डाह, जलन हो । यो नितान्त व्यक्तिगत, मानसिक विकार, अध्यात्म यात्राको बाधक आफूले नै आफैँभित्र खुवाई-पिलाई मान गरीगरी पालेको शत्रु हो । शत्रुको त बिउ समेत राख्नु हुँदैन भनी विश्वास गर्ने हामी उपर्युक्त मात्सर्यलाई नष्ट पार्नका लागि समर्थ हुनुपर्छ । अर्काको भलो, कल्याण, शान्ति, बढोत्तरी, प्रगति, विकास आदि देख्ने नसक्ने मान्छे बरु अरूको अकल्याण होस् भन्छ । मत्सरको भाव नै मात्सर्य हो । राजनीतिमा, कुटनीतिमा त यो कुरो ठ्याक्कै मिल्दछ र संसारभरी देखिएको पनि छ । अध्यात्मका साधकले, अध्यात्म यात्राका पथिकले कुनै हालतमा पनि मात्सर्य लिनुहुँदैन । हाम्रो दर्शन, हाम्रो सिद्धान्त, हाम्रो मूल्य र मान्यता, हाम्रो धर्म र परम्पराले भनेको छ—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्यवेत् ॥

(गरुडमहापुराण २।३५।५१, भविष्यपुराण उ. ३।२।३५।१४)

[सबै नै सुखी हुन् । सबै नै निरोगी हुन् । सबैले भलो, कल्याण र शान्तिमात्र देख्नु । कसैले कुनै समयमा पनि, कुनै प्रकारको पनि दुःख, चिन्ता, आपत्को सामना गर्नु नपरोस् ।]

प्रा. शिवगोपाल रिसाल : ३८३

यो हो वैदिक दर्शन र परम्पराले निर्वाह गरेको उदात्त चिन्तन, सर्वोच्च भावना, आत्मीय कामना । अर्काको सुख, शान्ति र प्रगतिमा डाह गरेर, ईर्ष्या गरेर आफू जल्नु, चिन्तित र दुःखी हुनुमात्र हो । डाहले उसको सुखमा, शान्तिमा, उन्नतिमा कमी आउँछ । बरु सबैको हित र कल्याण होस् भनेमा आफूमा शान्ति छाउनेछ । हाम्रो नेपाली समाजमा एउटा प्रसिद्ध उखान छ— बाँदरले आफ्नो घर पनि बनाउँदैन, अर्काको घर पनि भत्काइदिन्छ । मान्छे त नर हो नि । यस्तो अर्काप्रति नराम्रो दृष्टि राख्ने र मनमनमा पाक्ने, छड्कने काम नगर्नुमा कल्याण छ । साधु सन्तको सङ्गतद्वारा, वेद-वेदान्ती शास्त्रको अध्ययन एवम् अनुसन्धानद्वारा, परब्रह्म परमात्माप्रतिको श्रद्धा र भक्तिद्वारा, उपकार र सेवाद्वारा आफ्नो मात्सर्यभावलाई बिस्तारै-बिस्तारै हटाउने प्रयास गर्नु बुद्धिमानी हो । मात्सर्यलाई हाम्रा पूर्वाचार्यहरूले शत्रु हो भनेका छन् । शत्रुलाई पाल्नुभन्दा फाल्नुमा नै हाम्रो कल्याण छ । यो शत्रु हो तापनि त्यति बाझो र शक्तिशाली छैन । आफूले 'आ' भन्यो आउँछ, 'जा' भन्यो जान्छ, हाम्रो आफ्नै हातमा छ— यसलाई पाल्ने र फाल्ने कुरा ।

मात्सर्य हाम्रो शत्रु नै हो भन्ने कुरो हामीले राम्ररी बुझ्नु जरुरी छ । अनि शत्रुलाई निर्मूल पार्ने उपाय अवलम्बन गर्नुपर्छ । उपाय र हतियार त मदलाई मार्ने जस्तै हो । सर्वोपरि कुरो हो— स्वाध्याय, सत्सङ्ग, आत्मसंयम, इन्द्रियनिग्रह, परमात्मामा भक्ति र पूर्ण निर्भरता अनि इन्द्रादि देवताहरू समेतको मदमर्दन भएका घटनाहरूको श्रवण र अध्ययन । आफ्नो मात्सर्यलाई पनि आफैंले बोधपूर्वक निर्मूल पार्नुपर्छ । बाहिरी शत्रुलाई परास्त गर्न बाहिरी सहयोग, मदतले पनि काम देला तर आफैंभित्र रहेका, आफैंले पालन-पोषण गरी हुर्काएका शत्रुलाई आफैंले नाश गर्नुपर्छ । काम, क्रोध, लोभ, मोहलाई जुन उपायले आफैंले नष्ट गरियो ती नै उपायलाई प्रयोग गरी मद र मात्सर्यलाई पनि मार्नुपर्छ । डाह गरेर डाढे भएर मात्र हुँदैन । अरूको धनमा डाह गर्नु भन्दा आफू धनी बन्न कोसिस गर्नुपर्छ, विद्यामा डाह गर्नुभन्दा आफू ज्ञानी बन्न कोसिस गर्नुपर्छ; अनिमात्र मात्सर्य मर्दछ । यसरी मद र मात्सर्यलाई शत्रु बुझेर शास्त्रीय उपायद्वारा नष्ट गर्नुमा नै हाम्रो कल्याण छ ।

(गौरी, पूर्णाङ्क ७९।२०६९)

शिवमस्तु !

ॐ

६८. हाम्रो शिक्षा

शिक्षाको व्यापक अर्थ छ । सबभन्दा उपयुक्त र महान् अर्थ हो ज्ञान । अज्ञानरूपी अन्धकारबाट ज्ञानरूपी उज्यालो देखाउने र उज्यालै-उज्यालोमा लैजाने शिक्षा हो, विद्या हो । कुनै पनि ज्ञान, विद्या, सीप, कला, सिक्ने र सिकाउने क्रियालाई शिक्षा भनिन्छ । योग्य गुरुका सान्निध्यमा बसेर श्रद्धापूर्वक, भक्तिपूर्वक विद्याको अभ्यास, विद्याको ग्रहण गर्नु शिक्षा हो । शिक्षा भनेको दक्षता, निपुणता, उपदेश, ज्ञान, मन्त्र आदि पनि हो । शिक्षा भन्नाले विनय, विनम्रता, शिष्टता पनि बुझिन्छ ।

शिक्षा ग्रहण गरेका, पढे लेखेका, शिक्षित, निपुण, विनम्र, शिष्ट व्यक्ति वास्तवमा ज्ञानी हुनुपर्छ, स्वावलम्बी हुनुपर्छ । शिक्षाको उद्देश्य हो ज्ञानी बन्नु, शिष्ट बन्नु, सभ्य बन्नु, विनम्र बन्नु । शिक्षित मान्छे यस्तो भएन भने शिक्षाको केही अर्थ भएन । त्यतिमात्र होइन शिक्षाले नैतिकता सिकाउनुपर्छ, चरित्र बनाउने बाटो देखाइदिनुपर्छ । शिक्षित व्यक्ति धार्मिक, आध्यात्मिक पनि हुनैपर्छ । शिक्षा भने पाएको तर धर्म भने पटकै नजानेको अथवा धर्म छाडेको छ, धर्म विरोधी छ भने शिक्षाको दुरुपयोग भयो । आफ्नो धर्म, परम्परा, संस्कृति, संस्कार, कुल, शील, नैतिकता, मान्यता, मूल्य, आदर्श आदिलाई प्रशस्त मात्रामा उजागर गर्न सक्नुपर्छ । शिक्षित व्यक्तिले शालीनता, शिष्टता, सभ्यता, नम्रता, विद्वत्ता, धार्मिकता, चारित्रिक विशेषता, विचारमा गहनता, विवेकमा निःस्वार्थता, आर्जन गरेको ज्ञानमा आधिकारिकता, स्पष्टवादिता, सत्यवादिता, सरलता आदि इत्यादि गुणवत्ता नै शिक्षित सज्जनको विशिष्टता हो । शिक्षित व्यक्तिबाट यी गुणावली अपेक्षा गर्नुमा अस्वाभाविकता पटकै छैन ।

वेदको मन्त्रले भनेको छ :

तमसो माज्योतिर्गमय ।

[मलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट ज्ञानरूपी उज्यालोमा लैजाऊ ।]

सारा विश्वले छोड्न खोजेका छन् अँध्यारो, अज्ञान, अविद्या, दुःख, वेदना, चिन्ता, तनाउ, रोग, गरीबी आदि र पाउन खोजेका छन्— उज्यालो, ज्ञान, विद्या, सुख, निश्चिन्तता, शान्ति, निरोगिता, स्वस्थता, सम्पन्नता, सुविधा आदि । हिजो—आज त सबभन्दा धेरै दुःखी त शिक्षित, पठित नै छन् । शिक्षित समाजमा समेत काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य जस्ता शत्रुहरूले सताउनसम्म सताएका छन् । यस्ता काम, क्रोधादि शत्रुहरूलाई शिक्षित व्यक्तिले समेत चिनेका छैनन् । चिनिहाले पनि जित्न सकेका छैनन् । शिक्षित भनाउँदा मान्छे पनि कामी, लोभी, मोहित, घमण्डी र अर्काको भलो नचाहने, ईर्ष्यालु छन् भने शिक्षाको गरिमा र महिमा कता गयो कता ! वर्तमान शिक्षित युवा पुस्ताको यस्तो हालत छ भने सामान्य निरक्षर, अशिक्षित व्यक्ति, समाज र राष्ट्रलाई त के भन्ने ?

वेद चार ओटा छन्— ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद । यजुर्वेदलाई दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ— शुक्लयजुर्वेद र कृष्णयजुर्वेद । यी चारै वेदका तीन भाग छन्— कर्मकाण्ड भाग, उपासनाकाण्ड भाग र ज्ञानकाण्ड भाग । ज्ञानकाण्ड भाग अर्थात् वेदको अन्तिम भागलाई वेदान्त भन्दछन् । चारै वेदबाट भिकिएका अन्तिम भागका मन्त्रहरू जम्मा चार हजारमात्र छन् । यी मन्त्रहरू नै उपनिषद् नामले प्रसिद्ध छन् । अहिलेसम्म प्राप्त प्रसिद्ध उपनिषद्हरूको संख्या करिब दुई सय छन् । तिनमा पनि १०८ उपनिषद् अत्यन्त प्रसिद्ध छन् । तिनमा पनि दश उपनिषद् अति नै प्रसिद्ध छन् ती हुन्—

ईशावास्योपनिषद्, केनोपनिषद्, कठोपनिषद्, प्रश्नोपनिषद्, मुण्डकोपनिषद्, माण्डूक्योपनिषद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, ऐतरेयोपनिषद्, छान्दोग्योपनिषद् र बृहदारण्यकोपनिषद् । यी सम्पूर्ण उपनिषद् ज्ञानै ज्ञानले भरिभराउ भएका छन् । उपनिषद्हरूको अध्ययनबाट ज्ञान हुन्छ । ज्ञान भए मान्छे मुक्त हुन्छ । फेरि जन्मनु र मर्नु पर्दैन ।

यी माथि बताइएका उपनिषद्हरूमध्ये एउटा प्रसिद्ध उपनिषद् हो तैत्तिरीयोपनिषद् । यो उपनिषद् कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयशाखा अन्तर्गत तैत्तिरीय आरण्यकको अङ्ग हो । यस आरण्यकका दश अध्यायमध्ये सातौँ, आठौँ र नवौँ अध्याय नै तैत्तिरीयोपनिषद् हो । यसमा तीन वल्ली छन्— शिक्षावल्ली, ब्रह्मानन्दवल्ली र भृगुवल्ली ।

शिक्षावल्लीमा शिक्षा कस्तो हुनुपर्छ र वैदिक कालको शिक्षा पद्धति कस्तो थियो भन्ने कुराको राम्रो ज्ञान, राम्रो प्रसङ्ग आएको छ । यसमा वर्णित शिक्षा अनुसार आफ्नो जीवन बनाउने मनुष्य यस लोक र परलोकको समेत सर्वोत्तम फल प्राप्त गर्न सक्छ । ब्रह्मविद्या ग्रहण गर्न समर्थ भएर मोक्षधाम प्राप्त गर्नु गराउनु यसको उद्देश्य हो । अहिले शिक्षावल्लीका केही महत्त्वपूर्ण अंशका आधारमा केही चर्चा गरिन्छ । शिक्षावल्लीमा भएका द्वादश अनुवाकमध्ये एकादश अनुवाकमा पुगेपछि वैदिक ऋषि भन्दछन्— सम्पूर्ण वेद र वेदका अङ्गहरूको अध्ययन-अध्यापन सकिएपछि आफ्ना उपसन्न शिष्यहरूलाई दीक्षान्तभाषण (आजको भाषामा) गर्दै आचार्य, देशिक ब्रह्मनिष्ठ गुरु भन्नुहुन्छ—

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । ...

[साँचो बोल । धर्म गर । स्वाध्याय गर्न कहिल्यै पनि अल्छी नगर, हेलचेक्रयाउँ नगर । ...]

श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु फेरि भन्नुहुन्छ—

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।

[आमालाई देवताजस्तै मान । बाबुलाई देवताजस्तै मान । आचार्य (गुरु) लाई देवताजस्तै मान । पाहुनालाई देवताजस्तै मान ।]

यो हो वैदिक शिक्षाको मर्म कुरो । यो हो व्यावहारिक ज्ञान एवं विज्ञान । शिक्षा शिक्षाको लागि होइन अपितु ज्ञानका लागि । ज्ञान ज्ञानका लागि होइन अपितु व्यवहारका लागि हो, जीवन बाँच्नका लागि हो ।

सत्य बोल्न सिकाउने, धर्मको आचरण गर्न सिकाउने, आमालाई, बाबुलाई, गुरुलाई, अतिथिलाई देवताजस्तै मान्न सिकाउने हाम्रो वैदिक परम्पराको शिक्षापद्धति

हो। आजको तथाकथित वैज्ञानिक भनाउँदो शिक्षाले यस्तो प्रकारको आध्यात्मिक, नैतिक ज्ञान पटकै दिंदैन। आधुनिक शिक्षाले त पैसा कमाउन, शारीरिक सुखसुविधा लिएर मोजमज्जा गर्न सिकाउँछ। यो नै शिक्षाको पूर्णता होइन। सत्य भन्ने त कता हो कता। व्यापारमा भयावहस्थिति छ। चारैतिर मारकाट, रक्तपात, अशान्ति, बलात्कार, लुट चलिरहेको छ। आधुनिक शिक्षाले यस्तै सिकाएको छ। फल पनि त्यस्तै फलेको छ। जस्तो बिउ रोपिएको थियो र रोपिंदै छ पनि। हामीले शान्ति! शान्ति! सिकाएँनौं क्रान्ति! क्रान्ति! सिकायौं। बारुद र बन्दुक सिकायौं। भौतिक कारबाही र सफाया सिकायौं। हात जोड्न होइन, मुट्टी बटारेर ताक्न सिकायौं— त्यसको फल आजभोलि भोगिरहेका छौं। विश्वभर यस्तै छ। कहाँ शान्ति छैन। भौतिक शान्ति त छैन भने आध्यात्मिक शान्ति त कता हो कता। सर्वत्र डर, त्रास, अविश्वास, स्वार्थमात्र पाइन्छ। यो सारा सुशिक्षाको अभाव र कुशिक्षाको प्रभाव हो।

हामीलाई नैतिक शिक्षा चाहिएको छ। हामीलाई धार्मिक र आध्यात्मिक उत्कर्षमा पुर्‍याउने पवित्र शिक्षा चाहिएको छ। शिक्षा व्यापार होइन, पैसाले किनिने, पैसामा बेचिने।

विद्या विमोक्षाय— विद्या वा शिक्षा त सम्पूर्ण दुःखबाट मुक्त हुनका लागि हो। आत्यन्तिक आनन्दका लागि हो।

विद्या ददाति विनयम्— विद्याले नम्रता, शिष्टता, शालीनता, सरलता दिन्छ, दिनुपर्छ, दिलाउनै पर्छ।

विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्— विद्यारूपी धन सम्पूर्ण धनहरूमा सर्वश्रेष्ठ हो, सर्वोत्तम हो। विद्यारूपी धन पाएपछि संसारी, नाशवान् धन खोज्नु नपरोस्। त्यो त विद्यावान्का अगाडि स्वतः आउँछ। त्यसैले त भनिन्छ—

विद्वान् सर्वत्र पूज्यते— विद्वान्को सर्वत्र कदर हुन्छ, सम्मान हुन्छ। विद्वान् पूजित हुन्छन्।

यो हाम्रो प्राचीन वैदिक एवं पौराणिक मान्यता हो, परम्परा हो। त्यसैले शिक्षा केका लागि भन्ने कुरामा हामी स्पष्ट हुनुपर्‍यो। सरकार र शिक्षाविद्हरूले असाध्य बुद्धि पुर्‍याएर, दुरदर्शी दृष्टिकोण बनाएर शिक्षानीति बनाउनुपर्छ र लागु

गर्नुपर्छ । वास्तवमा हामी व्यक्तिको, हाम्रो परिवार, समाज र राष्ट्रकै लागि निम्न प्रकारको शिक्षा हुनुपर्छ—

- १) शिक्षा ज्ञानका लागि हो, धनका लागि होइन ।
- २) शिक्षा आत्मनिर्भर हुनका लागि हो, परमुखापेक्षी बन्नका लागि होइन ।
- ३) शिक्षा आफू को हो चिन्नका लागि हो, संसार चिन्नका लागि होइन ।
- ४) शिक्षा मानिस मानिस एक हुनका लागि हो, फुट, कलह र अनेकताको लागि होइन ।
- ५) शिक्षा अभेद—दर्शनका लागि हो, विभेद—वर्तनका लागि होइन ।
- ६) शिक्षा आत्मशान्तिका लागि हो, क्रान्ति र रक्तपातका लागि होइन ।
- ७) शिक्षा आध्यात्मिक, आन्तरिक तृप्तिका लागि हो, भौतिक प्राप्तिका लागि होइन ।
- ८) शिक्षा आफ्नो मातृभूमिको आवश्यकता पूर्तिका लागि हो परदेशको नोकर बन्नका लागि होइन ।
- ९) शिक्षा अखण्ड आनन्दका लागि हो, क्षणिक सुखका लागि होइन ।
- १०) शिक्षा व्यक्तिगत स्वार्थपूर्तिका लागि मात्र होइन, अरूको उपकारका लागि पनि हो ।
- ११) शिक्षा तीन प्रकारका ताप (आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक) बाट मुक्तिका लागि हो । चिन्ता, अभाव, अशान्ति र तनावका लागि होइन ।
- १२) शिक्षा योगका लागि हो, भोगका लागि होइन ।
- १३) शिक्षा धर्मपूर्वक कर्म गरी मोक्षका लागि हो, अधर्मपूर्वक कुकर्म गरी संसारी भोगका लागि होइन ।
- १४) शिक्षा नैतिक र चारित्रिक समुत्थानका लागि हो, मनपरी गरी पतित हुनका लागि होइन ।
- १५) शिक्षा आध्यात्मिक शान्तिका लागि हो, भौतिक प्रगतिका लागि होइन ।

अर्काको देशबाट आयात गरिएको शिक्षाले हाम्रो देशको र हामी जनताको कल्याण कदापि गर्दैन । हाम्रो धर्म, संस्कृति, परम्परा, हावापानी, माटो, स्वभाव, नैतिकता आदि अनुरूप, अनुकूल शिक्षाले हाम्रो कल्याण गर्दछ । हाम्रा लागि नैतिक र आध्यात्मिक शिक्षा कक्षा एकदेखि कक्षा बाह्रसम्म अनिवार्य हुनुपर्छ । देशका नागरिक जसरी शिक्षित हुनुपर्छ, त्यसै गरी नैतिक आध्यात्मिक पनि हुनुपर्छ । अनैतिक शिक्षित राष्ट्रका लागि भूषण होइनन्, दूषण हुन् । अनैतिक शिक्षक, अनैतिक प्रशासक, अनैतिक योजनाकार, अनैतिक न्यायाधीश, अनैतिक सांसद भए भने त्यो देश नै अनैतिक बन्दछ । अतः देशका सम्पूर्ण नागरिकलाई नैतिक र चरित्रवान् बनाउन आरम्भदेखि नै नैतिक र चारित्रिक शिक्षा अनिवार्य गर्नेपर्छ अन्यथा राष्ट्र भन्भन् अधोगतितिर लाग्दछ । नैतिकता र चारित्रिक उत्कर्षलाई आज जस्तै उपेक्षा गर्ने हो भने हाम्रो देश अनैतिक, चरित्रभ्रष्ट, भ्रष्टाचारी, बलात्कारी, अन्यायी, आतङ्ककारीहरूको देश बन्दछ । यसर्थ नैतिक बनौं—बनाऔं, चरित्रवान् बनौं—बनाऔं, आध्यात्मिक बनौं—बनाऔं, ज्ञानवान् बनौं—बनाऔं । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

(निहारिका स्मारिका २०७०)

शिवमस्तु !

प्रकाशित कृतिहरू (आध्यात्मिक र दार्शनिकमात्र)

१. म को हुँ ? (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०४४
२. दुर्गापूजा र बलिको रहस्य (भक्ति-काव्य) : वि.सं. २०४४
३. श्रीरामनाम (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०४७
४. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् (कोशशैलीमा अनुवाद) : वि.सं. २०४९
५. श्रीचण्डपञ्जरिकास्तोत्रम् (अनुवाद एवं व्याख्या) : वि.सं. २०४९
६. श्रीखण्डबाबा (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०५३
७. अभेद-दर्शन (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०५६
८. ब्रह्मजिज्ञासा (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०५७
९. सुख कहाँ छ ? (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०५७
१०. पद्मकन्या महाकाव्य (दार्शनिक, ऐतिहासिक महाकाव्य) : वि.सं. २०५७
११. श्रीपशुपतिनाथको सेरोफेरो (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०५९
१२. श्रीमस्तरामबाबा (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०६०
१३. म को हुँ ? (अज्ञातवादसहित द्वितीय संस्करण) : वि.सं. २०६०
१४. वैदिक संस्कृति (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६१
१५. शिव-गायत्री स्तोत्रावली (१०८ स्तोत्र सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६२
१६. अखण्ड आनन्द (१०१ आध्यात्मिक कविता सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६२
१७. ईश्वरको अनुग्रह (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६२
१८. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् (१००० कवितासहित, द्वितीय संस्करण) : वि.सं. २०६४
१९. दशश्लोकी र मृत्यु-माहात्म्य (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०६४
२०. प्रेमदेखि परमात्मासम्म (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६५
२१. सन्तमहिमा (सन्तहरूको जीवनीपरक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६५
२२. श्रीशिवसहस्रनामस्तोत्रम् (चतुर्थ्यन्तः सहितको कोशशैलीमा अनुवाद) : वि.सं. २०६५
२३. नीतिका कुरा (नैतिक कोश-काव्यमा सहभागिता) : वि.सं. २०६५
२४. आमा (आध्यात्मिक शोक-काव्य) : वि.सं. २०६५
२५. संसार कस्तो छ ? (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६६
२६. प्रेमदेखि परमात्मासम्म (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह, द्वितीय संस्करण) : वि.सं. २०६७
२७. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् (अन्य दुई विष्णुसहस्रनामसहित, तृतीय संस्करण) : वि.सं. २०६७
२८. ज्ञानको चमत्कार (आध्यात्मिक संवाद) : वि.सं. २०६७
२९. मृत्युविज्ञान (आध्यात्मिक दृष्टिमा मृत्यु) : वि.सं. २०६८
३०. सत्य-दर्शन (आध्यात्मिक कविता सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६८
३१. अमृतका थोपा (आध्यात्मिक अमर वाणीहरू) : वि.सं. २०६८
३२. नाङ्गो दर्शन (दार्शनिक चिन्तन) : वि.सं. २०६९
३३. मान्छेभित्रका मान्छेहरू (दार्शनिक चिन्तन) : वि.सं. २०६९
३४. अष्टावक्रगीता (सार-संक्षेप र विविध) : वि.सं. २०६९
३५. वेदान्त वाटिका (आध्यात्मिक महाकाव्य) : वि.सं. २०७०
३६. ब्रह्मजिज्ञासा (संशोधित दोस्रो संस्करण) : वि.सं. २०७०
३७. सुख कहाँ छ ? (संशोधित दोस्रो संस्करण) : वि.सं. २०७०
३८. नमस्ते (संयुक्त लेखन) : वि.सं. २०७०
३९. ईशावास्योपनिषद् (गद्य-पद्यात्मक अनुवाद र व्याख्या) : वि.सं. २०७०
४०. श्रीरामगीता (अनुवाद र विवरण) : वि.सं. २०७०
४१. अष्टावक्रगीता (अनुवाद र विवरण) : वि.सं. २०७०
४२. ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म (दार्शनिक निबन्ध संग्रह) : वि.सं. २०७१

प्रा. शिवगोपाल रिसाल

प्रकाशित कृतिहरू (आध्यात्मिक र दार्शनिकमात्र)

१. म को हुँ ? (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०४४
२. दुर्गापूजा र बलिको रहस्य (भक्ति काव्य) : वि.सं. २०४४
३. श्रीरामनाम (अध्यात्म काव्य) : वि.सं. २०४७
४. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् (कोशशैलीमा अनुवाद) : वि.सं. २०४९
५. श्रीचर्मपञ्जरिकास्तोत्रम् (अनुवाद एवं व्याख्या) : वि.सं. २०४९
६. श्रीखण्डबाबा (अध्यात्म काव्य) : वि.सं. २०५३
७. अभेद दर्शन (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०५६
८. ब्रह्मजिज्ञासा (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०५७
९. सुख कहाँ छ ? (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०५७
१०. पद्मकन्या महाकाव्य (दार्शनिक, ऐतिहासिक महाकाव्य) : वि.सं. २०५७
११. श्रीपशुपतिनाथको सेरोफेरो (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०५९
१२. श्रीमस्तरामबाबा (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०६०
१३. म को हुँ ? (अज्ञातवादसहित द्वितीय संस्करण) : वि.सं. २०६०
१४. वैदिक संस्कृति (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६१
१५. शिव-गायत्री स्तोत्रावली (१०८ स्तोत्र सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६२
१६. अखण्ड आनन्द (१०१ आध्यात्मिक कविता सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६२
१७. ईश्वरको अनुग्रह (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६२
१८. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् (१००० कवितासहित, द्वितीय संस्करण) : वि.सं. २०६४
१९. दशश्लोकी र मृत्यु माहात्म्य (अध्यात्म-काव्य) : वि.सं. २०६४
२०. प्रेमदेखि परमात्मासम्म (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६५
२१. सन्तमहिमा (सन्तहरूको जीवनीपरक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६५
२२. श्रीशिवसहस्रनामस्तोत्रम् (चतुर्थ्यन्तः सहितको कोशशैलीमा अनुवाद) : वि.सं. २०६५
२३. नीतिका कुरा (नैतिक कोश काव्यमा सहभागिता) : वि.सं. २०६५
२४. आमा (आध्यात्मिक शोक-काव्य) : वि.सं. २०६५
२५. संसार कस्तो छ ? (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६६
२६. प्रेमदेखि परमात्मासम्म (दार्शनिक निबन्ध सङ्ग्रह, द्वितीय संस्करण) : वि.सं. २०६७
२७. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् (अन्य दुई विष्णुसहस्रनामसहित, तृतीय संस्करण) : वि.सं. २०६७
२८. ज्ञानको चमत्कार (आध्यात्मिक संवाद) : वि.सं. २०६७
२९. मृत्युविज्ञान (आध्यात्मिक दृष्टिमा मृत्यु) : वि.सं. २०६८
३०. सत्य दर्शन (आध्यात्मिक कविता सङ्ग्रह) : वि.सं. २०६८
३१. अमृतका थोपा (आध्यात्मिक अमर वाणीहरू) : वि.सं. २०६८
३२. नाङ्गो दर्शन (दार्शनिक चिन्तन) : वि.सं. २०६९
३३. मान्छेभित्रका मान्छेहरू (दार्शनिक चिन्तन) : वि.सं. २०६९
३४. अष्टावक्रगीता (सार-संक्षेप र विविध) : वि.सं. २०६९
३५. वेदान्त वाटिका (आध्यात्मिक महाकाव्य) : वि.सं. २०७०
३६. ब्रह्मजिज्ञासा (संशोधित दोस्रो संस्करण) : वि.सं. २०७०
३७. सुख कहाँ छ ? (संशोधित दोस्रो संस्करण) : वि.सं. २०७०
३८. नमस्ते (संयुक्त लेखन) : वि.सं. २०७०
३९. ईशावास्योपनिषद् (गद्य-पद्यात्मक अनुवाद र व्याख्या) : वि.सं. २०७०
४०. श्रीरामगीता (अनुवाद र विवरण) : वि.सं. २०७०
४१. अष्टावक्रगीता (अनुवाद र विवरण) : वि.सं. २०७०
४२. ज्ञानदेखि विज्ञानसम्म (दार्शनिक निबन्ध संग्रह) : वि.सं. २०७१

प्रा. शिवगोपाल रिस्साल

